

Çorum ilinde nüfusun cinsiyet bakımından gösterdiği gelişim seyri incelendiğinde, 1927-1960 döneminde, erkek nüfusun kadın nüfusa göre daha yavaş bir artış gösterdiği görülmektedir.

927 yılında her 100 kadın için 88 erkek bulunurken, 1960 yılından sonraki dönemde erkek nüfusun kadın nüfusuna oranla daha hızlı artması 1960 yılında kadın erkek nüfusunu eşit düzeye getirmiştir. 1960 yılında sonra düşme eğilimine giren kadın-erkek nüfusu oranı 1975 yılında tekrar eşitlenmiş ve nihayet 2000 yılına kadar erkek nüfusunun azalması nedeniyle her 100 kadın için 94 erkek düşer duruma gelmiştir. Erkek nüfusunun kadın nüfusuna oranla yıllar itibarıyla daha az olmasının esas nedeni, kadınlarda ölüm yaşı ortalamasının erkeklere göre daha yüksek olmasıdır. Başka bir ifade ile, kadın ve erkeklerde doğum oranları hemen hemen eşit olmakla birlikte; kadınların erkeklere göre daha uzun yaşaması, kadın nüfusunun erkeklere oranla daha fazla olması sonucunu doğurmaktadır.

| Yıllar | Toplam Nüfus | Erkek Nüfusu | Kadın Nüfusu | Cinsiyet Oranı (%) |
|--------|--------------|--------------|--------------|--------------------|
| 1927   | 247.602      | 116.203      | 131.399      | 88,44              |
| 1935   | 284.773      | 137.295      | 147.478      | 93,10              |
| 1940   | 302.745      | 145.309      | 157.436      | 92,30              |
| 1945   | 312.723      | 153.753      | 158.970      | 96,72              |
| 1950   | 341.353      | 167.919      | 173.434      | 96,82              |
| 1955   | 401.547      | 197.643      | 203.904      | 96,93              |
| 1960   | 446.389      | 223.295      | 223.094      | 100,09             |
| 1965   | 485.567      | 240.576      | 244.991      | 98,20              |
| 1970   | 518.366      | 253.746      | 264.620      | 95,89              |
| 1975   | 547.580      | 274.050      | 273.530      | 100,19             |
| 1980   | 571.831      | 279.521      | 292.310      | 95,62              |
| 1985   | 599.204      | 290.159      | 309.045      | 93,89              |
| 1990   | 609.863      | 294.082      | 315.781      | 93,13              |
| 2000   | 597.065      | 289.717      | 307.348      | 94,26              |

1927-2000 yılları arası Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalaması (%22,09) ile Çorum ili nüfus artış hızı ortalaması (%12,89) karşılaştırıldığında da, İlin nüfus artış hızının Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalaması altında kaldığı görülmektedir. Çorum nüfusu sadece 1955 yılında göstermiş olduğu %32,48'lik artış oranıyla, hem Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalamasının hem de 1955 yılı Türkiye geneli nüfus artış hızı oranının üzerine çıkmıştır. Çorum ili nüfusu özellikle 1990'lı yılların başından itibaren hem sayısal hem de oransal olarak azalma göstermektedir. Nüfusta görülen bu azalma, özellikle kırsal ve kentsel nüfusun 1927 yılından 2000 yılına kadarki gelişim eğilimi incelendiğinde daha açık bir şekilde görülebilmektedir.

| Yıllar | Toplam Nüfus | Köy Nüfusu |          | Şehir Nüfusu |          |
|--------|--------------|------------|----------|--------------|----------|
|        |              | Sayı       | Oran (%) | Sayı         | Oran (%) |
| 1927   | 247.602      | 203.711    | 82,27    | 43.891       | 17,73    |
| 1935   | 284.773      | 239.209    | 84,00    | 45.564       | 16,00    |
| 1940   | 302.745      | 253.405    | 83,70    | 49.340       | 16,30    |
| 1945   | 312.723      | 265.556    | 84,92    | 47.167       | 15,08    |
| 1950   | 341.353      | 289.347    | 84,76    | 52.006       | 15,24    |
| 1955   | 401.547      | 338.594    | 84,32    | 62.953       | 15,68    |
| 1960   | 446.389      | 362.495    | 81,21    | 83.894       | 18,79    |
| 1965   | 485.567      | 388.535    | 80,02    | 97.032       | 19,98    |
| 1970   | 518.366      | 394.083    | 76,02    | 124.283      | 23,98    |
| 1975   | 547.580      | 401.611    | 73,34    | 145.969      | 26,66    |
| 1980   | 571.831      | 404.558    | 70,75    | 167.273      | 29,25    |
| 1985   | 599.204      | 398.773    | 66,55    | 200.431      | 33,45    |
| 1990   | 609.863      | 356.059    | 58,38    | 253.804      | 41,62    |
| 2000   | 597.065      | 285.168    | 47,76    | 311.897      | 52,24    |

1927-2000 yılları arasında Çorum ili kırsal ve kentsel nüfusun gelişim durumu incelendiğinde, kırsal nüfusun 1980 yılına kadar artmasına karşılık, bu tarihten sonra önemli sayı ve oranlarda azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Çorum ilinde kırsal nüfus azalırken bu azalmaya paralel olarak şehir nüfusu da artmaktadır.

1927 yılında Çorum nüfusunun %17,73'ü şehirde yaşarken, 1960'lı yıllardan itibaren şehirde yaşayanların nüfus içindeki payı giderek artış göstermiş ve 2000 yılında bu oran %52,24'e yükselmiştir. Bu durum Çorum ilinde şehirde yaşayanların oranının tüm Türkiye geneline göre daha yavaş bir gelişim seyri gösterdiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten de tüm Türkiye genelinde 1927-2000 yılları arasında şehir nüfusunda meydana gelen artma sonucunda 2000 yılında şehirde yaşayanların oranı yaklaşık %65'e ulaşmıştır. 2000 yılına kadar kırsal alanda yaşayanların nüfusu, şehirde yaşayanlardan daha fazla iken ilk defa 2000 yılında kırsal nüfus oranı şehir nüfusunun altında kalmış ve toplam nüfus içindeki payı %47,76'ya düşmüştür.



değerlendirilmesi ve ortaya çıkan sorunlara çözüm önerileri geliştirilmesi amaçlanmıştır.

## II. ÇORUM İLİNE AİT GENEL NÜFUS BİLGİLERİ

Türkiye'de ilk resmi nüfus sayımı Cumhuriyetin ilanında sonra 1927 yılında, ikinci nüfus sayımı ise 1935 yılında yapılmıştır. Bu tarihten sonra her beş yılda bir yapılan nüfus sayımları, 1990 yılından itibaren her on yılda bir yapılmaya başlamış ve son olarak da 2000 yılında 14. nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir.

Çorum ilinin 1927 yılından itibaren nüfus bilgilerinin verildiği yandaki tablo incelendiğinde; toplam il nüfusunun yaklaşık 70 yıllık bir süre içerisinde yaklaşık %140'lık bir artış oranı göstererek iki kattan daha fazla arttığı görülmektedir. Çorum nüfusu 1927-2000 yılları arasında sayısal olarak artış göstermekle birlikte, özellikle 1980'li yıllardan itibaren nüfus artış hızının giderek düştüğü görülmektedir. Nüfus bilgilerinin yer aldığı yandaki tabloda dikkati çeken en önemli nokta; 1970'li yıllarda %13 dolaylarında olan nüfus artış hızının, 1975 yılında %10'a, 1990 yılında %3,53'e ve nihayet 2000 yılında da %-2,12'ye düşmesi, başka bir ifade ile nüfusun azalma eğilimine girmiş olmasıdır.

| Yıllar | Nüfus   | Nüfus artış hızı (%) |                |
|--------|---------|----------------------|----------------|
|        |         | Çorum                | Türkiye geneli |
| 1927   | 247.602 | -                    | -              |
| 1935   | 284.773 | 17,48                | 21,10          |
| 1940   | 302.745 | 12,24                | 17,24          |
| 1945   | 312.723 | 6,49                 | 10,59          |
| 1950   | 341.353 | 17,52                | 21,73          |
| 1955   | 401.547 | 32,48                | 27,75          |
| 1960   | 446.389 | 21,17                | 28,53          |
| 1965   | 485.567 | 16,83                | 24,63          |
| 1970   | 518.366 | 13,07                | 25,19          |
| 1975   | 547.580 | 10,97                | 25,01          |
| 1980   | 571.831 | 8,67                 | 20,65          |
| 1985   | 599.204 | 9,35                 | 24,88          |
| 1990   | 609.863 | 3,53                 | 21,71          |
| 2000   | 597.065 | -2,12                | 18,28          |

## ÇORUM İLİNDE KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİ VE BUNUN SOSYO-EKONOMİK YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Mehmet KILIÇ<sup>1</sup>

### I. GİRİŞ

Çorum ili, sahip olduğu sosyo-ekonomik özellikleri ile kırsal ve kentsel alan arasında geçiş bölgesi ve aynı zamanda üretilen ürünlerin büyük tüketici merkezlere iletildiği bir pazaryeri ve ara merkez, konumundadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, diğer iller gibi kırsal nüfusun yoğunluk gösterdiği Çorum, 1970'li yıllardan sonra artan sanayileşme ile birlikte şehir nüfusunun hızla arttığı bir il haline gelmiştir. 1990-2000 yılları arasında gerek dışarıdan aldığı göçler gerekse doğum artış hızına paralel olarak nüfus artışı görülmekle birlikte, 1990'lı yılların ortalarından itibaren kırsal nüfus giderek azalmıştır. Kırsal nüfusta görülen bu azalmaya karşılık, şehir nüfusunun düzenli olarak arttığı Çorum'da 2004 yılında toplam nüfus içerisinde %57,4'lük paya sahip olan kentsel nüfusun 2005 yılında %58,60'a, 2006 yılında da %61,50'ye yükseldiği görülmektedir. 2004 yılında toplam nüfus içerisinde %42,6'lık paya sahip olan kırsal nüfus, 2005 yılında %41,40'a, 2006 yılında da %38,50'ye kadar düşmüştür.

Artan şehir nüfusunun oranı ile azalan kırsal nüfusun oranları karşılaştırıldığında, şehir nüfusunun artış oranının kırsal nüfusun azalış oranından daha az olduğu, başka bir ifade ile, kırsal nüfusun belirli oranlarda il dışına göç ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. 2004 yılında 245.000 olan kırsal nüfus, 2005 yılında 233.000'e, 2006 yılında da 221.000'e düşmüştür. Buna karşılık 2004 yılında 330.000 olan şehir nüfusu 2005'de 335.000'e, 2006'da ise 340.000'e kadar yükselmiştir.

Çorum ilinde kırsal alanda nüfus kaybına yol açan en önemli neden, sosyo-ekonomik faktörlerdir. Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini gerektirdiği gibi alamayan kırsal nüfus, bu hizmetleri daha iyi alabilmek ve daha iyi ekonomik şartlara sahip olabilmek amacıyla şehirlere göç etmektedir. Ancak bu göç hareketi, terk edilen kırsal alanlar kadar, göç edilen kentsel alanlarda da birçok sosyal ve ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle makalede, Çorum ilinde, Cumhuriyet döneminden itibaren meydana gelen kırsal ve kentsel nüfus hareketlerinin incelenerek mevcut durumun

<sup>1</sup> Dr.,Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü





Karadeniz Teknik Üniv. Yay. No:141, İktisadi ve İdari Bil. Fak. Yay No:5, Trabzon.

TÜİK, (2005), Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, TÜİK yay no: 2976, Ankara.

YILMAZ, M. (2002) Çorum İlinde Endüstri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

gelişiminde bir yandan il merkezinin nüfus ilçe ve köylerden nüfus çekmesine diğer yandan ilden diğer illere yapılacak göçlerin hiç değilse yavaş olmasına neden olmuştur.

İl nüfusunun gelişimindeki önemli etkilere birisi göç olgusudur. Çorum ilindeki nüfus hareketleri ülke geneliyle paralellik göstermektedir. Nitekim il genelinde 1950'li yıllardan sonra yaşanan kırsal kesimden il ve ilçe merkezlerine yapılan göçler nüfus gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Böylece il genelinde hızlı bir şehirleşme ve şehirli nüfus artışı dikkati çekmektedir.

Çorum il merkezinde 2007'de kurulan Hitit Üniversitesi'nin il nüfusunun gelişimine yansımalarının nasıl olacağını ise önümüzdeki yıllar gösterecektir.

#### KAYNAKÇA

AKTÜRE S., (1986), "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum.

ÇORUM İL YILLIĞI, (1973), Dönmez Ofset, Ankara.

DİE., *Genel Nüfus Sayımları* (1927,...2000), Ankara.

DİE., (1998), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, Çorum, Yay. No: 2147, Ankara.

DİE., (1993) *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, 19 Çorum, DİE. Yay. No: 1623, Ankara.

DİE., (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, 19 Çorum, Ankara.

FARAQHI, S., (1986) "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi Yayını.

KARAASLAN, Ş., (1995) *Çorum'un Analitik Etüdü*, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü. Ankara.

ŞAHİN, S., (2001) "Türkiye'de Tuğla-Kiremit Sanayinin Genel Görünümü ve Çorum İli Örneği" *G.Ü. Gazi Eğitim Fak. Dergisi* Cilt: 21, Sayı.2, s.19-41, Ankara.

TANDOĞAN, A., (1989), *Türkiye'de 1975-1980 Döneminde İller Arası Göçler*,

**Tablo: 8 1995-2000 Döneminde Çorum İlinden Yapılan Göçler**

| Gidilen İl  | Göç Eden Nüfus (Kişi) |
|-------------|-----------------------|
| Ankara      | 6 008                 |
| İstanbul    | 3 224                 |
| Amasya      | 1 289                 |
| Samsun      | 1 159                 |
| İzmir       | 903                   |
| Konya       | 432                   |
| Diğer İller | 47 080                |
| Toplam      | 60 095                |

Kaynak: TÜİK, 2005

Çorum ili 1995-2000 yılları arasındaki dönemde toplam 60 095 kişi göç vermiş; 27.073 kişi göç almıştır (TÜİK, 2005). Bu dönemde ilden en çok göçlerin Ankara ve İstanbul'a yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu illeri Amasya ve Samsun illerine yapılan göçler takip etmektedir (Tablo: 8).

### Sonuç

Çorum ilinin bulunduğu bölge, tarihin ilk zamanlarından beri yerleşime açılmış alanlardan biridir. Sahip olduğu elverişli fiziki coğrafya koşulları yanında; çok eskiden beri yerleşilen bir bölge olması ilin bugünkü nüfus yapısının ortaya çıkmasındaki temel etkenlerdir. Diğer yandan Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde ise tüm Türkiye'de olduğu gibi ekonomik ve sosyal alandaki gelişmeler ilin nüfus gelişimini ve özelliklerini etkilemiştir.

İldeki nüfus artış hızı ülke geneliyle paralellik göstermektedir. Nitekim 1927 'de 247 602 kişi olan il nüfusu 2000 yılı itibarıyla 600 bin kişiye yaklaşmıştır. İl genelinde nüfus artış hızı Türkiye ortalamasından düşüktür. Bu durumun temel nedeni ilin özellikle 1950'li yıllardan sonra önemli ölçüde göç vermesidir.

İl nüfusunun eğitim özelliklerinde de özellikle 1950'li yıllardan sonra belirgin değişiklikler yaşanmıştır. Bir yandan okuma yazma oranı hızla yükselmiş diğer yandan zorunlu eğitimden sonra orta ve yükseköğrenime devam edenlerin sayısı artmıştır.

İldeki nüfus gelişiminde en etkili olan faktörlerden biri de özellikle il merkezindeki sanayi faaliyetlerinin gelişimidir. Özellikle özel teşebbüse bağlı sanayi tesislerinin 1980'li yıllardan sonra gelişerek başta tuğla kiremit ve ağır sanayiye ait fabrikalar olmak üzere birçok fabrikanın kurulmuş olması nüfus



bağlayan yollar üzerinde olan Osmancık şehrinde tuğla-kiremit fabrikaları ve çeltik işleme tesisleri bulunmaktadır.

Alaca ise 24 983 kişilik nüfusu ile geniş Alaca ovasının ortasında kurulmuş ve tarımsal hammaddeye dayalı un fabrikalarının bulunduğu bir şehirdir. Şehirde faal nüfusun % 16,8'i tarım, % 22,7'si endüstri ve % 60,6'ı hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Sadece Mecitözü ve Uğurludağ ilçe merkezlerinde tarım hala önemini korumaktadır. Ancak kırsal nüfusunda değerlendirildiği il genelinde ise ekonomik faaliyet kolları içerisinde tarım % 67,7 gibi yüksek bir orana sahiptir. Onu % 20,6 ile hizmet ve % 11,7 ile endüstri takip etmektedir (Tablo: 6).

#### **F) Çorum İlinde Nüfus Hareketleri ve Nüfus Gelişimine Etkileri**

Sanayi faaliyetleri ile nüfus arasındaki ilişkiyi ortaya koyan en önemli olgulardan birisi de nüfus hareketleri, yani göçlerdir. Özellikle Türkiye'de 1950'lerden sonra görülen şehirleşme olgusu sonucu, kırsal kesimden (Çorum'un ilçe ve köylerinden) Çorum il merkezine ve ülkenin diğer ticaret ve endüstri merkezlerine göç başlamıştır. Çorum'dan göç edenlerin büyük bir bölümü Ankara'ya yerleşmiştir.

Çorum'da il dışına yönelik göç en yoğun olarak 1965-1970 döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde diğer illerden gelen 15 000 kişiye karşılık, 44 000 kişi il dışına göç etmiştir. Çorum ili 1960'lı yıllarda sonra, yurtdışına yönelik göç hareketinin yoğun yaşandığı illerden biri olmuştur. Nitekim 1964-1977 yılları arasında Çorum ilinden 7.643 kişi yurtdışına göç etmiştir. Yurtdışına göçün en yoğun olduğu 1973 yılında 2 616 kişi yurtdışına gitmiştir (Karaaslan, 1995: 92).

Tandoğan'ın Türkiye'de 1975-1980 Döneminde İller Arası Göçler adlı çalışmasında belirttiğine göre, Çorum ilinin 1975-1980 yılları arasında 39 061 kişi göç verdiği, 15 381 kişi göç aldığı belirtilmektedir. Yani söz konusu dönemde net göç miktarı -23 680 kişidir. Çorum ilinden bu dönemde en çok 19 451 kişi ile (% 49,8) Ankara'ya göç olmuştur. Bu ili sırasıyla İstanbul, İzmir, Amasya ve Bursa gibi iller takip eder (Tandoğan, 1989: 55).

DİE tarafından yapılan başka bir araştırmada ise, 1985-1990 yılları arasında, Çorum ilinden 59 196 kişi il dışına gittiği, 25 299 kişi ise Çorum'a geldiği belirtilmektedir. Bu dönemde net göç 33 897 olmuştur (DİE, 1998: 12). Görüldüğü gibi bu dönemde Çorum ili kırsal kesiminden başta başkent Ankara olmak üzere diğer endüstri şehirlerine göç edilmiştir.

kolları önemini daha da artacaktır. İl geneli düşünüldüğünde endüstri sektöründe çalışanların oranında az da olsa bir artış eğilimi devam edeceğini söyleyebiliriz.

Çorum ilinde 2000 yılında nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre bölünüşü ilçeler itibariyle incelendiğinde daha da dikkat çekici durumlar ortaya çıkmaktadır (Tablo:6). Çorum şehrinin de içinde bulunduğu merkez ilçede 2000 yılında tarım sektöründe çalışanlar % 3,4, endüstri sektörü % 33,2 ve hizmet sektöründe çalışanlar % 63,4 gibi bir orana sahiptir. Yani endüstri+hizmet % 96,6 gibi çok yüksek bir değer göstermektedir. Burada Çorum'u hizmet+endüstri ağırlıklı bir şehir olarak karşımıza çıkarmaktadır. Çorum şehrinin Ankara-Samsun karayolu üzerinde bulunması, sosyal ve kültürel yönden tüm ilin ihtiyaçlarına cevap veriyor olması, hizmet sektörünün ağırlık kazanmasına neden olmuştur.

**Tablo: 6 Çorum İlinde Faal Nüfusun İlçeler İtibariyle Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü (2000)**

|             | Toplam  | Tarım   | %    | Endüstri | %    | Hizmet | %    |
|-------------|---------|---------|------|----------|------|--------|------|
| İl Toplamı  | 247 176 | 167 114 | 67,7 | 28 986   | 11,7 | 51 049 | 20,6 |
| Merkez ilçe | 39 105  | 1 357   | 3,4  | 12 974   | 33,2 | 24 774 | 63,4 |
| Alaca       | 4 382   | 735     | 16,8 | 993      | 22,7 | 2 654  | 60,5 |
| Bayat       | 1 369   | 144     | 10,5 | 891      | 24,4 | 891    | 65,1 |
| Boğazkale   | 371     | 72      | 19,4 | 261      | 10,2 | 261    | 70,4 |
| Dodurga     | 610     | 71      | 11,6 | 332      | 33,9 | 332    | 54,5 |
| İskilip     | 4 014   | 305     | 7,6  | 2 506    | 30,0 | 2 506  | 62,4 |
| Kargı       | 1 392   | 240     | 17,2 | 770      | 27,4 | 770    | 55,4 |
| Laçın       | 485     | 88      | 18,1 | 180      | 44,7 | 180    | 37,2 |
| Mecitözü    | 1 499   | 596     | 39,8 | 741      | 10,4 | 747    | 49,8 |
| Oğuzlar     | 751     | 181     | 24,1 | 401      | 22,5 | 401    | 53,4 |
| Ortaköy     | 532     | 117     | 22,0 | 344      | 13,3 | 344    | 64,7 |
| Osmancık    | 7 121   | 974     | 13,7 | 3 378    | 38,9 | 3 378  | 47,4 |
| Sungurlu    | 7 120   | 788     | 9,7  | 4 648    | 25,1 | 4 648  | 65,2 |
| Uğurludağ   | 1 086   | 459     | 42,3 | 485      | 13,1 | 485    | 44,6 |

Kaynak: DİE

Ayrıca ilçe merkezlerinde de hizmet ve endüstri önemli değerlere sahiptir. Çorum şehrinden sonra 35 397 kişilik nüfusuyla Sungurlu şehri, ildeki ikinci büyük şehir durumundadır. Sungurlu şehrinde tarım sektöründe çalışanlar % 9,6, endüstri sektöründekiler % 25,1 ve hizmet sektöründe çalışanlar % 65,3 orana sahiptir.

Osmancık ilçe merkezi faal nüfusun % 13,7 tarım, % 38,9 endüstri ve % 47,4 hizmet sektöründedir. İstanbul'u Karadeniz kıyısı ve Doğu Anadolu'ya



başlamış ve 2000 yılına gelindiğinde % 67,7'ye gerilemiş olsa da; yine de tarım kesiminde çalışanların oranı il genelinde en yüksek orana sahiptir. Bu değer Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir.

**Tablo: 5 Çorum İlinde Toplam Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü (%)**

| Ana Faaliyet Kolları          | 1955  | 1965  | 1975  | 1980  | 1985  | 1990  | 2000  |
|-------------------------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Tarım                         | 91,6  | 88,0  | 86,0  | 79,8  | 79,8  | 75,3  | 67,7  |
| Madencilik ve Taş Ocakçılığı  | 0,1   | 0,7   | 0,5   | 0,8   | 0,8   | 0,6   | 0,4   |
| İmalat Sanayii                | 2,5   | 2,9   | 2,5   | 4,3   | 3,7   | 5,0   | 6,7   |
| Elektrik Gaz ve Su            | 0,5   | 1,3   | 1,8   | *     | *     | 0,1   | 0,2   |
| İnşaat                        | *     | 0,1   | *     | 3,0   | 2,6   | 3,6   | 4,4   |
| Toptan ve Perakende Ticaret   | 1,2   | 1,3   | 2,1   | 2,9   | 3,5   | 4,1   | 5,7   |
| Ulaştırma ve Haberleşme       | 0,5   | 0,9   | 1,2   | 1,5   | 1,5   | 1,8   | 1,8   |
| Toplumsal Hizmetler           | 2,1   | 3,2   | 4,3   | 7,2   | 7,9   | 9,2   | 13,0  |
| İyi Tanımlanmamış Faaliyetler | 1,5   | 1,6   | 1,6   | 0,5   | 0,2   | 0,3   | 0,1   |
| Toplam                        | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 |

- % 0,05'ten küçüktür.
- Kaynak: DİE

Tarım sektöründen sonra, en önemli pay toplumsal hizmetlere aittir. 1955 yılında tüm çalışanlar içinde toplumsal hizmetlerin oranı %2,1 iken, 1990 yılında % 9,2'ye ve 2000 yılında % 13,0 yükselmiştir. Bu durumu Türkiye genelinde de gözlemek mümkündür. Çünkü Türkiye'de son yıllarda hizmet sektöründe çalışanların oranı tarım sektöründe çalışanların oranından fazla duruma geçmektedir. Bu gelişmiş ülkelerin tam aksi bir durumu göstermektedir. Günümüzde sanayileşmiş veya gelişmiş diye adlandırılan ülkelerde sanayi ile birlikte kırsal kesimdeki nüfus sanayi bölgelerine doğru kaymış ve orada ülkenin kalkınması için gerekli olan üretim faaliyetlerine katılmaya başlamıştır. Bu tür ülkelerde sanayiden elde edilen sermaye ile hizmet sektörü gelişimini ve ilerlemesini devam ettirmiştir. Türkiye'de ise sağlıklı bir büyüme üretmeden tüketme durumu yaşanmaktadır. Çorum ilindeki çalışan nüfusun 1955 yılından günümüze gelişimi incelendiğinde önümüzdeki yıllarda tarım sektöründe çalışanların oranının azalmaya devam edecektir. Ancak bununla beraber il genelinde tarım sektöründe çalışanların oranı uzun yıllar önemini koruyacaktır. Tarım sektöründe çalışanların oranının azalmasına paralel olarak hizmet sektörü içerisinde yer alan toplumsal hizmetler, mali kurumlar, toptan ve perakende ticaret gibi faaliyet

### E) Nüfusun Eğitim Durumu ve Yıllara Göre Gelişimi

Bir yerde yaşayanların eğitim durumu ve bunun zaman içindeki gelişim seyri de önemli nüfus özelliklerindendir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de eğitim alanında oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Çorum ilinde de hızlı bir şekilde okuryazar nüfus oranı ve herhangi bir eğitim kurumundan mezun olanların sayısı hızla artmıştır. Nitekim 1935 yılında ildeki erkeklerin % 14,8'i kadınların % 3,2'si okuma yazma bilmekteydi. 2000 yılı verilerine göre bu oranlar erkeklerde % 90,3 kadınlarda ise % 76,4'e yükselmiştir (DİE, 2002).

Çorum'da okuryazar oranının artmasında halkın eğitime verdiği önemin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Çorum'un yüksek eğitimin merkezi olarak kabul edilen Ankara'ya yakın olmasının da ilde yaşayanların eğitim durumuna olumlu yansımaları olmuştur. Nitekim bu duruma bağlı olarak Çorum'da üniversite mezunu sayısı birçok ilden fazladır. Ortaokul ve sonrası eğitim ile ilgili olarak öncelikle cinsiyetler arasındaki farklılık dikkati çeker. 1975 yılı verilerine göre erkeklerin % 5 kadınlarda ise sadece % 1'i ilkokuldan sonraki bir eğitimi tamamlamıştır. 2000 yılı verilerine göre bu oranlar erkeklerde % 25'i kadınların ise % 8'e ulaşmıştır (DİE, 2002). Benzer bir durum lise ve yükseköğretim kurumu mezunları bakımından da yaşanmıştır. Nitekim 1975 yılında erkeklerin % 2,5'i, kadınların ise % 0,5'i lise mezunlarından oluşmaktadır. 2000 yılına gelindiğinde ise erkeklerin % 9,7'si kadınların ise % 3,4'ü lise ve dengi okul mezunudur. 1975 yılında erkeklerin % 0,7'si kadınların % 0,1'i ancak yüksek öğretim kurumu mezunu olduğu halde 2000 yılında erkeklerin oranı % 6,9'a kadınların oranı % 2,3'e yükselmiştir. Bu değerler son 25 yılda ilde ilköğretim sonrası eğitim düzeyindeki gelişimi göstermektedir.

### E) Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü

Nüfusun ekonomik faaliyet ve mesleklere göre dağılışı diğer önemli bir nüfus niteliğidir. Bu bölümde ekonomik faaliyetler konusunda elde daha güvenilir verilerin elde edilebildiği 1955 yılından 2000 yılına kadar olan dönemdeki gelişmeler ele alınacaktır.

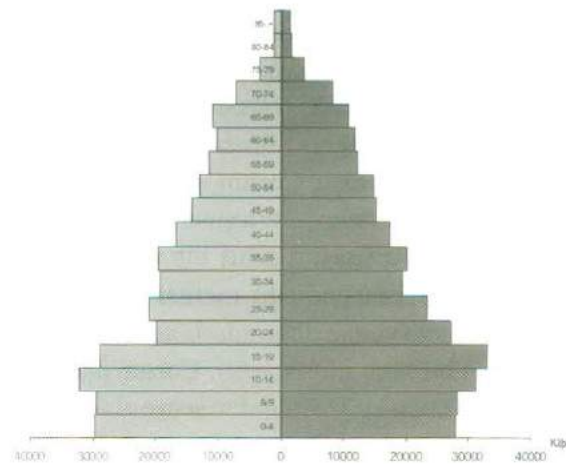
Çorum ilinde faal nüfusun sektörlere göre dağılımı incelendiğinde, tarım kesiminde çalışanların her dönemde fazla olduğu dikkati çekmektedir (Tablo: 5). DİE tarafından yayınlanan istatistiklere göre 1955, 1960 ve 1965 yıllarında yapılan genel nüfus sayımlarında 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus faal nüfus olarak kabul edilmiş ve veriler bu şekilde sunulmuştur. Çorum il genelinde 1955 yılı verilerine göre % 91,6 gibi bir oranla tarım kesiminde çalışanların en büyük orana sahip olduğunu görülmektedir. Gerçi bu oran giderek azalmaya



cinsiyet özellikleridir. Nüfusun yaş ve cinsiyet özellikleri nüfus piramitleri aracılığıyla gösterilir. Nüfus piramidinde il genelinde erkek nüfusun azlığı dikkati çeken önemli bir husustur. Bu durum cinsiyet oranlarının yıllara göre gelişimi değerlendirildiğinde de anlaşılır. Cinsiyet oranlarındaki kadın nüfus lehine fazlalık özellikle genç yaşlarda daha belirgindir. İl genelinde kadın nüfus oranının genel olarak yüksek olmasının temel nedeni genç yaştaki erkeklerin çalışmak üzere Ankara başta olmak üzere İstanbul, İzmir ve diğer illere göç ediyor olmasıdır.

Çorum ilinin 2000 yılına ait nüfus piramidi değerlendirildiğinde ülkenin genel nüfus yapısı ile paralellik gösterdiği anlaşılır. Çünkü Türkiye genelinde ilk nüfus sayımından günümüze nüfus piramitlerinin taban kısmı geniştir. Çorum iline ait nüfus piramidi incelendiğinde de taban kısmının geniş olduğu yani genel olarak doğurganlık oranlarının yüksek olduğu dikkati çeker (Grafik: 1). Diğer yandan doğurganlık oranlarının değerleri son 15-20 yılda azalma göstermiştir. Bu durumun temel nedeni son yıllarda eğitim oranlarının genel olarak yükselmesi yanında Türkiye genelinde olduğu gibi kadının sosyal statüsündeki değişiklikler ve çocuğun aile içindeki rolünde meydana gelen değişikliklerdir.

Grafik: 1 Çorum ilinin Nüfus Piramidi (2000)



**Tablo: 4 Çorum İlinde Şehir ve Kır Nüfusu (1927- 2000)**

| Yıllar | Şehir Nüfusu* | %    | Kır Nüfusu | %    | Toplam Nüfus |
|--------|---------------|------|------------|------|--------------|
| 1927   | 43 891        | 17,7 | 203 711    | 82,3 | 247 602      |
| 1935   | 45 564        | 16,0 | 239 209    | 84,0 | 284 773      |
| 1940   | 49 340        | 16,3 | 253 405    | 83,7 | 302 745      |
| 1945   | 47 167        | 15,0 | 265 556    | 85,0 | 312 723      |
| 1950   | 52 006        | 15,2 | 289 374    | 84,8 | 341 351      |
| 1955   | 62 953        | 15,6 | 338 594    | 84,4 | 401 547      |
| 1960   | 83 831        | 18,8 | 362 555    | 81,2 | 446 389      |
| 1965   | 97 032        | 19,9 | 388 535    | 80,1 | 485 567      |
| 1970   | 124 283       | 23,9 | 394 083    | 76,1 | 513 366      |
| 1975   | 145 969       | 26,7 | 401 611    | 73,3 | 547 581      |
| 1980   | 167 273       | 29,2 | 404 558    | 70,8 | 571 831      |
| 1985   | 200 431       | 33,4 | 398 773    | 66,6 | 599 201      |
| 1990   | 253 804       | 41,6 | 356 059    | 58,4 | 609 863      |
| 2000   | 311 897       | 53,8 | 285 168    | 49,2 | 579 065      |

Kaynak: DİE

\*Şehir nüfusu olarak Türkiye İstatistik Kurumu tarafından kabul edilen il ve ilçe merkezleri nüfusları kullanılmıştır.

Çorum ilinde 1980 yılına kadar şehirleşme çok yavaş bir şekilde olmuştur. Bu yıl itibarıyla ilde şehirli nüfus oranı % 29,2'dir. Aynı dönemde Türkiye'de şehirli nüfus oranı % 43,9'a ulaşmıştır. Daha sonraki yıllarda ilde şehirleşme bir ivme kazanmış ve 2000 yılına gelindiğinde % 53,8'e ulaşmıştır. Burada dikkati çeken bir husus da, kır nüfusunun 1980 yılında 404 558 kişiyle en yüksek seviyesine ulaşmış olmasıdır. Daha sonraki yıllarda kır nüfusu sayısal olarak da azalmaya başlamıştır (Tablo: 4).

Çorum ilindeki özellikle 1980'den sonra görülen hızlı şehirleşme olgusunu şu şekilde açıklayabiliriz. Çorum şehri ve çevresinde, özellikle 1980'li yıllardan sonra kurulmaya başlayan sanayi tesisleri sayesinde, şehir büyümeye başlamıştır. 1990 yılında toplam şehir nüfusunun % 46,0'ı (116 810 kişi), 2000 yılında ise % 51,7'si (161 321 kişi) Çorum şehrinde yaşamaktadır. Bu da göstermektedir ki, Çorum ilindeki şehirleşmenin en büyük nedeni Çorum şehrinin büyümesidir. Çünkü Çorum şehri bir taraftan ilin idare merkezi, diğer taraftan ticari, kültürel ve endüstri merkezidir. Çorum şehrindeki bu hızlı nüfus artışının nedenini yalnız doğumlarla açıklamak mümkün değildir. Şehirde meydana gelen bu hızlı nüfus artışı, Çorum'daki sanayi tesislerinin gelişmesine paralel olarak, ilin kır kesiminden şehre olan iç göçlerle ilgilidir.

#### D) Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Durumu

Nüfus konusunda üzerinde durulması gereken konulardan biri de yaş ve

Çorum ili nüfus yoğunluğunu ilçeler itibariyle incelendiğinde, yine farklı bir görünümle karşılaşılır. Nüfus yoğunluğunu gösteren tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, 2000 yılında en yüksek yoğunluk oranı Merkez ilçeye (km<sup>2</sup>'ye 99 kişi) aittir. Burada yaklaşık 160 bin nüfuslu Çorum şehrinin bulunuyor olması bu yoğunluğu arttırmaktadır. Karadeniz Bölgesi içerisinde yer alan ve Ilgaz Dağlarının doğu uzantıları içerisinde arazisi bulunan Kargı ilçesi ise km<sup>2</sup>'ye 16 kişilik nüfus yoğunluğu ile Çorum ilinin en az nüfus yoğunluğuna sahip ilçesini oluşturmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, Merkez, Osmancık ve Sungurlu ilçeleri dışında, diğer ilçelerin nüfus kaybetmesinden dolayı yoğunluklarının azalmasıdır (Tablo:3).

### C) Şehir ve Kır Nüfusunun Gelişimi

Nüfusun sayısal gelişimini incelediğimizde, Çorum ili nüfusunun 1990 yılına kadar Türkiye geneli kadar olmasa da, bir artış içerisinde olduğunu görülür. Ancak 1990 yılından sonra, il nüfusunda bir azalma söz konusudur. İlde şehir ve kır nüfusunu incelediğimizde ise, şehir nüfusunda sürekli bir artış, kır nüfusunda ise 1985 yılından sonra bir azalma olduğu hemen göze çarpmaktadır (Tablo: 4). Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı 1935 yılında % 16,0 iken, bu oran 1950 yılında sayısal olarak artmış olmasına rağmen oran olarak %15,2'ye gerilemiştir. O dönemlerde Türkiye genelinde, kır nüfusu çok daha büyük oranlara sahipti. Çünkü tarımda makineleşmenin henüz başlamamış olması, kır kesiminde büyük miktarlarda nüfus barınmasına neden olmaktaydı. Aynı dönemde Türkiye'de şehirli nüfus oranı %25,0'dır. Görüldüğü gibi Çorum ili şehirleşme açısından da Türkiye'nin oldukça gerisinde kalmıştır.



Tablo: 2 Türkiye ve Çorum İli Nüfus Yoğunlukları (1927-2000)

| Yıllar | Türkiye (km <sup>2</sup> / kişi) | Çorum İli (km <sup>2</sup> / kişi) |
|--------|----------------------------------|------------------------------------|
| 1927   | 18                               | 19                                 |
| 1935   | 21                               | 22                                 |
| 1940   | 23                               | 24                                 |
| 1945   | 24                               | 24                                 |
| 1950   | 27                               | 27                                 |
| 1955   | 31                               | 31                                 |
| 1960   | 36                               | 35                                 |
| 1965   | 41                               | 38                                 |
| 1970   | 46                               | 40                                 |
| 1975   | 52                               | 43                                 |
| 1980   | 58                               | 45                                 |
| 1985   | 65                               | 47                                 |
| 1990   | 73                               | 48                                 |
| 2000   | 88                               | 47                                 |

Kaynak: DİE

Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Çorum'da nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Bu durum Çorum'da doğum oranlarının azalması ile değil, il genelinden başta Ankara olmak üzere diğer önemli kentlere hızlı bir göç olgusunun sonucudur.

Tablo: 3 Çorum'da İlçeler İtibariyle Nüfus Yoğunlukları

| İlçeler   | Yüzölçümü (km <sup>2</sup> ) | 1990 Nüfusu | 1990 Nüfus Yoğunluğu | 2000 Nüfusu | 2000 Nüfus Yoğunluğu |
|-----------|------------------------------|-------------|----------------------|-------------|----------------------|
| Merkez    | 2232                         | 186 377     | 84                   | 221 699     | 99                   |
| Alaca     | 1375                         | 54 814      | 40                   | 53 193      | 39                   |
| Bayat     | 726                          | 35 010      | 48                   | 30 574      | 42                   |
| Boğazkale | 245                          | 10 425      | 43                   | 8 190       | 33                   |
| Dodurga   | 214                          | 13 550      | 63                   | 10 439      | 49                   |
| İskilip   | 1481                         | 51 877      | 35                   | 45 327      | 31                   |
| Kargı     | 1301                         | 26 762      | 21                   | 20 388      | 16                   |
| Laçın     | 209                          | 12 584      | 60                   | 9 425       | 45                   |
| Mecitözü  | 956                          | 32 059      | 33                   | 26 064      | 27                   |
| Oğuzlar   | 181                          | 11 846      | 35                   | 9 083       | 50                   |
| Ortaköy   | 300                          | 13 073      | 44                   | 11 820      | 39                   |
| Osmancık  | 1179                         | 52 490      | 45                   | 57 758      | 49                   |
| Sungurlu  | 1810                         | 81 665      | 45                   | 80 840      | 45                   |
| Uğurludağ | 608                          | 27 331      | 45                   | 16 267      | 27                   |
| Toplam    | 12820                        | 609 863     | 48                   | 597 065     | 47                   |

Kaynak: DİE

**Tablo: 1 Çorum İlinde Toplam Nüfus ve Nüfusun Artış Hızı (1927-2000)**

| Yıllar | Toplam Nüfus | Yıllık Artış Hızı % | Türkiye Nüfusu Yıllık Artış Hızı % |
|--------|--------------|---------------------|------------------------------------|
| 1927   | 247 602      | -                   | -                                  |
| 1935   | 284 773      | 17,5                | 21,1                               |
| 1940   | 302 745      | 12,2                | 19,6                               |
| 1945   | 312 723      | 6,5                 | 10,6                               |
| 1950   | 341 353      | 17,5                | 21,7                               |
| 1955   | 401 547      | 32,5                | 27,8                               |
| 1960   | 446 389      | 21,2                | 28,5                               |
| 1965   | 485 567      | 16,8                | 24,6                               |
| 1970   | 518 366      | 13,1                | 25,2                               |
| 1975   | 547 580      | 10,9                | 25,0                               |
| 1980   | 571 831      | 8,7                 | 20,7                               |
| 1985   | 599 204      | 9,4                 | 24,9                               |
| 1990   | 609 863      | 3,5                 | 21,7                               |
| 2000   | 597 065      | -1,92*              | 18,3*                              |

\* Artış 10 Yıllık dönemde hesaplanmıştır.

Kaynak: DİE

1927–2000 yılları arasındaki 73 yıllık dönemde, Çorum ili nüfusu % 140,8 oranında büyümüştür. Aynı dönemde Türkiye nüfusu ise % 397,1 oranında büyümüştür. Görüldüğü gibi Türkiye nüfusu, Çorum il nüfusundan daha hızlı büyüme göstermiştir. Bu durumu yıllık nüfus artış hızlarında da görmek mümkündür. Çorum ili artış hızı, 1950–1955 yılları hariç<sup>3</sup> (% 32,5) her zaman Türkiye artış hızından daha düşük oranlarda olmuştur. Hatta en son 1990–2000 yılları arasında, toplam nüfus % -1,92 oranında azalmıştır. Bu da Çorum'da hala kır nüfusunun hızlı bir şekilde göç vermesi ile ilgili bir durumdur.

### B) Çorum İlinde Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu açısından Çorum ili incelendiğinde de bazı sonuçlara varmak mümkündür. Örneğin; 1927 yılına göre Türkiye'de km<sup>2</sup>'ye 18 kişi düşerken, Çorum ilinde bu rakam 19 kişi olmuştur. Görüldüğü gibi bu dönemde Çorum ilinin nüfus yoğunluğu Türkiye'den daha fazladır (Tablo: 2). Bu durum 1945 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten 1955 yılına kadar Türkiye ve Çorum ili nüfus yoğunluğu hemen hemen aynı kalmıştır. 1960 yılından itibaren ilin nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının altına düşmüştür. 2000 yılında ise Türkiye'de nüfus yoğunluğu km<sup>2</sup>'ye 88 kişi iken, Çorum ilinde 47 kişi olmuştur (Tablo: 2).

<sup>3</sup> Bu dönemde Kargı ilçesi Kastamonu'dan Çorum iline bağlanmıştır.

XVII. yüzyılda Çorum'a uğramış olan Evliya Çelebi burada, 4300 dolayında ev olduğunu belirtmiştir. Eğer bir evde 4-5 kişinin yaşadığı düşünülürse, o dönemde Çorum'da 17 000-22 000 arasında bir nüfusun olması gerektiği tahmin edilmektedir (Faraqhi, 1986:84). Daha sonra, Fatih döneminden, III. Murat dönemine kadar olan 150 yıllık süre içerisinde, Çorum'un kentsel nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu dönemlerde belirli aralıklarla vergi veren nüfus sayılmış ve ilgili veriler köy köy, mahalle mahalle "tahrir defterleri"ne kaydedilmiştir. Eldeki verilere göre 1455-1456 tarihli tahrir defterine göre, Çorum'da oturan toplam nüfusun 2 200 kişiyi bulmadığı belirtilmektedir (Faraqhi, 1986: 82).

Kanuni döneminin ilk yıllarında hazırlanan icmal defteri kayıtlarında ise, Çorum'un bütün kazalarında oturan ve vergi veren nüfus belirtilmektedir. Bu yıllarda Çorum Sancağında kayıtlı 21 216 kişi vergi verdiği tahmin edilmektedir. Çorum sancağındaki toplam nüfus ise 72 000 civarındadır.

XIX. yüzyıl ortalarından sonra Avrupa'da hızla gelişen sanayi faaliyetlerinin yarattığı talep sonucu, Anadolu'dan çeşitli hammaddeler, Batı ülkelerine gönderilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Samsun limanı yoluyla Orta Karadeniz ve İç Anadolu'dan tahıl, sebze ve endüstri hammaddeleri dış pazarlara ihraç edilmiştir (Aktüre, 1986: 134). XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Çorum, Samsun yolu üzerinde bir ticaret şehri durumuna gelmiş ve nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Bölgedeki ticaret olgusunun güçlenmesi sonucu, Çorum nüfusu XIX. yüzyıl sonunda önemli bir artış göstererek 16 629 kişiye ulaşmıştır. Bu artış devam ederek, XX. yüzyılın başlarında 19 000 kişiye yaklaşmıştır.

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımı sonuçlarına göre, il genelinde 247 602 kişi yaşamaktadır. Bu sayı 1940 yılında 302 745'e, 1950 yılında 341 353'e, 1960 yılında 446 389'a, 1970 yılında 518 366'ya, 1980 yılında 517 831'e, 1990'da 610 065'e çıkmıştır. 2000 yılında ise il nüfusu bir miktar azalarak 597 065 kişiye düşmüştür (Tablo: 1)



Karadeniz iklim özellikleri görülmekte ise de il merkezinin yıllık yağış ortalaması 500 mm.'nin altında, yıllık ortalama sıcaklık 10 °C'nin biraz üzerindedir. Bu özellikler il genelinde tarımsal hayatı olduğu kadar diğer ekonomik faaliyetleri de yakından etkilemektedir. Örneğin Çorum için önemli bir ekonomik faaliyet kolu olan tuğla-kiremit fabrikalarının çalışma takvimi iklim özellikleri ile yakından ilgilidir (Şahin, 2001; Yılmaz, 2002).

Nüfus gelişimini etkileyen tek unsur fiziki coğrafya koşulları değildir. Bu nedenle tarihin ilk dönemlerinden itibaren bölgenin, yerleşime açılmış ve çok eski uygarlıklara ev sahipliği yapmış olması ile ekonomik faaliyetleri için elverişliliği gibi nedenler o zamandan beri nüfus çeken bir alan olmasında etkili olmuştur. Böylece Çorum ili (özellikle güney kesimi), tarihi devirlerden bu yana her dönem yerleşmelere sahne olmuş ve önemli oranlarda nüfus barındırmıştır.

Yerleşmelerin sahip olduğu ulaşım özellikleri nüfus gelişiminde etkili olan beşeri faktörlerden biridir. Çorum ilinin merkez ilçesi olan Çorum şehri ve Sungurlu gibi ilçe merkezlerinin Ankara'yı Samsun'a; Osmancık ilçe merkezinin İstanbul'u Karadeniz kıyısı ve doğu illerine bağlayan yollar üzerinde bulunması bu yerleşmelerin fonksiyonlarının gelişmesine ve daha fazla nüfus barındırmalarına sebep olmaktadır.

Çorum ili son özellikle son 20-25 yılda sanayi alanında önemli ölçüde gelişme göstermiştir. İldeki sanayileşme özel teşebbüse ait yatırımların 1980'li yıllardan sonra hız kazanmasıyla mümkün olmuştur. Özellikle il merkezi ve bazı ilçe merkezleri (Sungurlu ve Osmancık) bu konuda öncü durumdadır. Sanayi faaliyetlerinin bu üç merkezde gelişmiş olması kırsal kesimden bu alanlara göçlere neden olmuştur. Ancak sanayinin özellikle son yıllarda gelişmiş olması kırsal kesimden göçlere neden olmakla birlikte; artan nüfusun talebinin karşılanamaması il dışına göç edilmesine neden olmuştur. Bu durumun ilin nüfus gelişimine önemli etkileri olmuştur.

### A) Çorum İlinde Nüfusun Gelişimi

Çorum ilinde 2000 yılı nüfus sayımına göre 597 065 kişi yaşamaktadır. Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonra ilk resmi nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış ve nüfus ile ilgili ilk güvenilir veriler bu tarihten itibaren alınmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlere ait nüfus bilgileri ise seyyahların gözlemleri, salnamelerde verilen bilgiler, vergi kayıtları gibi arşiv bilgi ve belgelerinde yer alan verilerden oluşmaktadır. Buna göre "1318 yılında I. Murat zamanında tutulan bir istatistik defterde Çorum nüfusunun 165 211 kişi olduğu yazılmaktadır" (Çorum İl Yıllığı, 1973: 43).

## CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇORUM İLİNDE NÜFUS GELİŞİMİ

Dr. Salih Şahin<sup>1</sup>

Dr. Mutlu Yılmaz<sup>2</sup>

### Giriş

Yerleşim birimlerinin nüfuslarının az veya çok olması yanında zaman içindeki değişiminde de doğal ve beşeri birçok faktör etkili olmaktadır. Türkiye'nin fiziki coğrafya özelliklerinin kısa mesafelerde önemli değişiklikler göstermesi insanların beşeri ve ekonomik faaliyetlerini etkileyerek bugünkü yerleşme ve nüfus dokusunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Çorum ilinin zaman içinde nüfusunun gelişiminde ve bugünkü nüfus özelliklerinin ortaya çıkmasında da sahip olduğu fiziki coğrafya koşulları temel etkenlerden biri olmuştur.

Çorum ilinin fiziki coğrafya özellikleri nüfus gelişimini özellikle kırsal nüfusu önemli oranda etkilemiştir. İl genelini topografik olarak iki ana bölümde düşünebiliriz. Osmancık, Kargı, Dodurga, Oğuzlar, İskilip gibi ilin kuzeyinde yer alan ilçelerin arazi yapısının genellikle Kızılırmak ve kolları tarafından yarılarak büyük vadi ve platolardan oluşan engebeli bir özellikte olması yerleşmeyi ve nüfus dağılımını belirlemiştir. Çünkü engebелilik insanların beşeri ve ekonomik faaliyetlerini sınırlandırdığı için zamanla buralar daha fazla insanı besleyemez duruma gelmiştir. Kuzeydeki bu kesim aynı zamanda yüksekliğin de fazla olduğu alanlardır. Sungurlu, Alaca, Ortaköy ve Merkez ilçe gibi güneyde yer alan ilçelerde ise engebелilik azdır. Bu durum genel olarak ekonomik faaliyetler ve yerleşmeler için elverişli şartları hazırlamıştır.

Türkiye'nin Kızılırmak ve Yeşilirmak gibi iki büyük akarsuyu il sınırları içinden geçmektedir. Bu iki büyük akarsu ve kolları ilde özellikle tarımsal faaliyetlerde bulunan nüfus için büyük önem taşımaktadır.

İklim özellikleri bakımından değerlendirildiğinde il genelinde karasal iklim koşullarının hâkim olduğu görülür. Kuzeyde yer alan ilçelerde yer yer

<sup>1</sup> Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı,  
ssahin@gazi.edu.tr

<sup>2</sup> Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü,  
myilmaz@humanity.ankara.edu.tr





EROĞLU, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1982.

GÖZAYDIN, Abdülkerim, "Danışmendliler", *Doğuşundan Dünüümüze Büyük İslam Tarihi-Anadolu Türk Devletleri*, Cilt:8, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

<http://tr.ikopedia.org/iki/gregorian/06.09.2007>.

KOÇBEY, Hüseyin-Ertuğrul Şahinci, *Çorum Tarihi*, Arısan Matbaacılık, Ankara 1984`.

*Osmanlı*, (Ed.: Güler Eren), Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 197-261

SABUNCUOĞLU, İhsan, *Çorum Maarif Hayatı Hakkında Bazı Notlar*, İl Basın Evi, Çorum 1945.

T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929.

\_\_\_\_\_, *1935 Genel Nüfus Sayımı*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

T.C. Çorum Vilâyeti, Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum-1973 İl Yıllığı, Ankara 1973.

\_\_\_\_\_, *Çorum'da Cumhuriyetin On Beş Yılı*, İstanbul 1938.

TURAN, Osman, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5/2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993, s.949-959.

YALÇIN, Osman, *Çorum*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1972.

konusudur. Bu sağlam ve türdeş yapı içerisinde nüfusun en fazla etkilendiği sakatlık ise topallıktır.

Bir başka sonuç da, 1927 ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki azınlıkların sayısı sadece 202 kişidir. 20. yüzyılın hemen başında yani 1902'de Çorum'da 657 Ermeni, 149 Rum, 14 Protestan ve 22 Katolik'in olduğu düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terke ettikleri görülmektedir. Bu ise, Çorum ve çevresindeki 247.926 toplam nüfus içerisinde çok az bir oranla karşılanmaktadır. Bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinin, inanç sistemi açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hakim olduğunun, Çorum ölçeğinde bir göstergesidir.

Bütün bunlardan sonra, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında Çorum ve çevresindeki nüfus yapısının, hem idarî, hem de sosyo-kültürel açıdan bir parçası olduğu Türkiye ve sosyo-kültürel yapıdan çok da farklı olmadığı görülmüştür. Bu nedenle, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle hem "...içeride ve dışarıda saygı ile anılan yeni toplum, yeni devlet..." oluşturmak, hem de Türkiye'ye önce çağdaş uygarlık seviyesine, hatta üstüne çıkarmak amacıyla, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel pek çok alanda yapılan inkılâplar sonrasında Çorum ve çevresindeki nüfusun özellikleri ilerleyen yıllarda büyük değişim-dönüşüm gerçekleştirmiştir.

## KAYNAKÇA

"Zimme", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 13, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993, s. 566-571.

"Rum", *Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt:26, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1987.

*Atatürkçülük (3. kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Kara Harp Okulu Yayını, Ankara 1986.

BÜYÜKERSHEN, Yılmaz ve diğ., *İktisada Giriş-1*, Eskişehir 1999.

DENY, J., "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993.

Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, *Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum*, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1981.

fazla yaşadığı yerler ise sırasıyla; İskilip (53.763), Sungurlu (40.478) ve Mecitözü (36.691), Osmancık (29.199) ve Hüseyinabat (Alaca) (26.926)'dır. Bu dönemde nüfusun en yoğun olduğu yerler ise İskilip (%27.6), Mecitözü (%26.4)'dir. Nüfusun en az yoğunlukta bulunduğu yer ise Osmancık (%15.5)'tir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresindeki nüfus, çok genç ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nüfus karmaşıklıktan daha çok türdeş olmuş, çalışkan ve girişimciliğe yatkın bir iş gücünü bünyesinde barındırmıştır. Bu sayım sonuçlarında dikkati çeken sonuçlardan biri de, nüfus içerisinde dul ve boşanmış kişilerin fazla olmasıdır. Bu da savaş sonrası her toplumda rastlanılacak bir olgudur. Bir diğer sonuç ise, Çorum nüfusunun okur-yazarlık yönünden, Türkiye geneli ile paralellik göstermesi ve okur-yazar oranının düşük olmasıdır. Toplam 247. 926 kişi arasında sadece 9.718 erkek-kadın okuma bilmektedir. Bir başka göze çarpan sonuç ise, Türkiye dışında doğan, Çorum ve çevresinde yaşayan yabancı uyruklu insanların çoğunluğunu Kafkasya'dan yani Rusya'dan ve Balkan ülkelerinden göç edenler oluşturmuştur.

Çıkarılabilecek sonuçlardan biri de 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Çorum ve çevresinde mesleksiz, öğrenci ve çalışamaz durumda olanların sayısı en fazladır. Nüfusun neredeyse üçte ikisi yani 173.648 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir. Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumda olmuştur. Bunun da Çorum'un gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

Bir diğer sonuç ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da büyük bir farkla (%93) Türkçe (230.077) konuşulmuş, Türkçe'yi Kürtçe (12.311) ve Çerkezce (5.297) izlemiştir. Yine, dikkati çeken önemli noktalardan biri de, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinde Kürtlerin yaşıyor ve Kürtçe'nin kullanılıyor olmasıdır. Bu da, bin yıldır aynı kültür ve medeniyet dairesinde beraber yaşayan insanların, daha sonra ileri sürüldüğü gibi, 1937-1938 yılları arasında yani Tunceli isyanından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldığı iddialarını çürütmektedir ve bu yorumun yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yani, Kürtler Orta Asya'dan Mısır'a, Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyada, Türklerin gittiği ve devlet kurmuş olduğu hemen hemen her yerde, onlarla birlikte yaşamışlardır. Bu nedenle, Çorum bu yerlerden biridir.

Ayrıca, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki nüfusun, fizikî yönden sağlam bireylere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nüfusun sadece 3.871'inin her hangi bir sakatlığı söz



Görüldüğü gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'daki Türk-İslâm nüfusu hızla türdeş bir yapıya kavuşmuştur. Özellikle, I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele yıllarında zirveye çıkan gayr-ı müslim nüfusa karşı olan kızgınlık ve sonrasında burada yaşayan azınlıkların Çorum'u terk etmesi, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Barış Antlaşması'nda İstanbul sınırları dışında "azınlık" durumunu hiçbir şekilde kabul etmemiş olması ve azınlıkların mübadeleye tabi tutulmaları gibi nedenlerle, Çorum'daki azınlık nüfus son derece azalmıştır. Bu da Türk-İslâm nüfus lehine bir nüfus benzeşmesini ortaya çıkarmıştır.

1927 ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki azınlıkların sayısı sadece 202 kişidir. 20. yüzyılın hemen başında yani 1902'de Çorum'da 657 Ermeni, 149 Rum, 14 Protestan ve 22 Katolik'in olduğu düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terke ettikleri görülmektedir. Bu ise, Çorum ve çevresindeki 247.926 toplam nüfus içerisinde çok az bir oranla karşılanmaktadır. Bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinin, inanç sistemi açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hakim olduğunun, Çorum ölçeğinde bir göstergesidir.

Sonuçlarda dikkati çeken konulardan biri de hem Hristiyanlığın, hem de Hristiyanlığın mezheplerinin ayrı ayrı verilmiş olmasıdır. Aslında, Ermeniler Hristiyan ve büyük çoğunluğu "Gregorian"\*\*\* anlayışına sahip olmalarına rağmen, bunlar etnik kökenleri dikkate alınarak yazılmıştır. Bunların arasında Katolik Ermenilerin de olabileceği dikkate alınmalıdır. Bunların sayıları da önceki döneme göre bir hayli azalmış, 67 erkek, 95 bayan olmak üzere toplam 162 kişidir.

## C- SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927'de yapılmıştır. Bu nedenle, Çorum nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkanı doğmuştur. Bu nüfus sayımı sonrasında, Çorum nüfusu şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermiştir. Yani nüfusun büyük bir kısmı köylerde, kırsalda yaşamaktadır. İlk genel nüfus sayımında Çorum'da en fazla nüfusun yaşadığı yer Çorum merkez kazası olmuştur. Böyle olduğu için Çorum'un 20 Nisan 1924 tarihinde il haline gelmesinde önemli bir neden olarak göz önünde bulundurulmuştur. Çorum merkezden başka nüfusun en

değişik din ve dinin farklı yorumundan kaynaklanan mezhepler Türklerin Anadolu'ya egemen olmasından sonra barış ve hoşgörü ortamında yan yana yaşamıştır. Türkler kendi yönetimleri altındaki farklı din ve mezhebe mensup insanların yaşamasını sağlamış, bu insanlar asimilasyona tabi tutulmamış, **İslam Hukuku'nun kendilerine** tanımış olduğu "zimme"\* statüsünde ve "millet sistemi"\*\*\* içerisinde Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar hayatlarını devam ettirmişlerdir. Lozan Barış Antlaşması'nda Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlıkları belirlenirken Osmanlı Devleti'ndeki anlayış benimsenmiş, bu yüzden yeni Türk Devleti'nin azınlıkları da gayr-ı müslimler yani Müslüman olmayanlar olarak belirlenmiştir. Müslümanlar bir bütün olarak algılanmış, azınlık kabul edilmemiştir. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında bu anlayış dikkate alınmıştır. Bu sayım sonuçlarına göre Çorum'un din ve mezhepler yönünden nüfus yapısı aşağıdaki gibidir;

| Cin: | İslâm   | Kat. | Prote. | Ortodoks | Erme | Hristiyan | M | Bis | Di |
|------|---------|------|--------|----------|------|-----------|---|-----|----|
| E    | 116.010 | 10   | 1      | -        | 67   | 10        | 1 | 1   | 1  |
| K    | 131.712 | 9    | 1      | 1        | 95   | 6         | - | -   | 1  |
| T    | 247.722 | 19   | 2      | 1        | 162  | 16        | 1 | 1   | 2  |

Tablo:9<sup>29</sup>

29 TCBIUM., a.g.e., s. LI.

\*\* Gregoriyan anlayışına sahip olan Ermeniler, Ermeni Apostolik Kilisesi yada Ermeni Ortodoks Kilisesi veya Gregoryan Kilisesi'ne bağlıdırlar. Dünya Ermenilerinin büyük bir çoğunluğunun üye olduğu, dünyanın eski millî Hristiyan kiliselerinden biri olan mezheptir. Gregoryan Kilisesi, Hristiyanlığın diğer mezhepleri tarafından monofizit bir kilise olarak tanımlanır. Monofizit görüş, İsa'nın hem insani, hem de tanrısal olmak üzere iki değişik tabiatı bulunduğunu savunan görüştür. 451 yılında toplanan Kadıköy (Khalkedon) Konsili bu görüşü reddetmiştir. Gregoryan Kilisesi, Khalkedon kararlarını tanımayarak Ortodoksluktan ayrılan kiliselerden biridir. Ancak, Gregoryan Kilisesi'nin kendisi monofizit tanımlamasını reddetmektedir. Anlaşmazlığın İsa'nın insani ve tanrısal tabiatlarının birliği konusunda değil, Kalkedon Konsili'nin verdiği kararın anlatım biçiminden kaynaklandığı görüşündedir. Gregoryan Kilisesi'nin en büyük ruhani lideri Katolikos'tur. Günümüzde bu görevi Ermenistan'ın Eçmiadzin kentindeki II. Karekin yürütmektedir. Ermenistan dışında Rusya, Gürcistan, Fransa, ABD, Lübnan, Suriye, Kanada, Türkiye ve İran'da Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne veya Gregoryan Kilisesi'ne bağlı toplumlar mevcuttur. Türkiye'deki Ermenilerin ruhani lideri İstanbul Ermeni Patriği'dir. Şu anda bu görevi Mesrob II Mutafyan yürütmektedir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: [Http://tr.wikipedia.org/wiki/gregorian/06.09.2007](http://tr.wikipedia.org/wiki/gregorian/06.09.2007).



| Cinsiyet | Sakatlığı Olmayanlar | Kör | Sağır ve Dilsiz | Topal | Çolak | Kambur | Başka Sakatlığı Olanlar |
|----------|----------------------|-----|-----------------|-------|-------|--------|-------------------------|
| Erkek    | 113.608              | 333 | 226             | 838   | 381   | 51     | 664                     |
| Kadın    | 130.055              | 308 | 96              | 553   | 77    | 16     | 328                     |
| Toplam   | 244.055              | 641 | 322             | 1.391 | 458   | 67     | 992                     |

Tablo:8<sup>28</sup>

Bu bilgiler ışığında, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki nüfusun, fizikî yönden sağlam bireylere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nüfusun sadece 3.871'inin her hangi bir sakatlığı söz konusudur. Bu homojen yapı içerisinde nüfusun en fazla etkilendiği sakatlık ise topallıktır. 1.391 kişi olan sakatların büyük bir kısmının I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı yıllarındaki düzenli ordu savaşları ve Kuvây-ı Milliye dönemindeki yaralanmalardan kaynaklanmış olduğu ifade edilebilir. Çünkü, bu sakatlığa sahip olanların daha çok erkek olduğu, askere gidip-gelmeleri ve yapılan savaşlar düşünülürse, yukarıda dile getirilen nedenin asıl sebeplerden biri olduğunun altı çizilebilir. Ancak, bu tür sebep ve sakatlıklara rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki nüfusun çalışabilirliği ve sağlamlığı, insan gücüne ihtiyaç duyulan bir dönemde, Çorum'un gelişmesi ve kalkınması için büyük yararlar sağlamıştır.

Bu tabloda dikkati çeken noktalardan biri de erkeklerin kadınlara göre daha fazla sakatlığa sahip olmasıdır. Erkeklerin 113.608'i her hangi bir sakatlık sahibi değilken, kadınların 130.447'sinde sakatlık söz konusu değildir. Bu nedenle kadınların erkelere göre daha sağlıklı oldukları söylenebilir. Ayrıca, toplam nüfus içerisinde en az görülen sakatlık kamburluktur. Yine aynı şekilde, erkekler kadınlardan daha fazla kamburdur. Bütün bu rahatsızlıkların dışında yer alan ve sakatlıkları bilinmeyen insanların sayısı ise 992'dir. Burada da kadınların erkelere göre daha sağlıklı olduğu görülmektedir.

### 9. Dinlere-Mezheplere Göre Nüfus

Anadolu çok çeşitli medeniyetlere ve inanç sistemlerine sahip olmuştur. Bu

<sup>28</sup> TCBİUM., a.g.e., s. LI.



Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Türkçe Çorum ve çevresinde en fazla konuşulan ve geçerliliği olan ana dildir. Nüfusun yaklaşık %93'ünün Türkçe konuşuyor olması, bölgenin hiçbir yoruma sebep olmadan, etnik açıdan Türklerin hakim millet konumunda olduğunu göstermektedir. Türkçe'nin dışında Çorum'da kullanılan dillerin genel toplam içerisindeki oranın düşük olduğu yani yaklaşık %7 olduğu görülmektedir.

Yine, dikkati çeken önemli noktalardan biri de, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinde Türkçe'den sonra en fazla Kürtçe'nin konuşuluyor olmasıdır. Bu da, bin yıldır aynı kültür ve medeniyet dairesinde beraber yaşayan insanların, daha sonra ileri sürüldüğü gibi, 1937-1938 yılları arasında yani Tunceli isyanından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldığı iddialarını çürütmektedir ve bu tür yorumların yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yani, Kürtler Orta Asya'dan Mısır'a, Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyada, Türklerin gittiği ve devlet kurmuş olduğu hemen hemen her yerde, onlarla birlikte yaşamışlardır. Bu nedenle, Çorum bu yerlerden biridir. Ayrıca, Türkçe'den sonra en fazla konuşulan ana dillerden birinin Çerkezce olması, yukarıda bahsedilen, Rusya'dan veya Kafkasya'dan Çorum ve çevresine göçün gerçekleşmiş olduğu düşüncesini de doğrulamaktadır.

Bu tabloda dikkati çeken bir başka nokta ise Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da azınlıklara ait nüfusun yok denecek kadar azalmış olmasıdır. Çorum merkez ve çevresinde sadece bir Ermeni ve Yahudi'nin yaşıyor ve kendi anadillerini konuşuyor olması bunun en önemli göstergesidir. Toplam 122 kişinin Tatarca konuşuyor olması, Türkiye dışından yine özellikle Rusya'dan bu insanların çeşitli nedenlerle Türk devletine sığınmış olmasının bir göstergesidir. Ayrıca, 11 kişi Arnavutça konuşmakta ve bunların da göç ederek Çorum ve çevresine geldiklerini söylemek mümkündür.

### 8. Sakatlıklara Göre Nüfus

İktisadî kalkınma, üretim ve hizmetler alanlarında etkili olan diğer nüfus özelliklerinden biri de, bir yerin nüfusu içerisindeki sakatlık ve sağlamlık durumudur. 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Çorum ve çevresindeki sakatlık durumu aşağıda gösterilmiştir;

nüfus ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, 173.648 kişidir.

Bu sayım sonuçlarına göre, Çorum'da hizmet sektöründe çalışanların toplam sayısı 1981'dir. Bu sektörde çalışan kadın sayısı yine erkeklerin çok gerisindedir ve toplam 159 çalışan kadın mevcuttur. Bu sektörde en fazla kişi orduda görev yapmakta ve sayıları 1.145'tir. Bu grupta dikkati çeken noktalardan biri de bu yıllarda Çorum'da hiçbir bayan hakim, ordu mensubunun ve PTT çalışanının olmaması ve görev yapmamasıdır. Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarında, bir anlamda toplumda “kadın okutulmaz ve çalışmaz geleneksel anlayışının” pek kırılamadığını göstermektedir. Ancak, bu anlayış daha sonraki yıllarda kadın erkek eşitliği bağlamında kadınlara tanınan haklar çerçevesinde ortadan kaldırılacak, kadınlar da yavaş yavaş çalışma hayatına girmeye başlayacaktır.

## 7. Ana Dile Göre Nüfus

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarından elde edilebilen Türkiye nüfusunun özelliklerinden biride ana dile göre nüfus miktarlarıdır. Bu nedenle Çorum nüfusunun bu konudaki yapısını da bu sonuçlardan öğrenmek mümkündür. Çorum'un anadile göre nüfus durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

| Diller    | Erkek   | Kadın   | Toplam  |
|-----------|---------|---------|---------|
| Türkçe    | 107.687 | 122.390 | 230.077 |
| Rumca     | -       | -       | -       |
| Ermenice  | 1       | -       | 1       |
| Fransızca | -       | -       | -       |
| İtalyanca | -       | -       | -       |
| İngilizce | -       | -       | -       |
| Arapça    | -       | -       | -       |
| Acemce    | -       | -       | -       |
| Yahudice  | 1       | -       | 1       |
| Çerkezce  | 2.674   | 2.623   | 5.297   |
| Kürtçe    | 5.624   | 6.687   | 12.311  |
| Tatarca   | 52      | 70      | 122     |
| Arnavutça | 4       | 7       | 11      |
| Bulgarca  | -       | -       | -       |
| Başka     | 11      | 3       | 14      |

Tablo:7<sup>27</sup>

27 TCBIUM., a.g.e., s. LXV.

| Meslekler |        |       |         |      |     |     |       |    |       |         |
|-----------|--------|-------|---------|------|-----|-----|-------|----|-------|---------|
| Çi        | Ziraat | Sanay | Ticaret | Serl | Mer | Hak | Ordu  | P. | Başka | Meslek  |
| E         | 51.980 | 3.082 | 2.197   | 518  | 725 | 45  | 1.145 | 48 | 576   | 55.785  |
| K         | 13.600 | 131   | 50      | 22   | 18  | -   | -     | -  | 141   | 117.863 |
| T         | 65.580 | 3.213 | 2.247   | 540  | 743 | 45  | 1.145 | 48 | 717   | 173.648 |

Tablo:6<sup>25</sup>

Bu tablodan anlaşılacağı üzere, 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Çorum ve çevresinde mesleksiz, öğrenci ve çalışamaz durumda olanların sayısı en fazladır. Nüfusun neredeyse üçte ikisi yani 173.648 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir. Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumda olmuştur. Burada ev hanımlarının durumu hariç tutulsa bile tüketici nüfusun çok yüksek olduğu ifade edilebilir. Bunun da Çorum'un gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Bu tabloda dikkati çeken diğer bir konu da, nüfusun en fazla çalıştığı meslek kolunun tarım sektörü olmasıdır. Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarında, Çorum ve çevresindeki nüfusun, tarım ve hayvancılıkla meşgul olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Çorum'da küçük sanatlar, el dokumacılığı gibi tarihi süreç içerisinde her zaman var olmuştur. Bu nedenle, Çorum ve çevresindeki "sanayi ve küçük sanatlarla uğraşma geleneği" az çok bu dönemde de devam etmiştir. Yine aynı şekilde nüfusun % 76.5'inin köylerde yaşıyor olması, Türkiye'nin şehirleşmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmiş bir ülke olmaması da insanların tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarını gerekli kılmıştır.

Ekonomik gelişmişliği ve kalkınmayı çeşitli meslek gruplarındaki çalışan insanlar belirler. Çünkü, üretimi gerçekleştiren onlardır. 1927 ilk genel nüfus sayımına göre ekonomik faaliyet dallarında çalışanların ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresindeki üretimi gerçekleştirenlerin yani tarım, sanayi, ticaret ve serbest meslekle uğraşanların sayısı 71.580 kişidir ve yaklaşık olarak nüfusun üçte biri kadardır.<sup>26</sup> Buna karşılık tüketici durumunda olan

25 TCBİUM., a.g.e., s. XXXVII.

26 TCBİUM., a.g.e., s. XXXVII.



Görüldüğü gibi, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına göre, yurt dışında doğan ve Çorum'da yaşayan nüfusun çoğunluğunu, 871 kişiyle Rusya'da doğan Türk-İslâm nüfusu oluşturmaktadır. Bunların büyük bir kısmını Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne sığınan, başta Çerkezler olmak üzere, Kafkasya'dan Çorum ve çevresine getirilip yerleştirilen insanlar oluşturmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti 19. ve 20. yüzyılda Balkanlarda da büyük sıkıntılar yaşamıştır. Sırbistan-Karadağ ayaklanmaları v.b. olaylar, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması, Balkan Savaşları nedeniyle buralardaki Türk-İslam nüfus katliamlardan kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne sığınmış, Osmanlı Devleti de onları ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirmek durumunda kalmıştır. Bu yerlerden biri de Çorum olmuştur.

Bu nedenle, Türkiye dışında doğan, Çorum ve çevresinde yaşayan yabancı uyruklu insanların çoğunluğunu Kafkasya'dan yani Rusya'dan ve Balkan ülkelerinden göç edenlerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Sırbistan doğumlular ikinci sırada yer almaktadır. Sırpların katliamından kurtulmak isteyen 231 kişi doğduğu yerleri terke ederek, Çorum'a gelmiştir. Sırbistan doğumlulardan sonra, Bulgaristan'da doğanlar ise 33 kişi olup üçüncü sırada yer almaktadır. Bu tabloda dikkati çeken noktalardan biride Afganistan, Suriye ve Irak gibi Orta Doğu ülkelerinde ve Fransa'da doğmuş birer erkek olmasına karşın, bu ülkelerde doğan hiçbir kadının yer almadığı görülmektedir.

## 6. Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Herhangi bir bölgenin ya da bir yerleşim yerinin ekonomik, sosyal, kültürel ve ticarî faaliyetlerini ve hizmet sektörlerindeki durumlarını, nüfusun bu niteliklerinden yararlanarak açıklamamız mümkündür. Bu alanlarda bilgi sahibi olmamıza yardımcı olan nüfus özelliklerine yine ilk genel nüfus sayımı sonuçlarından ulaşabilmekteyiz. Buna göre Çorum'un ekonomik çalışma kolları bakımından nüfusu aşağıdaki gibidir;

Bu tablodan da anlaşıldığı gibi, Çorum nüfusu medenî hale göre karışık bir yapı sergilemektedir. Bu yapı içerisinde sayıca en fazla olanlar bekarlardır. Bu durum, Çorum'un genç bir nüfusa sahip olduğunu bir kez daha göstermektedir. Toplam 118.251 bekar içerisinde erkeklerin daha fazla bir sayıya sahip olduğunu ve 63.754 erkeğin bekar olduğu görülmektedir. Bu tabloda dikkati çeken konulardan biri de Çorum'un genel nüfusu içerisindeki dul ve boş kalan kişilerin sayısının 30.969 olmasıdır. Bunun sebebi olarak da, başta 20. yüzyıldaki farklı güçlerle uzun süren savaşlar yani Trablusgarp, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarındaki savaşlar, kayıplar ve çeşitli ölümler gösterilebilir.

Anlaşmazlık, geçimsizlik nedeniyle boşanmaları ikinci sırada saymakta fayda vardır. Çünkü, Cumhuriyetin bu ilk yılları, Çorum ve çevresindeki sosyal yapının, Türk kültür ve aile yapısının geleneksel bir çizgide korunduğu yıllar olmuştur. Bu nedenle, günümüzdeki sosyolojik, ekonomik değişme ve gelişmelerin aile hayatına farklı yansımalarıyla yaşanan ayrılma ve dul kalma olayları kapsamında düşünülmemesi gerektiğini ifade etmek her halde yanlış bir tutum olarak değerlendirilemez.

#### 4. Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

Bir bölgenin, bir şehrin, bir beldenin gelişip kalkınması o yerlerin sahip olduğu yetişmiş, iyi eğitim almış, bilinçli ve girişimci insan gücü ile doğru orantılıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Çorum nüfusunun okuma ve yazma durumu hakkındaki ilk bilgilere de 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından ulaşılabilmektedir. Bu nedenle, Çorum'un okur-yazarlık yönünden nüfusu aşağıdaki gibidir;

|       | Cinsiyet | Okuma-Yazma Bilen | Okuma-Yazma Bilmeyen |
|-------|----------|-------------------|----------------------|
| Çorum | Erkek    | 8.518             | 107.583              |
|       | Kadın    | 1.200             | 130.625              |
|       | Toplam   | 9.718             | 238.208              |

Tablo:4<sup>18</sup>

18 TCBİUM., a.g.e., s. XXXVII

Bu bilgilerden, Çorum ve çevresindeki iktisadî, kültürel, sosyal ve ticarî durumu etkileyecek, gelişmesini sağlayacak bir nüfus alt yapısının var olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü, her sosyal faaliyet alanında ihtiyaç duyulan temel faktör, o alanda yetişmiş insan potansiyelidir. İleride de görüleceği gibi, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, okuma ve yazma istenilen ölçüde olmamasına karşın, kas gücüyle çalışabilecek insan sayısı istenilen seviyededir. Çünkü, tablodan da anlaşıldığı gibi, çalışabilecek ve belli bir olgunluğa ulaşmış insan sayısı bir hayli fazladır. Yaş grupları içerisinde en fazla kitleyi bulunduran 20-45 grubudur. Bu grupta 87.471 kişi bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra, 1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre, yaş grupları dikkate alındığında, çoğunluğun genç nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Yani, Çorum ve çevresi Cumhuriyetin ilk yıllarında çok genç bir nüfusa sahiptir. Atatürk'ün güvendiği ve Cumhuriyeti emanet ettiği genç nüfus, bu yıllarda Çorum ve çevresinde de etkin konumdadır. Bu durum da iktisadî, kültürel ve siyasî alanlarda nüfusun ihtiyaçlarını ortaya çıkarmış, bu alanlarda çalışma ve çeşitli hizmetleri gerekli kılmıştır. Özellikle eğitim, sağlık, ekonomik alanlarda, yeni yatırımlara ve yeni alt yapı hizmetlerine ihtiyaç duyulmuş, Cumhuriyet Hükümetleri'nin genç nüfusun ihtiyaçlarını dikkate almasına neden olmuştur.

### 3. Medenî Hale Göre Nüfus

Toplumların tüm kesitlerinde olduğu gibi, Çorum'daki toplum yapısının ve geleceğinin belirlenmesinde nüfusun medeni halinin bilinmesinde büyük yararlar vardır. Bu nedenle, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki nüfusun medeni halini 1926 vilâyet sayımından kısmen öğrenmek mümkün olsa bile, tam anlamıyla bilimsel bilgilere ve değerlendirmelere ilk defa bu sayım sonuçlarından ulaşılabilmektedir. Buna göre Çorum'un medenî hale göre nüfusu tablodaki gibidir;

| Çorum | Cinsiyet | Bekar   | Evli    | Dul    | Boş   | Bilinmeyen |
|-------|----------|---------|---------|--------|-------|------------|
|       | Erkek    | 63.754  | 50.760  | 1.370  | 185   | 32         |
|       | Kadın    | 54.497  | 58.330  | 18.051 | 919   | 28         |
|       | Toplam   | 118.251 | 109.090 | 19.421 | 1.104 | 60         |

Tablo:3<sup>17</sup>

17 TCBİUM., a.g.e., s. XXIII.



olan ve Çorumluların hayatlarını sürdürmek için daha fazla tercih etmiş oldukları yerlerdir. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer ise Osmancık'tır. Bu nüfus sayımı sonucuna göre, dikkati çeken en önemli noktalardan biri de, 732 kişinin kayıp yani o günün ifadesiyle mevaki statüsünde olmasıdır. En fazla kayıp nüfus ise Çorum merkezde olup, toplam 174 kişidir. Bu sayıma göre, Çorum nüfusunun ortalama yoğunluğu % 22.0'dır. Böyle bir sonuca dayanarak, Çorum'daki nüfus yoğunluğunun Türkiye ortalamasıyla paralel olduğunu söylemek mümkündür.

Cinsiyete göre Çorum ve çevresindeki nüfus değerlendirildiğinde, 247.926 kişinin 116.101'i erkek, 131.825'i kadındır. Yani, kadınların erkeklerden daha fazla olduğu görülmektedir. İlk genel nüfus sayımı sonuçlarına bakıldığında, hemen dikkati çeken özellikten birinin bu olduğu ifade edilebilir. Ayrıca, Çorum ve çevresindeki nüfusun cinsiyet açısından, Cumhuriyetten önceki cinsî yapıyla paralellik oluşturduğu ve daha önceki cinsî yapının, nüfusun artmasına karşın, korunduğunu söylemek mümkündür.

## 2. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

1927 Nüfus Sayımı'nda ilk defa ayrıntılı bilgiler verilmiş olduğundan, daha önceki sayımlarda yer almayan ve ulaşılması mümkün olmayan bazı nüfus özelliklerine kolaylıkla elde etmek mümkündür. Bu sayım sonuçlarından ulaşabilen özelliklerden biri de Çorum nüfusunun yaş grupları itibariyle dağılışıdır. Bu nedenle, Çorum'un yaş grupları itibariyle nüfusunun durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında Çorum'un yaş gruplarına göre yapısı aşağıdaki gibidir;

| Yaş Grupları |        |        |        |        |        |        |        |       |       |        |
|--------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|-------|-------|--------|
|              | 0-1    | 1-2    | 3-6    | 7-12   | 13-19  | 20-45  | 46-60  | 61-70 | 71+   | Yaş B. |
| E            | 7.112  | 11.785 | 13.911 | 13.541 | 19.349 | 34.303 | 10.393 | 4.158 | 1.479 | 70     |
| K            | 4.921  | 9.539  | 13.661 | 10.823 | 18.717 | 53.168 | 14.547 | 4.212 | 2.139 | 98     |
| T            | 12.033 | 21.324 | 27.572 | 24.364 | 38.066 | 87.471 | 24.940 | 8.370 | 3.618 | 168    |

Tablo:2<sup>16</sup>

ekonomi ve sanayisinin belli bir düzeye gelebilmesinde nüfus ve onun özellikleri çok önemlidir.

1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre; Türkiye'nin toplam nüfusu 13.648.270 kişidir. Bu nüfusun sadece % 23.5'i şehirlerde, % 76.5'i ise köylerde yaşamaktadır. 1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre 247.926 kişi olan Çorum nüfusu, şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından, Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermektedir. Bu nüfusuyla Çorum ülke nüfusunun yaklaşık %1.8'ini barındırmıştır. Çorum'un ortalama nüfus yoğunluğu 22.0'dır. Çorum'da kilometre kareye düşen nüfus miktarı ise 11.240'tır. Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına dayanılarak yapılan açıklamalardan başka, bu sayım sonucu temel alınarak Çorum nüfusunun başka özellikleri hakkında da bilgiler vermek mümkündür. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında nüfusun diğer nitelikleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilecek ve bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

### 1- Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına göre, Çorum'un genel nüfus sayısı ve bu nüfusun cinsiyet itibariyle durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

| İlçeler       | Erkek          | Kadın          | Toplam         | Km <sup>2</sup> 'ye Düşen Topl. N | Nüfus ve Ortalama Nüfus Yoğunluğu | Kayıp      |
|---------------|----------------|----------------|----------------|-----------------------------------|-----------------------------------|------------|
| Merkez        | 29.152         | 31.717         | 60.869         | 3.055                             | 19.9                              | 174        |
| Hüseyinabat   | 12.567         | 14.359         | 26.926         | 1.155                             | 23.3                              | 89         |
| İskilip       | 24.957         | 28.806         | 53.763         | 1.950                             | 27.6                              | 139        |
| Mecitözü      | 16.968         | 19.723         | 36.691         | 1.390                             | 26.4                              | 139        |
| Osmançık      | 13.479         | 15.720         | 29.199         | 1.880                             | 15.5                              | 77         |
| Sungurlu      | 18.978         | 21.500         | 40.478         | 1.810                             | 22.3                              | 114        |
| <b>Toplam</b> | <b>116.101</b> | <b>131.825</b> | <b>247.926</b> | <b>11.240</b>                     | <b>22.0 (Ort.)</b>                | <b>732</b> |

Tablo:1<sup>15</sup>

Bu tabloda görüldüğü gibi, Çorum ve çevresinin toplam nüfusu 247.926 kişidir. Çorum'da nüfusun en yoğun olduğu yer İskilip ilçesidir. İskilip'i sırasıyla; Mecitözü, Hüseyinabat (Alaca), Sungurlu ve Çorum merkez takip etmektedir. Bu ilçeler, nüfus ve yerleşme açısından çekim merkezi durumunda

15 T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Ankara 1929, s. VI.

TBMM'nin 20 Nisan 1921'de Sancakları kaldırarak yerine "Vilayet Teşkilatı"nın kurulmasının ardından,<sup>11</sup> Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi Türkiye'nin yeni idarî taksimatını ortaya koymuştur. Buna göre; yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatı için şöyle denilmektedir: "Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadî münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nahiyelere münkasemdir (ayrılmıştır), ve nahiyeler de kasaba ve köylerden terekkep eder(oluşur)."<sup>12</sup> Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere (kasabalara), kasabalar da köylere ayrılmıştır. Buna göre idarî taksimatın en küçük birimini köyler oluşturmuştur.

Bu yeni düzenlemeyle birlikte hemen hemen bu günkü idarî yapı ortaya çıkmış, Çorum il haline getirilmiştir. Kendisine Hüseyinabat (Alaca), İskilip, Mecitözü, Osmancık ve Sungurlu Çorum'un ilçelerini oluşturmuştur. Çorum İl haline geldikten sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında hazırlanan "Devlet Salnameleri"ndeki yerini almıştır. 1926-1927 Devlet Salnamesi'nde Çorum'un toplam nüfusu 229.036'dır. Bu nüfusun 55.177'si Çorum merkez kazada, 25.024'ü Hüseyinabat (Alaca)'ta, 51.386'sı İskilip'te, 29.034'ü Mecitözü'nde, 27.189'u Osmancık'ta, 41.226'sı Sungurlu'da yaşamaktadır.<sup>13</sup>

Cumhuriyet ilan edildikten sonra hemen bir genel nüfus sayımının yapılması öncelikli bir konu olmadığından, çözülmesi gereken çok önemli konular bulunduğundan, her yıl yayınlanmakta olan Devlet Salnameleri'nde vilâyetlerin nüfuslarına yer verildiği için fazla ihtiyaç hissedilmemiştir. Türkiye'de 1927 yılına kadar ayrıntılı genel nüfus sayımı yapılmamıştır. Bu nedenlerden dolayı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ayrıntılı genel nüfus sayımı 28 Teşrinievvel (Ekim) 1927'de yapılmıştır. Bu sayede Çorum nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bu bilgilere dayanarak bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkanı doğmuştur. Bir beldenin nüfusu ve istihdam durumu o bölgenin iktisadî gelişmesini değerlendirebilme yönünden büyük bir önem taşır. Bir başka deyişle, nüfus ve iş gücünün oluşum şekli ve artışı, kalkınan bir bölge için faydalanılabilecek bir araçtır.<sup>14</sup> Bu nedenle, Çorum'un tarım,

11 Talat Mümtaz Yaman, "Osmanlı imparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma", *İdare Dergisi*, Yıl:13, Sayı:142, İstanbul 1940, s.1487-1494.

12 J. Deny, "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul 1993, s. 189.

13 TCCV, a.g.e., s. 51.

14 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Yılmaz Büyükerşen ve diğ., *İktisada Giriş-1*, Eskişehir 1999, s.27-29.



çok yavaş devam etmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar Çorum ve çevresinde yaşayan Türk-İslâm nüfusu genellikle köylere yerleşmiş, çiftçilik ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamıştır. Bunun yanında, merkez ve kazalarda yaşayan Türklerin bir kısmı küçük sanatlarla yani, tabaklık, yerli bez dokumacılığı, marangozluk, demircilik, dikicilik, kalaycılık, araba imalatı, kuyumculuk, mutfaklık (her çeşit dokumacılık), keçecilik, yorgancılık, saraçlık ve ayakkabıcılıkla uğraşmışlardır.<sup>8</sup> Bu döneme kadar, yerleşik nüfus içerisinde bulunan ve az bir orana sahip olan azınlıklar ise, iktisadî, ticarî alandaki yani sarraflık, nalbantlık v.b. etkin işlerle uğraşmışlardır.

### A- İLK GENEL NÜFUS SAYIMININ YAPILMASI ve ÇORUM NÜFUSUNUN ÖZELLİKLERİ

Kurtuluş Savaşı'nın Türk milleti tarafından zaferle sonuçlandırılmasının ardından 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla yeni bir Türk devleti'nin kurulmuş olduğu hem İtilaf Devletleri, hem de diğer ülkeler tarafından kabul edilmiş, uluslararası arenada tanınmıştır. Tam bağımsız bir devletin kurulmasının ardından, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle hem "...içeride ve dışarıda saygı ile anılan yeni toplum, yeni devlet..."<sup>9</sup> oluşturmak, hem de Türkiye'ye önce çağdaş uygarlık seviyesine, hatta üstüne çıkarmak amacıyla, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel pek çok alanda inkılaplara girişilmiştir.

Bu nedenle, sosyal alanda yapılan inkılâp hareketleri sonrasında, sağlık alanında da pek çok düzenlemeler ve atılımlar gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeler sonrasında, Türkiye genelinde kolera, sıtma, tifo, dizanteri gibi çocuk ölümlerini artıran hastalıkların tedavisi gerçekleştirilmiştir.<sup>10</sup> Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarında yavaş da olsa nüfus artışının artmasına etki etmiştir. Ayrıca, eğitim ve öğretim işlerinin geliştirilmesi, halkın bilinçlendirilmesi, bilgilendirilmesi ve bebek ölümlerinin azaltılması gibi nedenler de nüfus artışında etkili olmuştur. Bu ve diğer nedenler yüzünden, Türkiye genelindeki nüfus artışına paralel olarak, Çorum'da da nüfus artışında bir hareketlenme söz konusu olmuştur.

<sup>8</sup> Osman Yalçın, *Çorum*, İstanbul 1972, s.37.

<sup>9</sup> *Atatürkçülük (3. kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Ankara 1986, s.64.

<sup>10</sup> Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1982, s. 243-244.

verilmiş, çok sayıda cami ve medrese yapılmış, ekonomik gelişme sağlanmış, buna bağlı olarak da Çorum'un nüfusunda önemli artış yaşanmıştır. Beylikler döneminde Çorum çeşitli çatışmalara sahne olmuş, sonunda Yıldırım Beyazid Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Amasya'nın Şehzade Sancağı olması ve Bağdat Ticaret Yolu'nun Osmancık'tan geçmesi Çorum'a ayrı bir önem kazandırmıştır. XVI. yüzyılda ortaya çıkan suhte birliklerinin çıkarmış olduğu isyan yerlerden biri de Çorum olmuş, XVII. yüzyılda ise Türkmenler Babailik akımının izlerini taşıyan isyanlara devam etmişlerdir. Çorum'daki ayaklanma ve çatışmalar, Çapanoğlu isyanı örneğinde olduğu gibi, Cumhuriyetin ilanına kadar sürmüştür.<sup>5</sup>

Bu huzursuzluklar, ayaklanmalar ve büyük yıkımlara, ölüm ve göçlere neden olan, 1446, 1509, 1514, 1543, 1559, 1579, 1793, 1800, 1824, 1908 depremleri nedeniyle, Çorum XX. yüzyıla düşük nüfusa sahip, dışarı göç veren, dışı kapalı yani göç almayan ve gelişmemiş bir şehir olarak girmiştir. Çorum'un 19. Yüzyılın sonlarında ve 1893 yılına ait Ankara Salnamesi'ndeki nüfusu 16.929'dur. Bu nüfusun 15.750'si Müslüman, 146'sı Rum, 513'ü Ermeni, 19'u Katolik, 33'ü Protestan, 168'i Kiptilerden oluşmaktadır.<sup>6</sup> Çorum'un Sancak Merkezi'nin 20. Yüzyılın hemen başındaki yani 1902 yılındaki toplam nüfusunun ise 17.922 olduğu görülmektedir. Bu nüfusun 17.080'i Müslüman, 657'si Ermeni, 149'u Rum, 14'ü Protestan ve 22'si Katolik'tir.<sup>7</sup> Bu rakamlardan da anlaşıldığı gibi, Çorum ve çevresinde Türk-Müslüman nüfusun tamamen hakim unsur durumundadır.

Osmanlı Devleti 20. yüzyılda birbiri ardına patlak veren, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle "...türlü düşmanlarla uzun süren savaşlar..."la uğraşmak zorunda kalmıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı nedeniyle Türk milleti çeşitli cephelerde pek çok yetişmiş insanını kaybetmiş olduğu için, bu dönemde Çorum'un nüfusunda büyük bir ilerleme söz konusu değildir. Ancak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla hızlanan özellikle Kafkasya'dan gelen göç, I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında da devam etmiştir. Bu nedenle, Türkiye dışından gelen insanların Çorum ve çevresine yerleştirilmesinin ardından, belli bir artış söz konusu olmuştur.

Mütareke yıllarından Cumhuriyet dönemine kadar Çorum'un nüfus artışı

5 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *a.g.e.*, s.72-73.

6 TCCV, *a.g.e.*, s.13.

7 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *a.g.e.*, S.9.



fetih hareketinde başarılı olamamıştır<sup>2</sup> Bunun üzerine Melik Ahmet Gazi, Sivas'ı Bizanslılardan aldıktan sonra, beraberinde İltekin Gazi ile birlikte, 30.000 kişilik askerî kuvvetle Çorum'a gelmiştir. Kastamonu'dan Çorum'a yardım için gelen Bizans kuvvetleri bozguna uğratıldığı için, Türk kuvvetleri rahatlıkla şehri kuşatma altına almışlardır. Melik Ahmet Gazi elçisi Yahya'yı Nastura'ya şehri teslim etmesi için göndermiştir. Nastura bu teklifi reddetmiştir. Bir haftalık kuşatmadan sonra Nikonya yani Çorum 1075 yılında Türk egemenliğine girmiştir.<sup>3</sup> Bu tarihte Selçukluların yönetimine giren Çorum, Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmış, Millî Mücadele'de ve Çapanoğlu isyanının bastırılmasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önderliğindeki "tam bağımsızlık" mücadelesindeki yerini almıştır.

Danışmend Beyi Ahmet Gazi tarafından 1075 yılında Bizanslılardan ele geçirilen Çorum ve çevresine Türkmenler gelmeye başladıklarında, bölgede Hristiyanlaşmış ve Rumca\* konuşan insanlarla karşılaşmışlardır. Bu insanların bir kısmı Çorum'u ele geçirmek için yapılan ilk fetih hareketlerinde bölgeyi bırakarak batıya çekildiklerinden, Türkmenlerin şehrin alınışından sonra şehre ve çevresine yerleşmeye başlamasıyla, bölgeden hemen hemen tamamen çekilmişlerdir. Bu nedenle, Türk nüfus artmış, Çorum ve çevresi Anadolu'nun ilk Türkleşen yerlerinden biri olmuştur. Rumca köy, kasaba dağ adları, yerlerini Türkçe adlara bırakmıştır. Bugün Çorum'da rastlanılan Karakeçili, Kayı, Alayuntlu, Karaevli, Hilallı gibi yer adları bu dönemden itibaren kullanılmaya başlamıştır.<sup>4</sup>

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Çorum'un bayındırlaşmasına önem

2 T.C. Çorum Vilâyeti (TCCV), *Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum-1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973, s.7.

3 Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, *Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum*, Ankara 1981, s.10.

\* Rumca, Rumların konuştuğu bir dildir. Rum terimi Urum olarak da bilinmektedir. Müslümanların, Anadolu'da, Roma ve Doğu Roma (Bizans) imparatorluklarının yönetimi altında yaşayan, etnik kökenleri ne olursa olsun, bütün Hristiyanlara vermiş olduğu addır. Onun için, Anadolu'nun ismi Diyâr-ı Rum'dur. Bu nedenle, Rum ve Rumlar ile Yunan ve Yunanlılar kavramları arasında etnik açıdan herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Yunanlıların kökeni farklıdır. Ancak, yanlış kullanım nedeniyle bugün Rum=Yunan olarak bilinmekte ve algılanmaktadır. Bkz.: "Rum", *Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt:26, İstanbul 1987, s.388.

4 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *Çorum Tarihi*, Ankara 1984', s.72.



## CUMHURİYETİN İLK GENEL NÜFUS SAYIMINA GÖRE ÇORUM'UN NÜFUS YAPISI

Tahir KODAL\*

### Giriş

Çorum ve çevresi, günümüzden yaklaşık olarak 7000 yıl öncesine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bölge Kalkolitik (Taş), Eski Tunç Çağı'nı yaşadıkten sonra, Asurluların, Hititlerin, Friglerin, Galatların, Medlerin, Perslerin, Romalıların ve Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra da Doğu Roma yani Bizanslıların yönetimi altında kalmıştır. Anadolu'nun Türkleşmeye başladığı 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden çok önce Türk boyları yavaş yavaş Anadolu'ya sızmaya ve yerleşmeye başlamışlardır. Bu şekilde başlayan akınlar, Malazgirt Zaferi'nden sonra hızlanmıştır. Sultan Alparslan savaşa katılan emirlerinden Anadolu'da fetihlerde bulunmalarını istemiş, fethedecekleri yerlerin kendilerine "ıktâ"\* edileceğini bildirmiş olduğu için, zaferi takip eden günlerde fetihlere girişen beyler Anadolu'nun çeşitli şehirlerini ele geçirmişlerdir.<sup>1</sup> Bu süreçte ve sonrasında Türkler büyük kitleler halinde Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın Danışmend Beyi olan Melik Ahmet Gazi, Amasya'yı aldıktan sonra Çorum (Nikonya)'u da almak için Çavlı Beyi görevlendirmiştir. Çavlı Bey, emirlerinden Karatekin ve Serkes Ahmet Gazi ile Çorum'u Bizanslılardan fethetmek için harekete geçmiş, ancak Çorum Tekfuru (yöneticisi) Nastura'ya Kastamonu'dan yardım geldiği için, Çavlı Bey

\* Yrd.Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlk Öğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, tkodal@pamukkale.edu.tr

\* Kaynağında halifeler tarafından hukuki durumuna göre değişen vergilerini ödemek şartı ile, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya maktu bir hazine gelirini temin ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin, yahut da sonradan ve bilhassa Selçuklulardan itibaren, muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil ricâle, menşûr, tevkî ve daha başka isimler alan vesikalar ile terk ve tahsisi anlamına gelen bir kavramdır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Osman Turan, "İktâ", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5/2, s.949-959.

<sup>1</sup> Abdulkerim Gözaydın, "Danışmendliler", *Doğuşundan Dünümüze Büyük İslam Tarihi-Anadolu Türk Devletleri*, Cilt:8, İstanbul 1992, s.122.

Erdoğan, Akif, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmîleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 71-85.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teba'anın Yönetimi*, İstanbul 1990.

Görgün, Şanal, *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara 1994.

Günay, Ramazan, "18. yüzyılın İlk Yarısında Mardin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, Mardin 2007.

Gündoğdu, Abdullah, *Çorum'un 2 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1268-1280; M. 1852-1863), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1982, s. 2036-2037.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

Kekeçoğlu, Sonay, *Şer'îye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Korkmaz, Şerif, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Korkmaz, Şerif, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Özgökmen, Ali, *Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1999.

Şahin, İlhan, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 8, İstanbul 1993, s. 376.

Zeki Terzi, Mustafa, "Samsun Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 298-3003.

ÇSS 4, 367/1; ÇSS 4, 374/1.

### b- Salnameler

1273/1857-58 yılı Devlet Salnâmesi.

1277/1860 yılı Devlet Salnâmesi.

### C- Araştırma Eserler (Kitap ve Makaleler)

Açkel, Ali, "Rize Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", *I. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006)*, Rize 2006.

Açkel, Ali, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği (20-22 Nisan 2006)*, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1*, Kayseri 2007, s. 291-322.

Akbulut, Hülya, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 375-438.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

Bozpolat, Serap, *Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, V. I, Paris 1892.

Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866.

Çiçek, Kemal, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243.

Demirel, Ömer, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004*, Çorum 2006, s. 92-104.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001.



edilmiştir. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları ile diğer kaynaklardan gelen bilgilerden, bölgenin Müslim halkının öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı, hayvancılık ve arıcılık gibi iş kollarında, Gayrimüslimlerin ise şehir merkezinde ticaret ve endüstri sektörlerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkilerinin mevcut olması, Müslim ve Gayrimüslimler arasında yakın ekonomik ilişkilerin varlığına da delil teşkil etmektedir.

Son olarak, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimlerin sosyal ve kültürel alanda birbirlerinden etkilendikleri görülmektedir. Bu bakımdan, bölgedeki Müslim ve Gayrimüslim giyim eşyalarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin kullandıkları bez ve kumaşların hemen hemen aynı olduğu ancak Gayrimüslim bez ve kumaşlarının daha fazla çeşitlilik sergilediği anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgiler, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimler arasında hukuk, ekonomi, sosyal ve kültürel alanlarda kolektif olarak yaşanan iyi ilişkileri ortaya koymaktadır.

## KAYNAKLAR

### a-Çorum şer'îye sicil kayıtları

ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 106/4; ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 3, 156/4; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 163/1; ÇŞS 3, 187/2; ÇŞS 3, 188/1; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 191/2; ÇŞS 3, 202/3; ÇŞS 3, 212/2; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 214/3; ÇŞS 3, 220/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 222/2; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 233/5; ÇŞS 3, 249/1; ÇŞS 3, 249/2; ÇŞS 3, 256/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 3, 264/2; ÇŞS 4, 13/1; ÇŞS 4, 13/3; ÇŞS 4, 16/2; ÇŞS 4, 18/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 27/1; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 42/2; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 46/2; ÇŞS 4, 49/1; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 84/3; ÇŞS 4, 100/3; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 104/2; ÇŞS 4, 105/1; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 106/4; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 111/1; ÇŞS 4, 112/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 121/2; ÇŞS 4, 121/3; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 127/3; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 132/4; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 143/3; ÇŞS 4, 176/1; ÇŞS 4, 178/2; ÇŞS 4, 211/4; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 259/2; ÇŞS 4, 272/1; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 295/1; ÇŞS 4, 314/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 316/2; ÇŞS 4, 318/2; ÇŞS 4, 322/2; ÇŞS 4, 334/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1; ÇŞS 4, 344/2; ÇŞS 4, 347-8/2;

Gayrimüslimler için ise 16 ayrı bez ve kumaş adı yer almaktadır. Bu verilere göre Gayrimüslimlerin Müslümanlardan çok daha fazla türde bez ve kumaşa sahip oldukları görülmektedir. Bu durum bizi, Gayrimüslimlerin dokuma sektörüne daha fazla ilgi duyduğu kanaatine götürmektedir.

### Sonuç

1839-1874 yıllarına ait şer'îye sicilleri kayıtlarına göre, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkileri üzerine hazırladığımız bu kısa bildiriden bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlk olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çorum kazasının % 1,5 civarında bir Gayrimüslim nüfusa sahip olduğu, bunun da bir bölümünün çevre illerden ticaret amacıyla gelip burada ikamet eden Gayrimüslimler'den meydana geldiği anlaşılmaktadır. Diğer Anadolu şehir ve kasabalarındaki Gayrimüslim nüfus nispetleriyle kıyaslandığında (örneğin, 1903'te Sivas'ta Gayrimüslim oranı: %22<sup>63</sup>) bu oran oldukça düşüktür.

İkinci olarak, hukuk alanındaki ilişkiler bakımından bazı Gayrimüslimlerin miras hukuku ilgili meselelerini şer'î mahkemeye taşıdıkları ve burada çözüm aradıkları görülmektedir. Şer'î mahkemede miras hukuku ile alakalı görülen Gayrimüslim davaları, İslam miras hukukuna (ferai) göre sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, mirası borcunu karşılamayan zimmî ölümlerin varisleri şer'î mahkemeye başvurduğunda, yine şer'î hukuka göre hüküm verildiği ve mirasın alacaklılara vasi vasıtasıyla taksim edildiği tespit edilmiştir.

Medeni hukukun diğer bir alt dalı olan borçlar hukuku ile alakalı Gayrimüslim kayıtlarından bazı Gayrimüslimlerin, Müslüman tanıdıklarından borç para aldıklarını öğreniyoruz. Ayrıca, bazı Gayrimüslimler, kendi aralarındaki borç-alacak davaları için de şer'î mahkemeye müracaat etmişlerdir.

Gayrimüslimler, eşya ve ticaret hukuku ile alakalı hususları için de şer'î mahkemeye gitmişlerdir. Bu hukuk dalları ile ilgili kayıtları incelediğimizde, Gayrimüslimlerin şer'î mahkemedeki davalarında Müslümanları vekil tayin ettikleri, yine şer'î mahkeme yoluyla Müslümanlar'dan gayrimenkul satın aldıklarını görülmektedir.

Üçüncü olarak, Çorum kazasında yaşamış olan Müslim ve Gayrimüslimlerin ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini tespit

63 Bozpolat, *a.g.t.*, s. 22.



İkinci olarak, Çorum kazası Müslim ve Gayrimüslimlerinin kullandıkları bez ve kumaşların büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz bez ve kumaş isimleri aşağıda Tablo 5'de verilmiştir. Tabloda Müslümanlar için 10,

Tablo 3. Müslim ve Gayrimüslim Bez ve Kumaşları

| Müslüman bez ve kumaşları <sup>61</sup> | Gayrimüslim bez ve kumaşları <sup>62</sup> |
|-----------------------------------------|--------------------------------------------|
| Basma (Halebî)                          | Basma (Galata)                             |
| Basma (Acem)                            | Basma (Lacivert)                           |
| Bez (Amelkan)                           | Basma (Penbe)                              |
| Bez (Arkalık)                           | Basma (İzmir)                              |
| Çuka (Halebî)                           | Bez (Amelkan)                              |
| Dülbend                                 | Bez (Arkalık)                              |
| Kadife                                  | Bez (Ayıntab arkalıği)                     |
| Mücessem (Kayseri)                      | Bez (Beyaz)                                |
| Kutni                                   | Bez (cehri)                                |
| Şali                                    | Bez (Hacıköy)                              |
|                                         | Bez (Mavi)                                 |
|                                         | Çuha (Mavi)                                |
|                                         | Çuha (Kurşunî)                             |
|                                         | Kadife (Halebî)                            |

ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

60 Gayrimüslim giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

61 Müslüman bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

62 Gayrimüslim bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, a.g.t., s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.



8 adet tereke kaydından derlenmiştir. Elimizdeki sicillerde daha fazla Gayrimüslim tereke kaydı olsaydı belki daha fazla türde Gayrimüslim giysi adlarına tesadüf edecektik.

Diğer taraftan, Gayrimüslim giysisi olarak tespit ettiğimiz 24 tür giysiden 18 çeşidinin Müslümanlar tarafından da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu giysiler şunlardır: Aba, cenber, cenber (Çorumkâri), çorap, dizlik, dülbent, entari, fes, gömlek, işlik, kuşak, Hamakâri kuşak, maşlah, mendil, peştamal, şal, şalvar ve yazma.

Tablo 4. Müslim ve Gayrimüslim Giysileri

| Müslüman Giysileri <sup>59</sup> | Gayrimüslim Giysileri <sup>60</sup> |
|----------------------------------|-------------------------------------|
| Aba                              | Aba                                 |
| Aba (Çorumkâri)                  | -                                   |
| -                                | Başlık                              |
| Biniş                            | -                                   |
| Cenber                           | Cenber                              |
| Cenber (Çorumkâri)               | Cenber (Çorumkâri)                  |
| Çarşaf                           | -                                   |
| -                                | Çevre                               |
| Çorap                            | Çorap                               |
| Çizme                            | -                                   |
| Dizlik                           | Dizlik (bez)                        |
| Dülbent                          | Dülbent                             |
| Entari (Kutni)                   | -                                   |
| Entari (meydani)                 | Entari                              |
| Entari (hurşudî)                 | -                                   |
| Entari (Sivasî)                  | -                                   |
| Fes                              | Fes                                 |
| Gömlek                           | Gömlek                              |
| İşlik                            | İşlik (çit)                         |
| Kuşak (Acemkâri)                 | Kuşak                               |
| Kuşak (Hamakâri)                 | Kuşak (Hamakâri)                    |
| Kuşak (Sivasî)                   | Kuşak (Firenk)                      |
| Kuşak (Trablus işi)              | Kuşak (Kayseri işi)                 |
| -                                | Kürk                                |
| Maşlah                           | Maşlah                              |
| Mendil                           | Mendil                              |
| Peştamal (Tokad)                 | Peştamal                            |
| Sarı                             | -                                   |
| Şal (Acem işi)                   | Şal (iki yüzlü)                     |
| Şalvar                           | Şalvar                              |
| -                                | Yağmurluk                           |
| Yazma                            | Yazma                               |

59 Müslüman giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇSS 3, 107/2; ÇSS 3, 109/2; ÇSS 3, 128/1; ÇSS 3, 128/2; ÇSS 3, 128/3; ÇSS 3, 162/2; ÇSS 3, 191/1; ÇSS 3, 213/2;

söyleyebiliriz. Yukarıda hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alırken ifade ettiğimiz üzere, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkileri yaşanmıştır. Bu durum ekonomik alanda Müslim-Gayrimüslim münasebetlerinin mevcudiyetinin en açık delilidir.

### 2.3. Sosyal ve Kültürel Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Osmanlı döneminde ülke genelinde Müslim ve Gayrimüslimler sosyal ve kültürel alanda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Başka bir ifade ile, bu iki topluluk arasında bir kültür alış veriş meydana gelmiştir. Bu kültür etkileşimi, dil, edebiyat, müzik, gelenek, görenek, giyim, yiyecek ve içecek konularında gerçekleşmiştir.<sup>57</sup> Çorum kazasında 19. yüzyılda birlikte yaşamış olan bu iki topluluk arasında da bir kültür alış veriş meydana gelmiştir.

Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslim toplumlar arasındaki kültür alış verişinin bütün boyutlarını ortaya koymak ayrı ve özel bir çalışma yapmayı gerektirdiğinden burada sadece şer'îye sicillerindeki bilgiler çerçevesinde bu iki toplumun giyim-kuşam konusundaki benzerliklerine dikkat çekmeye çalışacağız. Genel olarak, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin giyim eşyaları büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Çorum şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz giysi isimleri<sup>58</sup> aşağıda Tablo 4'de listelenmiştir.

Tabloda Müslümanlar için 28, Gayrimüslimler için ise 24 ayrı giysi adı yer almaktadır. Ancak tablodaki giysi isimleri Müslim ve Gayrimüslimlerin bütün giyim eşyalarını yansıtmamaktadır. Zira bu isim listesi, 4 adet şer'îye siciline yansıyan tereke kayıtlarından derlenmiştir. Daha gerçekçi giyim eşyası listeleri oluşturmak için en azından yarım asırlık bir periyoda ait tüm tereke kayıtları ile diğer kaynaklardaki bilgilere müracaat edilmesi daha yararlı olacaktır.

Tablo 4'deki giysi isimleri üzerine bir değerlendirme yapmak gerekirse, evvela, Müslümanlara ait giyim eşyası isimlerinin Gayrimüslimlerinkinden daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak bu durum Gayrimüslimlerin daha sınırlı türde elbise giydikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü Müslüman giysi adları toplam 42 tereke kaydından Gayrimüslim giysi isimleri ise sadece

<sup>57</sup> Ercan, *a.g.e.*, s. 289-292.

<sup>58</sup> 19. asırda Çorum'da giyim-kuşam hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Korkmaz, *a.g.tez*, 2003, s. 224-233

demircilik XV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen ve 19. asırda da önemini koruyan faaliyet kolları idi. Dokuma tezgahlarında özellikle çamaşırılık bez, şal kuşak, yünden yapılma aba, siyah şalvarlık kumaş, kilim ve seccade dokunmaktaydı. Bu ürünler yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamının yanında çevre şehirlere de sevk edilerek satışa sunuluyordu. Çorum'da dokumacılık sektöründen sonra en gelişmiş sanayi kolu dericilik idi. Bölgede yapılan havyacılığın da katkılarıyla dericilik ile ilgili birçok meslek erbabı Çorum'da faaliyet göstermekteydi. XX. yüzyılın başında Çorum tabakhanelerinin toplam sayısı 73 idi ve bu tesislerde işlenen deriler civar illere de gönderilmekteydi.<sup>53</sup>

Bakırcılık ve demirciliğin de Çorum endüstrisinde önemli bir yeri vardı. Çorum esnafı bakır için gerekli ham maddeyi Ergani madeninden temin ediyordu. Ancak 19. yüzyılın sonlarında bu ham maddenin temininde yaşanan sıkıntılar, Çorum'da bakırcılığın yavaş yavaş yok olmasına sebep oldu. Demircilik ise 20. yüzyılın başlarında büyük bir gelişme gösterdi. Muhtemelen demirden mamul tarım aletlerine duyulan ihtiyaç, demirciliğin gelişmesine katkı yapmıştır.<sup>54</sup>

19. yüzyılın ikinci yarısında Müslim ve Gayrimüslimlerin iç içe yaşamış olduğu Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri hakkında kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları da önemli bilgiler içermektedir. Gözden geçirdiğimiz tereke kayıtlarına göre, Müslümanların öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı yaptıkları ve daha çok buğday, arpa, burçak gibi ürünler yetiştirdikleri görülmektedir.<sup>55</sup> Hayvancılık sektöründe ise, büyük baş (inek, öküz, at, merkep, dana, tosun, deve, manda) ve küçük baş (koyun, keçi) hayvanları besledikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bir kısım tereke kayıtlarında arıcılığa dair bilgiler bulunmaktadır.<sup>56</sup> Gayrimüslimler şehir ve kasabalarda sakin olmaları sebebiyle sanayi ve ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Buraya kadar verilen bilgilerden en azından aynı meslekleri icra eden Müslim ve Gayrimüslimler'in ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini

<sup>53</sup> Şahin, a.g.m., s. 375.

<sup>54</sup> Şahin, a.g.m., s. 375.

<sup>55</sup> Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇSS 3, 107/2; ÇSS 3, 128/1; ÇSS 3, 220/3; ÇSS 3, 226/1; ÇSS 3, 227/2; ÇSS 3, 257/1; ÇSS 3, 257/2; ÇSS 4, 26/2; ÇSS 4, 101/2.

<sup>56</sup> Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇSS 3, 107/2; ÇSS 3, 128/1; ÇSS 3, 128/2; ÇSS 3, 128/3; ÇSS 3, 214/1; ÇSS 3, 220/3; ÇSS 3, 226/1; ÇSS 3, 227/3; ÇSS 3, 257/1; ÇSS 3, 257/2; ÇSS 4, 19/1; ÇSS 4, 19/2; ÇSS 4, 26/2; ÇSS 4, 42/1; ÇSS 4, 43/1; ÇSS 4, 46/3; ÇSS 4, 101/2; ÇSS 4, 101/3; ÇSS 4, 239/1.



Çorum'daki Gayrimüslimler vergi hukuku açısından Osmanlı Devleti genelinde uygulanan kurallara uymakla yükümlü idiler. Bu nedenle zimmîler, vergi hukukuna dair bütün meselelerini şer'îye mahkemesine götürdüler ve devletin vergi kanunlarına göre muamele olundular.<sup>47</sup> 1839-1874 yılları arasında, vergi hukuku bakımından Gayrimüslimler ilgili elimizde sadece 4 adet kayıt bulunmaktadır.

Bu kayıtlarından ilki Çorum sancağında cizye bakiyesi olan Gayrimüslimlerin isimleri ve vergi miktarlarını gösterir 1256/1840 yılına ait bir listedir.<sup>48</sup> İkinci kayıt, 1256/1840 yılına ait olup Çorum sancağına bağlı İskilip kazasında ticaret amacıyla ikamet eden Gayrimüslimlerin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını sıralamaktadır.<sup>49</sup> Üçüncü kayıt, 1256/1840 yılında Çorum'da muhtelif hanlarda ticaret amacıyla ikamet eden toplam 51 Gayrimüslimin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını listelemektedir.<sup>50</sup> Liste incelendiğinde, tacir olan bu Gayrimüslimlerin Kayseri, Kastamonu, Sinop, Ankara, Tokat, Merzifon, Yozgat ve Amasya gibi yerlerden geldikleri görülmektedir. Son kayıt ise, Çorum sancağı cizye vergisinin ne şekilde toplanacağına dair Ankara sancağı ve çevresi ferikinin Çorum sancağı kaymakamına gönderdiği 1259/1843 tarihli bir buyuruldudur.<sup>51</sup>

Yukarıda verilen bilgilerden cizye mükellefi olan Gayrimüslimlerle Müslüman kamu görevlileri arasında resmî ilişkilerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

## 2.2. Ekonomik Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri genel olarak tarım, hayvancılık, ticaret ve endüstridir.<sup>52</sup> Endüstri alanında, dokumacılık, dericilik, bakırcılık ve

47 Bu konuda örnek uygulamalar için bkz., Ali Açık, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği (20-22 Nisan 2006)*, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1, Kayseri 2007, s. 315-316.

48 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 79 (B. 28/S. 15).

49 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 80 (B. 29/S. 15).

50 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 81 (B. 30/S. 16).

51 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 81 (B. 164/S. 86).

52 Kazanın 19. yüzyıl ekonomik faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler için bkz., Korkmaz, *a.g.tez*, 2003, s. 248-330.

Davalı cevabında atı İranlı bir kimseden aldığını söyleyerek iddiayı reddetmesi üzerine, davacının getirdiği 2 Müslüman şahit davacı lehine şahitlik yapmış, mahkeme de atın davalı Süleyman tarafından davacı Gabriel'e iadesine karar verilmiştir.<sup>43</sup> 17 Rebiülevvel 1286/27 Haziran 1869 tarihli başka bir kayda göre ise, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Ermeni Turab oğlu Hoca Abraham v. Turab v. İstefan isimli tacir daha önce kaybettiği 1 baş kara sığır öküzüne Çorum'un Kırık köyünden Seyyid oğlu Ömer b. Seyyid tarafından el konulması üzerine mahkemede dava açmıştır. Davalı Ömer cevabında öküzü bundan 11 ay önce Çorum'a bağlı Hassabüğet köyünden Ahmed b. Abdullah'tan 240 kuruşa satın aldığını söylemiştir. Ancak davacının getirdiği 2 Müslüman şahidin onun lehine şahadet etmesiyle öküzün davacıya teslimine hükmedilmiştir.<sup>44</sup>

Bu dava kayıtlarından, Müslimler ve Gayrimüslimlerin aralarındaki mülkiyet meselesi ile ilgili davalarını daha güvenilir bulmaları sebebiyle şer'îye mahkemesine taşıdıkları anlaşılmaktadır. Mahkeme kararlarına bakıldığında, genellikle Müslüman şahitlerin şahitlikleriyle hem Müslimler hem de Gayrimüslimler gasp edilen mülkiyet haklarını yeniden elde etmişlerdir.

#### e. Malî Hukuk Açısından

Malî hukuk, kamu hukukunun bir kolu olup kamu hizmetlerinin finansmanı için gerekli kurum ve kuralları düzenler. Kamu gelirlerinin ekserisi vergilerden sağlanmaktadır.<sup>45</sup> Osmanlı Devleti'nde malî hukuk bakımından zimmîler, İslam hukukunun öngördüğü şekilde muamele edilmişlerdir. Onlardan iki ana vergi (haraç ve cizye) ile birlikte belirli örfî vergiler alınmıştır. Haraç, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından istifade etmeyi sürdürmeleri karşılığında toprak kirası (haraç-ı muvazzafa) olarak para ve ürün (haraç-ı mukaseme) üzerinden aynî olarak alınırdı. Cizye ise askerlik hizmeti karşılığı olarak eli silah tutacak yaştaki erkek zimmîlerden tahsil edilirdi.<sup>46</sup>

43 ÇŞS 4, 18/2.

44 ÇŞS 4, 112/2.

45 Görgün, *a.g.e.*, s. 103.

46 Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde ödedikleri vergiler hakkında kapsamlı fazla bilgi için bkz., Ercan, *a.g.e.*, s. 251-273; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 26-29; Soykan, *a.g.e.*, s. 162-176.



#### D. Eşya Hukuku Açısından

Eşya hukuku, gerçek ve tüzel kişilerin maddi mallar üzerindeki haklarını, yetkilerini ve tasarruflarını ve bu kişilerin malları dolayısıyla diğer kişilerle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Maddi mallar üzerindeki en kapsamlı hak, mülkiyet hakkıdır. Mülk sahibi, taşınır (menkul) ve taşınmaz (gayrimenkul) malı üzerinde kanunların koyduğu sınırlar çerçevesinde serbestçe mülkiyet hakkını kullanır.<sup>39</sup> Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslim halk mirî (devlete ait) arazide sadece tasarruf (kullanım) hakkına sahiptiler. Mülk arazi kapsamı içinde bulunan bağ, bahçe ve arsalarda hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler mülkiyet haklarını kullanmakta idiler.<sup>40</sup>

Çorum kazasında yaşamış olan Gayrimüslimler eşya hukuku ile ilgili meselelerinin bir bölümünü şer'îye mahkemesinde çözdürmüşlerdir. 1839-1874 yılları arasında eşya hukuku açısından Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ile ilgili elimizde 7 adet dava kaydı bulunmaktadır.<sup>41</sup> Bu kayıtların ekserisinde her iki toplum kesiminden bazı şahısların özellikle birbirlerinin sahip oldukları mal ve eşyalar üzerindeki mülkiyet haklarına müdahalede bulundukları görülmektedir. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, mesela 9 Safer 1286/21 Mayıs 1869 tarihli bir kayda göre, Çorum'un Eziler köyünde sakin Bölükbaşı oğlu Elhac Ebubekir b. Elhac Hasan b. Abdullah, Kayseri kazasının Mecidözü nahiyesine tabi Hacı köyünden Ermeni Feciler oğlu Galos v. Serkiz isimli tacirden daha önce kaybolan atına el koyması sebebiyle davacı olmuştur. Davalı Galos cevabında bu atı bir süre önce bacanağı Ohannes'den 200 guruş bedelle satın aldığını ifade etmiştir. Ancak davacının getirdiği şahitler onun lehine şahadet etmeleriyle hayvanın davalıdan alınıp davacıya verilmesine karar verilmiştir.<sup>42</sup> 15 Rebiülevvel 1285/6 Temmuz 1868 tarihli diğer bir kayıta, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Samsun iskelesinde sakin Ermeni Gabril v. Kirkor v. İstefan bir süre önce adı geçen İskele civarında yayılırken kaybettiği atına el koyması sebebiyle, Çorum mahkemesinde Çorum'un Kiblelü mahallesinden Duhancı Salih oğlu Süleyman Efendi b. El-Hac Mehmed aleyhine dava açtığı ifade edilmektedir.

<sup>39</sup> Görgün, *a.g.e.*, s. 71.

<sup>40</sup> Mirî ve mülk arazi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz., Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, s. 22-28, 45 vd.

<sup>41</sup> Bu kayıtların referansları için bkz., ÇSS 4, 132/4; ÇSS 4, 104/2; ÇSS 4, 18/2; ÇSS 3, 256/3; ÇSS 3, 249/1; ÇSS 4, 112/2; ÇSS 3, 187/2.

<sup>42</sup> ÇSS 4, 104/2.



satışı,<sup>34</sup> kalan 2 tanesi de Gayrimüslimlerden Gayrimüslime gayrimenkul satışı<sup>35</sup> ile ilgilidir. Bu satış kayıtlarının dökümü aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Gayrimenkul Satışı ile İlgili Kayıtların Dağılımı (1839-1874)

| Gayrimüslimden Müslime |              | Müslimden Gayrimüslime |              |
|------------------------|--------------|------------------------|--------------|
| Gayrimenkulün türü     | Kayıt sayısı | Gayrimenkulün türü     | Kayıt sayısı |
| Arsa                   | 0            | Arsa (vakıf)           | 2            |
| Bağ                    | 0            | Bağ                    | 6            |
| Bahçe (cehrilik)       | 1            | Bahçe (cehrilik)       | 10           |
| Dükkan                 | 0            | Dükkan                 | 10           |
| Ev                     | 0            | Ev                     | 3            |
| Toplam                 | 1            | Toplam                 | 31           |

Müslümanlarla Gayrimüslimlerin ticarî ilişkilerine dair kayıtlardan birkaç örnek vermek gerekirse, 17 Cemaziyelahir 1289/22 Ağustos 1872 tarihli bir gayrimenkul satış hüccetinde, Çorum'un Emir Ahmed mahallesinden Babacan oğlu Hüseyin b. İbrahim'in Kayseri kazası Talas köyünden Ermeni asıllı Törükçü oğlu Osib v. Karabet'e 1 kıt'a cehrilik bahçesini 500 kuruşa sattığı ifade edilmektedir.<sup>36</sup> 6 Rebiülevvel 1285/27 Haziran 1868 tarihli diğer bir satış hüccetinde, Çorum'un Nuran mahallesinde sakin Çavuş oğlu Hasan Efendi b. Ali'in yine Çorum'da sakin Ermeni asıllı Agob v. İlham'a bir kıt'a bağ ve cehriliğin bağ kütükleri ve ağaçlarının mülkiyeti için 250 kuruş ve arzın ferağı için 100 guruş olmak üzere toplam 350 kuruşa sattığı kaydedilmiştir.<sup>37</sup> 21 Cemaziyelahir 1288/7 Eylül 1871 tarihli başka bir satış hüccetine göre ise, Çorum'un Pazar mahallesinde sakin Basmacı oğlu Mühtedi Mehmed, Kayseri kazasının Talas köyünden Ermeni Turab oğlu Abraham v. İstefan isimli tacire 4 odalı, ahır ve avlusu bulunan mülk evini 6000 kuruşa satmıştır.<sup>38</sup>

Bu örnek kayıtlar, açıkça şer'î mahkeme yoluyla Müslümanların Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı yaptıklarını ve her iki topluluğun iyi ilişkiler içinde olduklarını ortaya koymaktadır.

34 ÇŞS3, 264/2.

35 ÇŞS3, 220/1; ÇŞS4, 121/3.

36 ÇŞS4, 318/2.

37 ÇŞS4, 13/3.

38 ÇŞS4, 211/4.

edilmektedir.<sup>29</sup>

### c. Ticaret Hukuku Açısından

Ticaret hukuku, ticarî işlerde ve işletmelerde uygulanan kuralları düzenleyen bir özel hukuk dalıdır.<sup>30</sup> Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında ticaret hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Bununla birlikte, Müslümanlarla girdikleri ticarî ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Bu kısıtlamaların dışındaki mal ve hizmetlerin mübadelesinde ortak hareket edebilirler, bir takım ticarî ortaklıklar kurabilirlerdi.<sup>31</sup> Esnaf defterlerinden anlaşılacağı üzere, Osmanlılar'da Gayrimüslimlerle Müslümanlar aynı esnaf örgütünde yer alabiliyorlardı. Bu defterlere önce Müslüman, sonra Hristiyan, daha sonra da Yahudi esnaf kaydedilmekteydi.<sup>32</sup>

Bu genel kurallar, Çorum'da yaşayan Müslim ve Gayrimüslimlerin ticarî ilişkileri için de geçerli olmuştur. 1839-1874 yılları arasında ticaret hukuku ile ilgili elimizde 36 adet kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların büyük bir bölümü (toplam 33 kayıt) Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki ev, ev arsası, dükkan, bağ ve cehrilik (sarı boya) bahçesi satışı; geriye kalan 2 kayıttan ilki hayvan satışı, diğeri ise cehri maddesi ticareti ile ilgilidir.

Ticaret hukuku ile alakalı kayıtlara yansıyan bazı uygulamalar, Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin iyi yönde olduğunu ortaya koymaktadır. Gayrimenkul ticareti ile ilgili kayıtlardan, çoğunlukla dışardan gelip Çorum'da ikamet eden Gayrimüslimlerin yerli Müslüman halktan gayrimenkul satın aldıkları, az da olsa Gayrimüslimlerin kendi aralarında gayrimenkul alış-verişi yaptıkları görülmektedir. Bu bakımdan elimizde toplam 34 satış kaydı olup bunun 31 tanesi Müslimlerden Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı,<sup>33</sup> diğeri 1 tanesi Müslimden Gayrimüslime gayrimenkul

<sup>29</sup> ÇSS 3, 4/2.

<sup>30</sup> Görgün, *a.g.e.*, s. 79.

<sup>31</sup> Bozkurt, *a.g.e.*, s. 17-18; Ercan, *a.g.e.*, s. 217-222; Soykan, *a.g.e.*, s. 101-106.

<sup>32</sup> Soykan, *a.g.e.*, s. 107.

<sup>33</sup> Bu satış kayıtlarının referansları için bkz., ÇSS 4, 13/1; ÇSS 4, 84/3; ÇSS 4, 100/3; ÇSS 4, 121/2; ÇSS 4, 178/2; ÇSS 4, 13/3; ÇSS 3, 222/2; ÇSS 4, 111/1; ÇSS 4, 143/3; ÇSS 4, 295/1; ÇSS 4, 314/2; ÇSS 4, 316/2; ÇSS 4, 318/2; ÇSS 4, 16/2; ÇSS 4, 259/2; ÇSS 3, 233/5; ÇSS 4, 27/1; ÇSS 4, 42/2; ÇSS 4, 46/2; ÇSS 4, 49/1; ÇSS 4, 46/1; ÇSS 4, 344/2; ÇSS 3, 188/1; ÇSS 3, 212/2; ÇSS 3, 214/3; ÇSS 3, 156/4; ÇSS 3, 191/2; ÇSS 4, 211/4; ÇSS 4, 322/2.



alacak dava kaydına göre, Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da kalan Ermeni Turab oğlu Abraham isimli tacir mahkemede Çorum'un Abdalbudu köyünden Celgir Mustafa oğlu Mustafa zimmetinde toplam 2900 gurus alacak hakkı olduğunu ifade ederek bu parayı talep etmiştir. Davalı bu miktar burcu olduğunu ikrar ve itiraf etmesiyle mahkeme davalı Mustafa'nın bu parayı ödemesine hükmetmiştir.<sup>26</sup> 13 Rebiülevvel 1286/23 Haziran 1869 tarihli bir diğer borç-alacak dava kaydına göre ise, aslen Nevşehirli olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Rum asıllı hekim Osib v. Yuvan mahkemede yine aslen Darendeli olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet eden Cerit oğlu Mehmet Ağa b. Hacı Yusuf 'un kardeşi Mustafa Ağa sayrıca illetine müptela olduğu cihetle Mustafa'nın illetine 75 gün süre ile tedavi uyguladığını, ilaç ve vizite ücreti olarak toplam 914 gurus alacak hakkı olduğunu söyleyerek bu parayı Mehmed Ağa'dan talep etmiştir. Davalı cevabında tedaviyi kabul edip ücretin 140 gurus olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Müslümanlar'ın araya girmesiyle aralarında 300 kuruşa sulh akdi yaparak birbirlerini ibra etmişlerdir.<sup>27</sup>

Ayrıca, şer'i mahkeme borçlu olarak ölen ve mirası borçlarını karşılayamayacak durumda olan Gayrimüslimlerin borçlarının tasfiye işlemleri için vasi tayin etmiştir. Misafir olarak veya ticaret amacıyla gidip kaldığı şehirde ölen Gayrimüslimler'in mirasının muhafazası ve varislerine ulaştırılması işlemlerini yürütmek için de şer'i mahkemece vasi tayini yapılmıştır. Vasiler genel olarak ölenin yakın akrabasından veya Müslümanlar arasından seçilmektedir. Örneğin, Gurre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli bir tereke kaydında, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin borçları mirasından fazla olması sebebiyle Çorum halkından Kürd oğlu Ali Ağa şer'i mahkemece mirasın yazımı ve borçların edası işlemlerini yürütmek üzere vasi tayin edilmiştir.<sup>28</sup> 13 Safer 1280/20 Temmuz 1863 tarihli bir diğer miras kaydında ise, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da Ulucak-oğlu hanında ikamet ederken vefat eden Nazar v. Arzuman v. Ohan'ın mirası Kayseri'de sakin anası Anişde b. Arzuman ve kız kardeşleri Maryem ve Sofiya, ölen erkek kardeşinin oğlu Ohan'a düştüğünden varisler gelip mirası alıncaya kadar malları hufza Saralem v. Yasef isimli tacirin şer'i mahkemece vasi tayin edildiği ifade

26 ÇŞS4, 127/3.

27 ÇŞS4, 106/4.

28 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56).



Merzifon'a giderken yolu üzerinde bulunan Çorum'a bağlı Bozboğa köyü yakınlarında katledilerek ölen Mihail v. Arzuman v. Atam'ın görünürde varisi olmayıp terekisi beytülmale ait olduğundan beytülmal emini Elhac Mehmed Ağa b. İbrahim'in talebiyle hukuk ehli kimseler tarafından miras yazımı yapılmıştır. Daha sonra ölenin toplam 979 kuruşluk mirasından cenaze masrafları ve resmi harçları düşüldükten sonra geriye kalan 821 kuruş beytülmale intikal ettirilmiştir.<sup>20</sup>

### b. Borçlar Hukuku Açısından

Borçlar hukuku, kişiler arasındaki ilişkilerden doğan borç ve alacakları düzenleyen bir medeni hukuk dalıdır.<sup>21</sup> Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında borçlar hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Ancak Müslümanlarla girdikleri borç ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Müslümanlarla bu mallara ilişkin sözleşme yapamazlar ve Müslüman köle satın alamazlardı.<sup>22</sup> Bu kısıtlamalar, aynı şekilde, bu devirde Çorum'da mevcut olan Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan borç ve alacak ilişkilerinde de geçerli olmuştur.<sup>23</sup> 1839-1874 yılları arasında borçlar hukuku ile ilgili elimizde 9 adet kayıt bulunmaktadır.<sup>24</sup> Bu kayıtlarda Müslim-Gayrimüslim borç-alacak ilişkilerini yansıtan uygulamalar göze çarpmaktadır.

İlk olarak, bazı Gayrimüslimler, Müslüman tanıdıklarından borç para almışlardır. Örneğin, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin Gurre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli tereke kaydında, 7 ayrı Müslüman şahsa toplam 1565 kuruş borcu olduğu görülmektedir.<sup>25</sup> Yine, 4 Recep 1286/19 Ekim 1869 tarihli bir borç-

<sup>20</sup> ÇŞS 3, 129/1.

<sup>21</sup> Görgün, a.g.e., s. 73.

<sup>22</sup> Bozkurt, a.g.e., s. 16.

<sup>23</sup> 1850-1900 arasında Çorum'da tüccar ve esnafın mal varlıkları ve borç-alacak ilişkileri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz., Ömer Demirel, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004, Çorum 2006, s. 92-104.

<sup>24</sup> Bu kayıtların referansları için bkz., Gündoğdu, a.g.t., s. 333 (B. 251); ÇŞS 3, 106/4; ÇŞS 4, 367/1; ÇŞS 3, 249/2; ÇŞS 3, 202/3; ÇŞS 4, 105/1; ÇŞS 4, 106/4; ÇŞS 4, 127/3; ÇŞS 4, 272/1.

<sup>25</sup> Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 206.

(mamelek veya tereke) hukukî akıbetini düzenler ve mülkiyet hakkının (kişinin ölümünden sonraki dönemde) değişik bir boyutunu ele alır.<sup>16</sup> Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki miras meseleleri, aile hukuklarında olduğu gibi, genel olarak mensup oldukları dinin kurallarına göre cemaatlerinin din adamları tarafından halledilmiştir.<sup>17</sup> Ancak istemeleri durumunda mirasla ilgili konularda da şer'îye mahkemelerine müracaat etmişlerdir.

İncelenen dönemde Çorum kazasında bazı Gayrimüslimler miras hukuku ile alakalı hususlar için şer'îye mahkemesine gitmişlerdir. Bu bakımdan elimizde 8 adet Gayrimüslim tereke kaydı bulunmaktadır.<sup>18</sup> Tereke kaydı, ölen şahsın mirasçılarının talebi ile mahkemece mirasın ayrıntılı olarak dökümü ve mirasçılara taksimini ihtiva etmektedir. Miras kayıtları incelendiğinde, varisler arasında miras taksiminin İslam miras hukukuna (feraiz) göre düzenlendiği görülmektedir. Örneğin, aslen Kayseri'ye tabi Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da gelip Bedros odasında sakin iken ölen Ovannes v. Barsak v. Artin'in mirası validesi Minve b. Mihail ile kardeşleri Karabet, Maryem, Hatun ve Maria'ya intikal etmiştir. 6054 kuruşluk mirastan 154 kuruş cenaze masrafı, 156 kuruş da resmi işlemler için ayrılmış ve geriye kalan 5744 kuruş ise varisler arasında İslam miras hukuku hükümlerine göre taksim edilmiştir. Miras taksiminde annenin hissesi 1/6 olurken erkek kardeş tam hisse, kızların her biri erkek kardeşin yarısı kadar pay alabilmişlerdir.<sup>19</sup>

Varis bırakmadan ölen zimmîlerin mirasları beytülmal eminleri tarafından Beytülmal sandıkları için zapt edilmiştir. Bu hususta bir örnek vermek gerekirse, 15 Safer 1286/27 Mayıs 1869 tarihli kayda göre, aslen Kayseri'ye tabi Tolosun köyünden olup ticaret amacıyla Amasya sancağına mülhak

16 Şanal Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara 1994, s. 69.

14 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 15; Ercan, *a.g.e.*, s. 206; Soykan, *a.g.e.*, s. 117.

18 Bu kayıtların referansları için bkz., Şerif Korkmaz, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 188 (B. 95/S. 52), 203 (B. 103/S. 56); Abdullah Gündoğdu, *Çorum'un 2 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1268-1280; M. 1852-1863), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 330 (B. 250); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

19 ÇŞS 3, 108/1. Diğer Osmanlı şer'î mahkemeleri de Gayrimüslim terekelerini İslam miras hukukuna göre taksim etmiştir. Örneğin Kayseri mahkemesi için bkz., Kekeçoğlu, *a.g.tez.*, s. 97-98.



Şimdi bu kayıtların içerdiği bilgiler çerçevesinde önce hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini, ardından diğer alanlardaki gelişmeleri ele alacağız.

### 2.1. Hukuk Alanında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

İslam hukuku, İslam ülkesi vatandaşı olan Gayrimüslimlere “zimmî” statüsü tanımıştır. Zimmî kelimesi “and, güvenlik, söz verme” anlamlarına gelen “zimmet” sözcüğünden gelmektedir. Hukuk terimi olarak ise İslam egemenliği altına girerek İslam topraklarında sürekli olarak yaşama hakkı elde eden Gayrimüslimler için kullanılmaktadır.<sup>14</sup> Gayrimüslimlerin zimmî statüsünü kazanabilmeleri için İslam devleti ile bir zimmet anlaşması yapmaları gerekir. Zimmet antlaşmasının imzalanması ile Gayrimüslimlere İslam toplumunda yaşama izni verilir, can ve malları İslam devletinin güvencesi altına alınır ve din ve vicdan hürriyetinden yararlanırlar.<sup>15</sup> Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti de tebası olan Gayrimüslimlere “zimmî” statüsü vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında kendi dinî hukuk kurallarına tabi olma ve yine kendi mahkemelerinde yargılanma hakkı tanınmıştır. Böylece farklı din mensuplarının kendi kanun ve hakimleriyle işleyen cemaat mahkemeleri ortaya çıkmıştır. Diğer yandan Gayrimüslimler, dilerlerse şer'îye mahkemelerine başvurma hakkına da sahiptiler. Şer'îye sicillerindeki dava örneklerden şer'îye mahkemelerinde kendilerine İslam hukuku hükümlerinin uygulandığı görülmektedir.

Çorum kazasında yaşayan Gayrimüslimler, hukukla alakalı meselelerinin bir kısmını kendi cemaat mahkemelerine taşıırken bir bölümünü de şer'îye mahkemesine götürmüşlerdir. Bu durum, elimizde bulunan Çorum şer'îye sicil kayıtlarından açıkça görülmektedir. Şimdi bu kayıtlar çerçevesinde, 1839-1874 yılları arasında Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim hukukî ilişkilerini ele alalım.

#### a. Miras Hukuku Açısından

Miras hukuku, gerçek kişinin ölümünden sonra bunun mal varlığının

<sup>14</sup> Akyılmaz, a.g.m., s. 171.

<sup>15</sup> M. Akif Aydın, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 419-420.



Ermeniler'in Rumlar'a göre daha kalabalık oldukları anlaşılmaktadır (1882'de 80 Ermeni 4 Rum; 1893'te 497 Ermeni 146 Rum). Üçüncü olarak, Çorum kazası nüfusu içinde Protestan olarak belirtilenlerin milliyeti hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, bunların muhtemelen Rum ve Ermeniler'den bu mezhebi kabul eden şahıslar olduğu düşünülebilir. Son olarak, yukarıda verilen nüfus bilgilerinden, 19. asrın ikinci yarısında Çorum kazasında nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türkler'den oluştuğu ve Gayrimüslimlerin ortalama % 1,5'lik bir orana sahip oldukları görülmektedir. Çorum şer'îye sicil kayıtlarından Gayrimüslim nüfusun bir bölümünün Kayseri ve Yozgat gibi çevre illerden ticaret amacıyla Çorum'a gelip yerleşen Ermeni ve Rum tacirler oldukları anlaşılmaktadır.

## 2. Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)

Bilindiği üzere, şer'îye sicilleri bir kaza bölgesindeki adlî meseleler ile sosyal, ekonomik, askerî ve idarî hususlarla ilgili kayıtları kapsamaktadır. Müslim ve Gayrimüslim toplulukların birlikte yaşadığı kazaların şer'îye sicillerinde, bu iki topluluğun çeşitli alanlardaki ilişkilerini yansıtan kayıtlara da rastlanmaktadır. Çorum kazası sicillerinde de Müslim-Gayrimüslim ilişkilerine dair belgeler bulunmaktadır. Bu hususta 1839-1874 yılları arasındaki Çorum kazası şer'îye sicillerinde toplam 68 adet kayıt tespit edilmiştir.

Bu bildiride tespit ettiğimiz sicil kayıtları ile birlikte karşılaştırma amacıyla incelediğimiz toplam 42 Müslim tereke kaydı çerçevesinde Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin genel durumunu ortaya koymaya çalışacağız. Adı geçen 68 sicil kaydının konu dağılımı aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Bu kayıtların genel dağılımına baktığımızda emlak satışı, borç-alacak meselesi ve tereke kayıtlarının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Tablo 2. Müslim-Gayrimüslim İlişkileri İle İlgili Kayıtların Konu Dağılımı

| Konu türü                    | Sayı |
|------------------------------|------|
| Emlak satışı                 | 34   |
| Borç-alacak meselesi         | 9    |
| Tereke kaydı                 | 8    |
| Binek ve koşum hayvanı gaspı | 6    |
| Cizye vergisi                | 4    |
| Hayvan satışı                | 1    |
| Cehri satışı                 | 1    |
| Ziynet gaspı                 | 1    |
| Vekalet kaydı                | 1    |
| İhtida                       | 1    |
| Kilise inşası izin talcibi   | 1    |
| Metruk eşya listesi          | 1    |
| Toplam                       | 68   |

659, Saz kazası 661 ve Çorum sancağı dahilindeki Kürt ve Türkmenler 6581 kişi olmak üzere toplam 35775 Müslüman erkek nüfusa sahipti. Bu tarihte sancak merkezi ve kazalarda Gayrimüslim nüfusun varlığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira 1831 tarihli nüfus sayım defterinde Çorum sancağı kazaları için Gayrimüslimlerle ilgili nüfus rakamı verilmektedir.<sup>10</sup>

1882 yılı Ankara vilayet salnamesine göre, Çorum kazasında 288 Kıpti, 80 Ermeni, 4 Rum ve 21521 Müslüman olmak üzere, toplam 21893 nüfus bulunmaktaydı.<sup>11</sup> Bu rakamlara baktığımızda, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,30'a % 1,70 olmaktadır. Bu oranın daha sonraki yıllarda Gayrimüslimler aleyhine değiştiği görülmektedir. 1889-90 yılı Ankara vilayet salnamesi, Çorum kazasında 573 Rum ve 45569 Müslüman olmak üzere, toplam 46142 nüfus kaydetmektedir.<sup>12</sup> Bu sayısal verilere göre, kazada Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,75'e % 1,24 nispetindedir.

1893 nüfus sayımına göre, Çorum kazasının nüfus durumu aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.<sup>13</sup> Tablodaki veriler incelendiğinde, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim oranının % 98,62'ye % 1,38 olduğu görülmektedir.

Tablo 1. 1893 Nüfus Sayımına Göre Çorum Kazasının Nüfusu

| Cinsiyet | Müslüman | Rum | Ermeni | Protestan | Toplam |
|----------|----------|-----|--------|-----------|--------|
| Kadın    | 23830    | 45  | 200    | 16        | 24091  |
| Erkek    | 24551    | 101 | 297    | 17        | 24966  |
| Toplam   | 48381    | 146 | 497    | 33        | 49057  |

Etnik yapı bakımından Çorum kazasının 1882, 1890 ve 1893 yıllarına ait nüfus rakamları karşılaştırıldığında, demografik yapı hakkında bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir. İlk olarak, 1882-1893 arasındaki 10 yıllık süreçte Çorum kazasının toplam nüfusunun giderek arttığı (21893'den 'ye) gözlenmektedir. Bu durum etnik gruplara ait nüfus rakamlarına da yansımıştır. Örneğin, sürecin başında Ermeni sayısı 80 iken, 1893'te 497'ye yükselmiştir. İkinci olarak, Gayrimüslim nüfus içinde dönem boyunca

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 155.

11 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

12 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

13 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2037.



edeceğimiz neticeler yer alacaktır. Bildirinin en sonunda ise çalışmada yararlandığımız kaynaklar alfabetik olarak listelenecektir.

### 1. Çorum Kazasının İdari Yapısı ve Nüfus Durumu

**a- İdari Yapısı:** Çorum ve çevresi 1831'e kadar Sivas eyaletine bağlı bir sancak iken bu tarihten bir süre sonra Ankara sancağına tabi bir kaza oldu. 1836'da eyalet ve sancak merkezlerinde Redif teşkilatının kurulması ile birlikte, Çorum'a tekrar sancak statüsü verilerek Ankara eyaleti müşirliğine bağlandı.<sup>4</sup> Tanzimat fermanı ile Muhassıllık uygulamasına geçilmesi neticesinde, 1840 Martından itibaren Çorum, yeniden Sivas eyaletine ilhak edilerek bir muhassıl tarafından yönetilmeye başlandı.<sup>5</sup> 1847-1860 arasındaki süreçte Sivas eyaleti içinde Amasya ile birlikte bir sancak kabul edildi.<sup>6</sup> 1861 yılında kaza statüsü ile Ankara vilayetinin Bozok sancağına bağlandı.<sup>7</sup> Vital Cuinet'in 1892 yılına ait tespitlerine göre, Çorum kazası Ankara merkez, Yozgat, Kayseri ve Kırşehir sancaklarından meydana gelen Ankara vilayetinin Yozgat sancağına tabi bulunuyordu. Yozgat sancağı Çorum, Sungurlu, Akdağmadeni ve Boğazlayan kazalarından oluşmaktaydı. Çorum kazası ise bir merkez ile toplam 163 köyden meydana gelmekteydi.<sup>8</sup>

1894 yılında Çorum, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın çabası ve Ankara Valisi Abidin Paşa'nın yardımlarıyla Ankara vilayetine bağlı bir sancak merkezi oldu. Osmanlık, İskilip ve Sungurlu bu yeni sancağın kazaları olarak düzenlendi. 1916'da Mecitözü kazası da Çorum sancağına dahil edildi.<sup>9</sup> Sancağın bu idari statüsü Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il olana kadar devam etmiştir.

**b- Nüfus Durumu:** 1831 yılı nüfus sayımına göre, Çorum sancağı; merkez kazası 10075, İskilip kazası 11450, Osmanlık kazası 4349, Hacıhamza kazası

4 İlhan Şahin, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA), 8, İstanbul 1993, s. 376; Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı(Tanzimat-II.Meşrutiyet)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 50.

5 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 50.

6 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 51; 1273/1857-58 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 101; 1277/1860 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 144.

7 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 52; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

8 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1892, s. 249, 299.

9 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 54; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.



kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alacağız. 19. yüzyılda Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kazada nüfusunun büyük çoğunluğu, Müslüman Türkler'den meydana gelmekteydi. Gayrimüslimler Rum ve Ermeni milletlerine mensup idiler. Kazadaki farklı dinlere mensup bu topluluklar, diğer Osmanlı yerleşim yerlerinde olduğu gibi, hukuk, sosyal ve ekonomik alanlarda ortak ilişkiler geliştirdiler. Özellikle hukuk alanda Müslümanlar mecburi, Gayrimüslimler ise isteğe bağlı olarak şer'î hukuka tabi oldular. Hukukla alakalı meselelerini tek hakimli şer'îye mahkemesine götürerek çözüme ulaştılar. Mahkemeye getirilen bütün davalar, karara bağlanarak mahkeme defterine yani "şer'îye sicili"ne kaydedildi.

Çalışmamızın temel kaynağı, adı geçen döneme ait 1, 2, 3 ve 4 numaralı Çorum Şer'îye Sicilleri'dir (=ÇŞS). Bu sicil defterleri üzerinde yaptığımız taramada konu ile alakalı çok önemli kayıtlar tespit ettik. İncelememizde bu kayıtlar, analitik bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ayrıca bildirimizde, Çorum kazasının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili modern incelemelere de müracaat edilecektir.

Bildirimizin amacı, Çorum kazasında Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin geçmişte ne düzeyde yakın sosyo-ekonomik ilişkiler içinde bulunduklarını şer'î mahkeme kayıtları yardımı ile ortaya koymaktır. Çorum kazasındaki durum, Osmanlı Devleti genelindeki Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini anlamaya katkı yapacağı muhakkaktır.

Çalışmamızda ilk olarak 19. asırda Çorum kazasının idari yapısı ve nüfus durumu hakkında genel bilgiler vereceğiz. Ardından kazada Müslim-Gayrimüslim münasebetlerini ele alacağız. Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ise hukuk, ekonomi ve sosyo-kültürel ilişkiler olmak üzere üç alt başlık altında değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde, yaptığımız analizlerden elde

---

*Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", 1. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006), Rize 2006; Ramazan Günay, "18. yüzyılın İlk Yarısında Mardin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", 1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, Mardin 2007; Sonay Kekeçoğlu, Şer'îye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850), Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Hülya Akbulut, Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850), Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Serap Bozpolat, Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.*

## ÇORUM KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ (1839-1874)

Doç. Dr. Ali AÇIKEL<sup>1</sup>

### Giriş

Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin altyapısı Osmanlı öncesi devirlerde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ise, bu ilişkiler daha yoğun olarak yaşanmıştır. Osmanlı döneminde Müslim-Gayrimüslim münasebetleri hakkında genel nitelikli önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.<sup>2</sup> Bu konuda bölge esaslı çalışmalar ise henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır.<sup>3</sup>

Bölgesel çalışmaların yetersizliği sebebiyle, birkaç dinî topluluğun yan yana yaşadığı Osmanlı şehirlerinde Müslim-Gayrimüslim birlikteliğinin gerçek durumunun ne olduğu hususu tam olarak bilinmemektedir. Bölgesel farklılıkların bu iki topluluğun (Müslüman Türkler ve Gayrimüslimler) ortak yaşamları üzerinde etkili olup olmadığı sorusu da cevap beklemektedir. Bu eksikliği gidermek için bireysel veya ekip halinde yapılacak çok sayıda bölgesel çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Bölgesel bir çalışma olarak bu bildiride, 1839-1874 yılları arasında Çorum

1 Doç. Dr. Ali AÇIKEL, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E-mail:

2 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teba'anın Yönetimi*, İstanbul 1990; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1999; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

3 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Ali Özgökmen, *Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800)*, Doktora Tezi, Konya 1996; Nuri Çevikel, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866; Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmîleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 71-85; Mustafa Zeki Terzi, "Samsun Şer'iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 298-3003; Kemal Çiçek, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243; Ali Açikel, "Rize





oldukça başarılı olmuştur. Çorum'da iskan edilen Nogaylar, bu bölgede iskan için zorlamayla karşılaşmamışlar, aksine, başka bölgeye gönderilmeleri veya bir arada iskan edilme talepleri olumlu karşılanmıştır.

Çorum civarına gelen Nogaylar, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla daha çok Tırhan, Karadökü, Tевке Köyleri, Hüseyinabad Nahiyesi ile Çorum, Sungurlu, Mecitözü, Kazalarında iskan edilmişlerdir. Ancak belgelerden ulaşılabilecek sonuçlar arasında, Çorum'da iskan edilen Nogay muhacirlerinin sayısı konusunda net bir rakam verilmesi neredeyse olanaksızdır. Çünkü belgelerde, daha çok hane sayıları verilmekte veya yer yer Kafkas göçmenleri gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Buralardaki Nogay muhacirlerinin iskanları sırasında yöre halkının, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılama konusundaki fedakârlığının oldukça önemli miktarlarda ve dikkate değer olduğu görülmektedir.

Hacı Mahmud Ağa'nın kendi çiftliğinde iskan ettiği 11 hane muhacir için yaptıklarına karşılık olarak ona kapıcıbaşılık verilmiştir.<sup>53</sup>

Çorum Kazası meclis azasından Alaybeyizade Osman Ağa dahi Tırhan Köyü çiftliğindeki bulunan Sazdeğirmeni'ndeki arazisini muhacirlere bağışlamıştır. Buraya 85 hane iskan edilmiş, bu muhacirlerin hanelerinin inşası için arazi taksimi yaptırarak, tarımda kullanmaları için muhacirlere araba vermiştir. İskan edilen muhacirlere ahali tarafından da bir miktar toprak verilerek tarım yapmalarına vesile oldukları için gayretleri taktir edilmiştir.<sup>54</sup> Osman Ağa muhacirlere yapılan yardımlar konusunda tam bir insanlık örneği sayılabilecek faaliyetlerde bulunmuştur. Muhacirlere arazi tedarikinde önemli gayretler göstermiş, iskan yapılan köydeki caminin yapım masrafları kendi cebinden karşılamış, 140 hane için dağdan kesilen odunların iskan mevkine getirilmesi için arabalarını vermiş ve 35 gün at üstünden inmeyerek hem çalışmış hem de muhacirler arasında dolaşarak yardımların kontrolünü yapmıştır. Osman Ağa da bu yaptıklarından dolayı kapıcıbaşılık makamına getirilmiştir.<sup>55</sup>

Kendilerine toprak verilen göçmenlerin, Osmanlı topraklarına geldikten bir süre sonra vakıflar kurdukları gözlenmektedir. Göçmen bir toplumun vakıf kuracak kadar varlık elde etmesinde hem teşvik edici devlet politikaları, hem de göçmenlerin ileri gelenlerinin servetleri etkili olmuştur. Çorumda iskan edilen göçmenlerin de burada bir vakıf kurdukları anlaşılmaktadır. Buradaki vakfiyeden anlaşıldığına göre Kafkas göçmenlerinin kurduğu vakıf Çorum'un Alaca İlçesi'ne bağlı, o zamanki adı "Çal" olan, Çalköy'dür.<sup>56</sup>

### Sonuç

Rus baskısıyla doğrudan ilişkili olan Nogay göçleri yüzyıldan fazla bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarına yapılan göçler sonucunda Nogaylar yeni yurtlarına kavuşmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin iskan politikalarına bağlı olarak, büyük sıkıntılara maruz kalmayan Nogayların Çorum'da iskanı, hem devletin imkânlarını seferber etmesiyle hem de Türk halkının özverili çabalarıyla

53 BOA, İ.MVL, 543/24426

54 BOA, İ.MVL, 543/24426

55 BOA, İ.MVL, 543/24426

56 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi, tablo ve harita için bkz. Yüksel, a.g.m. s. 485-488

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskanından sonra da iaşe yardımını mümkün olduğunca devam ettirmiştir. Çorum'a bağlı Hüseyinabad Nahiyesi ve Sungurlu'da iskan edilmiş olan muhacirler, fakir durumda olmaları nedeniyle devlete başvurarak, şimdiye kadar gönderilen ve verilmekte olan erzakın gelecek seneye kadar kesilmemesini istemişlerdir. Muhacirlerin bu isteği Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır.<sup>51</sup>

Muhacirlerin iskanı sırasında onların rahat edebilmeleri için hem devlet hem de Türk halkı elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Muhacirler için yapılan masraflar sadece devlet tarafından değil halk tarafından da karşılanmaya çalışılmıştır. İskan bölgelerindeki yerli ahali tarafından göçmenlere, ihtiyaçlarının karşılanması için önemli yardımların yapıldığı bilinmektedir. Bunun için kampanyalar açılmış, durumu iyi olan hayırseverler hem kendi olanaklarıyla hem de diğer kişilerin yardım yapmalarına öneyak olma yoluyla, muhacirler için önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Muhacirler için kullanılmak üzere, gönderildikleri bölgenin halkı tarafından bağışlar toplanmış, beslenme masrafları karşılanmış, fakir durumda olanlara gıda maddesi yardımı yapılmış, hayvan ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmış, ev eşyası, para yardımı, tohumluk verilmesi, yakacak sağlanması, taşıma işleri için araba sağlanması gibi yardımların yanı sıra, ziraat yapabilmeleri için bölgenin ileri gelenleri tarafından araziler bağışlanmıştır. Arazi bağışı yapan kişilerin fedâkarlıkları karşılığında, devlet de onları nişan ve makam vermek gibi yöntemlerle ödüllendirme yoluna gitmiştir.

Yozgatlı Hacı Mahmud Ağa muhacirlere yardımda bulunabilmek için Muhacirin Komisyonu'na yazıyla başvurmuştur. Yazıda özetle, "Çorum Kazası'nda elimde bulunan Karadökü Köyü'nde iskan olunmaları buyrulan muhacirlerin ziraat yapmaları için yurt edindikleri köy arazisindeki topraklardan vermek lazım gelirse köyde muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli arazi bulunduğundan ve onların rahatları için buna ihtiyaç bulunduğundan mezkur çiftlikte bulunan araziden muhacirlere bağışlamak istiyorum" diyen Hacı Mahmud Ağa'nın Çorum Kazası'nda muhacirlere terk ettiği arazi ve yaptığı yardımlar şu şekildedir; 18900 kuruş tutarında 15.750 kilo buğday bedeli, 50.250 kuruş Çorum ve çevresinde inşa edilen hane bedeli, 91.600 kuruş Çorum Kazası aşârından, 70.000 kuruş Karahisar aşârından ve 33.565 kuruş Çorum'da muhacir köylerine yapılacak cami masrafları için olmak üzere yapılan toplam yardım 434.415 kuruştur.<sup>52</sup>

51 BOA, DH.MKT, 1685/42

52 BOA, İ.MVL, 543/24426



durumu protesto etmek için Rusya'ya geri dönmüştür.<sup>46</sup>

Göçmenleri daha çok kırsal alanlarda iskana tabi tutan Osmanlı Devleti muhacirlere, iskan edildikleri bölgede arazi vererek geçimlerini sağlamaları için ziraate yönelmelerine çalışmıştır. Kısa vadede, biran evvel kendi ihtiyaçlarını karşılamaları, uzun vadede ise Osmanlı ekonomisine katkıda bulunmaları siyaseti nedeniyle, devlet onlara yerine göre belirlenen miktarda tohumluk yardımı da yapmıştır.

Çorum, Sungurlu ve Hüseyinabad Nahiyesi'nde iskan edilmiş olan muhacirlerden 225 hanesi iaşeye muhtaç olduğundan her haneye sekiz kileden 2040 kilo zahire verilmesi kararlaştırılmıştır. Kış şartlarından dolayı meselenin bir an önce halledilmesi için zahire, harman zamanı hükümetten geri alınmak üzere Yozgat mutasarrıflığından istenmiştir. Tahsil edilen zahirenin, hazine tarafından daha sonra ödenmesi için cins ve miktarı ile muhacirlerin ismi kaydedilmiştir.<sup>47</sup>

Göçmenlerin eğitim ihtiyaçlarının karşılanması ve dini görevlerini yerine getirebilmeleri için iskana açılan bölgelere okul ve cami yaptırılmıştır. Çorum Kazası meclis azasından Alaybeyizade Osman Ağa, Tırhan Köyü çiftliğinde bulunan Sazdeğirmeni'ndeki arazisini muhacirlere bağışlamış ve buraya 85 hane iskan edilmiştir. Muhacirlerin ibadet ihtiyaçlarının karşılanması için buraya yapılacak bir caminin masrafı olan 10.700 kuruşu da vermiştir.<sup>48</sup> Yine Yozgatlı Hacı Mahmud Ağa'nın Çorum Kazası'ndaki muhacir köylerine yapılacak cami masrafları için 33.565 kuruş bağışlamıştır.<sup>49</sup>

Göçmenlere yapılan yardımlarda öncelikli olan ve önemli bir yer tutan yardım da yevmiye ve iâşe yardımıdır. Göçmenlerin sevk edilerek iskan bölgesine yerleşmelerine kadar onlara yevmiye ve tayinat verilmiştir. Devlet yardımları yaparken kimi durumlarda, ilerde tahsil etmek için birbirlerine kefil olmalarını talep etmiştir. "Sivrihisar ve Çorum kazalarında iskan olunan muhacirlere zamanında tahsil olunmak üzere birbirlerine karşılıklı kefil olmaları suretiyle yemeklik ve tohumluk için ileride gelirinden kesilmek suretiyle zahire verilmesi", şeklinde Ankara vilayeti defterdarlığına yazılan yazıda konu oldukça açıktır.<sup>50</sup>

46 Karpat, *a.g.e.*, s. 305

47 BOA, DH.MKT, 1685/42

48 BOA, İ.MVL, 543/24426

49 BOA, İ.MVL, 543/24426

50 BOA, DH.MKT, 2048/102

talep etmeleri gibi sorunlar başta gelir. Sorun teşkil eden ikinci durumun nedeni muhtemelen kabile bağlarının sıkı olmasından kaynaklanmaktadır.

Muhacirlerin iskan edilmesinde ortaya çıkan bu sorun birçok iskan bölgesinde olduğu gibi, Çorum'da da yaşanmıştır. Bozok, Çorum ve Sorgun'a iskan edilmiş olan Nogay muhacirleri uygulamalardan yakınmaktaydılar. Bozok'a yerleştirilen muhacirler yerlerinden memnun değillerdi. Ayrıca, Uzunyayla'da iskan ettirilen Altıkesik Kabilesi'nden ve diğer kabilelerden gelenler, talimat gereğince Çorum ve Sorgun kazalarıyla diğer kazalardaki ahalinin arasına dağınık olarak yerleştirildiklerinden şikayet etmekteydiler. Bu yakınmaları karşısında muhacirlere, padişah tarafından korundukları bildirilerek, hepsinin ilerde birleştirilerek rahatlarının sağlanmasına gayret edilmekte olduğu söylenmişse de muhacirler iskandan memnun olamayarak Uzunyayla tarafına gitmek istemişlerdir. Yerleştirildikleri köylerde ziraatla uğraşmaya heves etmediklerinden dolayı iskanlarından vazgeçilmesine mecbur kalmış ve bu muhacirlerin Uzunyayla'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.<sup>42</sup>

Yine Çorum'a yerleştirilen Dağıstan muhacirleri hava şartlarına uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle, Biga Sancağı'ndaki hemşerilerinin yanına iskan edilmelerini talep etmişlerdir. Bu konuda Muhacirin Komisyonu'nun talebi üzerine isteklerinin yerine getirilmesi için tezkere hazırlanmıştır.<sup>43</sup>

Nogaylar'ın yerleştirilmesi sırasında ortaya çıkan sorunlar ilgili tedbirler<sup>44</sup> alma yoluna giden Osmanlı Devleti'nin, bir taraftan da muhacirleri ikna edebilmek için kimi kabile reislerine mecidiye nişanı verdiği ve onları onore edici yöntemlere başvurduğu görülmektedir.<sup>45</sup>

Kırım Savaşı sonrası Kırım'dan gelen ve iskan edilen toplumlar arasındaki toplumsal merdivenin alt basamağında yer alan Nogaylar, liderleri etrafında aşiret şeklinde örgütlenmişlerdi. Kırım kıyı kentlerinde yaşamış toplumlar, göçten sonra aynı coğrafyada yaşadıkları Nogaylar'ı küçük görmeye başlamış ve Nogaylar'ın buna tepkisi sert olmuştur. Osmanlı idaresine baskı yapan Nogaylar, devletin, diğer Kırım göçmenlerinin liderlerine olduğu gibi, kendilerine de madalya ve ücret vermesini istemişlerdir. Öyle ki, bir kısmı bu

42 BOA, A.MKT.UM, 456/38

43 BOA, A.MKT.MHM, 222/84

44 Nogaylar'ın iskanları sırasında ortaya çıkan sorunlar ve bunlara karşılık devlet yönetimince getirilen çözümler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Alpargu, *a.g.e.*, s. 139-141

45 Alpargu, *a.g.e.*, s. 137



yada taktir etme yoluna gitmiştir. Çorum Kaza Müdürü Ömer Sakıb da bunlardan birisidir. Samsun tarafına çıkmış olan Nogay muhacirlerinin hepsinin Çorum Kazası'nda iskan edilmek üzere gönderilmesi, Canik Sancağı mutasarrıfına emredilmişti. Samsun'a gelen ve buradan tamamı Çorum'a gönderilen 500'ü aşkın Nogay göçmeninin iskanı konusunda gösterdiği gayretlerinden dolayı Çorum Kazası Müdürü Ömer Sakıb devlet tarafından ödüllendirilmeye layık görülmüş ve beylerbeyine terfi ettirilmiştir.<sup>39</sup>

Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde önemli bir sevkıyat yeri olan Kırım yoluyla gelecek olan göçmelerin yerleştirilme yerleri belirlenerek, iskan yerlerine yakın limanlara çıkarılmışlardır. Kastamonu, Samsun, Sinop, Trabzon, Çorum ve Sivas'ta iskana tabii tutulacak olan göçmenlerin, Osmanlı topraklarına girişleri buralara yakın yerlerden yapılmaktaydı. Buralara iskan için gelenler Trabzon, Sinop ve Samsun limanlarına getirilmişler, daha içerdeki Çorum gibi illere ulaşmak için de yeni bir yolculuğa, kara yolculuğuna, tabii tutulmuşlardır.<sup>40</sup>

Bu, her ne kadar hazin bir durum olarak algılansa da, hem devlet hem de Türk halkı muhacirlerin sevklerinde yaşanacak problemleri en aza indirmek için elinden geleni yapmıştır. Örneğin; Amasya'dan Turhal, Çorum ve Mecitözü'ne gidecek muhacirlerin araba ücreti için bölge halkı para vermiş ve verdikleri parayı hazineye bağışlamışlardır. Hem muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayan hem de yaptıkları masrafları devlete bağışlayıp geri istemeyen Türk halkı, devletine de bu konuda yardımcı olmaktaydı. Amasya Sancağı'nın Gelengiray Kazası ahalisi Amasya'dan on iki saat mesafede bulunan Turhal'a gidecek Nogay muhacirlerinin yolu bir vasıtaya binip gitmeleri için 223 arabanın ücreti olan 9366 kuruş para vermiştir. Kaza halkı, buradan Çorum'a gidecek muhacirler için de 201 arabanın ücreti olan 7600 kuruş yardımda bulunmuştur. Yine aynı kimseler Mecitözü Kazası'na geçen muhacirlere de 88 arabanın ücreti olarak 1848 kuruş olmak üzere, toplam 18249 kuruş vermişlerdir. Bu yardımlarının karşılığını devletten istememiş ve hazineye bağışlamışlardır.<sup>41</sup>

Nogaylar'ın Osmanlı topraklarında iskan edilmesi sırasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar arasında, Nogaylar'ın yerleştirildikleri yerleri beğenmeyip geri dönmek istemeleri, yada toplu olarak bir yere iskanı

39 BOA, A.MKT.UM, 447/68

40 Erkan, *a.g.e.*, s. 78

41 BOA, A.MKT.UM, 458/44



düşeni yapma olanağını sağlamasıdır.<sup>35</sup>

Osmanlı Devleti'ne 1860 yılından önce gelenlere devlet oldukça cömert davranmış ve onlara oldukça yüklü paralar vermiştir. İstanbul'da bulunan 1060 Çerkez ve Nogay göçmenine 60.000 kuruş para verilmiştir.<sup>36</sup> Ancak bu durum 1860 sonrası devam etmemiştir. Çünkü hem Osmanlı maliyesi giderek zayıflamış hem de muhacirlerin ardı arkası kesilmemiştir. Diğer bir durum da iskanların şeklindeki dönemden döneme görülen değişikliklerdir. İlk göçmen kabileleri köylerde iskana tabi tutulurken, şehirlere yalnızca ilmiye sınıfına mensup olanlar ve memurlar alınmıştır. Ancak 93 Harbi'nden sonra göçmenlerin büyük şehirlere yığılmasıyla şehirlerin etrafında göçmen mahalleleri oluşturulmuştur.<sup>37</sup>

Osmanlı topraklarına yerleştirilen göçmenlerden, yerli halktan alınan vergiler alınmamış, askerlikten muaf tutulmuşlardır. Bu durum her dönemde aynı olmamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenler vergilerden 10 yıl, askerlik yükümlülüğünden de 25 yıl muaf tutulmuşlardır.<sup>38</sup>

#### Nogaylar'ın Çorum'da İskanı

Osmanlı Devleti, topraklarına gelen Nogayların ivedi bir şekilde iskan edilmesine özen göstermiştir. Osmanlı'nın bu konudaki hızlı faaliyetlerinin sebebi, gelmiş olanların varlığı ile geleceklerin yığılmasıyla ortaya çıkacak kargaşa ve ciddi rakamlara ulaşan muhacirler arasında salgın hastalıkların ortaya çıkma ihtimalidir. Göçlerin devam etmesi çok daha sayıda muhacirin Osmanlı topraklarına ulaşacağını göstermekteydi. Bu konuda titiz davranan ve gerekli bütün fedakârlıkları yapan Osmanlı Devleti, gelenleri derhal iskan edilecek bölgelere sevk etmiştir.

Muhacirleri sevk eden Osmanlı hükümeti, onların gittikleri yerdeki iskan işlemleriyle de yakından ilgilenmiştir. İskan bölgesindeki devlet görevlilerinden çalışmalarla ilgili bilgiler istemiştir. Çorumda iskan edilen Nogay muhacirlerinin durumlarıyla yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, iskan işlemlerinin yürütülmesinden sorumlu görevlileri de denetlemiştir. Devlet, iskanların yapılması konusunda başarılı bulduklarını ödüllendirme

35 Hüseyin Aslan, *16. Yüzyıl Osmanlı toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, Vaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 266

36 Saydam, *a.g.e.*, s. 162

37 Babuş, *a.g.e.*, s. 47

38 Saydam, *a.g.e.*, s. 167.

bir şekilde iskan etmiştir.<sup>31</sup>

1876'da Muhacirin Komisyonu'nun faaliyetlerine son verilmiş, fakat göçmenlerin Osmanlı topraklarına yaptığı göçler son bulmamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra meydana gelen yoğun göçler, göçmenlerin iskanıyla uğraşması gereken bir kurumun eksikliğini hissettirmiştir. Göçmen iskanı işlerinin görülmesi amacıyla 1877'den sonra yeni birçok komisyon oluşturulmuştur.<sup>32</sup> Ayrıca 1877'de "Mecrûhîn-i Askerîye İmdâd Cemiyet-i Osmaniyesi" adıyla kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de muhacirlerin iskanında önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Çorum'da iskan edilen muhacirlerin iskan edilmeleri ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda gerekli önlemleri alan ve sorunlara müdahale eden Ankara Vilayeti Muhacirin Komisyonu idi. Komisyon Çorum'daki iskanlarla ilgili olarak Ankara, Yozgat hatta Sivas gibi merkezlerden muhacirler için gerekli olan ihtiyaç malzemelerini sağlama konusunda bu merkezlerle çok iyi bir uyum içinde çalışmalarını sürdürmüştür.<sup>33</sup>

Ülkesine gelen göçmenleri topraklarında iskana tabii tutacak olan Osmanlı Devleti, işleri organize bir şekilde yürütmüştür. Mesela, Adana ve Çorum taraflarına gönderilen muhacirlerin iskanı konusunda yapılacak işlerin sıkı takipçisi olduğu görülmektedir. Muhacirin Komisyonu Reisi Hafız Paşa'ya yazıyla bildirilen bir belgeye göre, Adana ve Çorum taraflarına gönderilmiş olan Nogay muhacirlerinin iskanlarında ne surette gayret gösterildiğine dair Adana Mutasarrıfı ile Çorum Kazası Müdürü'nden gelen tezkereler incelenmiştir. Netice olarak, mutasarrıf ve müdürün gayret ve hizmetleri takdire şayan bulunmuştur.<sup>34</sup>

Gelen muhacirlerin artmasıyla Osmanlı Devleti'nin iskan işlerinin bir komisyon aracılığıyla yaptığı görülmektedir. Aslan'ın ifade ettiği "planlı iskan" kavramı bu durum için oldukça uygundur. Planlı iskanda, sorunlu olan kütleleri düzenli hareket ettirmek, kimi tehlike ve fesatların, yolsuzlukların, haksızlıkların önüne geçerek, iskan edilenlerin ıslahını sağlamak ana amaçtır. Planlı iskanın bir diğer faydası ise, iskan edilenlerin, devlet denetimli zirai üretimde bulunmaları için gerekli tedbirleri alarak, devlete bu konuda üzerine

31 Erkan, a.g.e., s. 97

32 Bunlar; İane-i Muhacirin Encümeni, Muhacirin İane Komisyonu, Muhacirin Komisyon-ı Alisi, Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu,

33 BOA, DH.MKT, 1578/25

34 BOA, A.MKT.NZD, 342/71



göçmenlerin kurmuş oldukları vakıflardan anlaşıldığı kadarıyla, göçmenlerin %95 gibi büyük bir oranı kırsal alanlarda iskana tabi tutulmuştur. Göçmenlerin iskanı için köy kurulması yöntemi de uygulanmasına rağmen; iskan için daha ziyade, nüfusu az olan yada metruk köyler tercih ediliyordu. Kırsal alanda, ziraat yapmaları için onlara verilen arazilerin büyük kısmını vakıf arazileri, miri arazi ve köylülerin bağışladığı topraklar oluşturmaktadır.<sup>27</sup>

Çorum'da iskan edilmesi kararlaştırılan göçmenler merkeze getirildikten sonra devlet eliyle kaza ve köylere sevk edilmiştir. Belli bir program çerçevesinde yapılan bu işlem oldukça hızlı yapılmış ve muhacirlere götürüldükleri yerlerde rahat edeceklerine dair gerekli telkinlerde bulunulmuştur.<sup>28</sup>

Osmanlı Devleti'nde iskan işleriyle önceleri, merkezin bilgisi dahilinde, yerel yönetimler uğraşmaktaydı. İskan bölgesindeki kadı, göçmenlerin her türlü işleriyle ilgilenmekle yükümlüydü. Kadının sorumluluğunda bu işlerin yapıldığı dönemlerde daha çok, devlet toprakları içinde yapılan sürgünler söz konusuydu. Sürgün yapılacak ve edilecek yerin kadılarına önceden durum bildirilir ve gerekli önlemleri almaları istenirdi. Bu durum 18. yüzyıldan itibaren değişmiş, iskan işleri en üst yerel yöneticinin başkanlığında oluşturulan komisyonlarca yürütülmeye başlanmıştır.<sup>29</sup>

Kırım Savaşı'ndan sonra gelen muhacirlerin iskan ve yaşeleriyle ilgili işlere bakan en üst makam "Ticaret Nezâreti" idi. 1854 yılında teşkil edilen Şehremaneti de Ticaret Nezâreti'yle birlikte göçmen meselelerinin çözümünde yer almaya başlamıştır. Şehremanetinin bu konudaki görevleri; zorunlu ihtiyaç maddelerini sağlamak, narh koymak ve uygulamak, yollar yapıp onarmak ve temizlik işlerini yapmak gibi görevlerden oluşmaktaydı.<sup>30</sup> 19. yüzyıl da giderek artan bir sorun olan göçmen konusu, Şehremini'nin kolayca başa çıkamayacağı bir sorun haline gelmiştir. İşin bu hale gelmesi nedeniyle göçmenlerle ilgili işlemlerin en iyi şekilde yapılabilmesi için 5 Ocak 1860'da "Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon yakın tarihimizin kurulan ilk göçmen komisyonuydu. 16 yıl boyunca görevini sürdüren komisyon Osmanlı topraklarına gelen milyonlarca göçmeni başarılı

27 Yüksel, a.g.m., s. 480-481

28 BOA, DH.MKT, 1583/35

29 Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskan*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 61

30 Saydam, a.g.e., s. 102-103



Anadolu'ya Kafkaslardan yapılan göçler Osmanlı Devleti tarafından da desteklenmiştir. Yol açacağı sıkıntılara rağmen, topraklarına yapılan göçlere devletin olumlu bakmasının çeşitli nedenleri vardır. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu, bir taraftan Rus baskısı altındaki ezilen halklara karşı duyduğu insani düşüncelerle ilgiliyken, diğer yandan kendi ihtiyaçlarıyla ilgiliydi. Nedeni ise, Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı'da ortaya çıkan, ekonomik kalkınma için gerekli insan gücü eksikliği idi.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan nüfus kıtlığı sorunu, toprakların işlenmesi konusundaki sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan gerek yurt dışından gerekse büyük şehirlerden gelen gıda talepleri de karşılanamıyordu. Nüfus azlığı nedeniyle 19. yüzyıl Osmanlı politikası, nüfusun hem savunma açısından hem de ekonomik faaliyetler bakımından önem arzettiği yönünde gelişmek durumunda kalmıştı. Böylesi bir döneme denk gelen göçler, devlete getireceği sorumluluk ve yük ile birlikte nüfusa olan ihtiyacı da karşılayacaktı.

Diğer taraftan Osmanlı topraklarına yapılan göçlere yönelik politikanın bir diğer nedeni de muhacirlere sahip çıkmanın halifelik görevlerinden sayılmasıdır. Halife sıfatı taşıyan Osmanlı hükümdarının görevlerinden birisi de, yabacıların işgali sırasında bile kendisine bağlılığını sürdüren tebaasını korumak ve onlara ülkesinin kapılarını açmaktır. Müminlerin muhacirlere karşı ne şekilde davranmaları gerektiği Kur'an'da belirtilmiş ve onlara sahip çıkılması buyrulmuştur.<sup>25</sup>

### Osmanlı İskan Politikası

İskan konusu Osmanlı Devleti'nin tecrübeli olduğu bir alandır. Osmanlı topraklarına dışardan yapılan göçlerden daha önceki yüzyıllarda, konar-göçerleri iskana tabii tutan Osmanlı Devleti, bu konuda kendi iç sosyo-ekonomik dinamiklerine göre hareket etmiştir. Osmanlı, iskana tabii tutulacak kitleleri, terkedilmiş ve harabe yerlere, yeni kurduğu köy ve kasabalara, yaylak ve kışlara iskan etmeye özen göstermiştir.<sup>26</sup> Anadolu'ya gelen

25 Ayrıntı için bkz. Kur'an-ı Kerim, "Mümtehine" Sûresi, 10. âyet

26 İskan ettiği bölgeyi şenlendirme ve ekonomik amaçlar güden Osmanlı Devleti iskan edilen toplulukların, hem kontrol altına alınmış bir tebaa olmasını sağlamakta hem de devlet ekonomisine katkı sağlayıcı tedbirler almaktaydı. Bunun başında arazinin tarıma açılması gelmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve A Şiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 43-110

tabii tutulmuşlardır.<sup>21</sup>

18. yüzyılın son çeyreğinde Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılmaya başlanan göçler 1912'ye kadar sürmüştür. 1788-1792 Osmanlı, Rusya-Avusturya Savaşı süresince Kırım'dan Osmanlı Devleti topraklarına yoğun bir göç olmuştur. 1780 yılından yüzyılın sonuna kadar Kafkasya, Kırım, Kazan ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya gelen göçmen sayısı 300.000 ila 500.000 arasındadır. 19. yüzyılda da devam eden göçlerin Kırım Savaşı'ndan 1864 yılına kadar olan döneminde, bölgeden Anadolu'ya 600.000 göçmen gelmiştir.<sup>22</sup> Ancak, 1878 sonrası Kırım, Kuzey Doğu Anadolu ve Kafkaslardan yapılan göçlerin kendine has özellikleri vardır. Bu göçler kitlesel boyutlardan uzak, daha çok önceki göçlerin devamı niteliğini taşıyan göçlerdir. Göçler yılda yada birkaç yılda meydana gelmeyip süreklilik arz etmektedir. Göç edenler bazen birkaç kişiden oluştuğu gibi binlerce kişiden de oluşabilmekteydi.<sup>23</sup>

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç edenlerin kimliklerinin tespit edilmesi oldukça sıkıntılı bir konudur. 1856 sonrasında göç eden Nogaylar, Çerkezlerle birlikte hareket etmiş ve gelenler, belgelere Çerkez-Nogay gurubu olarak yansımıştır. Bazı Nogay guruplarının göçlerinin hızlı gelişmesi nedeniyle kayıtlarının tutulmasında sıkıntıların ortaya çıkması, belgelerden göçenlerin nüfusunun tespitini zorlaştırmaktadır.<sup>24</sup>

### Topraklarına Yapılan Göçlere Osmanlı'nın Bakışı

Rakibi olan büyük devletlerin aksine Osmanlı Devleti, kendi topraklarındaki yabancı unsurları asimile etme veya sürme gibi bir zihniyete dönük faaliyete hiçbir zaman girmemiştir. İspanya'dan sürülen Yahudilere kucak açılması ve 1848 İhtilallerinden sonra Osmanlı'ya sığınan Macar mültecilerini koruması, devletlerin uluslararası insani politikalarına örnek teşkil edecek boyuttadır. Bu yaklaşımlar nedeniyle Osmanlı ülkesi, dini ve milliyeti ne olursa olsun, mazlumların iltica yurdu olmuştur. Böyle bir devletin, Rus baskısıyla yurtlarından olan Türk soydaşlarına kucak açması ve onlara gerekli bütün yardımı yapmak için seferber olması elbette beklenen ve bilinen bir şeydir.

21 Güllüdağ, a.g.m., s. 558

22 Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", OTAM, S. 5, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1994, s. 475

23 Erkan, a.g.e., s. 55

24 Alpargu, a.g.e., s. 134



topraklarına Kafkasya'dan büyük kitleler halinde yapılan göçler 1858 yılında başlamıştır. 1858-1859 yıllarında Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin büyük çoğunluğunu, Kuban boylarında yaşayan Çerkes ve Nogaylar ile Dağıstan'dan gelenler oluşturmuştur.

Kırım Savaşı yıllarında başlayan Kafkas göçleri, 1859 yılında büyük bir ivme kazanmıştır. 1858 yılının Aralık ayında İstanbul'a 1060 Çerkez ve Nogay göçmeni gelmişken, sonraki aylarda yapılan göçlerde büyük artışlar olmuştur. Öyle ki, Mart 1860'da İstanbul'da bulunan Çerkez ve Nogay muhacirlerinin sayısı 14.000'i bulmuştu.<sup>17</sup>

Nogay muhacirlerinin kış aylarında sefalet içinde göçe kalkışmaları ve Karadeniz'de fırtına nedeniyle çoğunun hayatını kaybetmesine rağmen bu yolculuğu göze alması Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiştir. Rusya ile iletişime geçen Osmanlı Devleti, havaların ısına kara göçmenlerin bekletilmeleri ve kabilelerin vekillerinin gönderilerek iskan edileceği yerleri görüp onaylamaları gibi tedbirleri uygulamak istediğini iletmış, ancak bunlar uygulamaya geçirilememiştir.<sup>18</sup>

Bu zorluklara rağmen Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Nogaylar'a 1859-1861 yılları arasında Stavropol'dan gelen muhacirler de eklendiğinde sayılarının 70 bine ulaştığı bilinmektedir. Kimi kaynaklarda ise bu sayı iki katından fazla gösterilmektedir. Söz konusu muhacir sayısı 160.000 olarak verilmektedir.<sup>19</sup>

1863-1864 kışından itibaren Osmanlı topraklarına yapılan göçler bir çığ gibi büyümüştür. Başlangıçta Rusların 40-50.000 civarında olacağını söylediği göçmen sayısı 1864 yılının bahar ayında 400.000'e ulaşmıştı. Çünkü Rusya, Kafkas kavimlerini imha etmek istercesine Karadeniz kıyılarına doğru sürmüş ve onları kötü hava şartları ve perişanlığa terk etmiştir.<sup>20</sup>

Rus katliamları karşısında Kırım Hanlığı'na sığınan Nogayların, Han'ın onları yerleştirdiği Özi ve Aksu arasındaki coğrafyayı terk ederek 1788'de Kuban Irmağı havzasına yerleşmesiyle başlayan ve 18. yüzyıl boyunca süren bu göç ve dağılma, 19. yüzyılda da sürmüştür. Kırım Savaşı'ndan sonra birçok Nogay, Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Osmanlı Devleti tarafından iskana

17 Saydam, *a.g.e.*, s. 87

18 Saydam, *a.g.e.*, s. 87

19 Alpargu, *a.g.e.*, s. 137

20 Saydam, *a.g.e.*, s. 88



önemli değişiklikler getirmemişti.<sup>13</sup> Bu maddeye bakıldığında; Rusya'nın, kendi hakimiyetindeki alanlarda yaşayan ve Rus olmayan unsurların istenmediğini ve onların ülke dışına çıkarılmasına yönelik bir politika güttüğünü göstermektedir. Bu madde, anlaşmanın hemen sonrasında uygulamaya konulacak baskı ve asimilasyon faaliyetlerinin habercisiydi. Anlaşmayla Rusya, bir taraftan politikaları için uygun zemini yaratırken, diğer taraftan da halklara göç etmeleri için kapı açarak, onları diplomatik bir üslupla göç etmeye zorlamıştır. İşte bu gelişmelerden sonra Kafkaslardan Anadolu ve Rumeli'ye büyük göç dalgaları başlamıştır.

### Nogay Göçleri

Rusya'nın yayılma politikaları ve baskıları ile bağlantılı olarak Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçler üç ana döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem; 1774-1853 yıllarını kapsarken, ikinci dönemi Kırım Savaşı sonrasında Rus yönetiminden kaçanların yaptığı göçler oluşturmaktadır. Üçüncü dönem ise 93 Harbi sonunda yapılan göçlerdir.<sup>14</sup>

1782 yılında Kuban çevresinde yaşayan ve Rus ordularının katliamına uğrayan Nogaylar, Ferah Ali Paşa'ya sığınarak Osmanlı topraklarına yerleşmek istediklerini bildirmişlerdir. Nogaylar'ın Ruslar ve Çerkezler ile ilişkilerinin kötü olması nedeniyle onları bu ikisinin arasına yerleştirmenin Osmanlı çıkarları açısından uygun olacağını düşünen Ali Paşa, Nogayların isteklerini olumlu karşılamıştır. Yerleştikleri bölgede ziraat ile uğraşmaları ve Ruslar ile Çerkezlere saldırmamaları şartıyla bölgeye 40.000 kadar Nogay yerleştirilmiştir.<sup>15</sup>

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın iyice belirginleşen ayrımcı resmi tutumu, diğer milletler arasında Ruslaştırma politikası ve yurtlarından edilmeleri konusunda endişeler doğurmuştu. Bu endişelerle hareket eden ve sayıları 100.000'i aşan Tatarlar ve Nogaylar, 1860 yılında ağır vergiler ve pasaport bedeli ödemeyi göze alarak Osmanlı topraklarına göç etmiştir.<sup>16</sup>

19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçler, Osmanlı ve Rusya tarihi açısından önem taşımaktadır. Ancak konunun en çarpıcı boyutu, göç eden topluluklar açısından arz ettiği önemdir. Osmanlı

<sup>14</sup> Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, 1. Basım, Değişim Yay., İstanbul 2007, s. 132

<sup>15</sup> Tavkul, t.s. 499.

<sup>16</sup> Karpat, *a.g.e.*, s. 108

ve Terek'in kuzeyini ele geçirip, diğer kabilelerle birleşmesini engellemek istediği binlerce Nogay ailesini Volga'nın ötesine göç etmek zorunda bırakmıştır.<sup>10</sup>

1783'de Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle Osmanlı topraklarına kuzeyden ve Kafkaslardan yapılmaya başlanan göçleri, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Rusya ile yaptığı savaşlarda aldığı yenilgiler giderek artan bir şekilde tetiklemiştir. 1806-1812, 1828-1829 ve özellikle 1853-1856 savaşları sonucunda Osmanlı topraklarına göçler olmuştur. Yaşadıkları bölgede Osmanlı hakimiyetinin devam etmesi yada yeniden kurulması, özgür yaşamaları anlamına geldiği için, Türk toplulukları yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'ni veya müttefiklerini desteklemişlerdir. Uğranılan yenilgiler, yaşadıkları bölgede Türk egemenliğine son verdiğinde de Türkler, göç etme yolu seçmişlerdir.

Kırım Savaşı sonrası Kafkaslarda tamamen serbest olan Rusya, buralardaki halklara karşı uzun yıllar sürecek saldırılara başlamıştır. Az bir kuvvetle Şeyh Şamil'in direnişinden başka bir engelle karşılaşmayan Rusya, 1859'da Şeyh'in teslim olmasıyla saldırılarını daha da artırmıştır. Bir süre daha devam eden çeşitli küçük direnişler 1864 yılında sona ermiştir. Bundan sonra Rumeli ve Anadolu'ya yapılan büyük kitlesel göçler başlamıştır.<sup>11</sup> Şeyh Şamil'in teslim olduğu sene 16.000 Nogay Türk'ü Kafkasya'dan Kırım'a gelerek buradan Osmanlı topraklarına geçmek istemişler fakat hava koşullarının olumsuzluğu nedeniyle bir süre o bölgede kalmışlardır.<sup>12</sup>

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Rusların kendi topraklarında yaşayan Türklere karşı baskıları daha da artmıştır. Savaş sonunda yapılan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos ve sonrasında imzalanan 13 Temmuz 1878'deki Berlin anlaşmaları ile Kafkaslar Rusya'nın eline geçmişti.

Ayastefanos Anlaşması'nın 21. maddesinde Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda yaşayan halkın geleceği konusu ele alınmıştı. Bu maddeye göre isteyenler mülklerini satıp başka bölgelere gidebileceklerdi. Bunun için onlara tanınan süre üç yıldır. Bu süre içinde mülklerini satıp yaşadığı yurdu terk etmeyenler Rus hakimiyetinde kalmayı kabul etmiş sayılacaktı. Berlin Anlaşması'nda da bu durum teyit edilmiş, Kafkasya'nın durumu hakkında

10 Saydam, a.g.e., s. 72

11 Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler*, c. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 559

12 Saydam, a.g.e., s. 85



Yapılan göçlerin etkilerine bakıldığında bu konu, hem göç eden topluluk açısından hem de göçülen coğrafyadaki yerleşik toplumlar açısından ele alınabilir. Göç eden toplumların ayrıldığı yerden tamamen koptuklarını, bütün geçmişleri ve birikimlerinin orada kaldığını bilmeleri onlarda, toplumsal deprem denilecek duygusal yaralar açmaktadır. Bu da beraberinde yeni yurtlarına alışma ve yerli halkla ilişkileri konusunda çeşitli sıkıntılar yaşamalarına neden olmaktadır.<sup>8</sup> Bunun yanı sıra kültürel farklılıkları olan iki toplumun bir araya gelmesi de işin başka bir boyutudur. Birlikte yaşanılan zaman içinde kültürel değişimlerin yada benzeşmelerin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır.

Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde "itici etkenler" denilen göçe teşvik edici ve zorlayıcı faaliyetler, "çekici etkenlerden" daha etkilidir. Bu durumda göç hareketinde, göçmenler ve göçmenleri gönderen devlet arasındaki ilişki temel etkindir. Öyleyse, Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin hareketinde Rusya'nın etkisi hadisenin temel sebebini oluşturmaktadır.<sup>9</sup>

Osmanlı Devleti'nin, kuzeyinde giderek güçlenen komşusu Rusya, doğu ve güney yönlerinde genişleme siyaseti gütmekteydi. İdil-Ural Bölgesi ve Batı Sibirya'yı ele geçiren Rusya, Kırım'ı da alarak 18. yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz'e iyice sokulmuştu. Türklerin yaşadığı bölgeleri ele geçiren Rusya'nın, buralarda yaşayan yerli halkı ekonomik zorluklara sokan faaliyetlere girişmesi ve asimilasyona dönük politikaları, Türkleri Müslüman ülkelere göçetmeye zorlamıştır.

Ruslar, Kafkasya'da ele geçirdiği bölgelerde yaşayan ahalinin önemli bir kısmını iç bölgelere nakletmekteydi. Rusların, ele geçirdiği bölgedeki insanları sürdüğü yerler daha önceden sömürgeleştirdiği alanlar oluyordu. Bu, Rusların politikalarında önemli bir adımı teşkil ediyordu. Çünkü Ruslar, boşalttığı yerlere Rus köylülerini getirip yerleştirerek, bölgedeki Rus nüfusun çoğunluk olmasına çalışmaktaydı. Ruslar bu politikaları çerçevesinde Kuban

<sup>8</sup> "Bu konuda iskan yapılan her bölgede olduğu gibi Çorum'da da sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Çorum'da Bektaş oğlu Hasan ile Pederek oğlu Hasan isimli şahıslar, sahip oldukları araziye Kafkasya muhacirlerinin iskan edilmesinden şikâyetçi olmuşlar ve muhacirlerinin iskan edildiği arazilerinden çıkarılmalarını talep etmişlerdir. Onların şikâyetleri ve iddiaları yerel makamlarca incelenmiş ve tutanakları tutularak gerekenin yapılması için merkeze iletilmiştir." BOA, DH.MKT, 1690/80

<sup>9</sup> Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1878)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s.63



Altınordu Devleti'nin 1502'de yıkılmasından sonra ortaya çıkan Nogay Hanlığı'nın, asıl unsurunu Kıpçaklara ait bir Türk boyu teşkil ederken, Türkleşmiş Moğollardan olan Mangıtlar Kabilesi de Nogaylar arasındaki önemli topluluklardandır. Bölgede Rus hakimiyetinin başlamasıyla Nogaylar, 16. yüzyılın ortalarında Büyük ve Küçük Orda Nogayları olarak ayrılmışlardır. Büyük Orda Nogayları Rus hakimiyetini benimsemişken, Küçük Orda Nogayları 18. yüzyıldaki Rus baskılarına kadar Emba Gölü civarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.<sup>5</sup>

Bugün Hazar Gölü ve Karadeniz arasındaki bölgede yaşayanlar ile Kuban ve Terek bozkırlarında göçebe hayat süren kavimler, büyük bir olasılıkla Nogay Bey'in birlikleri içinde yer alan Nogaylar'ın torunlarıdır.<sup>6</sup>

### Nogay Göçlerinin Nedenleri

Göç kısaca, insan topluluklarının bulundukları mekândan başka bir coğrafi mekâna yaptıkları yolculuğun adıdır. Kavramın "göç" olarak tanınması için bu yolculuk sonunda varılan yere yerleşmek zorunludur. Yapılan bu göçler kalıcı olabileceği gibi geçici de olabilmektedir.

Tarih boyunca yapılan tüm göçlerin çeşitli nedenleri vardır. Karpat bu nedenleri şu şekilde sıralamıştır: yapılan göçlerin nedenlerinden birincisi ekonomik nedenlerdir. Bunu, din ve milliyet ayrımları, siyasi nedenler ile sosyo-kültürel nedenler takip etmektedir.<sup>7</sup> Bunlardan siyasi nedenlere dayalı olarak meydana gelen göçler, milliyetçilik fikirleri ve ulus-devlet anlayışının ortaya çıktığı dönemlere tekabül etmektedir. Bu bakımdan Nogay göçlerinin yaşandığı dönemin koşulları dikkate alındığında, bu göçlerin daha çok siyasi nedenli olduğu görülmektedir. Ancak Nogay göçlerini yalnız siyasi nedenlere bağlamak yetersiz bir açıklama olacaktır. Nogay göçlerinin özellikle Osmanlı topraklarına yapılmış olması, söz konusu nedenlerin yanı sıra, dini-kültürel nedenlere de dayandığını göstermektedir. Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin sebepleri olan ekonomik baskılar ve asimile etme faaliyetleri büyük göçlere yol açsa da, ani göçleri tetikleyen başka bir sebep daha vardır; katliamlar ve sürgün.

5 Oğuz Mete Öztürk, *Geçmişten Günümüze Türk Devletleri*, 1. Baskı, Nokta Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 227

6 Fahreddin, *a.g.e.*, s. 50

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 6-7

## NOGAYLAR'IN ÇORUM'DA İSKAN EDİLMESİ

Erdal TAŞBAŞ\*

### Nogaylar

Moğolca'da "köpek" anlamına gelen Nogay kelimesinin bir Türk boyunun adıyla ne zaman tarih sahnesine çıktığı konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan en yaygını da Altınordu emirlerinden Nogay'ın isminden geldiğidir. 15. yüzyıl başlarında Mangıt yurdunda ortaya çıkan Nogayların isminin Emir Nogay'dan geldiği konusu, tartışılan bir mesele olarak hâlâ aydınlığa kavuşturulamamıştır.<sup>1</sup> Bugün tarih camiasında, Nogay topluluğunun ismini Emir Nogay'dan aldığı yönündeki kanaat, en yaygın olanıdır.

Nogay kavminin adı, Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan gelmektedir. Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Nogay, yanlış bir ifadeyle, Tatarlar için de kullanıla gelmiştir.<sup>2</sup> Cengiz Han'ın oğullarından Cuci Han'ın torunu olan Nogay Bey, Berke Han zamanında Altınordu hizmetine girmişti. Güçlü ve etkili bir bey olan Nogay, yeteneklerinden dolayı en zor işlerle görevlendirilirdi. Don'dan Tuna'ya kadar uzanan topraklar Nogay Bey'in elindeydi ve Altınordu hanları adına bu topraklarda hüküm sürmekteydi.<sup>3</sup>

Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla Nogay kabileleri kendilerini idare etmekte sorunlar yaşamaktaydı. Ural Irmağı'nın yakınlarına yerleşmiş olan Nogay Boyu 1551 yılında 300.000 atlıya sahip ordusuyla oldukça güçlü bir duruma gelmişti. Nogaylar burada Ruslarla yaptığı alış-verişlerle oldukça zenginleşmişlerdi. Öyle ki, yılda yaklaşık 50.000 at satıyorlardı. Ancak Ruslarla yapılan bu ticari faaliyetler onları büyük ölçüde Ruslara bağlı kılmaktaydı.<sup>4</sup>

\*Arş. Gör. Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresinde Türk Toplulukları", *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 497-498

2 Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 386

3 Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 47

4 Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 1. Basım, Kabalıcı Yay., İstanbul 2007, s. 345

## KAYNAKÇA

### Arşiv Kaynakları

BOA, MAD, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi) no: 2790, 3451, 4423, 7516.

BOA, KK, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamik Kepeci Tasnifi) no: 2657.

### Araştırma Eserler

Barkan, Ömer Lütfi, "Avâız Maddesi", *İA*, II.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare; the ottoman Military Campaigns in Hungray*, 1593-1606. Viyana 1988.

Gowan, Bruce MC, "Osmanlı Avâız-Nüzül Teşekkülü", *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981.

Güçer, Lütfi, XVI.,XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.

İşbilir, Ömer, XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri (*Basılmamış doktora tezi*), İstanbul 1996.

Özel, Oktay, "Avâız ve Cizye Defterleri", *Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Bülteni*, Ankara 2000.

Öztürk, Mustafa, "1616 Tarihli Halep Avâız-hane Defteri", *OTAM*, S.8, Ankara 1997.

Sahillioğlu, Halil, "17. Yüzyılın Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli", *ÇELE*, S.XI, Bolu 1964.



Osmancık dikkatimizi çeken bir başka kazadır. Bu kazanın avâriz kaydında “Osmancık-ı gayr-ı ez menzilciyân ve suylucuyân” , yani menzilciler ve suylucular dışındakiler denilmektedir. Osmancık'ın normalde 19,50 avâriz hanesi bulunmaktadır. Bunun 4,5 hanesi menzilci ve suylucu olduğu için düşülmüş ve Osmancık'ın 15 avâriz hanesi kalmıştır. Tabii ki burada Osmancık ulak yani posta menziline, menzil hizmetini yapan görevlilerin olduğunu ve ayrıca suylculuk yaptıklarından dolayı bazı kimselerin avârizdan muaf olduklarını anlarız.

Acaba 1672 senesinde Çorum'un olağanüstü vergi yükü ne kadar diye sordüğümüzda şöyle bir tablo ile karşılaşırız.

| Vergi Cinsi   | Avâriz Hanesi | Hane değeri | Akçe değeri         |
|---------------|---------------|-------------|---------------------|
| Avâriz        | 372,75 + 4,5  | 400         | 150900 <sup>1</sup> |
| Nüzül         | 377,25        | 600         | 223650 <sup>2</sup> |
| Sürsat        | 377,25        | ?           | 201280 <sup>3</sup> |
| <b>Toplam</b> |               |             | <b>575830</b>       |

Akçe toplamı olan 575830 akçeyi, avâriz hanesi toplamı olan 377,25'e böldüğümüzde karşımıza 1526 küsur rakamı çıkmaktadır. Bu bize bir avâriz hanesi başına düşen akçeyi göstermektedir. Eğer kaç gerçek haneden bir avâriz hanesi oluşturulduğunu bilmiş olsak, bir gerçek hane üzerindeki vergi yükünü tespit etmiş oluruz

Ayrıca, eğer kaç gerçek haneden bir avâriz hanesi oluşturulduğunu ve ne kadar kişinin muaf olduğunu bilmiş olsak, buradan hareketle Çorum'un o dönemdeki nüfus sayısına ulaşmamız mümkündür.

Sonuç olarak, avâriz-ı divâniye” ve “tekâlif-i örfiyye denilen olağanüstü vergilerin 1672 senesi Çorum bilgilerinden hareketle Çorum'un ekonomik yapısını ve kazalarındaki bazı özelliklere dikkat çekmeye çalıştık. Elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı da nüfus tahmini yapamadık ancak nüfus tahmini için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini ortaya koymaya çalıştık.

20 BOA, MAD, no:2790.

21 BOA, MAD, no:3451.

22 BOA, KK, no:2657.

Bu anlatılanların ışığında acaba Çorum Sancağı'nın kaç avâız hanesi vardır ve kaç gerçek haneden bir avâız hanesi oluşmuştur. Avâız hanesi başına düşen para ne kadardır, kazalar arasında ne gibi farklar vardır ve bu bilgiler Osmanlı geneli içinde neyi ifade etmektedir gibi soruların cevaplarını bulmak bu bildirinin özünü oluşturacaktır. Burada değerlendirilmesi gereken Nüzûl ve Sürsat'ta esneklik olmadığı için Avâız'dır.

| Kaza Adı            | Avâız Hanesi   | Hane değeri | Akçe Değeri   |
|---------------------|----------------|-------------|---------------|
| Çorum Merkez        | 113            | 400         |               |
| İskilip             | 137            | 400         |               |
| Mihmâdi's-selâm     | 11,50          | 400         |               |
| Katar               | 40             | 400         |               |
| Karahisâr-ı Demürlü | 11,25          | 400         |               |
| Osmancık            | 19,50-4,50 =15 | 400         |               |
| Saz                 | 15,50          | 400         |               |
| Safir               | 8              | 400         |               |
| Tahte't-tarîk       | 21,50          | 400         |               |
| <b>Toplam</b>       | <b>372,75</b>  | <b>400</b>  | <b>149100</b> |

Bu tabloda dikkatimizi çeken ilk husus, 400 akçelik hane değeridir. Bu dönemde Çorum sefer güzergahı üzerinde değildir. Çünkü 1672 tarihli Lehistan Seferi Kuzeydoğu Avrupa istikametine yani Avrupa Sağ Koluna yapılmaktadır. Doğuya doğru yapılan seferlerde de sefer güzergahında kalmamaktadır. Ayrıca devletin talep ettiği stratejik mallardan da her hangi bir avâız ocaklığına da sahip değildir. Bu sebeplerden 400 akçelik bir avâız hanesi değeri ekonomik açıdan tüm Osmanlı ülkesi genelinde orta bir değeri ifade etmektedir.

İskilip kaza olmasına rağmen merkez kaza Çorum'dan daha fazla avâız hanesine sahiptir. Bu durum ilk bakışta İskilip'in Çorum merkez kazasından daha çok nüfusa sahip olduğu intibasını vermektedir. Fakat Çorum, sancak merkezi ve merkez kaza olduğundan dolayı, bu bize avâızdan muaf olan gayr-ı ez avâızların çokluğunu göstermektedir. Bilindiği gibi Osmanlı idarî ve malî yapısında devlet görevlileri, seyyid, din görevlileri, sipahi ve sipahi oğulları, devlet adına çeşitli angaryaları yürütenler avâızdan muaf olurlardı. Çorum da merkez kaza olması dolayısıyla bunların çok olması gayet normaldir ve muafiyetleri dolayısıyla da avâız hanesi hesabında görünmemişlerdir.

### Sürsat

Sürsat yürüyüş halinde bulunan orduların yol boyunca iâşesini sağlamak üzere halktan alınan aynî mükellefiyetin adıdır. Kelime manası olarak, belli miktardaki erzakın, belirlenen bir yere sürülmesi, nakledilmesi, birliklere satılması işlemini ifade eder.<sup>17</sup> Sürsat mükellefiyetinde avâız ve nüzülün muafiyetleri geçerli değildir. Ancak belgelerinde açıkça sürsatdan muaf olduklarının ifade edilmesi gerekiyordu.<sup>18</sup>

Sürsat aslında vergi olmayıp, yükümlülüktür. Aynî yükümlülük halka ağır geldiğinden zamanla bedele dönüşerek vergi haline gelmiştir.1672 Kamanice Seferi'nde sefer yoluna yakın olan yada ulaşım olarak yakın olan yerler sürsati aynî, uzak olan bölgeler ise nakdi ödemektedir.<sup>19</sup> Halk aynî yükümlülüğü yerine getirmektense bedel ödemeyi tercih etmekte, bu tercih devletin de işine gelmektedir. Böylece seyyaliyet kazanan vergi bedellerini, havale yoluyla ihtiyaç duyduğu ve istediği her şeye harcaya bilmektedir.

Sürsat, avâız ve nüzüle göre daha düşük bir vergidir. Yalnız sürsatta avâız ve nüzülün muafiyetleri yoktur. Avâız hanesi birimi baz alınmasına rağmen ne oranda nakde dönüştüğü elimizdeki verilerin yetersizliğinden bilinemediğinden ne şekilde tarh edildiğini bilemiyoruz. Osmanlı genelinden bazı şehirleri ve ödedikleri olağanüstü vergileri yan yana getirdiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

| Şehir  | Vergi  | Hanebaşı vergi | Meblağ      |
|--------|--------|----------------|-------------|
| Ankara | Avâız  | 500            | 846300 akçe |
|        | Nüzül  | 600            | 906750      |
|        | Sürsat | -              | 518430      |
| Üsküp  | Avâız  | 325            | 1279037     |
|        | Nüzül  | 600            | 2421300     |
|        | Sürsat | aynî           | -           |
| Aydın  | Avâız  | 500            | 3558656     |
|        | Nüzül  | 600            | 4071600     |
|        | Sürsat | -              | 1564500     |
| Antep  | Avâız  | 400            | 205326      |
|        | Nüzül  | 600            | 301950      |
|        | Sürsat | -              | 208100      |

17 Lütü Güçer, XVI.,XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler, İst.1964. s.93.

18 Sahillioğlu, a. g .m, s.15.

19 BOA, MAD, no: 3451; 4423; 7516.



ve diğer yükümlülüklerden dolayı devlet, avâız oranını 325 akçe gibi düşük bir oranda tutmuştur.<sup>13</sup>

Güney ve Doğu Anadolu bölgesi de genelde 400 akçe gibi düşük sayılabilecek bir avâız oranına sahiptir. Bunun sebebi bu bölgelerin İran savaşları dolayısıyla yüklendikleri ağır yükümlülüklerdir. Ayrıca toprak verimliliği ve mevsim şartlarının bunda etkili olduğunu söyleyebiliriz. Doğu Anadolu'da Erzurum çok tipik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. En düşük 300 en yüksek ise 542 akçe ile iki orana sahiptir. Bunun sebebi tarım bölgelerinin verimsiz ve mevsimin tarıma elverişli olmamasından, taşrası ülkenin en düşük oranı 300 akçeyi vermekte, şehir ise İpek Yolu üzerinde olmasının verdiği avantajla, canlı bir ticarete sahip olmasından, 542 akçe ile o dönemde ülkenin en yüksek avâız oranına sahiptir.<sup>14</sup>

### Nüzül

Lügat karşılığı inme, konma manalarını ifade eden nüzül kelimesi, askerî ve malî ıstılah olarak, cins ve miktarı önceden tayin edilmiş zahirenin ordunun geçeceği menzillere götürülerek hazırlanması, indirilmesi manasını taşımaktadır.<sup>15</sup> Başlangıçta aynî ve bedeni olarak alınan avâız vergisinin zamanla nakdî vergiye dönüşmesi ile un ve arpadan aynî olarak toplanan nüzül vergisi ortaya çıkmıştır. Bu vergi sefere yakın olan yerlerden aynî, uzak olan bölgelerde ise nakil güçlüğü dolayısıyla nakdî olarak toplanıyordu.

Nüzül, avâızdan daha ağır bir vergi olup avâızdaki muafiyetler bunun için geçerli değildir. Yalnız bu verginin de tarhında avâız haneleri baz alınmaktadır. Nüzül ülkenin tamamında 600 akçe olarak toplanmakta, avâızı ortalama 400 akçe kabul edersek %50 daha ağır bir vergi olduğunu söyleyebiliriz. Muafiyetleri olan bölgelerde bile tamamen ortadan kalkmamakta 300 akçe, 100 akçe gibi meblağlara dönüşmektedir. Fakat bunlar çok yaygın ve geniş bölgeler olmayıp belirli bölgelerdir. 1082 senesi nüzül defterine bakıldığında bunların çok küçük bir oranda olduğu, ülke genelinde ise 600 akçe nüzül ödendiği görülmektedir.<sup>16</sup>

13 BOA, MAD, no: 2790.

14 BOA, MAD, no: 2790.

15 İşbilir, a.g.t, s.15.

16 BOA, KK, no. 2657.

edilmektedir.<sup>10</sup> Bu şekilde Rumeli tarafına sefer açılacağı zaman, Rumeli de güzergaha yakın yerlerden aynî ve satın alma şeklinde zahire toplanıyor, uzak yerlerden ve Anadolu'da bedeli tahsil ediliyordu. Sefer Anadolu'ya ise bu defa durum tersine dönüyordu.

Vergilerin aynî olarak tahsilindeki güçlük, nakliyesi esnasındaki kayıplar zahire yerine bedel gerektiriyorsa da, devleti bedel tahsiline zorlayan esas sebep seyyâliyetidir. Bu şekilde devlet paranın serbest dolaşımını ve parayı kullanmadaki hareket serbestliğini elde etmiş oluyordu. Devlet bedel şeklinde tahsil ettiği paraları istediği ve ihtiyaç duyduğu her şey için sarf etme serbestisini elde etmiş oluyordu.<sup>11</sup>

Avâız vergisi, diğer olağanüstü vergiler olan nüzûl ve sürsata göre ülkenin sosyo-ekonomik durumunu anlamamıza yardım edecek veriler içermektedir. Avâızın tarh edildiği bir itibarî avâız hanesinin ödemesi gereken para miktarı; o bölgenin zenginlik, fakirlik ve sükûnet durumunu göz önüne sermektedir. 1082 senesi avâız defterine<sup>12</sup> baktığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır; avâız oranlarında en yüksek bölge Batı Anadolu olarak görünmektedir. Bu bölge hem ürün çeşitliliği ve verimli topraklara sahip olmanın yanında, sefer güzergâhında olmadığından dolayı en yüksek vergi oranı olan 500 akçe ödemektedir. Bu söylediklerimize istisna kaydını, Ankara için koymamız lazımdır. Burası sefer yolu üzerindedir, fakat Haymana ve Polatlı gibi hububat ambarı iki bölgeye sahip ve makbul bir ihraç ürünü olan sof üretiminin merkezi ve bundan kaynaklanan canlı bir ticarete sahip olmasından dolayı yüksek bir meblağ olan 500 akçe ödemektedir.

Belki Batı Anadolu kadar ve hatta ondan da verimli olan Rumeli bölgesi ise ağırlıklı olarak 325 akçe gibi en düşük oranı ödemektedir. 325 akçe ödeyen bölgelerin dışında kalan diğer yerler 400 akçe vermektedirler.. Bunun sebebi bu bölgelerin sık sık sefer güzergahı ve Osmanlı ordusu için lazım olan malzemelere ocaklık olmalarından ve seferler yüzünden çeşitli yükümlülükler yüklenmelerinden ileri gelmektedir. Rumeli halkının, özellikle sefer yolu üzerinde olan bölgelerin nakit ödemek gibi bir tercihleri olmadığından, bilakis tüm vergileri zahire karşılığı ödemek zorunda olmaları

9 Halil Sahillioğlu, "17. Yüzyılın Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli", *ÇELE*, s.XI, Bolu 1964, s.15.

10 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1996, s.20.

11 Sahillioğlu a.g.m. s.15.

12 BOA, MAD, no: 2790.



hadiste “ebeveynin çocuklarına yapacağı hibede onlar arasında ayırım yapmasının doğru olmadığı” belirtilmiştir. Bu hadislerden yola çıkarak çocuklar arasında ayırım yapılmaması gerektiğine yönelik hukuki algılamalar olmakla beraber, “fakihlerin çoğu bu konuyu hukukî bir müeyyideye” bağlamamışlardır. Bu sebeple genel görüşe göre “ebeveynin çocuklarına yapacağı hibede onlar arasında ayırım yapması mekruh, eşitliği gözetmesi ise müstehap bir davranıştır.

Hanbelîler ve İbn Hazm dahil bir grup fakihe göre ise bu vâciptir. Buna uyulmadığında verilen fazlalılığın cebren iadesi sağlanır. Ancak Hanbelîlere ve Hanevîlerden İmam Muhammed'e göre hibede tam bir eşitlik değil mirastaki hisselerine göre dağılım esas alınmalıdır”.<sup>35</sup>

Yani kişinin hibede çocuklarından bazılarını ötekine tercih etmesi ya da bütün malını bazı çocuklarına bağışlayıp ötekine hiçbir şey vermemesinin hükmü konusunda İslâm hukukçuları ihtilafa düşmüşlerdir. Birçok İslâm hukukçusu, vâhibin hibe yaparken çocukları arasında eşit davranmasının iyi olacağını, eşit davranmadığı taktirde bunun iyi karşılanmayacağını vurgularken, buna mukabil hibenin geçerli olacağını ifade etmişlerdir.

Tayyip Efendi'nin hibeyi nasıl yaptığına dair (miras taksimine göre mi eşit olarak mı) değerlendirmelerde bulunabilmek için hibe edilen menkul ve gayrimenkullerin cins ve miktarlarına bakmak lazımdır. Şöyleki:

#### **Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye hibesi<sup>36</sup>:**

1. Çorum kalesi içinde 1 mülk menzil, içinde 3 oda, 1 sofa ve altında iki ev, 3 ambar içinde 100 kile (İstanbul kilesi=25,6 kg.) buğday, 100 kile arpa, 1 fırın ve 1 miktar boş arazi

2. Yine bu yerin dışında 3 oda, 1 sofa, 1 kameriye ve bunun altında bulunan 2 ambar ve 1 ahır içinde 300 kile buğday

3. Paşa köyünde Hürmüz Beşe ve Abdioğlu Ömer'den aldığı divânîsi ve mâlikânesi olan 2 çiftlik tarlalar, 2 bahçe, 2 güvercinlik, 3 ev yeri, 1 ambar, 8 arpalık ve başka nesi varsa

4. Çayhamamı köyünde 1 değirmen, 1 ev yeri, ambar ve 1 ahır bütünüyle, yine 1 çiftlik tarlalar içinde 15 kile buğday, 15 kile arpa, bir miktar orman, 1 çift camuş öküzü

<sup>35</sup> A. Bardakoğlu, aynı madde, s. 425.

<sup>36</sup> AŞS, 1, 21/b.



i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb"<sup>29</sup> ifadesi hibe işini bizzat reşit ve mümeyyiz olarak gerçekleştirdiğini göstermektedir. O halde Tayyip Efendi'nin akıl sağlığı yerinde olarak İslâm hukukunda yerini bulan sözleşme yapma yetkisi çerçevesinde hibeyi gerçekleştirdiği görülmektedir.

6. "İslâm hukukunda hibe akdi veya hibe edilen şeyin bağışlanana teslimi, vekaletle" yapılabilir. "Ancak vekile, hibe konusunda özel olarak yetki" vermek lazımdır. Genel vekalet ile birine hibede bulunulamaz.<sup>30</sup> (Hibede Vekalet)

Tayyip Efendi'nin hibesinde mevhûbun hibe edilene vekaletle gerçekleştirildiği görülmektedir. Oğlu Abdurrahman, kızları Rahime ve Saliha ile eşi Aişe'ye hibe ettiği mallarını onlar adına vekilleri İsmail oğlu Abbas teslim almıştır. Örneğin, Saliha Hatun'un hibesinde "Çorum kadısı olan ... Tayyip Efendi ibn-i Abdurrahman Efendi meclis-i şer'-i şerîfde sulbiye kızı Saliha Hatun tarafından tasdikü'l-âtiyü'l-beyâna Ali ve Ömer nâm kimesneler şehâdetleri ile vekâleti sâbite olan Abbas Beğ ibn-i İsmail nâm kimesne muvâcehesinde ikrâr-ı sahih-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb"<sup>31</sup> ifadesi bu hibenin şahitlerin şهادetleriyle özel bir vekaletle yapıldığını ve yine "Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekîl-i şer'îsi olduğu Abbas Beğ vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkîk eylemeğin"<sup>32</sup> ifadesi mevhûbun vekaletle yapıldığını göstermektedir.

6. İslâm hukukçularının büyük bir bölümü ve Hanefilere göre, "lehine bağışlama yapılanın sağ olması lazımdır; çünkü hibe bir temlik ve temellük işidir; sağ olmayan kimse ise temlik ve temellükle ilgili hiçbir işlemde bulunamaz; yani ne bir şeye mâlik olur, ne de bir şeyi başkasına devredebilir".<sup>33</sup> (Hibeyi kabul etme)

Tayyip Efendi'nin yaptığı hibede kendisi ve hibe ettiği çocukları ve eşi sağdır. Karşılıklı temlik ve temellük işlemi gerçekleşmiştir.<sup>34</sup>

7. Ebeveynlerin hibe ettikleri mallarda çocukları arasında ayırım gözetmemeleri, onlara eşit ya da adaletli davranmaları gereği çoğu zaman belirtilmiştir. Çocuklardan birine hibe edip, diğerlerini dışarıda bırakmak hoş karşılanmamış ve adalete aykırı telakki edilmiştir. Yukarıda da zikredilen bir

30 A. Şener, *aynı eser*, s. 88.

31 AŞS, 1, 22/a.

32 AŞS, 1, 21/c.

33 A. Şener, *aynı eser*, s. 93.

34 AŞS, 1, 21/b; 21/c; 22/a; 22/b.

“senetle yapılması veya tescil edilmesi diye bir” anlayış yoktur. “Her hibe, elden hibe şeklinde icap ve kabul ile akdedilmiş, teslim ve kabz ile de tamamlanmış olur. Ancak uygulamada, ev ve benzeri taşınmazın hibesinde senet” düzenlendiği “Şurut” kitaplarında görülmektedir. Hatta Hz. Peygamber’in de hibe uygulamalarında şahitli olarak yazılı bir belge hazırlattığı bilinmektedir. “Aralarında akrabalık bulunan kimselerden birinin ötekine bir taşınmaz mal bağışlaması halinde düzenlenecek olan senette, adları belirtilerek, 'bu, filanın kendi oğlu filana', ... 'eşine', akrabalık bağlarını gözeterek yapmış olduğu hibedir” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ancak genellikle İslâm hukukunda hibenin resmî senetle yapılması ve bir sicile kaydettirilmesi vb. işlem ve kavramlar yoktur.<sup>26</sup> (Senet ve Tescil)

Tayyip Efendi, çocukları ve eşine yaptığı hibeyi, Amasya mahkemesinde gerçekleştirmiştir. Hibe hükmü kaydı şer'iyye sicillerinde kayıtlıdır. Bu hibenin bir hibe senedi ile gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Tayyip Efendi'nin kızı Rahime'ye yaptığı hibede “eşyânın cümlesini mezbûr kızım Rahime'ye hibe ... eyledim Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekûl-i şer'îsi olduğu Abbas Beğ vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkik eylemeğin mâ-hüve'l-vâki' ala vukû'ihî kayd-ı sicil olundu”<sup>27</sup> ifadesi bu hibenin senetle Şer'î mahkeme vasıtasıyla yapıldığını göstermektedir. Hibenin Osmanlı uygulamalarında genellikle senetle yapıldığı ve bu işlem sonucunda oluşturulan senedin kadı mahkemelerinde şer'iyye sicillerine kaydedildiği ortaya çıkmaktadır.

5. a. Hibede ehliyet de önemli bir durumdur. “İslâm hukukunda hibe yapmak için kişinin tasarruf ... daha doğrusu akit ve sözleşme yapma kudretine sahip olması şarttır”. İster “bağışlanan kimse, bağışlayanın ana veya babası gibi aslı, isterse çocukları veya torunları ... isterse herhangi bir akrabası, ya da üçüncü bir şahıs olsun ... reşit ve mümeyyiz bulunan şahsın sağlığında malının tamamını veya bir kısmını dilediği kimselere hibe etmesi câizdir”. Bu konuda İslâm hukukçuları arasında ittifak vardır.<sup>28</sup> (Ehliyet)

Tayyip Efendi fiilen görev yapan bir kadı olması hasebiyle temyiz kudretine sahiptir. Zaten belgelerde geçen “bi'l-fi'l Çorum kadısı olan ... Tayyip Efendi ... meclis-i şer'î hatir-i lâzimu't-tevkirde ... ikrâr-ı sahih-i şer'î ve

26 A. Şener, *aynı eser*, s. 44-45.

27 AŞS, 1, 21/c.

28 *Aynı eser*, s. 80-81.

29 AŞS, 1, 22/b.



mezkûre Saliha Hatun'a ...teslîm idüb ol dahi kabz ve temellük idüb"<sup>19</sup> ve eşi Aişe'ye hibesinde de "zevcem mezbûreye ... teslîm idüb ol dahi kabz ve temellük ve ta'allüm idüb"<sup>20</sup> ifadeleri geçmiştir.

Tayyip Efendi'nin hibesi "teslim" ve "kabz" edilmesi açısından aşağı yukarı Ebu Hanife, İmam Şafîi ve Hanbelîlerin görüşlerine uygunluk göstermektedir. Yani hibe bir bağış olduğu için mevhûbünle tarafından üzerine alınıncaya kadar vâhibin kendi mülkiyetinden çıkmaz ve hibeden dönüş mümkün olur. Bu bakımdan kabzdan önce sadece hibe anlaşması ile mülkiyet geçmiş olmaz. Tayyip Efendi hibesinde mevhûbu teslim edip, mevhûbünle de teslim aldığından mülkiyetin devrinin yapıldığı açıkça görülür.

3. "Hibenin şartsız ve ivazsız olması esastır". Zâhirîler ve Şâfiî mezhebinde bir görüşe göre ivaz şartı akdin yapısına uygun olmadığından geçerli değildir. "Buna karşılık ivazlı hibe, yani bağışlanan tarafa herhangi bir mükellefiyet yükleyen şart, İslâm hukukçularının çoğunluğunca câiz" görülmüştür. Yani "bağışta bulunulan kişiye dinî veya ahlâki bir ödev yükleyen, onu hayra ve ibadete yönlendiren veya ölünceye kadar bakma gibi insanî bir amaç taşıyan bağışlamalara da imkân verilmiş olmaktadır".<sup>21</sup>

Tayyip Efendi, şartlı hibe (ivazlı) yapmıştır. Oğluna yaptığı hibesinde "bir cild kelâm-ı şerîf mu'teber tefvîz ivaz alub"<sup>22</sup> kızı "Rahime'ye hibesinde "bir cild mergûb ve makbûl kelâm-ı şerîf ivâz alub",<sup>23</sup> diğer kızı Saliha'ya hibesinde "bir kelâm-ı şerîf ivaz alub"<sup>24</sup> ve eşi Aişe'ye hibesinde "bana bir kelâm-ı kadîm ivaz virüb"<sup>25</sup> ifadeleri hibelerin şartlı olduğunu göstermektedir.

İslâm hukukçularının çoğunluğunca ivaz caiz görülmüştür. Tayyip Efendi'nin hibesinde de İslâm hukukçularının çoğunluğunun görüşüne uygun olarak şartlı hibe gerçekleşmiştir. Burada Tayyip Efendi'nin bir Kur'an-ı Kerim karşılığında hibe yapması, aslında hibeden dönüşe fırsat vermek istemesinden kaynaklanmaktadır ki, gerçekten de önemli bir uygulamadır.

4. İslâm hukukunda hibenin, bağışlanan menkul ya da gayrimenkul olsun

19 AŞS, 1, 22/a.

20 AŞS, 1, 22/b.

21 A. Bardakoğlu, *aynı eser*, s. 424.

22 AŞS, 1, 21/b.

23 AŞS, 1, 21/c.

24 AŞS, 1, 22/a.

25 AŞS, 1, 22/b.



tahkîk ve tasdîk eylemeğin" ifadesiyle kabz etmiştir.<sup>12</sup> Yine kızı Rahime'ye hibe edilen mevhûblarda da aynı yol takip edilmiştir. Tayyip Efendi, bu hibede de "hibe eylediğim eşyânın cümlesini mezbûr kızım Rahime'ye hibe ve temlîk idüb ... Rahime Hatun'un tasdîk-i hibeye vekîl-i şer'îsi olduğu Abbas Bey vicâhen kabûl ve şifâhen tasdîk ve tahkîk eylemeğin" ifadesiyle de hibe şekil olarak tamamlanmıştır.<sup>13</sup> Yine diğer kızı Saliha'ya hibesinde de Tayyip Efendi, "bi'l-cümle eşyâ-yı mezkûre Saliha Hatun'a hibe-i sahîha-i şer'iyye ile hibe ve temlîk"<sup>14</sup> ve eşi Aîşe'ye hibesinde ise aynı şekilde "zevcem mezbûreye hibe-i sahîha-i şer'iyye ile hibe ve temlîk"<sup>15</sup> şeklinde ifade etmiştir.

Tayyip Efendi'nin yaptığı hibe İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafîi'nin görüşlerine daha yakın olup, şekil yönünden irade beyanı, yani; icap ve kabul hibenin şartları olarak kabul edilmiş ve hibe buna göre gerçekleştirilmiştir.

2. İslâm hukukunda bir satış işleminde satıcı, malı alıcıya teslim etmek zorundadır. Ancak hibede durum böyle değildir. Ebu Hanife, İmam Şafîi ve Hanbelîlere göre, hibede vâhibin bağışladığı malı teslim mecburiyeti yoktur. Çünkü hibe bir bağış olduğu için mevhûbünle tarafından kabz edilmeye kadar vâhibin kendi mülkiyetinden çıkmaz ve hibeden dönüş mümkün olur. Bu bakımdan kabzdan önce sadece hibe akdi ile mülkiyet geçmiş olmaz. "Kabz, hibenin sıhhatinin şartlarından" değildir. Ancak "mülkiyetin mevhûbünlehe intikalinde" şarttır.

Ancak Ebu Sevr ve İmam Mâlik, İsmailî-Fatımî fıkıhı ve Zâhirîlere göre ise, "hibede kabz aslâ şart değildir; icap ve kabul kâfidir". Onlara göre, "hibe sırf akitle sabit olur", kabz olmasa da "icap ve kabul ile mülkiyet nakledilmiş olur".<sup>16</sup> (Hibede teslim ve kabz).

Tayyip Efendi'nin hibe ettiği menkul ve gayrimenkulleri eşi ve çocuklarına teslim etmiştir. Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye yaptığı hibede "tahliye ve teslîm eyledim",<sup>17</sup> kızı Rahime'ye hibesinde "hibe eylediğim eşyânın cümlesini teslîm eyledim",<sup>18</sup> diğer kızı Saliha Hatun'a hibesinde ise "cümle eşyâ-yı

12 AŞS, 1, 21c.

13 AŞS, 1, 22a.

14 AŞS, 1, 22/a.

15 AŞS, 1, 22/b.

16 A. Şener, aynı eser, s. 40-41.

17 AŞS, 1, 21/c.

18 AŞS, 1, 22/a.

Ansiklopedisi'ne yazdığı hibe maddesinden de gerektiğinde faydalanılmıştır.

Şu konuyu da ifade etmeliyim ki, bildirimiz, İslâm hukukunda hibenin teorik yapısının Osmanlı pratiğinde nasıl uygulandığını bir tarihçi bakışıyla görmek/anlamak amacıyla hazırlanmıştır. Özellikle teorik kısımların anlatıldığı kısımlarda yukarıda zikredilen çalışmadan alıntılar yapılmış olsa da, İslâm hukukçusu olmadığımızdan dolayı eksik ya da tamamlanması zorunlu kısımların olabileceği gerçeği okuyucunun takdirlerine bırakılmıştır. Çalışmanın bu bakış açısı çerçevesinde değerlendirilmesini ve bir hukukçu bakış açısından çok tarihçinin değerlendirmeleri olarak algılanmasını umuyorum.

### İslâm Hukukunda Hibe'nin Şekli, Nitelikleri ve Çeşitleri

1. “İslâm hukukuna göre her türlü hibede tescil veya buna benzer herhangi bir şekil mecburiyeti” bulunmamaktadır.<sup>8</sup> “Akidlerde şekil serbestliği ve isimsiz akid anlayışı hakim”dir.<sup>9</sup> Hibe akdi, kabul ile gerçekleşir, teslim ve kabz ile de sonuçlanır. Tescil şart değildir, şahit huzurunda yapılması yeterlidir. “Hibede icap 'verdim', 'bağışladım', 'armağan ettim', 'sana bıraktım' gibi deyimlerle olur”, yani hibede ilk adım icaptır, kabule gerek olup olmadığı konusunda ise İslâm hukukçuları arasında farklı yorumlar vardır.

Ebu Hanife, İmam Muhammed, İmam Yusuf ve İmam Malik'e göre, hibe akdi, “tek taraflı bir irade ile” sonuçlanabilir. Kabul ve kabz ise direkt hibenin vücutu ile değil, sadece onun hükmünün sübutu için geçerlidir”.<sup>10</sup>

Ancak İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafii'nin görüşlerine göre ise “icap ve kabul, hibenin rüknü olarak” kabul edilmiştir. Çünkü bağışlanan tarafından kabul edilmeyen hibenin gerçekte mevcut bulunmamış olduğu ifade edilmiştir.<sup>11</sup> (Hibede şekil).

Çorum Kadısı Tayyip Efendi, oğlu Abdurrahman Çelebi, kızları Rahime ve Saliha Hanımlar ile eşi Aişe Hanıma hibe ettiği menkul ve gayrimenkullerini şer'i mahkeme vasıtasıyla devretmiştir. Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye yaptığı hibede “hibe-i sahîha ile hibe ve temlik idüb” dedikten sonra, hibe edilenin (mevhûbünle) vekili İsmail oğlu Abbas Bey de hibe edilenleri (mevhûb) “Abdurrahman Çelebi tarafından vekil-i mezbûrı vicâhen kabûl ve şifâhen

8 A. Şener, aynı eser, s. 37.

9 A. Bardakoğlu, aynı madde, s. 422.

10 A. Şener, aynı eser, s. 38.

11 A. Şener, aynı eser, s. 37-38. Ayrıca bk. A. Bardakoğlu, aynı eser, s. 423.



"Nu'man b. Beşir, oğlu Muhammed'e bir şey bağışlamış; fakat karısı Amre binti Ravâha, ona, 'Hz. Peygamber'i buna şahit yapmazsan razı olmam' demiştir. Bunun üzerine Nu'man b. Beşir, Hz. Peygamber'e gelip 'Amre binti Ravâha'dan doğmuş olan bu oğluma bir şey bağışladım; o da seni bu işe şahid yapmamı istedi.' demiş; Hz. Peygamber ise, 'öteki çocuklarına da bunun benzerini bağışladın mı?' diye sormuş; 'hayır' cevabını alınca, 'çocuklarınız arasında adâletli davranın.' buyurmuştur.<sup>3</sup> Hatta 'hayır' cevabından sonra "o halde bağışından rücu' et" dediği de rivayet edilir.<sup>4</sup>

Her türlü menkul ve gayrimenkul bir diğerine şartları uygun olması halinde hibe edilebilir. Ancak bizim konumuz mirasçılara hayatta iken malların hibesi olduğuna göre çalışmamızı bu açıdan değerlendirmeye tâbi tutacağız. Örneğin, bu çalışmada İslâm hukukunda bu tür hibenin Osmanlı uygulamasına bir örnek teşkil etmesi düşüncesinden hareketle Çorum Kadısı Tayyip Efendi'nin<sup>5</sup> eşi<sup>6</sup> ve çocuklarına (bir oğlu-iki kızı)<sup>7</sup> yaptığı hibeyi ele alacağız. Sonra, Tayyip Efendi'nin mallarını çocukları ve eşine İslâm hukukunda yerini bulan ne tür hibe ettiğini, nitelik, şekil ve çeşit yönünden durumunu inceleyeceğiz. Yani Tayyip Efendi'nin çocukları arasında bir eşitlik/adalet gözetip gözetmediğini ya da hibeyi miras hisselerine göre mi dağıttığını anlamaya çalışacağız.

Çalışmamızda İslâm hukukunda hibenin anlamı, şekli, nitelikleri vb. konularda Türkçe'de en derli toplu çalışma olduğundan dolayı Abdülkadir Şener tarafından hazırlanan "İslâm Hukukunda Hibe" adlı doçentlik tezinden azami derecede istifade ettik. Alıntılar yaptık. Tırnak içindeki kısımlar alıntıları ifade etmektedir. Ayrıca Ali Bardakoğlu'nun TDV İslâm

3 Abdülkadir Şener, *İslâm Hukukunda Hibe*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, No: 162, Ankara 1984, s. 16.

4 Buhârî, Hibe, 12-13'ten naklen A. Şener, *aynı eser*, s. 16, dipnot 31. Ayrıca aynı rivayet için bk. A. Bardakoğlu, *aynı madde*, s. 425.

5 Tayyip Efendi 1625 yılında Çorum kadısı olarak görev yapmaktaydı. Babasının adı merhum Abdurrahman Efendi idi. Abdurrahman Çelebi adında bir oğlu ve Rahime, Saliha adlarında iki kızları ve Ayşe adlı bir eşi vardı. Belgelerde "Oldur ki hâlâ Çorum kadısı olan ... Mevlânâ Tayyib Efendi el-merhûm Abdurrahman Efendi" [Amasya Şer'iyye Sicili, Defter No: 1, Sayfa No: 21, Belge No: b (Bundan sonra AŞS, 21/b şeklinde gösterilecektir)] ve ["Oldur ki bi'l-fi'il Çorum kadısı olan fahrü'l-kuzzâtü'l-kirâm Tayyib ibn Abdurrahman Efendi..."], AŞS, 22/b] şeklinde geçmektedir.

6 "Zevcesi ... Aişe Hatun", AŞS, 22/b.

7 "Sulbi oğlu ... Abdurrahman Çelebi", AŞS, 21b. "Sulbiye kızı Rahime", AŞS, 21/c. "Sulbiye kızı Saliha Hatun", AŞS, 22/a.



## OSMANLI'DA HİBE UYGULAMASINA BİR ÖRNEK: - ÇORUM KADISI TAYYİPEFENDİ ÖRNEĞİ, 1625 -

Mehmet BEŞİRLİ\*

### Giriş

Sözlükte karşılıksız vermek, bağışlamak anlamına gelen hibe, hukukta özel borç ilişkileri grubunda yer alan ve bir malın karşılıksız olarak başkasına devrini ifade eden bir anlaşımdır. “Bu hukukî işlemin taraflarına vâhib ve mevhûbünle, bağışlamaya konu olan şeye de mevhûb” denilmektedir. İslâm hukukunda ise hibe, “karşılık şart koşulmaksızın bir malın hayatta iken temlikî” anlamına gelmektedir.<sup>1</sup>

Hibe, esas itibarıyla hem Borçlar hukukunu hem de Medenî hukuku ilgilendiren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukukta, toplumda insanların yardımlaşma duygularının bir göstergesi olarak ortaya çıktığı anlaşılan hibe, gerçekleştirilen bağışlama yoluyla bireyler arasında cömertlik ve iyilik duygularını arttırdığı gibi cimrilik, kin ve nefret duygularının ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır. Sonuçta iyilik ettiği varsayımıyla lâtif duygular içinde kalan insan, bağışladığı şeyler vasıtasıyla dünyevî ve uhrevî hayatını organize ettiğini hisseder. Nefsini terbiye ettiği savıyla da günahlarının bir kısmının affedileceği beklentisi içindedir.

Hibenin yukarıda zikredilen iyi yönlerine istinaden çoğu zaman teşvik edildiği görülmektedir. Ancak hibe aynı zamanda “kanuna karşı hile teşkil edecek şekilde farklı amaçlar için kullanıldığında veya olumsuz sonuçlara yol açtığında aynı teşviki görmez, hatta duruma göre mekruh ve haram hükmü alabilir”. Ancak burada da bir hukukî müeyyide söz konusu değildir. Bu tür davranış “kişilerin dindarlık ölçüsüne ve ahlâki yetişkinliklerine terkedilir”.<sup>2</sup>

İslâm hukukunda mirasçılar arasındaki tercihlerin de hibe yoluyla hukukîlik kazandığı görülmektedir. Ancak bu tür hibede Hz. Peygamber tarafından mirasçılar arasında adalet tavsiye edilmiştir: Örneğin, bir hadiste bu durum ayrıntılarıyla izah edilmiştir:

\* Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, TOKAT, mbesirli@gop.edu.tr; mehmetbesirli69@hotmail.com.

1 Ali Bardakoğlu, “Hibe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 421.

2 Aynı madde, s. 424.



|                       |      |      |      |     |
|-----------------------|------|------|------|-----|
| 1780-81               | 1865 | 1835 | 3700 | 308 |
| 1781-82               | 1244 | 1251 | 2495 | 208 |
| 1782-83*              | 648  | 618  | 1266 | 211 |
| 1783-84 *             | 648  | 618  | 1266 | 211 |
| 1784-85               | 2119 | 2097 | 4216 | 177 |
| 1785-86 *             | 616  | 606  | 1222 | 204 |
| 1786-87 <sup>83</sup> | 2104 | 2162 | 4266 | 356 |

Bu sütunlardaki veriler 6'şar aylık dönemleri kapsamaktadır.

84 MAD. 4111, s. 214-216.



**TABLO XVIII. Yüzyılda Osmancık Menzilhânesi'nden Merzifon ve Tosya ile Hacıhamza Taraflarına Gönderilen Beygirlerin Yıllık ve Aylık**

| Tarih                 | Merzifon | Tosya     | Yıllık | Aylık |
|-----------------------|----------|-----------|--------|-------|
| 1705-06 <sup>78</sup> | 1552     | 1432      | 2984   | 249   |
| 1708-09               | 672      | 569       | 1241   | 103   |
| 1709-10               | 881      | 811       | 1692   | 141   |
| 1710-11               | 1317     | 1195      | 2512   | 209   |
| 1711-12               | 1258     | 1131      | 2389   | 199   |
| 1712-13               | 1773     | 1415      | 3188   | 266   |
| 1713-14               | 357      | 290       | 647    | 54    |
| 1714-15               | 661      | 655       | 1316   | 110   |
| 1715-16               | 1448     | 1729      | 3177   | 265   |
| 1716-17               | 1340     | 1232      | 2572   | 214   |
| 1717-18 <sup>79</sup> | 647      | 621       | 1268   | 106   |
| 1718-19               | 1544     | 1547      | 3091   | 258   |
| 1719-20               | 1589     | 1473      | 3062   | 255   |
| 1720-21               | 1577     | 1515      | 3092   | 258   |
| 1721-22               | 1887     | 1785      | 3672   | 306   |
| 1722-23               | 3417     | 2880      | 6297   | 525   |
| 1723-24               | 1867     | 1567      | 3434   | 286   |
| 1724-25 <sup>80</sup> | 3475     | 3475      | 6950   | 579   |
|                       |          |           |        |       |
|                       | Merzifon | Hacıhamza |        |       |
| 1725-26               | 3875     | 3634      | 7509   | 626   |
| 1726-27               | 1791     | 1776      | 3567   | 297   |
| 1727-28 <sup>81</sup> | 2926     | 3099      | 6025   | 502   |
| 1729-30               | 3745     | 3810      | 7555   | 630   |
| 1730-31               | 7265     | 5932      | 13197  | 1100  |
| 1731-32               | 4614     | 3952      | 8566   | 714   |
| 1732-33               | 6248     | 4557      | 10805  | 900   |
| 1733-34               | 5514     | 3685      | 9199   | 767   |
| 1734-35               | 4856     | 4215      | 9071   | 756   |
| 1735-36               | 3214     | 2682      | 5896   | 491   |
| 1736-37 <sup>82</sup> | 2071     | 1931      | 4002   | 334   |
| 1769-70               | 1119     | 1049      | 2168   | 181   |
| 1770-71               | 744      | 848       | 1592   | 133   |
| 1771-72               | 942      | 825       | 1767   | 147   |
| 1772-73               | 1473     | 1277      | 2750   | 229   |
| 1773-74               | 624      | 593       | 1217   | 101   |
| 1774-75 <sup>83</sup> | 1987     | 2002      | 3989   | 332   |
| 1776-77               | 3602     | 2979      | 6581   | 548   |
| 1777-78               | 1599     | 1487      | 3086   | 257   |
| 1778-79               | 1090     | 998       | 2088   | 174   |
| 1779-80               | 1399     | 1562      | 2961   | 247   |

78 MAD. 3217, s. 47-48.

80 MAD. 10492, s. 247-249.

82 MAD. 10322, s. 241-242.

79 MAD. 4004, s. 402-404.

81 MAD. 10492, 249-250.

83MAD. 3995, s. 306-308.

|                       |    |        |      |     |        |      |  |
|-----------------------|----|--------|------|-----|--------|------|--|
| 1731-32               | 35 | 5162,5 | 2625 | 625 | 1836   | 76,5 |  |
| 1732-33               | 35 | 5162,5 | 2625 | 625 | 1836   | 76,5 |  |
| 1733-34               | 45 | 6637,5 | 3375 | 625 | 2561   | 76,5 |  |
| 1734-35               | 45 | 6637,5 | 3375 | 625 | 2561   | 76,5 |  |
| 1735-36               | 45 | 6637,5 | 3375 | 625 | 2561   | 76,5 |  |
| 1736-37               | 28 | 4130   | 2100 | 625 | 1328,5 | 76,5 |  |
| 1737-38 <sup>76</sup> | 20 | 2950   | 1500 | 625 | 748,5  | 76,5 |  |
| 1768-69               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1769-70               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1770-71               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1771-72               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1772-73               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1773-74               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1774-75               | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |
| 1775-76 <sup>77</sup> | 10 | 1475   | 750  | 625 | 23,5   | 76,5 |  |

Hacıhamza Menzilhânesinin kapalı olduğu dönemde, menzilhâneye ödenen tazminat.

Osmançık Kazası'nın 63 avarız hanesi menzilhâneye menzilkeş olarak tayin olunmuştu.

Hacıhamza Kazası'nın 16,5 avarız hanesi tarafından.

Bu dönemden itibaren Hacıhamza Kazası'nın 7,5 avarız hanesi görülmektedir.

<sup>76</sup> MAD. 10322, s. 240-242.

<sup>77</sup> MAD. 3995, s. 306-307.

TABLO XVIII. Yüzyılda Osmancık Menzilhânesinin  
Masraf ve Gelir Dağılımı

| Tarih                 | Beygir Sayısı | Masraflar   |        | Gelir Kalemleri |         |        |           |            |
|-----------------------|---------------|-------------|--------|-----------------|---------|--------|-----------|------------|
|                       |               | Bey. Bahası | Tazm.* | Ücret           | M.keş** | Hazine | Avarız*** | Tokat Voy. |
| 1702-03               | 10            | 1475        |        | 750             | 625     |        |           | 100        |
| 1703-04               | 10            | 1475        |        | 750             | 625     |        |           | 100        |
| 1704-05               | 10            | 1475        |        | 750             | 625     |        |           | 100        |
| 1705-06               | 11            | 1622,5      | 251,5  | 825             | 625     |        | 163,5     | 260,5      |
| 1706-07 <sup>73</sup> | 11            | 1622,5      | 251,5  | 825             | 625     |        | 163,5     | 260,5      |
| 1708-09               | 11            | 1622,5      | 251,5  | 825             | 625     |        | 163,5     | 260,5      |
| 1709-10               | 11            | 1622,5      | 251,5  | 825             | 625     |        | 163,5     | 260,5      |
| 1710-11               | 11            | 1622,5      | 251,5  | 825             | 625     |        | 163,5     | 260,5      |
| 1711-12               | 12            | 1770        | 251,5  | 900             | 625     | 72,5   | 163,5     | 260,5      |
| 1712-13               | 12            | 1770        | 251,5  | 900             | 625     | 72,5   | 163,5     | 260,5      |
| 1713-14               | 12            | 1770        | 251,5  | 900             | 625     | 72,5   | 163,5     | 260,5      |
| 1716-17               | 8             | 1180        | 251,5  | 600             | 625     | 43     | 163,5     |            |
| 1717-18               | 10            | 1475        | 251,5  | 750             | 625     |        | 163,5     | 188        |
| 1718-19 <sup>74</sup> | 10            | 1475        | 251,5  | 750             | 625     |        | 163,5     | 188        |
| 1720-21               | 8             | 1180        | 251,5  | 600             | 625     | 43     | 163,5     |            |
| 1721-22               | 8             | 1180        | 251,5  | 600             | 625     | 43     | 163,5     |            |
| 1723-24               | 8             | 1180        | 251,5  | 600             | 625     | 43     | 163,5     |            |
| 1726-27 <sup>75</sup> | 25            | 3687,5      | 251,5  | 1875            | 625     | 1275,5 | 163,5     |            |
| 1730-31               | 10            | 1475        |        | 750             | 625     | 23,5   | 76,5****  |            |

73 MAD. 3217, s. 48.

74 MAD. 4004, s. 402-405.

75 MAD. 10492, s. 247-249.



Çorum menzilhâneleri, XVIII. yüzyıl boyunca, genellikle menzilci adı verilen görevliler tarafından idare edilmiştir. Ancak Osmancık Menzilhânesi bazı dönemlerde ahalisinin idaresine bırakılmış ve üzerlerine de ayândan bazı kimseler nazır atanmıştır.

Hacıhamza ve Osmancık menzilhanelerinde beslenen beygir sayıları devletin siyasî şartlarına göre azaltılmış veya artırılmıştır. XVIII. Yüzyılda Çorum menzilhânelerinde beslenen mirî beygir sayısı altıdan az olmadığı gibi 45'i de geçmemiştir.

Çorum menzilhânelerinin masraflarının karşılanma şekli bölgesel olarak değerlendirildiğinde; ortalama olarak % 50'si menzilhânelerden verilen beygirlerin ücretinden, % 15'i Osmancık ile %2'si Hacıhamza olmak üzere toplam %17'si avarız hanelerinden, %18'i hazineden, geriye kalan %15'lik kısmı ise Tokat Voyvodalığı malından karşılanmış olduğu görülmektedir.

**TABLO XVIII. Yüzyılda Hacıhamza Menzilhânesi'nin  
Masraf ve Gelir Dağılımı**

| Tarih                 | Beygir Sayısı | Masraflar<br>Beygir Bahası | Gelir Kalemleri |        |                                   |
|-----------------------|---------------|----------------------------|-----------------|--------|-----------------------------------|
|                       |               |                            | Beygir Ücreti   | Hazine | Tokat<br>Voyvodalığı<br>(Ocaklık) |
| 1725-26               | 25            | 3687,5                     | 1875            |        | 1812,5                            |
| 1726-27               | 25            | 3687,5                     | 1875            |        | 1812,5                            |
| 1727-28               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1728-29 <sup>69</sup> | 25            | 3687,5                     | 1875            |        | 1812,5                            |
| 1728-29               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1729-30               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1731-32               | 35            | 5162,5                     | 2625            | 1812,5 | 725                               |
| 1732-33               | 35            | 5162,5                     | 2625            | 1812,5 | 725                               |
| 1733-34               | 35            | 5162,5                     | 2625            | 1812,5 | 725                               |
| 1734-35               | 35            | 5162,5                     | 2625            | 1812,5 | 725                               |
| 1735-36               | 35            | 5162,5                     | 2625            | 1812,5 | 725                               |
| 1736-37               | 28            | 4130                       | 2100            | 1305   | 725                               |
| 1737-38 <sup>70</sup> | 20            | 2950                       | 1500            | 725    | 725                               |
| 1769-70               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1771-72               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1772-73               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1773-74               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1774-75               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1775-76 <sup>71</sup> | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1776-77               | 10            | 1475                       | 750             |        | 725                               |
| 1777-78 <sup>72</sup> | 15            | 2212,5                     | 1125            |        | 1087,5                            |

69 MAD. 10492, s. 243-244.

70 MAD. 10322, s. 240-242.

71 MAD. 3995, s. 302-303.

72 MAD. 4111, s. 217.

Kazası imdâdîyeden muaf tutulmuştur.<sup>66</sup> Yerine Kastamonu Sancağı'na bağlı kazalardan 4.000 kuruş ve Zeytûn Kazası'ndan 500 kuruş olmak üzere Osmancık Menzilhânesi'nin imdâdîyesi 4.500 kuruşa yükseltilmiştir.<sup>67</sup> 1743 senesinde yine Kastamonu Sancağı'ndan 4.000 kuruş ve Zeytûn Kazası'ndan rakamın yerel yönetimler tarafından belirleneceği bir miktar imdâdîyenin tayin olunduğu görülmektedir.<sup>68</sup>

Yukarıdaki hususu özetlemek gerekirse Hacıhamza Menzilhânesi'nin gelir kaynakları yeterli gelmediği durumlarda öncelikli olarak Çorum ve İskilip kazalarından imdâdîye tayin olunmaktadır. Ancak bu iki kazadan tayin olunan imdâdîyelerin de yeterli gelmemesi durumunda, başka kazaların maddî desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikli olarak imdâda memur olacak kazanın daha önceden başka bir menzilhane'ye tayin olmaması gerekmektedir. Bu özelliğe sahip ve yeterli geliri olan en yakın kazalardan başlanmak suretiyle imdâdîye tayinleri yapılmaktadır. Tespit edebildiği kadarıyla, Hacıhamza Menzilhane'sinin imdâdîye miktarının yıllık 3.000–3.500 kuruş civarında olduğu görülmektedir.

Osmancık Menzilhane'sinin ise muhtelif dönemlerde tayin olunan Gere kara Kazası, Kastamonu Sancağı'na tabi tüm kazalar ve Amasya Sancağı'na bağlı Zeytûn Kazası'ndan olmak üzere yıllık 4.000–4.500 kuruş civarında menzil-i imdâdîyesinin olduğu görülmektedir.

### Sonuç

Anadolu Orta Kol üzerinde kurulmuş olan Hacıhamza ve Osmancık menzilhaneleri idarî olarak Çorum Sancağı'na tabidirler. İstanbul'a 122-133 saat uzaklığında olan bu menzilhaneler, merkezin Kuzey-Doğu, Doğu, Güney-Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki idarî birimler ile bağlantısını sağlandığı işlek bir yol güzergahının ortasında bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacıhamza Menzilhânesi'nin kapalı olması sebebiyle, bu süreçte Osmancık Menzilhânesi yaklaşık 181 km.lik bir yol güzergâhı üzerinde tek başına hizmet vermiştir. Ancak gerek bu uzun mesafeyi beygirlerin aşmakta zorlanması ve gerekse İran Seferlerinin başlaması ile ana yol üzerinde ulak yoğunluğunun artması sebebiyle Hacıhamza Menzilhânesi tekrar kurulmuştur.

66 MAD. 8492, s. 62, hüküm 1.

67 MAD. 8492, s. 64, hüküm 1.

68 MAD. 9943, s. 105, hüküm 2.



kuraklık, pahalılık gibi bir takım gerekçelerle, dönem ortalarında ilaveler yapılmaktaydı. Menzilhânelere yapılan imdâdiyeler, genellikle para karşılığı olmakla birlikte, nadiren aynî olarak da yapılabilmektedir.<sup>60</sup>

Menzil-i imdâdiyeler düzenli bir gelir grubuna girmedikleri için bunlarla ilgili kayıtlara sıklıkla rastlanılmamaktadır. Ancak bir takım veriler sayesinde Çorum menzilhânelerine hangi kazaların imdâdiye ettiklerini ve bunların miktarlarının ne olduğunu bazı dönemler için tespit etmek mümkündür.

Hacıhamza Menzilhânesi'nin 1725 yılında yeniden tesisi esnasında İskilip ve Çorum kazalarından imdâdiye olunması hususunda kayıt bulunmaktadır.<sup>61</sup> Yine 1730 yılında miktarı belirtilmemiş olmakla birlikte İskilip ve Çorum kazalarından Hacıhamza menziline bir miktar imdâdiye ödenmiştir.<sup>62</sup> 1731 yılında Çorum Kazası yerine Kargı Kazası imdâda memur olmakla birlikte, aynı yıl içinde bu kayıt ref olunmuştur.<sup>63</sup> 1732 senesine ait bir kayıta göre her yıl düzenli olarak ödenmek şartıyla İskilip ve Çorum kazalarından toplam 3.000 kuruş imdâdiye tayin olunduğu görülmektedir. Ancak bu miktarın da menzilhânenin masraflarına yeterli gelmeyeceği ve Hacıhamza Kazası ahalisinin kendi menzihânelerine 500 kuruş imdâdiye vermesi gerektiği mübaşir tarafından merkeze bildirilmiştir. Merkezde ilgili dairelerde bu husus değerlendirilmeye alınmış. Hacıhamza ahalisinin fakir olması sebebiyle daha önceden herhangi bir menzilhâneye imdâda memur olunmadığının kaydı görülmüştür. Buna rağmen durumun acil olmasına binaen bir defaya mahsus 500 kuruş miktarı imdâdiye etmesi merkez tarafından uygun bulunmuştur.<sup>64</sup> Ancak ahalisinin, 15-20 hane civarında bir nüfusa sahip ve 1 akçe imdâdiye veremeyecek derecede fakir oldukları şeklindeki gerekçeyle merkeze müracaatları lehlerinde sonuçlanmıştır. Söz konusu imdâdiye Hacıhamza ahalisinden kaldırılarak, henüz bir menzile tayin olunmayan, Hüseyinabâd ile Kırşehir kazaları arasında paylaştırılmıştır.<sup>65</sup>

Osmancık Menzilhânesi'ne, 1727-1731 yıllarında, Gere kara Kazası'ndan 1000 kuruş imdâdiye tayin olunmuştur. 1732 yılından itibaren Gere kara

60 Çetin, *Konya Menzilleri*, s. 93.

61 MAD. 10492, s. 243-244, (Derkenarda bulunan hükm)

62 MAD. 10492, s. 245.

63 MAD. 9920, s. 138, hüküm 2.

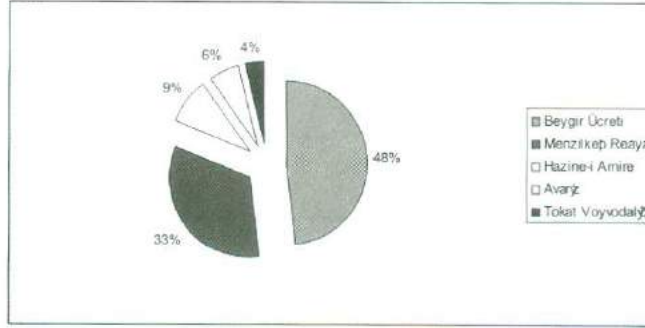
64 MAD. 8492, s. 33, hüküm 1.

65 MAD. 8492, s. 75, hüküm 1.



avarız nüzul malından, % 4'ünün ise Tokat Voyvodalığı malından karşılandığı görülmektedir.<sup>58</sup>

GRAFİK Osmancık Menzilhânesi'nin XVIII.  
Yüzyıl Gelir Kaynakları



Çorum menzilhânelerinin, beygir bahası başlığı altındaki masraflarını, bölgesel olarak değerlendirmek gerekirse; Ortalama olarak % 50'sinin menzilhânelerden verilen beygirlerin ücretinden, % 15'i Osmancık ile %2'si Hacıhamza olmak üzere toplam %17'sinin avarız hanelerinden, %18'nin hazine-den, %15'lik kısmının ise Tokat Voyvodalığı malından karşılanmış olduğu söylenebilir.

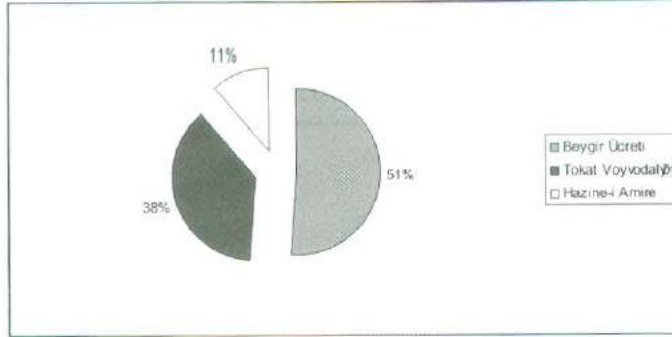
### 3-Menzil-i İmdâdiyeleri

Menzil-i imdâdiye, masraflarının beygir bahası ile karşılanamayacak derecede artması durumunda, yakın kazaların gelirlerinden menzilhâneye bir miktar havale yapılmasını ifade eden bir terimdir. Bu uygulamaya savaş, kıtlık, pahalılık gibi olağandışı durumlar ile ulakların sayısında ani artış olması durumunda müracaat edilmesi öngörülmektedir.<sup>59</sup> Ancak zamanla menzil-i imdâdiyelerin, acil durumlarda müracaat edilen bir alternatif olmaktan ziyade, standart bir gelir kaynağı olarak algılandığı görülmektedir. Hatta bazen imdâdiye miktarları, dönem başı olan menzilci tayinleri esnasında belirlenmekteydi. Nitekim bu da yeterli gelmeyip ulak yoğunluğu,

<sup>58</sup> Ayrıntıları için bkz. Tablo 3.

<sup>59</sup> Şentürk, "Haberleşme", s.451.

**GRAFİK Hacı Hamza Menzilhânesi'nin XVIII. Yüzyıl Gelir Kaynakları**



Osmancık Menzilhânesi'nin masraf sütunu iki kalemden oluşmaktadır. Bunlardan ilki beygir bahası, diğeri ise ba-mukabele-i menzil-i Hacıhamza'dır. Bu ikinci maddenin Hacıhamza Menzilhane'sinin kapalı olduğu süre zarfında kayıtlı bulunduğu bakılırsa, bir nevi tazminat olduğu söylenebilir. 1705-1726 yılları arasında masraf sütununda gözlemlenebilen bu tazminatın miktarı 251,5 kuruştur. Gelirlerin yıllara göre dağılımı ise şu şekildedir: 1703-1705 yılları arasında beygir bahasının % 51'i beygir ücretinden, %42'si Osmancık Kazası'nın 63 avarız hanesinden müteşekkil olan menzilkeş ahaliden ve geriye kalan %7'lik kısmı da Tokat Voyvodalığı malından karşılanmaktayken, 1705-1726 yılları arasında ek ödemenin devam etmesi sebebiyle beygir ücreti % 42-45 oranına gerilemiştir. Ancak bu tarihten sonra standart oranı olan % 51'e yükselmiştir. Tüm yüzyıl boyunca menzilkeş reayanın menzilhâneye yaptığı yıllık ödeme 625 kuruş ile sabittir. Oranı ise beslenen beygir sayısına göre %9 ile % 44 arasında değişiklik göstermiştir. İlk dönemlerde herhangi bir ödeme yapılmazken, 1730-1737 yılları arasında menzilhâne masraflarının % 9 ila %39'luk kısmı Hazine tarafından karşılanmıştır. Hacıhamza Kazası'nın 16,5 avarız hanesi 1705 yılından itibaren menzilhâneye düzenli olarak ödemede bulunmuştur. Bu ödeme miktarı 1726 yılına kadar 163,5 kuruş iken bu tarihten itibaren, 6,5 avarız hanesinden olmak kaydıyla 76,5 kuruşa gerilemiştir. Bu meblağların oranı beslenen beygir sayısı ile ilintili olarak %1 ila %11 arasında değişiklik göstermiştir. XVIII. Yüzyıl için genel bir oranlama yapıldığında, Osmancık Menzilhânesi'nin beygir bahasının % 48'inin beygir ücretinden, % 33'ünün menzilkeş reaya olan Osmancık avarız nüzul malından, %9'unun hazineden, % 6'sının Hacıhamza

beygirden yaklaşık 31'inin sürücüler tarafından kullanılmasıdır.<sup>56</sup> Diğeri ise merkezi hükümetin, ödemeler esnasında, bir takım tenzilatlar yapmasıdır. Yani bir beygir yıllık 200 sefer yaptığı zaman, bu seferlerin en az 62'sinde sürücüleri taşımaktadır. Söz konusu incelemenin yapıldığı dönemde ücretlerin tenzilat oranı % 42 civarındadır. Buna göre geriye kalan 138 seferin 58'inin ücretinin de, yılsonunda yapılan tenzilatlar esnasında silindiği söylenebilir. Yani toplam olarak bir beygirin bir yılda yapmış olduğu 200 seferin 120'si ücretlendirilmemiştir. Geriye beygir ücreti olarak değerlendirilecek 80 sefer kalmıştır. Merkezin hesaplaması, yıllık 90 sefer ve her seferde 10 saatlik yol üzerinden yapıldığı için, Osmancık Menzilhânesi'nin 11,5 saat olan yol ortalaması aradaki 10 seferlik farkı rahatlıkla kapatmıştır.

## 2-Diğer Gelir Kaynakları

XVIII. Yüzyıl boyunca, ulaşılabilen dokümanlara göre, Hacıhamza Menzilhânesi'nin beygir bahası başlığı altındaki masrafları üç kalemden karşılanmıştır. Bunlar beygir ücreti, Tokat Voyvodalığı malı ve Hazine-i Amire'dir. Beygir ücreti yukarıda ayrı başlık altında izah edilmiştir. Hacıhamza Menzilhânesi, 1725 yılında, tekrar tesis olunurken Tokat Voyvodalığı ocaklık tayin olunmuştur. 1725-1730 yılları arasında beygir bahasının % 49'luk kısmı tamamıyla Tokat Voyvodalığı malından karşılanmıştır. Bu dönem zarfında menzilhâneye, beygir sayısına göre, 725 ila 1812,5 kuruş voyvodalık hesabından havale olunmuştur. 1730 yılından itibaren voyvodalık hesabından havale olunan ücret 725 kuruşla sabit kalmıştır. Bu rakam menzilhâne beslenen beygir sayısına bağlı olarak bazen beygir bahasının % 14'lük bazen de % 49'luk kısmına tekabül etmiştir. Menzilhâne beslenen beygir sayısı 10'u geçtiği dönemlerde, beygir ücretinden ve ocaklıktan havale olunan meblağ yetmemiş ve kalan kısım Hazine-i Amire'den takviye edilmiştir. Hazineden ödenen paranın oranı, genel meblağa kıyasla, asla % 35'i geçmemiştir. XVIII. Yüzyıl boyunca tüm rakamların ortalaması alındığında Hacıhamza Menzilhânesi'nin beygir bahası başlığı altındaki masraflarının %51'inin beygir ücretlerinden, %38'inin Tokat Voyvodalığı malından, % 11'inin ise hazineden karşılandığı söylenebilir.<sup>57</sup>

56 Çetin, *Konya Menzilleri*, s. 127-128.

57 Ayrıntıları için bkz. Tablo 2.



**TABLO Osmancık Menzilhânesi'nde Bir Beygirin Yıllık Ortalama Sefer Sayısı ve Beygir Ücretleri**

| S. | Dönem                 | Bir Beygirin Yıllık Sefer Sayısı |        |       | Beygir Ücretlerinin Kıyaslanması |           |      |
|----|-----------------------|----------------------------------|--------|-------|----------------------------------|-----------|------|
|    |                       | Toplam                           | Beygir | Sefer | Tahakkuk                         | Kazanılan | Fark |
| 1  | 1729-30 <sup>53</sup> | 7519                             | 15     | 501   | 1125                             | 2025      | 900  |
| 2  | 1730-31               | 13190                            | 15     | 879   | 1125                             | 7780      | 6655 |
| 3  | 1731-32               | 8566                             | 35     | 245   | 2625                             | 4711      | 2086 |
| 4  | 1732-33               | 10805                            | 35     | 309   | 2625                             | 5419      | 2794 |
| 5  | 1733-34               | 9215                             | 45     | 205   | 3375                             | 4275      | 900  |
| 6  | 1734-35               | 9071                             | 45     | 202   | 3375                             | 3625      | 250  |
| 7  | 1735-36               | 5896                             | 45     | 131   | 3375                             | 2442      | -933 |
| 8  | 1736-37               | -                                | 28     | -     | 2100                             | -         | -    |
| 9  | 1737-38 <sup>54</sup> | 4002                             | 20     | 200   | 1500                             | 1524      | 24   |
| 10 | 1769-70               | 3108                             | 10     | 311   | 750                              | 1875      | 1125 |
| 11 | 1770-71               | 2248                             | 10     | 225   | 750                              | 1367      | 617  |
| 12 | 1771-72               | 1592                             | 10     | 159   | 750                              | 666       | -84  |
| 13 | 1772-73               | 1467                             | 10     | 147   | 750                              | -         | -    |
| 14 | 1773-74               | 2750                             | 10     | 275   | 750                              | 2068      | 1318 |
| 15 | 1775-76 <sup>55</sup> | 3989                             | 10     | 399   | 750                              | 1692      | 942  |

Yukarıdaki tabloya göre Osmancık menzilhânesinde bir yıl içinde bir beygirin en az 131 (7. satır) sefer en çok ise 879 (2. satır) sefer yaptığı söylenebilir. Buna göre eğer bir beygir senede 131 sefer yapar ise ortalama 2,5 günde bir sefer yapıyor demektir. Bu rakam makul görünmektedir. Ancak bir beygirin 879 sefer yaptığı kabul edilirse yaklaşık olarak günde 2,5 sefer yapmış olması gerekmektedir ki bunun doğruluğu oldukça şüphelidir. Muhtemelen bu dönemde menzilci kendi ahırında çok sayıda beygir besliyor olmalıdır. Ancak Osmancık menzilhânesi için şunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Eğer 9. satırda olduğu gibi bir beygir sene de 200 yani yaklaşık olarak 1,8 günde bir sefer yaparsa merkezi hükümet tarafından öngörülen beygir ücretini kazanabilecek demektir. Yukarıda zikredildiği üzere bir beygir dört günde bir 10 saatlik sefer yaparsa yıllık 75 kuruş kazanacağı varsayılmıştı. Ancak bunun pratikte mümkün olması yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır. Bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Öncelikli olarak menzilhânedeki verilen her 100

53 Tarihler Ruz-ı Hızır (sene...) ile Ruz-ı Hızır (sene...) şeklindedir. Hicrî olan bu yıllar çalışma esnasında Miladî'ye dönüştürülmüştür. 6 Mayıs'ın ilk geçtiği yıl dönemin başlangıcı kabul edilmiştir.

54 MAD. 10322, s. 241-242.

55 MAD. 3995, s. 306-308.

olağandışı durumlar meydana geldiğinde bu ödemelerin dönem sonlarında yapılması yönünde karar alabilmekteydi.<sup>51</sup>

Beygir ücretinin hesaplanması yetkili organlar tarafından pratik olarak hesaplanmıştır. Bu hesap her bir beygirin dört günde bir olmak üzere senede ancak 90 sefer yaptığı ve her bir seferde de 10 saatlik yol gittiği farz edilmek suretiyle yapılmıştır. Buna göre 10 saatlik yolda 90 sefer yapan bir beygir senede 900 saat yol gitmiş olacaktır. Bir saatlik yol ücreti de 10 akçe olduğuna göre bir beygirin yıllık olarak en az 9000 akçe yani 75 kuruş kazanacağı varsayılmıştır.<sup>52</sup> Merkezî yönetim tarafından beygir ücretlerinin hesaplanmasında temel prensip kabul edilen bu düşüncenin, pratikte ne kadar mümkün olabildiğini göstermek adına Osmancık Menzilhânesi'ne ait rakamlar aşağıdaki tabloda değerlendirilmiştir. Menzilhânedeki bir yıl içinde verilen toplam beygir sayısı, beslenen beygir sayısına bölünmek suretiyle bir beygirin bir yıl içinde yapmış olduğu sefer sayısı hesaplanmaya çalışılmıştır. Bu vesileyle de beygir bahası başlığı altında menzilhânenin bir yılda kazanması öngörülen beygir ücretini ne kadar kazanıp-kazanamadığının bir sağlaması yapılmıştır. Tüm bu işlemler esnasında, menzilcilerin kendi ahırlarında beslemiş oldukları beygirleri de ulaklara vermiş olabilecekleri göz ardı edilmemelidir. Bunların da beygir başına düşen yıllık sefer sayısını ve beygir ücretlerinin toplamını etkileyeceği unutulmamalıdır. Menzilcilerin ahırlarında beslemiş oldukları beygir sayılarını bilmek mümkün olmadığı için, tablodaki hesaplama mirî beygirlerin sayılarına göre yapılmıştır. Yine merkezî hükümet hesabını 10 saatlik yol üzerinden yapmışken, Osmancık Menzilhânesi'nin kollarının uzunluğu ortalama 11,5 saattir.

51 Ali Açık, "Osmanlı Ulak-Menzilhane Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 2, Aralık 2004, İzmir, s. 6-7.

52 MAD. 3169, s. 2. hüküm 1. (İlgili hükümde 120 akçe 1 kuruş olarak hesaplanmıştır).



ettiğini layıkıyla ortaya koyabilmek en azından şimdilik mümkün gözükmemektedir. Eldeki veriler sayesinde merkezî yönetimlerin, menzilhâne masraflarını kâğıt üzerinde nasıl hesapladıklarını ve hangi finans kaynaklarını menzil gelirlerine dâhil ettiklerini göstermek ise oldukça kolaydır. Bu açıklamadan yola çıkarak XVIII. yüzyılda Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinin masrafları ve gelir kaynakları aşağıda incelenecektir.

Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinin masrafları, hazineden ve bir takım yerel gelir kaynaklardan olmak üzere, muhtelif yerlerden karşılanmaktadır. Ülkenin genelinde olduğu gibi bu iki menzilhâneye ait masrafların da, beygir bahası şeklinde ifade edilmiş olduğu görülmektedir.<sup>48</sup> Beygir bahası; bir beygirin ekonomik bedelini, menzilhânelerdeki bir yıllık bakım maliyetini ve menzilhânenin idaresi için sarf olunması muhtemel masrafları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bir beygirin beslenme ve donanım giderleri arpa, saman, yular, torba, nal ve levazım-ı saire bedellerinden oluşmaktadır. Sürücü, odacı, aşçı ve seyyis ücretleri ile menzilhâne kirası gibi harcamalar ise menzilhânenin idaresi için sarf olunan giderlerdir. Bunların toplamı ile menzilhâde beslenen bir beygirin günlük maliyeti 50 akçe olup, senede 147,5 kuruşa tekabül etmektedir.<sup>49</sup> Bu açıklamalar doğrultusunda, Çorum menzilhânelerinde, beygir bahası şeklinde ifade edilen giderlerin hangi gelir kaynaklarından karşılandığı aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

### 1-Beygir Ücretleri

1696 yılında, yürürlüğe konulan malî nizam menzilhânelerin finansmanı açısından önemli bir yeniliktir. Bu yeni nizam ile her beygirin gidecek olduğu bir saatlik yola 10 akçelik bir ücret tarifelendirilmiştir.<sup>50</sup> Yol/saat ücreti, XVIII. Yüzyıl boyunca, 10 akçe olarak sabit kalmıştır. Ancak, aynı yüzyıl içinde, bu ücretlerin menzilhânelere ne şekilde ve ne zaman ödeneceği hususu sürekli olarak değişikliğe uğramıştır. Merkezî yönetim barış zamanlarında yol/saat ücretinin peşin olarak ödenmesini öngörmekle birlikte, özellikle sefer gibi

48 MAD. 10322; MAD. 10334.

49 MAD. 3169, s. 2, hüküm 1.

50 Colin Heywood, "Two Firmans of Mustafâ II On The Reorganization of The Ottoman Courier System (1108/1696)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 54, No. 4, Budapest 2001, s. 488-489.



Osmancık Menzilhânesi'nde beslenen beygir sayılarının yıllara dağılımı gösteren bu grafik, devletin siyasi şartlarıyla da oldukça uyumludur. Şöyle ki: Grafikte de görüldüğü üzere 1702-1714 yılları arasında menzilhâne'de beslenen beygir sayısı 10'dan 12'ye kademeli olarak artırılmıştır. Beygir sayısı 1714 yılında 12'ye ulaşmışken, 1715 yılında bu sayı, Mora'ya düzenlenen sefer<sup>43</sup> yüzünden ulak ve sair görevlilerin Rumeli'de yoğunlaşması sebebiyle % 50 indirim yapılmak suretiyle, altıya düşürülmüştür. Seferin ardından kademeli olarak yükseltilen beygir sayısı, ortalama olarak sekiz civarındadır. 1725 yılında, İran seferleri esnasında, % 250-300 artış ile bu rakam önce 20'ye sonra da 25'e yükseltilmiştir. Ancak İran seferlerine ara verilmesi ile kademeli olarak 10'a düşürülmüştür. Seferlerin yeniden başlaması ile 1731 yılından itibaren beygir sayıları % 350-450 artış ile önce 35 ve sonra da 45'e yükseltilmiştir. Yine İran seferlerinin son bulması ile<sup>44</sup> 1736'dan itibaren kademeli olarak düşürülen beygir sayısının, özellikle yüzyılın ikinci yarısında, 10 ile sabit kaldığı görülmektedir.<sup>45</sup>

### E- Gelirleri

Lütfi Paşa, menzilhâneleri kurduğunu ifâde etmiş olduğu "Âsafnâme" ve "Tevârih-i Âl-i Osman" isimli eserlerinde, bunların masraflarının nasıl karşılandığını veya karşılanacağını belirtmemiştir.<sup>46</sup> Hâlbuki daha sonra Mustafa Âli bu konuya açıklık getirmiştir. Onun verdiği bilgilerden masrafların, menzilhânelerin bulundukları kazalara ait vergiler ile sair bir takım gelir kaynaklarından karşılandığı anlaşılmaktadır.<sup>47</sup>

Osmanlı Devleti'nde menzilhânelerin masraflarının ve gelirlerinin neler olduğunu, menzilhânelerin elde ettikleri kâr paylarının hangi rakamlara tekabül

43 Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, İstanbul 2007.

44 İran seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, I. Bölüm, Ankara, 1988, s. 172-197, 222-230.

45 Menzilhâne'de beslenen beygir sayıları ile menzilhânenin yıllık olarak verilen beygir sayılarının arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için Tablo 4'e bakılabilir.

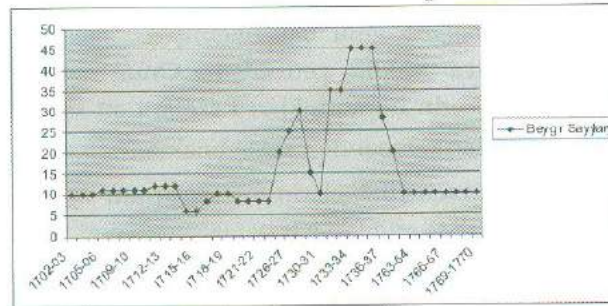
46 Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s.10-11; Lütfi Paşa, *Tevârih-i 'Al-i Osman*, İstanbul 1341, s.373-378.

47 Nesimi Yazıcı, "II. Mahmud Döneminde Menzilhâneler: "Ref'-i Menzil Bedeli", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, (Haziran 1989), İstanbul 1990, s.159.

arttırılmaktadır.<sup>37</sup> Bunun tersi bir durum olduğunda ise ilgili menzilhânelerin beygir sayıları bir miktar düşürülmektedir. Özellikle İran Seferleri esnasında bu türden düzenlemelerin sıkça yapıldığı görülmektedir.<sup>38</sup> Bunun yanında, menzil hizmetinde kullanılmak üzere, menzildarların kendi ahırlarında çok sayıda beygir besledikleri bilinmektedir.<sup>39</sup> Menzilhânelerden verilen beygir sayıları incelendiğinde, merkezin tayin etmiş olduğu mirî beygirlerin yeterli gelmeyeceği de açıkça görülmektedir.<sup>40</sup> Eğer menzildarın elinin altında bulunan beygirler de ulakların taleplerine yeterli gelmezse, ücret karşılığında halktan da beygir kiralanabilmektedir.<sup>41</sup>

Çeşitli veriler vasıtasıyla XVIII. yüzyıl boyunca Çorum menzilhânelerinde beslenen mirî beygirlerin sayıları ile ilgili bazı rakamlar tespit edilmiştir. Bununla ilgili tablo ekte sunulmuştur.<sup>42</sup> Ayrıca bilgilerin tüm daha kapsayıcı olması sebebiyle XVIII. yüzyılda Osmancık Menzilhânesi'nde beslenen mirî beygir sayılarının yıllara göre dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

GRAFİK Osmancık Menzilhânesi'nde Beslenen  
Beygir Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı



37 M. Hüdaî Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. XIV, Ankara 2000, s.451.

38 Aleksandır Antonov, "Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", (Çev. Zeynep Zafer), *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s. 931. Örnek olarak bakılabilir. D.MKF. 28353, s.22-23, (11 Ra 1160/ 23 Mart 1747).

39 MAD. 8492, s. 118, hüküm 2.

40 Bkz. Tablo 1.

41 Çağatay Uluçay, *18. ve 19 Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s.35; örnek olarak bkz. KŞS. 45/6-1.

42 Bkz. Tablo 2 ve 3.



menzilhânelerini de XVIII. yüzyılın başlarından itibaren genellikle menzilci adı verilen kişiler idare etmiştir.<sup>33</sup> Ancak Osmancık Menzilhânesi'nin idaresi, bir veya birkaç menzilci yerine, bazı dönemlerde ahalinin uhdesine tevcih edilmiştir. Yine ahalinin idare ettiği süreçte, bazı dönemler, ahali arasında arabulucu olmak ve onları denetlemek adına, ayândan bir nazırın atandığı görülmektedir. Merkez, menzilhâne ile ilgili tüm işlemlerde kaza ahalisini ve nazır atanan kişiyi muhatap kabul etmektedir. Bunun yanında kazanın ileri gelenlerin ve ahalinin mahkemede bir araya gelerek kendi aralarından güvendikleri bir veya birkaç kişiyi menzilci tayin ettikleri ve idareyi onlara devrettikleri görülmektedir.<sup>34</sup>

Menzilhâneler ile ilgili dokümanlarda sıkça telaffuz edilen sürücülerin en önemli görevi, ulaklarla birlikte giderek, bağlı bulundukları menzilhânenin beygirlerini geri getirmektir. Bunun yanında, bölgeyi tanımayan ulaklara rehberlik yaptıkları da söylenebilir.<sup>35</sup> Araştırma esnasında sürücülerle ilgili bildiklerimiz, binmiş oldukları beygirlerin sayıları ile sınırlı kalmıştır. Çalışma açısından bu rakamların pek bir önemi olmaması sebebiyle, bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirilme yapılmamıştır. Yine bu çalışma esnasında hizmetli grubundan olan ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçı gibi görevlilerin isimleri, ücretleri ve menzilhâne ile olan ilişkileri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak genel olarak, bu türden bir görevli zümresinin varlığından bahsedildiğine göre,<sup>36</sup> Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinde de bu kadrolarda görev yapan birilerinin olması kuvvetle muhtemeldir.

#### D- Beslenen Beygir Sayıları

Osmanlılarda, menzilhânelerde yeterli miktarda beygirin hazır bulunması, resmî iletişim ve ulaşımın sürekliliği bakımından, çok önemli bir husustur. Hangi menzilhânede kaç beygirin besleneceği, yol üzerindeki ulak trafiğine bağlı olarak, merkez tarafından belirlenmektedir. Eğer devletin siyasî ve sosyal durumuyla ilgili olarak anayollar üzerinde bir hareketlilik olursa, derhal ilgili yolun üzerinde bulunun menzilhânelerin beygir sayıları

33 MAD. 8492, s. 110, hüküm 1.

34 MAD. 8492, s. 118, hüküm 2.

35 Çetin, Konya Menzilleri, s. 127-128.

36 MAD. 3169, s. 2, hüküm 1.



Hacıhamza'da tekrar menzilhâne kurulması gündeme gelmekle birlikte,<sup>25</sup> 1725 yılına kadar bunun mümkün olmadığı görülmektedir. Bu süreç zarfında Osmancık Menzilhânesi direkt olarak Tosya Menzilhânesi'yle bağlantılıdır. Bu iki menzilhâne arasındaki mesafenin 18 saat olması sebebiyle, beygirlerin bu mesafeyi aşarken telef oldukları şeklindeki gerekçeyle, İran seferlerinin bitiminde kaldırılmak kaydıyla, 1725 yılında Hacıhamza'da tekrar bir menzilhâne kurulmuştur.<sup>26</sup> Bu menzilhâne seferlerin bitiminde kaldırılmak şartıyla kurulmakla birlikte, tüm XVIII. yüzyıl boyunca açık kalmıştır.<sup>27</sup>

Osmancık Menzilhânesi de bilinen ilk menzil cetvelinde kayıtlı bulunmaktadır.<sup>28</sup> Bu menzilhâne 1691 yılına kadar Osmancık sakinlerinin uhdesinde olup, ahali yeterli sayıda beygir beslemekle mükellef tutulmuştur.<sup>29</sup> Söz konusu tarihte, menzilhâneye muayyen statü verilmesiyle birlikte, beslenecek beygir miktarı da standarda kavuşturulmuştur.<sup>30</sup>

1691 yılında muayyen menziller kategorisinde gösterilen Hacıhamza menzilhânesi, bu düzenlemenin hemen ardından kapatılmıştır. Yaklaşık 34 yıl kapalı kalmış olmasına rağmen, konumu ve çalışma süresi dikkate alındığında, Hacıhamza Menzilhânesi'ni gayrimuayyen olarak sınıflandırmak mümkün gözükmemektedir. Buna göre her iki menzilhânenin de hukukî olarak muayyen menzilhânelerden olduğu söylenebilir.

### C-İdareleri

Menzilhânelerde işlerin yürütülmesi için sürücü, ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçı adı verilen bir takım görevliler bulunmaktadır. Menzilhânelerin idaresinden sorumlu kişiler ise, belirli bir dönem için<sup>31</sup> kadı ve kazanın ileri gelenleri tarafından seçilen, devletin de onayıyla görevlerine başlayan menzilcilerdir.<sup>32</sup> Ülkenin genelinde olduğu gibi Hamza ve Osmancık

25 MAD. 8470, s. 6.

26 MAD. 10492, s. 243-244. (Derkenarda bulunan hüküm)

27 İlgili tabloda açıkça görülmektedir. Bkz. Tablo 2.

28 KK. 2555, s. 6-7.

29 MAD. 4108, s. 36.

30 MAD. 4034, s. 69.

31 Bu dönemler; normal zamanlarda Ruz-ı Hızır'dan Ruz-ı Hızır'a olmak üzere 1 yıllık süreyi kapsar. Ancak ölüm, firar veya benzeri bir sebeple menzilhânede yeni bir tayine ihtiyaç duyulursa, menzilcinin göreve başlama ve görev yapma süresi değişikliğe uğrayabilmektedir. Bkz. Cemal Çetin, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2004, s. 72.

32 Halaçoğlu, *Menziller*, s.178.

Musul, Revan, Sivas, Sohum, Şem-i Şirvân, Tebriz, Tiflis, Tokat, Trabzon, Van ve Zile taraflarına ulaşmak için Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerini kullandıkları söylemek mümkündür.<sup>17</sup>

Hacıhamza Menzilhânesi'nin, Tosya ve Osmancık'a 9'ar saat uzaklığı olan iki kolu bulunmakta olup, kontrolünde olan yolun toplam mesafesi 18 saat/102 km.'dir.<sup>18</sup> Yine iki kolu bulunan Osmancık Menzilhânesi'nin Hacıhamza'ya uzaklığı 9, Merzifon'a ise 14 saattir.<sup>19</sup> Ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacıhamza Menzilhânesi'nin kapalı olması sebebiyle, Osmancık Menzilhânesi'nin sorumluluk sahası 18 saat uzaklıkta olan Tosya'ya kadar genişlemiştir.<sup>20</sup> Bu dönemde menzilhânenin sorumlu olduğu yolun mesafesi 32 saat /181 km.dir. Hacıhamza Menzilhânesi'nin tekrar aktif hale getirilmesinden itibaren, Osmancık Menzilhânesi'nin hizmet verdiği yolun uzunluğunun 23 saat/130 km.ye düştüğü görülmektedir.

### B-Hukukî Nizamları

Menzilhâneler Lütü Paşa zamanında kurulmuş olmakla birlikte daimi statü kazanmaları, bundan 150 yıl sonra, 1691 yılında yapılan reformla başlamaktadır. Bu reformla birlikte menzilhâneler "muayyen" ve "gayr-ı muayyen" olmak üzere iki sınıfa tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırma ile ana yollar üzerinde kalan ve sürekli olarak hizmet veren menzilhânelere muayyen; ancak yol sistemi açısından belirgin olmayıp ulakların at değiştirmek için uğradıkları yerlere ise gayr-ı muayyen adı verilmiştir.<sup>21</sup>

Hacıhamza Menzilhânesi, bilinen ilk menzil cetveli olan, 1594-95 tarihli defterde kayıtlı bulunmaktadır.<sup>22</sup> Yine 1643 yılında Hacıhamza ahalisinin 16,5 avâız haneleri karşılığında yönetimlerine verilen menzilhâne de dört adet beygir beslendiği görülmektedir.<sup>23</sup> 1691 yılında 410,5 kuruş masrafı olan menzilhâne<sup>24</sup> muhtemelen bu tarihten itibaren ref olunmuştur. 1722 yılında

<sup>17</sup> Örnek olarak bkz. C.NF. 1187; MAD. 7716.

<sup>18</sup> MAD. 19156, s. 8.

<sup>19</sup> MAD. 4004, s. 402.

<sup>20</sup> MAD. 10492, s. 243 (Derkenarda bulunan hüküm)

<sup>21</sup> Colin Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhâneler", (Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699), İstanbul 1999, s. 143.

<sup>22</sup> KK. 2555, s. 6-7.

<sup>23</sup> MAD. 4108, s. 36.

<sup>24</sup> MAD. 4034, s. 69.



en uzun güzergâha sahip olan Anadolu Orta Kol,<sup>12</sup> Hacıhamza ve Osmancık bağlantılarıyla, Çorum Sancağı sınırlarından geçmektedir.<sup>13</sup> Yine bu yolun Merzifon'dan ayrılarak Faş ve Tebriz'e dek ulaşan kesimi de Anadolu Sol Kol'u oluşturmaktadır.<sup>14</sup> İşte bu yol ayrımından hemen önceki iki menzilhâneyi incelemek, sistemin anlaşılması hususunda iyi bir vesile olacağı gibi, XVIII. yüzyılda Çorum ve çevresi tarihinin de bazı yönleriyle ifadesini mümkün kılacaktır.

#### A- Konumları ve Bağlantıları

İdarî olarak Çorum Sancağı sınırları içinde bulunan Hacıhamza ve Osmancık menzilhâneleri,<sup>15</sup> Anadolu Orta Kol üzerinde faaliyet göstermektedirler. Orta Kol'un güzergâhı fizikî olarak Üsküdar'dan başlayıp Bağdat'a ulaşmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti yol sistemine göre bu yolun başlangıç noktası Üsküdar'a 18 saat uzaklıkta olan İznikmid'dir. Söz konusu güzergâh üzerinden birçok tali yol ayrılmakta olup, ana yolun uzunluğu 450 saat (yaklaşık 2550 km)'tir. Ayrıca Erzurum üzerinden Batum ve Tebriz taraflarına ulaşan ve diğer bir ana yol olan Anadolu Sol Kol'u da üzerinde taşıması sebebiyle, yolun Merzifon'a kadar olan güzergâhı ana cadde hüviyetindedir. Bu yol üzerinde, Üsküdar'dan Bağdat'a, 36 menzilhâne bulunmakta olup, Hacıhamza ve Osmancık bu menzil zincirinin 14. ve 15. halkalarını oluşturmaktadırlar. Bu menzilhânelerin İstanbul'a olan uzaklıkları ise sırasıyla 122 ve 131 saat (690-740 km) civarındadır.<sup>16</sup>

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hacıhamza ve Osmancık menzilhâneleri, konumları itibarıyla, merkezî yönetimlerin Kuzey-Doğu, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu ile Kafkaslardaki yerel birimlerle, iletişim kurduğu yol ağının tam ortasında bulunmaktadırlar. Yolculukları esnasında menzilhâneleri kullanan devlet görevlilerinin İstanbul'dan Ahıska, Amasya, Bağdatçık, Bağdat, Basra, Canik, Çıldır, Çorum, Diyarbakır, Ergani, Erzurum, Faş, Gence, Gümüşhane, Hemedan, Kars, Kirmanşah, Malatya, Mardin,

12 Anadolu Sağ Kol Üsküdar-Halep arası 258 saat, Orta Kol İznikmid-Bağdat 450 saat, Sol Kol Ladik-Kars 163 saattir. Rumeli yolları ise Sağ Kol Kırkkilise-Özi 151, Orta Kol Edirne-Belgrad 129; Sol Kol Tekfurdağı-Gördüs 185 saat uzaklıktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci (KK.), 2555, s. 3-9.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver (MAD.), 9943, s. 8, hüküm 1.

14 MAD. 4111, s. 280-332.

15 MAD. 9943, s. 8, hüküm 1.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Nafia (C.NF.) 1230, s. 6-7.



Ülke toprakları oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve yol şebekesi, Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki alt bölüm halinde incelenir.<sup>8</sup> Bu yol şebekesinin ne zaman bu şekli aldığı kesin olarak bilinmese de, ana hatlarıyla XV. Yüzyılın ilk yarısından XVI. Yüzyıl ilk yarısına kadar olan süreçte, ülke topraklarının genişlemesi ile doğru orantılı olarak, dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre zamanla şekillendiği kabul edilmektedir.<sup>9</sup>

Osmanlı yolları Anadolu ve Rumeli'de sağ, orta ve sol kollar olmak üzere altı ana güzergâhtan oluşmaktadır. Yine bir takım tâli yollar hem ana güzergâhların birbirileriyle olan bağlantısını sağlamakta hem de bu yollardan en ücra köşelere ulaşmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre Osmanlı yol şebekesi ana hatlarıyla şu şekildedir: Anadolu Sağ Kol Üsküdar- Gebze- Eskişehir- Akşehir- Konya- Adana- Antakya yoluyla Halep'e, yine Antakya'dan ayrılan tâli bir yol ile Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye; Orta Kol Üsküdar- Gebze- İznik- Bolu- Tosya- Merzifon- Tokat- Sivas- Malatya- Harput- Diyarbakır-Nusaybin- Musul ve Kerkük'e; Sol Kol ise, Merzifon'dan sonra orta koldan ayrılıp, Lâdik- Niksar- Karahisar-ı Şarkî- Kelkit- Aşkale- Erzurum yoluyla Kars üzerinden Faş ve Tebriz'e ulaşırdı.

Rumeli Sağ Kol İstanbul'dan Vize- Kırklareli- Prevadi- Karasu- Babadağı- İshakçı- Akkırman yoluyla Özi ve Kırım'a; Orta Kol İstanbul- Silivri- Edirne- Filibe-Sofya- Niş- Yagodina üzerinden Belgrad'a; Romalıların "Via Egnatia"<sup>10</sup> dediği Sol Kol ise İstanbul- Tekirdağ- Malkara- Firecik- Dimetoka- Gümilcine- Pravişte- Lanzaka- Yenişehir- İzdin yoluyla İstefe'ye giderdi.<sup>11</sup>

Osmanlı Devleti'nde, menzil teşkilatının düzenli işlediği yolları arasında,

8 Yusuf Halaçoğlu "Ulaşım ve Yol Sistemi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s.127; Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.921.

9 Müderrisoğlu, "Menzil" s.921; Donald Edgar Pitcher eserinde, kuruluşundan XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletme sürecini 36 adet harita ile birlikte ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2001.

10 Rumeli'nin sol kolu hakkında geniş bilgi için bkz. *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Editör: Elizabeth A. Zachariadou), (Çev: Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), İstanbul 1999.

11 Osmanlı Devleti'nde yol güzergâhları ve bunlar üzerinde tesis olunan menzilhaneler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Menziller*, s.51 vd.

## XVIII. YÜZYIL ÇORUM MENZİLHÂNELERİ

Cemal ÇETİN\*

Menzilhâne; Osmanlı Devleti'nde bir takım hizmetlerin ifası için yolculuk yapan devlet görevlilerinin beygir değiştirmeleri ve gerekli durumlarda dinlenmeleri için ana yollar üzerinde, belirli aralıklarla, kurulmuş ulaşım istasyonlarının genel adıdır.<sup>1</sup>

Osmanlılarda, devletin kuruluşundan Lütfi Paşa'nın sadaretine (1539-41) değin, merkez ile taşra arasındaki irtibat ulak hükmü<sup>2</sup> adı verilen bir sistem ile sürdürülmüştür. Bu sistem, hem düzenli bir iletişime imkân tanımaması hem de suiistimale açık bir uygulama olması sebebiyle, zamanla sıkıntı kaynağı haline gelmiştir. Lütfi Paşa, sadareti döneminde, bu tür sıkıntıların önünü almak<sup>3</sup> ve merkez-taşra irtibatını düzenlemek maksadıyla, ana yollar üzerinde belirli noktalarda, menzilhâneler tesis etmiştir.<sup>4</sup> Menzilhâneler arasındaki uzaklıklar eşit olmayıp, aralarındaki mesafeyi daha çok coğrafi şartlar, bölgenin emniyeti<sup>5</sup> ile menzilhâneyi finanse ve idare edebilecek nitelikte yerleşimlerin varlığı belirlemiştir. Bu mesafeler genelde 10-12 saat (yaklaşık 57-68 km.<sup>6</sup>) civarındadır. Ancak yerleşimin seyrek olduğu yerler ile nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgelerde mesafe 48 saate (yaklaşık 272 km.) çıkabildiği gibi, müsait olan bölgelerde ise 3 saate (yaklaşık 17 km) kadar düşebilmektedir.<sup>7</sup>

\* Araştırma Görevlisi, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

1 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s.30.

2 Osmanlı Devleti'nde, menzilhâneler kurulmadan önce, haberleşmenin sağlanması için ülkenin dört bir tarafına gönderilen ulaklara, uğradıkları yerlerde ihtiyaç duydukları binek hayvanlarının temini ile iâşe ve konaklama ihtiyaçlarının karşılanması için verilen resmi belgelerin genel ismidir. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihî Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1993, s.543.

3 Lütfi Paşa, *Asâfnâme*, İstanbul 1326, s.11.

4 Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s.34-35.

5 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s.51.

6 Bu birimin izahı için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", (Çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.73, İstanbul 1991, s. 44.

7 Bkz KK. 2555, (H. 1003/ M. 1594-95); Redif Askerî Tâlimatnâmesi Sûreti, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 813/4 (defterin sonunda kayıtlı).

1994

Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat, Tarihi Hakikatlerin Aynası, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983

SAYDAM Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara 1997

SHAW, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul 2000

ŞAHİN, İlhan, "Çorum", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, C.VIII, s. 373



Uzun vadede bu göçler Anadolu'nun kültürel ve ekonomik hayatında bazı değişiklikler meydana getirmiştir. Osmanlı kültürü ile göçmenlerin kültürel değerleri birbirini etkilemiştir. Osmanlı'nın başlangıçta ekonomik hedefi boş ve harap alanların değerlendirilmesiydi. İlk göçlerle birlikte bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Ancak göçmenlerin artması ile birlikte bu alanda da bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Bazen orman alanlarının tahrip edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin gelmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin nüfusunda bir artış olduğu muhakkaktır. Bu durum demografik yapıyı bir hayli değiştirmiştir. Devlet göçmenlerin kültürel ve etnik kimliklerini muhafaza etmelerinde olumlu yönde tavır takınmıştır. Göçmenler de zamanla Osmanlı toplumu içinde kaynaşarak, Türkçe öğrenmiş ve devlet kademesinde çeşitli görevlere gelmişlerdir. Sonuç olarak bu göçmenler Anadolu ile Kafkasya arasındaki ilişkilerin devam etmesinde önemli bir etken olmuşlardır.

## KAYNAKÇA

### Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mektubî Kalem-i Mühimme (A.MKT.MHM)

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

İrade Meclisi Vala (İ.MVL.)

İrade Şurayı Devlet (İ.ŞD)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Yıldız Perakende Umumî (Y.PRK.UM.)

### Araştırmalar

AKKAYAN, Taylan, Göç ve Değişme, İstanbul 1979

BİCE, Hayati, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara 1991

"Çorum", Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1981, C. III, s. 2034

HABIÇOĞLU, Bedri, Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler, İstanbul 1993

İPEK, Nedim, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1991, Sayı: 6, s. 97

İPEK, Nedim, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara

göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu zor durum nedeniyle günlerce asıl iskân alanlarına sevk edilinceye kadar uzun müddet bekletildikleri olmuştur. 1863-1865 yıllarında Rusya'nın büyük baskıları ve adeta imha etmek istercesine kıyılara doğru göçmenleri sürmesi sonucunda bir çok Çerkes perişanlığa ve ölüme terk edilmiştir. Özellikle göçlerin kış mevsiminde ve denizden dayanıksız kayıklarla yapılması, çok kalabalık olarak bunlara binilmesi, erzak sıkıntısı ve hastalıklar çoğunun hayatını kaybetmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, kuruluş devrinden itibaren bulundukları bölgelerde dinî, siyasi, ekonomik her yönden zor durumda kalmış olan insanların göç ederek sığınmış oldukları bir devlet olmuştur. Üstelik bu göç edenlerin tümü Türk ve Müslüman olmamıştır. Kırım Savaşı sonrasında başlayan ve XX. yüz yılın başlarına kadar da devam edecek olan Kafkas göçlerine en büyük Müslüman devlet ve padişahın da aynı zamanda halife olması sebebiyle duyarsız kalması düşünülemezdi. Gerçekten de Osmanlı Devleti, Kafkas göçlerinin başladığı ilk andan itibaren içinde bulunduğu zor duruma rağmen göçmenlere yardım etmiş, zaman zaman yardımlar konusunda sık sık karar değiştirmek zorunda kalsa bile elinden geleni yapmıştır.

Kırım Savaşı yıllarında yapılan büyük harcamalar devletin bütçesini oldukça zorlamıştır. Daha sonraki yıllarda meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da devleti her yönden zor durumda bırakmıştır. Ancak gerek iskân işleriyle uğraşmak gerekse göçmenlere her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasında yardımda bulunmak üzere ilgili kuruluşlar oluşturarak ve önemli vilayetlere iskân memurları tayin ederek göçmenleri mağdur etmemeye çalışmıştır. Burada Anadolu halkının göçmenlere olan yardımlarını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Anadolu insanı gelen muhacirleri zor durumda bırakmamak için onlara evlerini açmış, uzun zaman misafir etmiş, evlerinin yapımı için maddi ve insan gücü olarak her türlü katkıda bulunmuş, yiyecek, hayvan, yakacak vb... birçok yardım yapmıştır. Ancak göçlerin sürekli devam etmesi, halkında içinde bulunmuş olduğu zor durum zaman zaman göçmenlerle halkı karşı karşıya bırakmıştır. Fakat yinede büyük problemler yaşanmadan sorunlar halledilmeye çalışılmıştır.

Çorum, Çerkes muhacirlerin iskânında önemli rol oynamıştır. 1860'lı yıllarda devletin desteğiyle buraya göçmenler yerleştirilmiştir. İkinci kez 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası valilerin yardımıyla yine bu bölgeye göçmen yerleşimi olmuştur. Ardından köylere kadar Çerkesler yerleştirilerek halktan büyük yardım almışlardır. Aynı zamanda Çorum, göçmenlerin artması sonucu bunların iskân edilecek mahallere gönderilmeden önce çeşitli sancak ve kazalarda misafir edildiği yerlerden biri olmuştur.



önlenmesi için karar alınmıştır.<sup>41</sup> Çorum ve Hamamözü çevresinde bazı Ekrad ve Çerkesin bulundukları bölgelerdeki bazı köylere yağma yapmak için gittiklerinin haber alınması üzerine bu konuda tedbirin alınması ve Çerkes muhacirlere nasihatle bulunmak üzere reislerinden bazılarının bu köylere gönderildiği belirtilmiştir.<sup>42</sup> Çünkü Çerkeslerin üzerinde reislerinin büyük nüfuzu vardır.

Göç ve göçmenlerin özellikle 1858'den itibaren artması üzerine artık belediyeler göçmenlerin başta barınma olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Bunun için özel bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. İstekleri karşılamak ve mültecileri yerleştirmek için önce 1860'da Ticaret Bakanlığı'na bağlı, 1861 Temmuzunda da bağımsız olan bir Muhacirin Komisyonu kurulmuştur.<sup>43</sup> Bu komisyon, gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini tespit etmek, onları buralara nakletmek, evlerini, barakalarını, hayvanlarını, tohumlarını vermek, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları sarf etmekle görevlendirilmiştir. Çorum aşarından bir kısmı Çerkes muhacirlere öküüz almak ve yine otuz beş bin kuruş da Çorum'da Çerkes muhacirler için yüz kırk hanenin inşası için ayrılmıştır.<sup>44</sup> Yozgat Sancağı'na tabi Çorum kazasına sevk olunan muhacirlerin iâşeleri muhacirin komisyonu tahsisatından mahsub edilmek üzere bulunulan mahallin gelirlerinden karşılanmıştır.<sup>45</sup> Kafkasya'dan gelip Çorum'da bulunan ancak iskân ettirilmemiş olan muhacirlere belirli miktarda erzak, zahire ve yakacak yardımı yapılmıştır.<sup>46</sup>

### Sonuç

Kafkas göçlerinin başlangıcı Kırım Savaşı'na kadar dayanmaktadır. Ancak göçlerin artış gösterdiği tarih, 1859-1865 yılları arası olmuştur. Çerkes muhacirleri, kış mevsiminde yollara dökülerek büyük sıkıntılar çekerek, açlık ve sefalet içinde hayatlarını kaybetmek pahasına da olsa Osmanlı topraklarına

41 BA, DH. MKT. Dosya No: 1586 Gömlek No: 21 19 Cemaziyel evvel 1306 (21 Ocak 1889)

42 BA, A. MKT. MHM. Dosya No: 660 Gömlek No: 49 2 Cemaziyel ahir 1313 (20 Kasım 1895)

43 Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, İstanbul 2000, s. 152

44 BA, İ. MVL. Dosya No: 543 Gömlek No: 244007 Receb 1282 (26 Kasım 1865)

45 BA, DH. MKT. Dosya No: 1570 Gömlek No: 41 28 Rebiü'l evvel 1306 (2 Aralık 1888)

46 BA, DH. MKT. Dosya No: 1573 Gömlek No: 477 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)



azalmaya başlaması gibi sebeplerden göçmenlerle ahali arasında problemlerde çıkmaya başlamıştır. Bunlara ne devlet ne de halk tarafından istenildiği gibi yardım edilememiştir. Göçmenlerin içinde bulunmuş olduğu bu kötü durum, birçok kişiyi üzmektedir. Osmanlı hükümeti ise elindeki imkânlarla mümkün olabilecek yardımı temin etmeye çalışmıştır. Çorum tarafında bulunan Çerkeslerin durumları da bunlardan farklı değildir. Devlet bunların içinde özellikle ileri gelenlerinin iyi işlere yerleştirilmesine çalışılmıştır. Mesela Çorum'da oturan Çerkes muhacirlerinden Talustan'ın iyi bir işte istihdam ettirilmesi istenmiştir.<sup>36</sup> Çerkeslerin, bir an önce iskân edilmeleri, evlerini inşa edip, hayvan ve tohum satın alabilmeleri için yeterli miktarda para gerekiyordu. Fakat Osmanlı hazinesi isyanlar ve savaşlar nedeniyle buna müsait değildi. Bundan dolayı bunlar halktan toplanmaya çalışılmıştır.

Özellikle göçmenlerin yığıldığı bölgelerde iskân edilmeleri, Kafkasyalılar ile yerli halk arasında zamanla arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmasına neden olmuştur.<sup>37</sup> Gümüşhacıköy kazası Çay nahiyesi halkı, Yozgat'ta iskân edilmeleri gerekirken Çorum kaymakamı tarafından bu bölge arazisine iskân edilen yüz elli hane Çerkes muhacirin oradan çıkarılmasını isteyerek mağduriyetlerini dile getirmişlerdir.<sup>38</sup> Çorum'dan Sivas'a nakledilip, Hamamözü'nde iskân edilmek istenilen yüz on dört hane Çerkesin yerli halk ile ihtilafa düşmeleri üzerine yetmiş hanesinin Sivas vilayetinde bulunan iki farklı yere ve kırk dört hanesinin ise Çorum kazasına yerleştirilmelerine karar verilmiştir.<sup>39</sup> Gümüşhacıköy kazasının Hamamözü karyesi ile Çorum'un Bağzık mahallindeki halk, Çerkes muhacirlere yer verilmiş olduğu halde onların kendilerinin arazilerine de müdahale ederek hasar verdiklerini ve buralarda ziraat ve çiftçilik yaptıklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.<sup>40</sup> Kırk dört hane Çerkesin Çorum kazasına yerleştirilmeleri üzerine burada bulunan halktan bazı kişiler muhacirler tarafından arazilerinin zapt edilerek evlerinin tahrip edildiği yönünde şikâyetinde bulunmuşlardır. Bundan dolayı bu bölgede önceden kararlaştırıldığı doğrultuda arazilere Çerkeslerin yerleştirilmesi ancak bölge halkının da haklarının korunması ve muhacirlerin taşkınlıklarının

36 BA, Y.PRK.BŞK. Dosya No: 30 Gömlek No: 86 24 Şevval 1310 (11 Mayıs 1893)

37 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 122

38 BA, DH.MKT. Dosya No: 1403 Gömlek No: 710 Cemaziyel ahir 1304 (6 Mart 1887)

39 BA, MV. Dosya No: 19 Gömlek No: 66 11 Şaban 1304 (5 Mayıs 1887)

40 BA, DH.MKT. Dosya No. 1426 Gömlek No: 81 28 Ramazan 1304 (20 Haziran 1887)

karşılanmıştır.<sup>31</sup> Kafkasya'dan gelip Çorum'da bulunan ancak iskân ettirilmemiş olan muhacirlere belirli miktarda erzak, zahire ve yakacak yardımı yapılmıştır.<sup>32</sup> Özellikle kış aylarında iskân edilen göçmenlerin şiddetli soğuğa maruz kalmaları üzerine çeşitli kanallardan kömür tevzî edilmiştir. Göçmenlere, geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanınmıştır. 1877'ye kadar, Rusya'dan hicret eden Tatar ve Çerkesler temettü vergisinden 10, aşardan 3, kur'adan 25 yıl muaf tutulmuşlardır.<sup>33</sup> Çorum kazasına bağlı Karapınar mahallesinde yerleştirilmiş olan altmış hane Çerkes muhacire önceden verilen iki yüz yirmi lira zahire bedelinin fakir hallerinden dolayı ödemeleri mümkün olmadığından durum Yozgat mutasarrıflığına bildirilmiştir. Alınana cevaba göre adı geçen muhacirlerin yirmi üç bin sekiz yüz otuz altı kuruş otuz dokuz para zahire bedelinin tahsil edilemediği, her sene hâsılatından zahire olarak ancak beş sene içinde tahsil edilebileceği belirtilmiştir.<sup>34</sup>

### C. Göçmen-Ahali İlişkileri

Başlangıçta az sayıda göçmenin geleceği tahmin edilmiştir. Ancak bilhassa 1861'den sonra beklenenden çok daha fazla sayıda göçmenin gelmeye başlaması ve göçlerin gittikçe artması devleti her anlamda zor durumda bırakmıştır. Halkın yardımlarıyla devlete fazla yük olmadan göçmenlerin iskânına çalışılmıştır. Gerçekten de aşağı yukarı 1860'a kadar göçmenler daha çok halkın gayreti ve fedakârlığı ile sorun çıkmadan yerleştirilmişlerdir. Halk, onları misafir edip, aralarında topladıkları paralarla ihtiyaçlarını karşılamış, göçmenlerin evlerini inşa edip, tohumluk, hayvan ve yakacak ihtiyaçlarını gidermişlerdir.<sup>35</sup> Ancak 1861'den itibaren gelen göçmenlerin miktarının artması ile birlikte, göç ve göçmen sorunları da artmaya başlamıştır. Bunun birkaç nedeni vardır. Bunlar, göçlerin arkasından bir türlü kesilmeyişi hatta çoğalması, halkın evlerine misafir ettikleri göçmenleri uzun yıllar misafir etmekten bıkmaya başlaması, bunun sonucu olarak anlaşmazlıkların ortaya çıkması, devletin ekonomik olarak yoksullaşmasına paralel olarak geçen yıllarla birlikte gittikçe yoksullaşan halkın göçmenlere yaptıkları yardımların

31 BA, DH. MKT. Dosya No: 1570 Gömlek No: 41 28 Rebiü'l evvel 1306 (2 Aralık 1888)

32 BA, DH. MKT. Dosya No: 1573 Gömlek No: 47 7 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)

33 Nedim İPEK; a.g.m., s. 123

34 BA, DH. MKT. Dosya No: 35 Gömlek No: 2 23 Şevval 1310 (10 Mayıs 1893)

35 Bedri HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 105



yerleştirmeye ve maddî anlamda onlara her türlü yardımı yapmaya çalışmışlardır. Yerleşim bölgelerinde, göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları büyük ölçüde yerli ahali tarafından karşılanmıştır.

Kafkasya'dan hicret başladığı sıralarda Anadolu'da iskâna elverişli geniş araziler mevcuttur. 1877 yılına kadar göç eden Çerkes, Kırım ve Nogay göçmenleri, Arazi Kanunu'nda belirtildiği üzere bir çift için âlâ yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arazi verilerek yerleştirilmişlerdir.<sup>25</sup> Devlet, muhacirlerin iskânı ile ülkenin nüfusunu arttırmayı, ekonomik ve içtimaî hayatını geliştirmeyi hedeflemiştir.<sup>26</sup> İlk yıllarda (1858-1859) gelenlerin yerleştirilmeleri için ilk düşünülen yerler Amasya, Konya, Sivas, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr, Adana, Kütahya ve Eskişehir vilayet ve sancakları idi. Çünkü buralarda geniş arazi parçalarının göçmen yerleştirilmesine elverişli olduğu tespit edilmiştir.<sup>27</sup> Ancak daha sonraki yıllarda göçlerin artması üzerine birikmeler meydana gelmiş, bunlar daha sonra iskân edilecekleri yerlere gönderilmeden önce kışı geçirmek üzere misafir olarak bazı kaza ve sancaklara gönderilmişlerdir. Bu kazalardan biri de Çorum'dur. Çorum'da 93 Harbi sırasında göçmenlerin yerleştirilmesine elverişli 45.250 dönüm atik arazi mevcuttur.<sup>28</sup> Çorum'a gelen göçmenlerin büyük kısmı geçici olarak buraya yerleştirilmiş, bazıları ise iskân edilmişlerdir. Çorum aşarından bir kısmı Çerkes muhacirlere öküz almak ve yine otuz beş bin kuruş da Çorum'da Çerkes muhacirler için yüz kırk hanenin inşası için ayrılmıştır.<sup>29</sup> Göçmenler meskenleri inşa edilinceye kadar yerli ahaliye misafir olmuşlardır. Yalnızca Çerkes muhacirlere değil, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'den gelen muhacirlere de yardım toplanmıştır. Çorum belediye sandığından şiddetli geçen kış mevsimi nedeniyle kırk bin kuruşluk zahire yardımı olmuştur. Ayrıca Ankara vilayeti halkı tarafından da beş yüz seksen bir bin kırk sekiz kuruş yardım yapılmıştır.<sup>30</sup> Yozgat Sancağı'na tabi Çorum kazasına sevk olunan muhacirlerin iâşeleri muhacirin komisyonu tahsisatından mahsub edilmek üzere bulunulan mahallin gelirlerinden

25 Nedim İPEK, *a.g.m.*, s. 121

26 Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 162

27 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 164

28 Nedim İpek, *a.g.e.*, s. 164

29 BA,İ.MVL. Dosya No: 543 Gömlek No: 24400 7 Receb 1282 (26 Kasım 1865)

30 BA, Y.PRK.UM. Dosya No: 10 Gömlek No: 58 18 Safer 1305 (5 Kasım 1887)



üç köye Ertuğrul, Mecidiye ve Osmaniye isimleri verilmiştir.<sup>22</sup> Çorum kazasına bağlı Karapınar mahallesine altmış hane Çerkes muhacir iskân edilmiştir.<sup>23</sup> Muhacirlerin kabilecilik duygusuyla toplu olarak yerleşmek istemeleri, devleti güç duruma sokmuştur. Zaman zaman verilen dilekçelerden muhacirlerin toplu iskân etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Çorum'un muhtelif yerlerine yerleştirilen Çerkes ve Kabartay muhacirlerinin temsilcileri, Çorum'da dağınık olarak yerleştirildiklerini ifade ederek, beş-altı yüz hane olan kabilelerinin Emlak Nahiyesi'nde Kadıköyü, Karahisar ve Demirli köyleri ile diğer uygun görülecek mahallere topluca yerleştirilmelerini talep etmişlerdir.<sup>24</sup>

### B. Çorum ve Çevresinde Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Rusların Kafkasya'yı istilası üzerine Anadolu'ya gelen göçmenlerin durumu hiç iyi değildir. Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilen göçmenler, perişan ve acınacak halde bulunmaktadır. Osmanlı idaresi hiç beklemediği ve önceden doğru dürüst hazırlık yapmasına vakit kalmadan yüz yüze geldiği bu göçmen seli ile karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta az gelecekleri sanılan göçmenlerin büyük kitleler halinde göç etmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konudaki işlerini ve yükünü taşıyamaz derecede arttırmıştır. Zaten imparatorluk, bu yüzyılda ekonomik bakımdan oldukça zor durumdadır. Buna bir de göç ve göçmen masraflarının ağır yükü de ilave edilince devletin malî çöküntüsü daha da hızlanmıştır. Bütün bu zorluklara rağmen devletin başında bulunanlar, birçok tedbir alarak göçmenleri imparatorluk dâhilinde

22 BA,İ.Ş.D. Dosya No: 113 Gömlek No: 6761 18 Cemaziyel evvel 1309 (20 Aralık 1891)  
Bugün Çorum genelindeki Çerkes köylerini şu şekilde belirtebiliriz (Çorum Kafkas Kültür Derneği kayıtlarına göre):

|                         |                     |                       |                      |
|-------------------------|---------------------|-----------------------|----------------------|
| Çorum Merkez:           | Alaca:              | Laçın:                | Ortaköy:             |
| Kırkdilim (Besleney)    | Kapaklı (Kabartay)  | Doğanlar (Şapsığ)     | Oruçpınar (Abzeh)    |
| Osmaniye (Abzeh)        | Altıntaş (Kabartay) | Yeşilpınar (Abzeh)    |                      |
| Karadona (Şapsığ)       | Gökören (Abhaz)     |                       | Sungurlu:            |
| Ertuğrul (Abzeh)        | Köypınar (Abzeh)    | Mecitözü:             | Tuğcu (Şapsığ)       |
| Gökdere (Besleney)      | Mahmudiye (Abzeh)   | Danun (Besleney)      | Saraycık (Besleney)  |
| M. Kavak (Abzeh)        | Karaçal (Abzeh)     | Fakiahmet (Şapsığ)    | Gafurun (Besleney)   |
| Kadıkırı (Besleney)     | Sincan (Abzeh)      | Vakıflar (Abzeh)      | Humallı (Abzeh)      |
| Sazdeğirmeni (Besleney) | Seyitnizam (Şapsığ) | Cemilbey (Şapsığ)     | Kadılı (Abzeh)       |
| Tozluburun (Besleney)   | Sultanköy (Abhaz)   | Elköy (Kabartay)      | Hacılarharu (Şapsığ) |
|                         |                     | Bahyakup (Şapsığ)     |                      |
|                         |                     | Yeşilyayla (Kabartay) |                      |

23 BA,DH. MKT. Dosya No: 35 Gömlek No: 2 23 Şevval 1310 (10 Mayıs 1893)

24 Abdullah SAYDAM, a.g.e., s. 135

1907'ye kadar olan dönemde Osmanlı topraklarına ulaşabilen Kafkasyalı göçmenlerin mevcudu ortalama olarak 600.000'in üzerindedir.<sup>13</sup> 1856–1876 yılları arasında gelen göçmenlerin miktarını tespit etmek oldukça güç görünse de muhtelif araştırmalarda verilen rakamlar, 600.000–2.000.000 arasında göçmenin Rusya'dan ayrıldığı şeklindedir. Göç eden Çerkeslerin sayısı 1.200.000'in üzerinde olduğuna dair bilgi bulunmaktadır.<sup>14</sup> Bu göçmenler Osmanlı topraklarında çeşitli bölgelere yerleştirilmiştir. Bu bölgelerden biri de Yozgat sancağına bağlı Çorum kazasıdır. Çorum, Çerkes muhacirlerin yoğun olarak yerleştirildiği yerlerden birisidir. Yozgat Sancağı'nda misafir olarak bulunan yüz elli sekiz hane Çerkes muhacir burada iskân edilmiştir.<sup>15</sup> Bu ailelerin konut ihtiyaçları valiliklerce yerine getirilmiştir. Konutların kereste ihtiyaçları ise herhangi bir ücret ve rûsûm alınmaksızın mirî ormanlardan karşılanmıştır. Öte yandan, devlet göçmenlerin ormanları tahrip etmemelerine, orman sahalarında köy kurulmamasına dikkat etmiştir.<sup>16</sup> Çorum kaymakamlığınca bölgedeki ormandan kereste temini için ağaç kesilmemesi istenmiştir. Çünkü konut yapmak için çok fazla ağaç kesildiğinden orman büyük zarar görmüştür. Gerekli olan kerestenin başka ormandan sağlanması bildirilmiştir.<sup>17</sup>

Çorum kazasına bağlı Gümüşhacıköy kazası Çay nahiyesine yüz elli hane Çerkes muhacir yerleştirilmiştir.<sup>18</sup> Aynı şekilde Gümüşhacıköy kazasının Hamamözü karyesi ile Çorum'un Bağzık mahalline de Çerkes muhacirler yerleştirilmiştir.<sup>19</sup> Çorum'dan Sivas'a nakledilip, Hamamözü'nde iskân edilmek istenilen yüz on dört hane Çerkesin yerli halk ile ihtilafa düşmeleri üzerine kırk dört hanesinin Çorum kazasına yerleştirilmelerine karar verilmiştir.<sup>20</sup> Kafkasya'dan gelen muhacirlerin Çorum kazasına iskânları ve bunların ihtiyaçlarının karşılanması için gereken özenin gösterilmesi istenmiştir.<sup>21</sup> Çorum kazasında bulunan ve Çerkes muhacirlerin iskân edildiği

<sup>13</sup> Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 73

<sup>14</sup> Abdullah SAYDAM, *a.g.e.*, s. 90

<sup>15</sup> BA, DH. MKT. Dosya No: 1389 Gömlek No: 121 9 Rebiü'l evvel 1304 (6 Aralık 1886)

<sup>16</sup> Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 216

<sup>17</sup> BA, DH. MKT. Dosya No: 1389 Gömlek No: 121 9 Rebiü'l evvel 1304 (6 Aralık 1886)

<sup>18</sup> BA, DH. MKT. Dosya No: 1403 Gömlek No: 7 10 Cemaziyel ahir 1304 (6 Mart 1887)

<sup>19</sup> BA, DH. MKT. Dosya No: 1426 Gömlek No: 81 28 Ramazan 1304 (20 Haziran 1887)

<sup>20</sup> BA, MV. Dosya No: 19 Gömlek No: 66 11 Şaban 1304 (5 Mayıs 1887)

<sup>21</sup> BA, DH. MKT. Dosya No: 1578 Gömlek No: 25 21 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)



Devleti'nden yardım beklemesinin en büyük nedeni Osmanlı Devleti'nin hem en büyük Müslüman devlet hem de Osmanlı padişahının aynı zamanda halife olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan ve birçoğu bu devletin üst kademesinde görevli olan Çerkes-Abaza asıllı kişiler de kendi soydaşlarının bu tarafa göç etmelerini teşvik etmişlerdir.<sup>8</sup>

1860'tan itibaren yarım yüz yıl içinde çok sayıda Müslüman nüfusun gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu her açıdan oldukça etkilenmiştir. Bu durum özellikle Anadolu'da daha da belirgindir. Kırım, Kafkasya ve diğer yerlerden Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler ve arkasından 1877-1878'deki Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göç hareketi bu bölgenin nüfusunda büyük artışa neden olmuştur. Ayrıca çeşitli yerlerden gelen göçmenlerin kendi kültürlerini beraberlerinde getirmeleri, Anadolu'da kültür zenginleşmesine yol açmıştır. 1878-1907 yılları arasındaki göçler eskiden olduğu gibi kitleler halinde değildir. Yalnız birkaç defa birkaç bin kişilik kabileler gelmiştir. Bu dönemde artık göçmenlerin ağırlığını Çerkesler meydana getirmemektedir.<sup>9</sup> Çünkü Çerkeslerin çoğu Kırım muharebesinden sonra Osmanlı topraklarına göç etmiştir ve bu bölgede yıllarca Rusya'ya karşı direnen kabilelerden kimse kalmamıştır.<sup>10</sup>

Yalnızca Kafkaslardan değil, Rumeli'den de Anadolu'ya Çerkes muhacirler gelmiştir. Mart 1878'den itibaren Samsun iskelesine sevk edilen muhacirler, şehirde yerleştirildikleri cami ve hanlarda bir-iki gün bekletildikten sonra daimî olarak iskân edilecekleri bölgelere gönderilmişlerdir. Samsun'a sevk edilen 2.000 Çerkes Sivas'a yerleştirilmiştir.<sup>11</sup> 1879'a kadar 30.000 Çerkes ve Nogay Gümülcine'den Anadolu'ya sevk edilerek çeşitli mahallere yerleştirilmişlerdir.<sup>12</sup> XIX. yüzyılın ikinci yarısında göç eden Kafkasyalıların toplamı çeşitli kaynaklarda 200.000 ile 1.500.000 arasında değişmektedir. Osmanlı ve Rus idarecilerince ayrı ayrı tutulmuş olan kayıtlardan bir takım rakamlar elde edilebilmektedir. Ayrıca Osmanlı gazeteleri de göçle ilgili haberler verirken, gelen göçmenlerin miktarını da belirtmektedirler. 1864 sonbaharına kadar Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına ulaşanların ve iskân edilebilenlerin sayısı 350.000'den fazladır. Bunlar resmî kayıtlardır. 1855'den

8 Bedri HABİÇOĞLU, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 67

9 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 84

10 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul 1983, s. 312

11 Nedim İPEK, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, s. 37-38

12 Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 54



vardır. Ancak savaşlar zorla yapılan dış göç hareketi içinde en etkili olanlarıdır. Çünkü savaş sonucunda galip olanlar, mağlup olanları sert muamelelerle başka diyarlara göç etmeye zorlayabilmektedirler.<sup>5</sup> Kafkas göçleri de bu tür göçler arasında yer alır.

#### A. Göçmenlerin Çorum'a İskânı

Osmanlı İmparatorluğu'na Kafkaslardan zaman zaman göçler olmuş ve bu gelen göçmenler belirli bölgelerde önce misafir edilip daha sonra iskân edilmiştir. Bu iskânlardaki en önemli mesele bu göçmenlerin üretici duruma getirilmesidir. İskânların kısa sürede gerçekleştirilmesi, bir taraftan gelenlerin sefaletini süratle sona erdirecek, diğer taraftan da hükümetin ayırdığı malî kaynaklar israf edilmeden ve hazineye ağır yük bindirmeden problem çözümlenmiş olacaktı. Göç hareketinin daha başından itibaren Bâb-ı âli'nin yaklaşımının bu yönde olduğu görülmektedir.<sup>6</sup> 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkasyalı ailelerin gönüllü olarak Osmanlı topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Kırım Savaşı sırasında mecburî bir hareket haline gelen göç olayı, 1862-1865 yılları arasındaki üç yılda zirveye ulaşmıştır. Bütün Kafkasyalı göçmenlerin yarısından fazlası bu dönemde gelmiştir. Bu dönem Rusya'nın Kafkasya'daki istilasının şiddetlendiği ve Doğu Kafkasya'nın 1859'da, Batı Kafkasya'nın da 1864'te kesin olarak Rusya'nın eline geçtiği dönemdir. Göçler, 1877-1878, 1890-1908 yılları arasında da devam ederek, 1920'lere kadar süregelmiştir. Kafkasya'dan yola çıkan göç kabilelerinin hareketlenme zamanları Osmanlı-Rus ilişkilerindeki değişikliklerle yakından ilgilidir. Rusya'nın bu bölgedeki politikaları sonucu bu göçler ve göç edenlerin sayısı artmıştır. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine doğru gelişen tarihi bir mecburiyetin doğurduğu bu kitle göçleri, Osmanlı Devleti'nin sosyal, etnik ve dinî yapısını da etkileyen bir nüfus hareketidir.<sup>7</sup> Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu, Batı Kafkasya'dan gelen Çerkes ve Abazalardır. Çünkü Rusya bilhassa büyük direniş gösterttikleri için onları yurtlarından çıkartarak ovaya inmeye zorlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve Rus ordusunun ilerlemesi üzerine Anadolu'ya tekrar bir göç hareketi başlamıştır. Rusya'nın Kafkasya'yı tehdit etmesi üzerine buradaki kavimlerin Osmanlı

5 Nedim İPEK, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı: 6, s. 97

6 Abdullah SAYDAM, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 119

7 Hayati BİCE, *a.g.e.*, s. 45

## KAFKASYA GÖÇMENLERİNİN ÇORUM'A İSKÂNI (1865-1895)

Pelin İSKENDER\*

### Giriş

Çorum, çok eski dönemlerden beri önemli bir yerleşim merkezi olan tarihi zengin bir şehrimizdir. Anadolu'nun bilinen ilk büyük imparatorluğu olan Hititlerin başkentliğini yapmış olması ona ayrı bir tarihi değer katmıştır. Tarih öncesi devri Kalkolitik Döneme kadar gitmektedir. Türklerin bu bölgeye gelmesinden önce Hititler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Pers Satraplığı, Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu ve Bizans'ın egemenliği altında kalmıştır. Türklerin bölgeye gelişinden itibaren Danişmendliler, Anadolu Selçukluları, Moğollar ve Kadı Burhanettin Devleti'nin yönetimi altına girmiştir. Kadı Burhanettin Devleti'nin sona ermesiyle birlikte Çorum yöresi Osmanlı egemenliğini kabul etmiştir.<sup>1</sup>

1841'e kadar Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Çorum, bu tarihte Ankara Eyaleti'ne bağlanmış ve 1863'e değin sancak merkezi olarak kalmıştır. 1864'te, Ankara Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olan Yozgat'a bağlı bir kaza idi. 1894'te Çorum, Ankara'ya bağlı bir sancak merkezi olmuş ve Osmancık, İskilip, Sungurlu kazaları Çorum'a bağlanmıştır. 1903 Devlet Salnamesi'nde Çorum Sancağı'na bağlı kazaların, Osmancık, Sungurlu ve İskilip olduğu belirtilmektedir. 1916'da Çorum yine Ankara Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır ve Osmancık, İskilip, Sungurlu ve Mecitözü kazaları Çorum sancağına bağlıdır. Alaca da bucak merkezidir.<sup>2</sup>

1860-1908 Kafkas göçleri esnasında Çorum, göçmenlerin gerek misafir gerekse iskân edildiği önemli bir kazadır. Göç, hareket mesafesi olarak iki iskân ünitesi arasında insanların hayatlarının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere yaptıkları yer değiştirme eylemidir.<sup>3</sup> Bu isteğe bağlı veya zorla olabilir. Dış göçler, çalışmak veya yerleşmek amacıyla bir ülke sınırını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketleridir.<sup>4</sup> Bu hareketlerin çeşitli nedenleri

\* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal

Alanlar Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 "Çorum" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. VIII, s. 374

2 "Çorum" *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, C. III, s. 2036

3 Taylan AKKAYAN, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 21

4 Hayati BİCE, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 2



Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 11 (1-4), (1949), s. 524-569.

- DOĞRU Halime, " Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskan Siyaseti", Türkler, C. IX, s. 165-176.

- GÜNDOĞDU Abdulah, " Çorum'da Bir Türk Aşireti: Dedesli", OTAM, S. 3, Ankara 1992, s. 211-222.

- İNAN Kenan, " Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Fethi ve Etkileri", Türkler, C. IX, s. 279-311.

- İNBAŞI Mehmet, " Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", Türkler, C. IX, (2002), s. 154-164.

- ŞAHİN İlhan, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul 1993, s. 373-376.

- TEMEL Mehmet, "I. Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", Atatürk Dergisi, IV/2, (2004), s. 161-177.

- TÜRKEŞ A. Ömer, "Malta Sürgünleri", Popüler Tarih, (Kasım 2002), s. 50-55.

- ULUÇAY M. Çağatay, "SÜRGÜNLER Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", Belleten, 60/15, (1951), s. 507-592.

- ÜNLÜ Mucize, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", CIEPO-17, 18-23 Eylül 2006, Trabzon.



- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH. EUM. 3. ŞB.)
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühime (A. MKT. MHM).

### B) Kitaplar

- AHMAD Feroz, İttihat ve Terakki, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.
- ARSLAN Hüseyin, XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, C. II Kısım II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- BENGİ Hilmi, Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- BOZKURT Gülnihal, Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- DAŞCIOĞLU Kemal, Osmanlı'da Sürgün, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- İNUĞURM. Nuri, Basın ve Yayın Tarihi, Der Yayınları, İstanbul 1993.
- KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- POMIANKOWISKI Joseph, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990.
- ŞEN Ömer, Osmanlı'da Mahkum Olmak Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞİMŞİR Bilal, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- TUNAYA Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- YILDIZ Gültekin, Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

### C) Makaleler

- BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve

### Sonuç:

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden, Balkanlardan ve Suriye'den gönderilen sürgünler bulunmaktadır. Çeşitli mesleklere mensup bu kişilerin kimileri Osmanlı tebaasından kimileri ise muhasım devletler tebaasındandır. Farklı din ve mezheplerden olan sürgünlerin bir kısmı doğrudan Çorum'a gönderilirken bir kısmı da Sinop ve çevre mahallerden nakledilmişlerdir. Osmanlı tebaasından sürülenlerin çoğu hükümete muhalefet gerekçesiyle gönderilmişlerken muhasım devletler tebaasından sürülenlerin bir kısmı misilleme olarak bir kısmı ise düşman kuvvetlerine kılavuzluk etmek, asayiş bozmak, Osmanlı aleyhinde propaganda yapmak, casusluk gibi suç ve isnatlarla sürülmüşlerdir. Amerika başta olmak üzere muhasım devletlerin sefarethaneleri sürgündeki vatandaşlarının durumu ile yakından ilgilenmişler ve bu konuda zaman zaman Osmanlı makamlarına müdahalelerde bulunmuşlardır. Osmanlı yönetimi savaş dönemi olmasına rağmen diğer sürgün mahallerinde olduğu gibi Çorum'da da Müslüman, gayrimüslim, ya da Osmanlı tebaası, muhasım devletler tebaası ayırımı yapmadan sürgünlerin durumları ile ilgilenmiş ve onlardan gelen talepleri dikkate almıştır. Ayrıca gerektiğinde iyi hali görülenleri, yaşlıları, malulleri ceza süreleri dolmadan serbest bırakabilmiştir.

### KAYNAKÇA

#### A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Dahiliye Nezareti Ecanib Müdüriyeti (DH. EUM. ECB)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH. EUM. 1. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube (DH. EUM. 4. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH. EUM. VRK.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH)



ve zikrettiği hususların doktor raporunda da yer aldığı anlaşılınca İstanbul'a dönmesinde sakınca olmadığına karar verilmiştir.<sup>63</sup>

Rus tebaalılar gibi İngiliz ve Fransız tebaasından sürgünlerin de salıverilmeleri için benzer gerekçelerle Osmanlı makamlarına başvurdıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, 72 yaşındaki İngiltere tebaalı Civani böbrek hastalığından ve ayaklarındaki rahatsızlıktan muzdarip olduğunu belirterek İstanbul'a dönmesine izin verilmesini istemiştir. Benzer şekilde İstinye'de makinist olarak çalışırken Ereğli madenlerine gönderilen ve şüpheli hali dolayısıyla oradan Çorum'a sürülen Fransız tebaasından Gaston Lalleman da İstanbul'a gönderilmeyi talep etmiştir. Ereğli'deki bütün İngiliz ve Fransızlar savaşın başında Çorum'a sevk edilirken kendisinin de sebepsiz olarak sürüldüğünü, iki buçuk yıldır kendisinin menfasında, ailesinin de İstanbul'da sefalet içinde yaşadıklarını belirterek sürgün süresinin yeterli görülmesini istemiştir. Amerika Sefareti, Gaston ile eşinin bir araya getirilmesi için devreye girmiştir. Ereğli, savaş döneminde önem arz ettiğinden oraya dönmeleri sakıncalı bulunmuş ve Bursa'ya nakledilmelerine karar verilmiştir.<sup>64</sup>

Çorum'da İtalyan ve Yunan tebaasından sürgünler de bulunmaktadır. İtalyan olan Aleksandır Kalınçelli gemilerde kılavuzluk yaparak düşman denizaltılarına yardım ettiği için bir daha İstanbul'a dönmek üzere sürülmüştür. Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'nde çalışan Yunan tebaasından Makiris Yerasimos ise işçilere hakarete bulunduğu ve milli hissiyatı rencide edecek şekilde sözler sarf ettiği için sürülmüştür. Onun da bir daha Zonguldak'a dönmesinin uygun olmayacağı, arzu ederse İstanbul'a gitmesine izin verilebileceği Yunan Sefareti'ne bildirilmiştir.<sup>65</sup> 1917 yılı sonuna ait bir kayıttan Çorum'da bulunan 2 Rum, 2 İngiliz ve 1 İtalyan sürgünün casusluk, İstanbul'daki Rus esirleri isyana teşvik etmek ve sefarethaneler memurları ile sürekli temasta bulunmak gibi eylemleri sebebiyle İstanbul'dan sürüldükleri anlaşılmaktadır.<sup>66</sup>

63 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 56/28, 6 Ocak 1334/6 Ocak 1918.

64 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 14/57, 24 Kanun-ı Evvel 1333/24 Aralık 1917; DH. EUM. 5. ŞB., 38/31, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917.

65 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 18/39, 22 Teşrin-i Evvel 1331/4 Kasım 1915; DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 21/35, 2 Mayıs 1333/2 Mayıs 1917.

66 BOA, DH. EUM. KLH., Nr. 5/140, 22 Teşrin-i Evvel 1333/22 Ekim 1917. Bir süre önce de casusluk yaptıklarından şüphelenilen Avusturya ve İsviçre tebaasından Franz Şamel, Gotlib Perle ve Otolirac isimli kişiler Osmanlı topraklarından sınır dışı edilmişlerdir. (DH. EUM. ECB., Nr. 17/12, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918).



dönüşüne müsaade edilmiştir.<sup>59</sup> Ankara'ya sürülen Musevilerden bir diğeri olan Haymanış'ın ise oraya varışından itibaren fena halleri tespit edildiğinden bu gibi muhasım devletler tebaasının merkez vilayette ikameti uygun görülmemiş ve Çorum'a sevkine karar verilmiştir.<sup>60</sup>

Rusya tabiiyetinde olup Çorum'da sürgün bulunan Gürcü İshak Nurettin ile İsmail Şemsettin'in sürgün hikâyeleri de dikkat çekicidir. Kendileri, Batum eşrafından olup on yıldır İzmit'in Sapanca nahiyesinde ticaret ve ziraatla uğraşmaktadırlar. Sapanca müdürünün talep ettiği parayı vermedikleri için Rus menfaatlerine hizmet etmekle suçlanarak Çorum'a sürüldüklerini ifade etmişlerdir. Rus tebaasından oldukları için şahıslarının hedef alındığını düşünmektedirler. Ayrıca on yıldır Osmanlı tebaası muamelesi gördüklerini, bir buçuk yıl önce ise resmen Rus devleti tabiiyetini bıraktıklarını ve Ruslara karşı Müslümanların yanında yer aldıkları halde mesnetsiz bir şekilde sürüldüklerini belirtmişlerdir. Hükümete hıyanetleri tespit edilirse değil sürgün, idama razı olacaklarını da eklemişlerdir. Düzce ve çevresindeki Laz ve Gürcü ileri gelenleri de adı geçen kişilerin dini ve vatani muhabbetleriyle bilinen kişiler olduklarını beyan etmişlerdir. Oysa İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İshak Nurettin ve İsmail Şemsettin'in hala Rus tabiiyetinde oldukları, seferberlik döneminde Osmanlı Hükümeti aleyhinde ve Rusya lehinde propaganda yaptıkları, Müslüman oldukları halde maalesef Rus tabiiyetindeki gayrimüslimlerden daha fazla Rusya methinde bulundukları ifade edilmiştir. Hatta adı geçenlerin Osmanlı topraklarından tamamen ihraçlarının gerekli olduğu belirtilmiştir.<sup>61</sup> Savaş döneminde İstanbul'da birçok Alman ve Avusturya zabitiyle temasta bulunarak elde ettiği bilgileri ilgili yerlere ulaştıran Zelda da Çorum'a sürülen Rus tebaalı sürgünlerdendir. Otuz yıldır İstanbul'da oturan Zelda sürgünde iken Osmanlı tabiiyetine geçmek istemiş ancak suçuna binaen bunun mümkün olmadığına karar verilmiştir.<sup>62</sup> İstanbul'dan Ankara'ya, oradan da Çorum'a sürülen Onnik Laçikof ise Osmanlı makamlarına başvurarak emsalleri gibi affedilmeyi talep etmiştir. Sivil esirlerden olup iki yıl önce Çorum'a sürüldüğünü, 65 yaşında yaşlı ve malul olduğunu belirterek İstanbul'a dönmesine izin verilmesini talep etmiştir. Durumu değerlendirilmiş

59 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH)., Nr. 4/9, 9 Cemaziye'l-Evvel 1334/14 Mart 1916.

60 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 33/28, 26 Teşrin-i Sani 1330/9 Aralık 1914.

61 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 6/2, 28 Teşrin-i Sani 1330/11 Aralık 1914.

62 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 7/40, 21 Teşrin-i Sani 1332/4 Aralık 1916.

Yusuf Efendi'ye misilleme olarak gönderilmiştir. 10 tanesi ise şüpheli halleri dolayısıyla İstanbul'da kalmaları uygun görülmediğinden sürülmüşlerdir. Aralarında Osmanlı Bankası çalışanlarının yanı sıra papaz, doktor, mühendis, kılavuz ve işçiler vardır. İngiliz vatandaşı sürgünlerden 4 tanesinin yaşı ellinin üzerinde olduğundan ve sürgünde bulundukları süre zarfında iyi halleri görüldüğünden mübadelelerinde sakınca olmadığına karar verilmiştir.

İtalya tebaasından 10 kişi İstanbul, Ankara ve İzmit'ten, Karadağ<sup>56</sup> tebaasından 7 kişi ise İstanbul, Ankara ve Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'ndan benzer sebeplerle sürülmüşlerdir. Fransa tabiiyetinden 6 kişinin üçü misilleme, üçü de sürgün olarak gönderilmiştir. Yönetici, esnaf, kalıpçı, çamaşırcı gibi mesleklerdendirler. Biri elli yaşın üzerinde biri de on yedi yaşından küçük olduğu ve menfalarında iyi halleri görüldüğü için mübadelelerinde sakınca görülmemiştir. Çorum'daki 3 Rus, 2 Hollandalı İstanbul'dan, 1 Yunanlı ise Bolu Mutasarrıflığı'ndan sürülmüştür. Makineci, meyhaneci, işçi, kahveci gibi mesleklerdendirler.<sup>57</sup>

Bunların yanı sıra savaş ortamında zararlı düşünce ve eylemlerde bulunan bazı Müslüman ya da gayrimüslimler de münferiden sürülmüşlerdir. Her birinin ayrı bir hikâyesi ve sürgünden kurtulmak için başvuruları vardır. Savaşın başında Silivri'de ikamet eden Rus tebaasından 4 Musevi önce Kayseri'ye, oradan Ankara'ya, son olarak da Çorum'a gönderilmiştir. Ancak bunların Çorum'a sürülmelerine itirazlar olmuştur. Daha önce bulundukları yerde sinagog olmadığı için Ankara'ya sevk edildikleri belirtilerek Çorum'dan sinagog olan başka bir yere nakledilmeleri talep edilmiştir.<sup>58</sup> Ankara'ya sevk edilen Musevilerden biri İsak Dragon'dur. Kendisinin sık sık Hollanda Sefarethanesi'ne gittiği, İngiliz konsolosluk memurlarıyla sürekli temas halinde ve Siyonistlik faaliyetleri içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bir süre önce İngiliz ve Fransız gazetelerinin Kudüs Musevileri hakkında neşrettiği makalelerin İsak Dragon ve arkadaşlarının ihbarlarına dayandığı anlaşılmıştır. Bir müddet Ankara'da sürgün olarak kaldıktan sonra İstanbul'a

56 Savaşın ilk yılında Kartal kazasına bağlı Küçükbakkal köyünden 6 aile Karadağ muhacirini Çorum'a sürülmüştür. Bunların sevki sırasında tahsisat sıkıntısı yaşanmıştır. Sözü edilen ailelerin sevki için sarf edilmek üzere muhacirin tahsisatından ödenek talep edildiğinde, bu ailelerin sevklerinin muhacirin meselesiyle ilgili olmadığı, düvel-i muhasıma tebaasından oldukları için sevk edildiklerinden masraflarının Harbiye Nezareti'nce karşılanması gerektiği bildirilmiştir. (DH. EUM. MH., Nr. 110/67, 20 Eylül 1331/3 Ekim 1915).

57 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 17/22, 29 Mayıs 1334/29 Mayıs 1918.

58 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 7/27, 17 Kanun-ı Evvel 1330/30 Aralık 1914.



arasında bulunan Madam Antuan Rono'nun hastalığı sebebiyle İstanbul'a dönmesine izin verilmesi konusunda da teşebbüste bulunmuştur. Bir süre sonra Fransızların elinde bulunan Osmanlı esirleri ile Çorum'a sürülen Fransızların yerlerine iadesi için girişimler başlatılmıştır.<sup>53</sup>

Muhasım devletler tebaasından sürülenlerin sürgün yerlerindeki durumları hükümetleri ve sefarethaneler tarafından yakından takip edilmiştir. Sürgün uygulamalarının başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne, sürgün uygulamalarından şikâyetçi oldukları ve Osmanlı ülkesindeki uyruklarına kötü davranıldığı yönünde protesto notaları vermişlerdir.<sup>54</sup> 1915 yılı Kasım'ında misilleme olarak Kengiri'ye sürülen, daha sonra oradan Bursa'ya nakledilen 10 Fransız ailesiyle ilgili birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Fransızlardan biri olan Bukonyano'nun sürülmesi sırasında ve menfasında sıhhi olmayan şartlara maruz kaldığı için vefat ettiği ve diğer bazı esirler ile ilgili olumsuz haberler alındığı yönünde şikâyetler olmuştur. Felemenk Sefareti bu konuyla yakından ilgilenmiştir. Bunun üzerine Osmanlı makamları bütün sivil menfilerin sıhhi durumları hakkında tahkikat yapılması yönünde harekete geçmiştir. İncelemeler sonunda, Çorum'a sürülen Fransa vatandaşı Vekadniz'in oranın hava ve suyuyla uyum sağlayamayıp hastalandığı için Bursa'ya nakledildiği, Çorum'da bulunduğu sürece istirahatının iyi bir şekilde sağlandığı, hatta Bursa'ya nakledilirken üzülmediği tespit edilmiştir. Pier'in ise Bursa'ya naklinden vefatına kadar sağlık şartlarına dikkat edildiği, kötü muameleye maruz kalmadığı, hastalık ve yaşlılığı sebebiyle vefat ettiği bildirilmiştir.<sup>55</sup> Kaldı ki Osmanlı idaresi kendi tebaasından olan sürgünler gibi yabancı tabiiyetten sürgünler ile de yakından ilgilenmiş, zor durumda olanların işlerinin teminine çalışmıştır.

Harbin son yılında Çorum'da muhasım devletler tebaasından 37'si erkek, 3'ü kadın olmak üzere 40 kişi sürgün olarak bulunmaktadır. Bunların 11 tanesi İngiliz tebaalıdır. Biri İngilizler tarafından harp esiri olarak Malta'ya sürülen

53 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 24/33, 9 Mayıs 1332/ 22 Mayıs 1916; DH. EUM. 5. ŞB.,Nr. 30/ 62, Teşrin-i Sani 1332/ Kasım/Aralık 1916.

54 Temel, s. 163.

55 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 47/ 15, 10 Eylül 1333/ 10 Eylül 1917. Büyük devletlerin gayrimüslim sürgünlere yönelik müdahaleleri daha önceki yıllarda da söz konusu olmuştur. Merzifon'daki Protestan kilisesi rahibi Mıgırdıç Karacyan sürüldüğünde İngiliz Sefareti rahibin salıverilmesi için Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüste bulunmuştur. (Sadaret Mektubi Kalemi Mühime(A. MKT. MHM), Nr. 660/9, 28 Teşrin-i Evvel 1311/9 Kasım 1895).



merkezlerine yapılan saldırıların durdurulmasını istemiştir. Ancak notalarına cevap alamayınca bazı önlemler almak durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde ikamet eden muhasım devletler tebaasının bulundukları yerden başka yerlere sürülmeleri ve üst düzey görevlilerden bazılarının tutuklanarak iç kısımlara sevk edilmeleri kararı verilmiştir.<sup>49</sup> Bu çerçevede Çorum'da 1916 yılı başında muhasım devletler tebaasından 43 kişi bulunmaktadır. Bunlardan 21'i Rusya, 8'i İngiltere, 8'i Karadağ, 4'ü Fransa, 2'si ise İtalya tebaasındandır. Aralarında üç semavi dinden ve çeşitli milletlerden kişiler bulunmaktadır. Sözü edilen 43 menfiye Amerika konsolosu tarafından Merzifon Koleji vasıtasıyla Nisan ayına mahsus olmak üzere 127 lira gönderilmiştir.<sup>50</sup>

Harp sırasında İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'deki vatandaşlarının emniyeti Amerikan büyükelçiliğine bırakılmıştı.<sup>51</sup> Daha savaşın başlarında Çorum'da ikamet ettirilen İngiliz ve Fransız vatandaşlarının sağlık durumunu kontrol etmek ve gerektiğinde yardımda bulunmak üzere Merzifon Kolsuz Mektebi'nde görevli Doktor Mardiri Amerikan Sefareti'nce buraya gönderilmiştir. Sefarethane çeşitli konularda olduğu gibi sürgünde bulunan kişilerin yaşadıkları yere geri gönderilmesi konusunda da devreye girmiştir. Örneğin Zonguldak'ta yaşayan madam Yekdis Çorum'a sevk edilen eşinin Zonguldak'a iadesini temine çalışmıştır.<sup>52</sup> Misilleme olarak Çorum'a sevk edilen 7 Fransa vatandaşı ile ilgili olarak yine Amerika Sefareti aracılık etmiştir. 2 Mart gecesi Fransız zabitanı kumandasında olan Meis adası Rum eşkıyasından 120 kişilik bir çete Teke livasına bağlı Kale köyüne saldırarak 7 kişiyi alıp götürmüştür. Sefarethane nezdinde yapılan teşebbüslerden sonuç alınamayınca İstanbul ve çevresinde yaşayan 7 Fransız vatandaşı tevkif edilerek misilleme olarak Çorum'a sevk edilmiştir. Amerikan Sefareti bunlar

49 Mehmet Temel, "I. Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Atatürk Dergisi*, IV/2, (2004), s. 162.

50 BOA, Dahiliye Nezareti Ecanib Müdüriyeti (DH. EUM. ECB), Nr. 4/27, 12 Mart 1332/ 25 Mart 1916. Yirmi gün öncesine ait bir başka belgede Amerika konsolosu tarafından para gönderilen muhasım devletler vatandaşlarının sayısı 37 olarak gösterilmiştir. (DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 22/49, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 21/6, 29 Rebiül-Ahir 1334/ 5 Mart 1916).

51 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990, s. 59.

52 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 7/34, 21 Kanun-ı Evvel 1330/ 3 Ocak 1915; DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 9/22, 29 Kanun-ı Sani 1330/ 11 Şubat 1915.

kılavuzların taşraya sevki sırasında Çorum'a sürüldüğünü, o zamana kadar hiçbir suç ile itham edilmediğini, devlet ve milletine hizmet eden iyi ahlaklı bir kişi olduğunu belirtmiştir. Bu durumunun göz önünde bulundurulmasını ve hayatının son günlerini İstanbul'da perişan bir halde bulunan ailesinin yanında geçirmesine izin verilmesini istemiştir.<sup>44</sup>

I. Dünya Harbi devam ederken Sultan Mehmet Vahdettin'in cülusu münasebetiyle çıkarılan afla çok sayıda kişi serbest<sup>45</sup> bırakılmıştır. Çorum, Osmanlık ve İskilip'te bulunan Osmanlı tebaalı sürgünlerden on kişi bu aftan yararlanmıştır. Bunlar 1913 yılı Haziran ve Temmuz aylarında "muhalefet-i gayri meşrua ve huzur ve sükûnu ihlal" gerekçesiyle İstanbul, Ünye, Divriği ve Kargı'dan sürülen kişilerdir. Altısı Müslüman, dördü gayrimüslim olan bu kişiler imam, müezzin, gazete yazarı, dülgere, meyhaneci, kömürcü, hademe, hamal gibi meslek mensuplarıdır.<sup>46</sup>

Cülus münasebetiyle affedilenlerden sürgün yerinden dönüşe mali açıdan muktedir olmayanlara daha önce çıkarılan karar doğrultusunda yol masrafı verilmesi kararlaştırılmıştır.<sup>47</sup> Çorum'da bulunan siyasi sürgünler, memleketlerine dönerlerken Harbiye Nezareti'ne topluca başvuruda bulunarak dönüş paralarının olmadığını belirtmişlerdir. Suriye bölgesi Araplarına muhacirler için ayrılan tahsisattan binlerce liralara verilerek nakliye masraflarının karşılandığını ifade etmişler ve kabahatlerinin kimsesizlik mi Türk olmak mı olduğu şeklinde serzenişte bulunmuşlardır. Girişimleri sonuç vermiş, nakliye masrafları için 28 bin kuruş gönderilmiştir.<sup>48</sup>

## II-MUHASİM DEVLETLER TEBASINDAN SÜRÜLENLER

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da muhasım devletler tebaasından çok sayıda kişi sürgün olarak bulunmaktadır. Bunların bir kısmı mukabele-i bil-misil olarak sevk edilmişlerdir. Osmanlı Hükümeti savaş yıllarında devletler hukukuna ve 15 Haziran 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'ne aykırı hareket eden İngiltere, Fransa ve Rusya'ya birçok kez nota vererek sivil yerleşim

44 BOA, DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 28/71, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.

45 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 188/72, 25 Kanun-ı Evvel 1334/25 Aralık 1918.

46 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 176/63, 19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH. EUM. VRK.), Nr. 7/38, 30 Kanun-ı Sani 1326/12 Şubat 1911.

47 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), Nr. 166/6, 3 Haziran 1328/16 Haziran 1912.

48 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 188/72, 25 Kanun-ı Evvel 1334/25 Aralık 1918.



I. Dünya Harbi öncesinde Sinop'a sürülen gazeteciler arasında yer alan Vazife gazetesi yazarı Cemil Tevfik Bey ile Alemdar gazetesi müdürü Kadri Efendi'nin savaş yıllarında Çorum'da sürgün olarak bulundukları anlaşılmaktadır. Bunlardan Cemil Tevfik Bey af talebi ile yazışmalara konu olmuştur. Kendisi haksız olarak sürüldüğünü düşünmektedir. Sadaret'e yaptığı başvuruda bir hükme dayanmaksızın beş yıldır boş yere Çorum'da bulunduğunu, memleketinin düşman istilasına uğradığını, emval ve akarının mahv, akrabalarının telef olduğunu belirtmiştir. Bu hususların en büyük cürüm için bile yeterli ceza olduğunu dile getirerek affedilmeyi talep etmiştir.<sup>40</sup> Kadri Efendi ise mağduriyete uğradığı gerekçesiyle başvuruda bulunmuştur. Kendisi ailesiyle birlikte Sinop'tan Çorum'a nakledilirken Sinop'ta muhasebe tarafından yevmiyeleri kesilmiş ve Çorum'da bir süre yevmiyesiz kalmışlardır. Mağduriyetinin giderilmesi yönünde müracaatı olmuştur.<sup>41</sup>

#### b) Gayrimüslim Menfiler:

Çorum'a sürülenler arasında Osmanlı tebaası gayrimüslimler de bulunmaktadır. Bunlar ya toplu olarak ya da münferiden sürülmüşlerdir. İstanbul'un yanı sıra Anadolu'nun çeşitli yerlerinden sürülen bu kişiler genellikle hükümet aleyhtarlığı yapmak suçuyla nakledilmişlerdir. Örneğin Union Sigorta Kumpanyası'nın Samsun acentesi olan Ayvadoğlu Kosta Andon ve Samsun tütün tüccarlarından Stilyanidis Papadopoulos Çorum'a sürülen kişiler arasındadır. Her ikisinin de Samsun'a dönmesinin mahzurlu olduğu belirtilmiştir.<sup>42</sup> Bafra kazası Rum cemaatinden bir kısım kişiler de Osmancık'a sürülmüştür. Çoğu sürülenler gibi bunlar da vatan ve millet için canlarını feda edebilecek namus erbabı kişiler olduklarını belirten arzuhalley göndermişlerdir. Yedi ayı aşkın zamandır Osmancık'ta sefalet içinde yaşadıklarını, oranın hava ve suyuna alışamadıklarını belirterek affedilmeyi talep edilmişlerdir.<sup>43</sup> 80-85 yaşlarındaki Manoli Aleksandır ise gemilerde kılavuzluk yaparak düşman denizaltılarına yardımda bulunduğu için İstanbul'dan Çorum'a sürülmüştür. Damadı, Osmanlı makamlarına başvurarak kayınpederinin üç yıl önce İstanbul limanında bulunan

40 BOA, DH. EUM. 1. ŞB., Nr. 10/14, 3 Mart 1333/ 3 Mart 1917.

41 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 153/40, 21 Nisan 1333/ 21 Nisan 1917.

42 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH. EUM. 3. ŞB.), Nr. 21/9, 4 Nisan 1333/ 4 Nisan 1917; DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 21/44, 2 Mart 1333/ 2 Mart 1917.

43 BOA, DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 28/59, 2 Rebiül-Evvel 1334/ 8 Ocak 1916.



olmuştur. Örnek olarak, devletin izlediği dış politikayı beğenmeyen ve yazılarında iktidarı şiddetle eleştiren Muhbir gazetesi yazarı Ali Süavi 1867'de Kastamonu'ya sürülmüştür. Gazetecilik hayatına 1863'te başlayan Namık Kemal gazetelerdeki sert eleştiri yazıları sebebiyle hayatını sürgünlerde geçirmiştir. İbret gazetesinin başında iken Magosa'ya sürülmüş, 38 ay sürgünde yaşamıştır. Hadika gazetesi yazarı Ebuzziya Tefik, Abdülaziz döneminde İbret yazarlarından Ahmet Mithat Efendi ile birlikte Rodos'a, Abdülhamit döneminde ise Konya'ya sürülmüştür. Gazetecilerin sürgünü daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 31 Mart'ı savunduğu gerekçesiyle kapatılan Mizan gazetesinin yazarı Murat Bey Rodos'a sürülmüştür.<sup>33</sup> 1913 yılında Alemdar gazetesi sahibi Refi Cevad Bey, mesul müdürü Kadri Efendi, Vazife gazetesi başyazarı Ferit Bey, yazarlardan Cemil Tefik Efendi, mesul müdürü Suphi Bey, İkdam gazetesi muhbiri Osman Nuri Efendi, Osmanişer Lord gazetesi muhbirlerinden İbrahim Efendi ve Adalet gazetesi mesul müdürü Aziz Nuri Efendi Sinop'a sürülenler arasında yer almışlardır.<sup>34</sup> Mütareke döneminde mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek, hükümlerin uygulanmasına engel olmak, İngiliz komutan ve subaylarına hakaret etmek, tutsaklara kötü davranmak gibi sebepler ileri sürülerek 78 kişi Limni Adası ve Malta'ya sürülmüştür. 29 Mayıs 1919'da başlayan sürgünlerin sayısı 20 Kasım 1920'de 144'e ulaşmıştır.<sup>35</sup> Malta sürgünleri içinde sadrazamlık, şeyhülislamık, nazırlık, mebusluk yapmış üst düzey devlet adamları, paşalar ve bilim adamlarının yanı sıra gazeteci ve yazarlar da vardır.<sup>36</sup> Tanin gazetesinin yöneticisi Hüseyin Cahit Yalçın,<sup>37</sup> İleri gazetesinin yöneticisi Celal Nuri ve Vakıf gazetesinin kurucularından Ahmet Emin Yalman İngilizler tarafından Malta'ya sürülen gazetecilere örnek olarak gösterilebilir.<sup>38</sup> Sakarya Zaferi üzerine Malta sürgünlerinin tamamı serbest bırakılmış, karşılığında Anadolu'daki İngiliz tutsakları geri verilmiştir.<sup>39</sup>

33 M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1993, s. 206, 239, 245.

34 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul 1998, s. 378.

35 A. Ömer Türkeş, "Malta Sürgünleri", *Popüler Tarih*, (Kasım 2002), s. 50-55. Malta sürgünleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985.

36 Hilmi Bengi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Ankara 2000, s. 166.

37 Malta sürgünleri arasında yer almış olan Hüseyin Cahit Yalçın, 1925 yılında İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve Çorum'a sürgüne gönderilmiştir. Çorum'da bir buçuk yıl sürgünde kalmıştır. (Bengi, s. 242-243).

38 İnuğur, s. 297, 308, 337.

39 Türkeş, s. 55.

yazışmalarda diğer sürgünlerden farklı bir hususu dile getirmiştir. Suriye valiliği, onun bölgenin müdafaası ve asayişin korunmasına yönelik icraatlara muhalefet etmek suçuyla sürüldüğünü bildirmişse de, o buna karşı çıkmaktadır. 4. Ordu Kumandanlığı'nın emriyle Çorum'a sürülen Necip Ağa Hamalı bir aileye mensuptur. Kendisi, Suriye'den sürülen diğer sürgünlerle aralarında fark olduğunu ve bunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin sadık bir kulu olduğunu, Kürt olan ecdadı gibi kendisinin de Osmanlı Devleti'nin menfaati için canını ve malını fedaya hazır bulunduğunu ve bu durumun Hama'da yapılacak küçük bir araştırma ile anlaşılabileceğini dile getirmiştir. Necip Ağa'nın ifadesine göre, Osmanlı Hükümeti yüz yıl önce Hama'nın dağlık batı kısmını idare etmeleri için Kürt Berazi aşiretinden olan atalarını Suruç'tan<sup>30</sup> getirmiştir. Babası Mehmet Ağa, gönüllü asker sıfatıyla 1880'li yıllarda Hama jandarma binbaşı olarak geniş bir yetki ile bölgenin ıslahat memuru olarak istihdam edilmiştir. Necip Ağa, bu dönemde imha edilen çeşitli kişilerin torunlarının hala kendilerine karşı intikam hisleri içerisinde olduğunu ve bu durumu bütün Hama halkı ve idarecilerinin bildiğini ileri sürmektedir. Buradan hareketle kendisinin ve aşiretinin diğer sürülenlerden farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. Osmanlı ülkesinin her yerinin kendisi nazarında kıymetli olduğunu ancak böyle hassas bir dönemde Çorum'a sürülmekle Osmanlılığı hizmetten alıkonulduğu için üzüldüğünü ifade etmiştir. Necip Ağa bir başka konuya daha dikkat çekmiştir. Belirttiğine göre, daha önce olduğu gibi birkaç ay önce de Suriye'de yapılan gönüllü "terkibatında" Hama livasında davete icabet eden olmamıştır. Oysa Kürt olduğu için Hama'da garip tanınan ailesinin gerekli silah verildiği takdirde canını fedaya hazır 500 kişiyi toplamayı taahhüt ettiğini belirtmektedir.<sup>31</sup>

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da bulunan sürgünler arasında gazeteciler de bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde basın mensupları zaman zaman sürgün cezasına maruz kalmışlardır. Özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde resmi ideolojiye muhalif olan siyasetçi, asker ve basın mensubu aydınların etkisiz hale getirilebilmesi için hapsedilmesi veya İstanbul dışına sürgün edilmesi sıkça başvurulan bir uygulamaydı.<sup>32</sup> Bu çerçevede hükümete muhalefet, gazetecilerin sürülmesinde en etkili sebep

<sup>30</sup> Belge metninde Suruç olarak yazılıdır.

<sup>31</sup> BOA, DH.EUM. 5. ŞB., Nr. 18/54, 3 Temmuz 1332/ 16 Temmuz 1916; aynı belge, 14 Mart 1334/ 14 Mart 1918.

<sup>32</sup> Şen, s. 2.



Arnavutluk'ta kalmıştır. Sonradan İstanbul'a gönderilince diğerleriyle birlikte iç bölgelere sürülmüştür. Sözü edilen kişilerin birbirleriyle temas kurmamalarına itina gösterilmesi istenmiştir.<sup>26</sup>

Debreli Kavaklızade Kazım ise şahsi menfaat sağlamak amacıyla hükümeti yanıltmak, kargaşa çıkarmak ve gizli bir cemiyetin kurulmasında rolü olmak gibi suçlardan dolayı Osmancık'a sürülmüştür. Kendisi bir süre sonra serbest bırakılınca maddi açıdan muhtaç durumda olduğunu ileri sürerek İstanbul'a kadar seferiye masrafinin karşılanmasını istemiştir. Kavaklızade Kazım gibi İstanbul'dan Ankara vilayeti dâhiline sürülen bir Arnavut aile de emsalleri üzere kendilerine de harcırah verilmesini talep etmiştir.<sup>27</sup> Sürgünler, gerek sürgünde bulundukları süre içerisinde gerekse sürgün yerlerinden dönüşlerinde masraflarının hükümet tarafından karşılanmasını beklemişlerdir. Selanik'te bir gazetede yazarlık ve bir kulüpte kâtiplik yapan Hüseyin Remzi Efendi de bu beklenti içerisinde olan sürgünlerdendir. Kendisi rüsumat memurluğu yaptığı sırada rüsumat hâsılatından 40 bin kûsur kuruş çalarak Rusya'ya kaçmıştır. Dönüşünde yakalanmış, hem genel hali ve ahlaki durumu sebebiyle hem de hükümete muhalif olduğu tespit edildiğinden İstanbul'da kalması sakıncalı görülmüş ve İskilip'e sürülmüştür. Eşi, Hüseyin Remzi Efendi'den başka geçim vasıtaları olmadığı için aç ve ilaçsız kaldıklarını belirterek yevmiye talebinde bulunmuştur. Hüseyin Remzi Efendi de on aydır İskilip'te sefil bir hayat geçirdiğini dile getirerek daha önce aynı şekilde sürülenlere verilen cüzi yevmiyeden kendisinin de yararlandırılmasını istemiştir. Ancak kötü hali sebebiyle sürüldüğünden yevmiye talepleri reddedilmiştir. Bu kararı kabullenememiş, istibdat devrinde bile sürülenlere yevmiye verildiği halde kendisinin bundan mahrum bırakılmasına anlam veremediğini belirterek müracaatlarını sürdürmüştür.<sup>28</sup>

Çorum'da bulunan sürgünler arasında çok sayıda Suriyeli de bulunmaktadır. Bunlar genellikle uygun olmayan halleri sebebiyle Osmancık'a sürülmüşlerdir. Ancak buranın hava ve suyuna alışamadıkları için bir süre sonra İskilip'e nakledilmişlerdir.<sup>29</sup> Çorum'da bulunan Suriyeli sürgünlerden Berazizade Necip Ağa, mahalli idare ve hükümet ile yaptığı

26 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 4/28, 6 Temmuz 1332/ 19 Temmuz 1916.

27 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 184/111, 21 Kanun-ı Sani 1335/ 21 Ocak 1919; BOA, DH. EUM. MH., Nr. 201/27, 8 Kanun-ı Evvel 1335/ 8 Aralık 1919.

28 BOA, DH. EUM. 1.ŞB., Nr. 4/1, 12 Mayıs 1332/ 25 Mayıs 1916.

29 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube (DH. EUM. 4.ŞB.), Nr. 14/37, 23 Teşrin-i Evvel 1333/ 23 Ekim 1917.



talep edilmiştir. Menfinin kendisi de kışın gelmesi sebebiyle Çorum'a gitmeye sıhhatinin ve mali durumunun elvermediğini belirtmiş ve Adapazarı'nda kalmayı istirham etmiştir. Durumu değerlendirilmiş ve kötü hali görülmediğinden sürgün müddeti yeterli bulunarak serbest bırakılmasına karar verilmiştir.<sup>22</sup>

Diğer bir sürgün örneği, Sivas'ın Hafik kazasının Bacık köyünden üç ailenin hikâyesidir. Asker firarilerine yataklık etmek ithamı ile suçlanan bu kişiler Çorum'a sürülmüşlerdir. Çoğu sürülenler gibi bunlar da haksız yere sürüldüklerini, bir yılı aşkın süredir Hüseyinabad nahiyesinde sefalet içinde yaşadıklarını belirtmişlerdir. Cülus-ı Hümayun şerefine ilan edilen af kapsamına alınmaları gerekirken bu durumun dikkate alınmadığını dile getirerek "insaniyet ve meşrutiyet namına" adaletin kendileri için de tatbik edilmesini ve emsalleri gibi aftan yararlandırılmalarını talep etmişlerdir.<sup>23</sup> Talepleri dikkate alınmış ve bir süre sonra memleketlerine gitmek üzere serbest bırakılmışlardır.<sup>24</sup>

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da Balkan menşeli menfiler de bulunmaktadır.<sup>25</sup> Son Arnavutluk olaylarına sebep olanların önde gelenlerinden 5'i önce İstanbul'a gönderilmiş, daha sonra İstanbul'da kalmaları sakıncalı bulunarak uygun görülecek yerlere sevklerine karar verilmiştir. Bu çerçevede Debreli Kaymakam Hayrettin Osmancık'a, Kalkandelenli Mülazım-ı evvel Hasan Tahsin Beypazarı'na, Podgoriçeli doktor yüzbaşılardan Abdullah Avanos'a, Selanikli şaki Abdullah Sungurlu'ya ve Kavalalı Süleyman Balâ'ya sürülmüşlerdir. Bunlardan özellikle Debreli Hayrettin mevcut hükümetin bütün icraatlarına muhalif olup İttihat ve Terakki aleyhinde çalışmıştır. Balkan Harbi öncesinde Üsküp'te Mücadele-i Milliye adıyla çıkan ve Arnavutluk isyanında büyük etkisi olan hükümet aleyhtarı gazetede yazarlık yapmıştır. Balkan Harbi sırasında ise Karadağ hududunda savaşan Osmanlı askerini "Burası Arnavutluk'tur, muharebeye lüzum yok" gibi sözlerle iğfal ederek Arnavutluk hükümetine katılmaya davet etmiştir. Kabahatini bildiği için harp sonrasında

22 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. ŞB.), Nr. 10/43, 15 Kanun-ı Evvel 1334/15 Aralık 1918.

23 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 13/21, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.

24 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 13/21, 7 Teşrin-i Sani 1334/7 Kasım 1918.

25 XIX. yüzyılın son çeyreğinden Balkan Savaşlarına kadar Balkanlardan Çorum'un yanı sıra Sinop, Kastamonu, Sivas, Samsun gibi civar bölgelere de sürgünler olmuştur. Bunlar genellikle asayiş bozan, ıslahatlara karşı çıkan, şakilik yapan, katli, gasp gibi eylemlere katılanlardır. (Ünlü, s. 6-10).

Süleymaniye Kulübü başkanı İbrahim Hakkı'dır. Mevcut hükümeti düşürüp eski hükümeti getirmek üzere teşebbüste bulunmak suçuyla sürülmüştür. Burada iken gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle Haydar Paşa Tıp Fakültesi'nde tedavi olmak üzere İstanbul'a naklini talep etmiştir. Ancak siyasi sebeplerle İstanbul'dan sürüldüğü için bu talebi olumlu karşılanmamış ve Çorum'da tedavi edilmesi bildirilmiştir. Fakat Çorum'da göz doktoru olmadığından bu defa da Merzifon Şifa Yurdu'nda tedavi olmak için Merzifon'a naklini istemiştir. Doktorlar kendisinin beş yıldır rahatsız olduğunu, Çorum'a nispeten havası daha mutedil olan Merzifon'da ikametle tedavisinin tıbben ve fennen elzem olduğunu rapor edince İbrahim Hakkı Efendi'nin munasip süreyle Merzifon'a gönderilmesi uygun görülmüştür.<sup>20</sup> Çorum yöresine sürülenlerden bir diğeri olan Fatih dersiamlarından Hoca Mehmet Atıf Efendi Sinop'tan Sungurlu'ya gönderilmiştir. Buranın hava ve suyuna alışmadığından ve maişetini temin etmekte sıkıntı çektiğinden memleketi olan İskilip'e nakledilmeyi talep etmiştir.<sup>21</sup>

İstanbul'un yanı sıra Zonguldak ve Sivas'tan da Çorum'a sürülenler olmuştur. Bunlardan Dava Vekili Bekir Sıtkı Bey Kozlu Maden Ocaklarındaki işçileri greve teşvik ettiği gerekçesiyle Zonguldak'tan sürülmüştür. Çorum'a gitmek üzere Adapazarı'na gönderildiği sırada eşi ve çalıştığı şirketin yöneticisi söz konusu hadisede Bekir Sıtkı Bey'in rolü olmadığına dair müracaatta bulunmuşlardır. Bekir Sıtkı Bey'in memleket ve milletine sadakatinden bahsetmişler ve Zonguldak dava vekillerinden olan Bekir Sıtkı Bey'in maden ocaklarının da vekili olması sebebiyle işçilerin grevi ile ilişkilendirildiğini belirtmişlerdir. İfadelerine göre, mülki ve askeri müfettişlerce yapılan incelemeler neticesinde adı geçen kişinin grevle ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır. Ancak buna rağmen Zonguldak'ın harp muntakası olması sebebiyle bölge kumandanı, Bekir Sıtkı Bey'in orada kalmasını uygun görmemiş ve Çorum'a sürülmesine karar vermiştir. Sağlık problemleri de olan menfinin vatanperverliği ve masumiyetine merhameten sürgün kararının düzeltilmesi ve Adapazarı'nda kalmasına müsaade edilmesi

masarif-i zarure olarak verilen 3.500 kuruşun az olduğu belirtilerek bu meblağın emsali üzere artırılması istenmiştir. Ancak Lütfi Bey'e yevmiyesinin artırılmasının mümkün olmadığı bildirilmiştir. (DH. EUM. MH., Nr. 190/49, 24 Nisan 1335/ 24 Nisan 1919).

20 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH. EUM. 1. ŞB.),Nr. 11/20, 11 Mayıs 1334/11 Mayıs 1918.

21 BOA, DH. EUM. 1. ŞB.,Nr. 7/28, 8 Teşrin-i Evvel 1333/8 Ekim 1917.



Avrupa'ya sürgüne gönderilmişlerdir. Baskın sonrasında Kamil Paşa Hükümeti devrilmiş ve 31 Mart İsyanı'nı bastırmak üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun komutanlığını yapan Mahmut Şevket Paşa Sadaret'e getirilmiştir. Kendisi Harbiye Nazırlığı'nı da üzerine almıştır.<sup>16</sup> Mahmut Şevket Paşa kabinesi döneminde eski kabine üyelerinden bazıları emekli aylıkları ve yollukları verilmek suretiyle memleket dışına çıkmaya zorlanmışlardır. Böylece muhaliflerin önde gelenleri memlekettten uzaklaştırılarak geride kalanların zararsız hale getirilebileceği düşünülmüştü. Ancak düşünüldüğü gibi olmamış, muhalifler İttihatçı liderlerini ortadan kaldırmak amacıyla teşkilatlanmaya başlamışlardır. 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nezareti'nden Babıali'ye giderken otomobili kurşunlanmış, tüm müdahalelere rağmen kurtarılamamıştır. Kurulan harp divanında katiller ölüm cezasına çarptırılmıştır. Katillerin yargılanmasında suikastı hükümeti devirmek amacıyla kurulmuş gizli bir cemiyetin hazırladığı ortaya çıkmıştır. Planı yapanlar zor kullanmak ve meşru olmayan yollarla hükümeti devirmek, anarşi çıkarmak, suikastçıları teşvik ve tahrik etmek suçlarıyla ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Ölüm cezasına çarptırılanlar 29 Haziran'da İstanbul'da asılarak idam edilmişlerdir. 350 Şüpheli muhalif de sıkıyönetim bölgesi olan İstanbul dışına çıkarılmak üzere Sinop'a sürgün edilmiştir.<sup>17</sup>

İttihatçı hükümet tarafından idareten Sinop'a sürülenlerden 11'i daha sonra Çorum'a nakledilmiştir. Bunların arasında posta ve telgraf müdürü, tulumba müdürü, komiser muavini gibi resmi görevlilerin yanı sıra maden kömürçüsü, terlikçi, imam, türbedar gibi mesleklerden kişiler bulunmaktadır.<sup>18</sup> İstihkâm mülazım-ı evvelliğinden emekli Mehmet Mazhar Efendi Sinop'ta iki buçuk yıl kaldıktan sonra menfası değiştirilerek Çorum'a gönderilmiştir. İttihatçı hükümet düştükten sonra affedilmiş ve İstanbul'a dönmüştür.<sup>19</sup>

Sinop'tan Çorum'a nakledilen bir diğer menfi Hürriyet ve İtilaf Fırkası

16 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II Kısım II, Ankara 1991, s. 269-272; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1984, s. 206-207.

17 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara 1996, s. 195-209; Ahmad, s. 218.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH.), Nr. 190/104, 30 Nisan 1335/ 30 Nisan 1919.

19 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 190/15, 17 Nisan 1335/ 17 Nisan 1919; DH. EUM. MH., Nr. 190/48. Kimi menfiler de kendilerine verilen harcırahı yetersiz bularak artırılmasını talep etmişlerdir. Örneğin siyasi mağdurlardan Lutfi imzasıyla verilen arzuhalde



fethedildiğinde ise Trabzon'a nüfus nakli yapılan yerlerden biri Çorum olmuştur.<sup>13</sup> XVII ve XVIII. yüzyıllarda içe dönük olarak gerçekleştirilen iskan siyasetinin bir neticesi olarak Dedesli aşireti Çorum bölgesine yerleştirilmiştir.<sup>14</sup> Eylül 1759'da Çorum sancağında bulunan Dosno, Sülmanlı ve Kürt aşiretleri şekavetleriyle halka zarar verince eski yerleri olan Çukurova, Kırşehir ve Mecidözü'ne nakil ve iskanları için hüküm verilmiştir Çorum'dan münferiden sürülenlere örnek olarak ise 1787'de Hacımahmudoğlu Kasım'ın sürülmesi gösterilebilir. Kendisi kaza mahkemesini bastığı ve naibe sövdüğü için Ankara kalesine kalebend edilmiştir. Kengiri sancağından memleketlerinin durumunu şikâyet etmek için İstanbul'a giden beş kişi de yakalanarak Ankara kalesine sürgün edilmiştir.<sup>15</sup>

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'a gönderilenler genellikle hükümete muhalefet ve savaş ortamından istifade ederek devlete zarar verecek düşünce ve eylem içerisine girmek gibi siyasi suçlarla sürülmüşlerdir. Çorum menfasındaki sürgünlerin bir kısmı Osmanlı tebaasından olmakla birlikte muhasım devletler tebaasından olanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bunların bir kısmı misilleme suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır.

## I- OSMANLI TEBASINDAN SÜRÜLENLER

### a) Müslüman Menfiler:

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da sürgünde olan Osmanlı tebaası arasında hem Müslüman hem de gayrimüslimler bulunmaktadır ve genellikle siyasi sebeplerle sürülmüşlerdir. Çoğu İstanbul'dan gönderilmekle birlikte Sivas, Zonguldak, Sinop gibi çevre bölgelerden de sevk edilenler olmuştur.

Siyasi sebeplerle savaş öncesinde gönderilenlerin bir kısmı Mahmut Şevket Paşa hadisesi sebebiyle sürülmüşlerdir. 23 Ocak 1913'te kabine üyeleri toplantı halinde iken İttihatçıların planladığı Babıali baskını gerçekleştirilmiş ve bu hükümet darbesi ile İttihat ve Terakki yeniden iktidara gelmiştir. Darbe sırasında tutuklananlar muhalefet gösterilerinde bulunmamaları yönünde uyarıldıktan sonra serbest bırakılmışlardır. Önde gelen bazı muhalifler

<sup>13</sup> İlhan Şahin, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 374.

<sup>14</sup> Abdullah Gündoğdu, "Çorum'da Bir Türk Aşireti: Dedesli", *OTAM*, S. 3, Ankara 1992, s. 213.

<sup>15</sup> Daşcıoğlu, s. 94.

miras anlaşmazlığı, vergi ödememek, ahlaka aykırı işlerle uğraşmak gibi eylemler de sürgün edilmek için sebep teşkil etmiştir. Sürgüne gönderilenler arasında zimmîler de yer almıştır. Sürgün cezasının uygulanmasında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında fark gözetilmemiştir.<sup>8</sup>

Tanzimat sonrası cezalarda bedene yönelik şiddet içeren uygulamalardan ağır işlerde çalıştırma, sürgün ve kısa süreli hapse doğru bir kayış olmuştur. 3 Mayıs 1840 tarihli ceza kanununda ta'zir cezaları arasında katl, kürek, hapis ve memuriyetten çıkarmanın yanı sıra sürgün de yer almıştır.<sup>9</sup> Abdülhamit döneminde dış baskıların da etkisiyle idam cezası yaygın bir infaz yöntemi olmaktan çıkarılınca sürgün ve hapis cezasına çarptırılanların sayısı artmıştır.<sup>10</sup>

Şer'iye sicillerinde sürgün genellikle "nefy ü iclâ, iclâ, nefy ü irsal, sarf ü tahvil, tahvil-i memuriyet" terimleriyle ifade edilmiştir. Sürülenler için "menfi", sürgün yeri için "menfa", af ve salıverilmelerde ise "ıtlak, afv ü ıtlak, ıtlak-ı sebil, sebilin" ifadeleri kullanılmıştır.<sup>11</sup> Tanzimat sonrası döneme ait Osmanlı vesika ve defterlerinde ise sürme, sürgün etme, uzaklaştırma, memleketten çıkarma manalarında nefy, tagrib, icla, teb'id, tard gibi kavramları görüyoruz. Daha önceki dönemlerde sürgüne sebep olan eylemler aynı şekilde Tanzimat sonrası dönemde de sürgün gerekçesi olmuştur. Emniyet ve asayiş bozmak, şakilik, eşkiya ile ortaklık etmek, halktan zorla para almak, katl, gasp, cünha, cinayet, ıslahat kararlarına karşı çıkmak, padişah ve hükümet aleyhine sözler sarf etmek, sözlü ya da fiili muhalefette bulunmak gibi fiiller sürgün cezası ile sonuçlanmıştır.<sup>12</sup>

Çorum'a ve Çorum'dan başka yerlere Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar çeşitli zamanlarda sürgünler olmuştur. Bunlar genellikle iskân amaçlı sürgünlerdir. Örneğin Anadolu birliği sağlandıktan sonra Çorum ve İskilip taraflarında yaşayan Kara Tatarlar 1416'da Çelebi Mehmet tarafından Rumeli'ye geçirilerek Filibe ve çevresine yerleştirilmiştir. 1461 yılında Trabzon

8 Daşcıoğlu, s. 87-96, 136, 166-167.

Gülnihal Bozkurt, Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Ankara 1996, s. 99.

10 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak Avrupailaşma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul 2007, s. 32.

11 M. Çağatay Uluçay, "SÜRGÜNLER Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, 60/15, (1951), s. 510-511.

12 Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *CIEPO*-17, 18-23 Eylül 2006, Trabzon.



buradaki Hıristiyan halk Anadolu'nun değişik bölgelerine sürülmüş ve yerlerine Çorum, Amasya, Tokat, Samsun gibi şehirlerden Müslüman halk gönderilmiştir. Aynı şekilde Kıbrıs fethedildikten sonra da bazı Anadolu vilayetlerinden her on aileden birinin Kıbrıs'a iskânı kararlaştırılmıştır.<sup>4</sup> Bunların dışında Konya ve Trabzon gibi yerlerden de İstanbul'a iskân amaçlı sürgünlerin yapıldığını biliyoruz. Aksaray ve Maçka semtlerinin adı bunun sözlü delilidir.

Osmanlı Devleti doğal sınırlarına ulaştıktan, yani fetihler durduktan sonra iskân ve sürgün politikaları değişmiştir. İlk devirde görülen yerleştirme amaçlı dışa dönük kitlesel sürgün siyaseti, zamanla aşiretlerin zor kullanılarak ülke içinde iskân edilmesi şekline dönüşmüştür. Burada sürgün ceza olarak uygulanmış, Anadolu'daki konar-göçer aşiretler yerleşik hayata geçirilmişlerdir. Cezalandırmak amacıyla yapılan kitlesel sürgünler dışında çeşitli suçlar sebebiyle bireylere yönelik sürgün cezaları da uygulanmıştır. Devlet sosyal, ekonomik ve idari yönden güç kaybettiğinde toplum içinde huzur ve güven azalmış, eşkıyalık ve şekavet artmıştır. Bu tür olumsuzlukların giderebilmesi için sürgün usulüne daha çok başvurulmuştur.<sup>5</sup>

Sürgün cezalarının çoğunda sürülenler aynı zamanda kalebendliğe mahkûm edilmişlerdir. Bu durumda ceza için daha çok adalar ve coğrafi şartların kötü olduğu bölgeler seçilmiştir.<sup>6</sup> Kalebendlik cezası genellikle nizam-ı memlekete karşı suç işleyen kişilere verilirdi ve bu kişiler cezalarını bir kale-şehrin surları içinde yaşamak zorunda kalıyorlardı.<sup>7</sup>

Cezaî müeyyide olarak gerçekleştirilen sürgünler incelendiğinde eşkıyalık, asayiş bozmak, emre itaatsizlik, tehdit, küfür ve kız kaçırmak gibi adi suçların yanı sıra, rüşvet, sahtekârlık, zina, fuhuş, hırsızlık, yalancı şahitlik gibi yüz kızartıcı suçlara da sürgün cezası verildiği görülmektedir. Ayrıca Osmanlı merkez ve taşra teşkilatı görevlilerinin halka zulüm, görevini gereği gibi yerine getirememesi, devleti mali yönden zarara uğratma, suiistimal gibi suçlarla sürgüne gönderildikleri anlaşılmaktadır. Fal bakmak, kaçakçılık,

4 Kenan İnan, "Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Fethi ve Etkileri", *Türkler*, C. IX, s. 284-285; Hüseyin Arslan, XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün, İstanbul 2001, s. 265; Daşcıoğlu, s. 57.

5 Daşcıoğlu, s. 49.

6 Daşcıoğlu, s. 49.

7 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane İslahatı (1839-1908)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 19.



## I. DÜNYA HARBİ YILLARINDA ÇORUM MENFASINDA SÜRGÜNLER

Mucize ÜNLÜ\*

### Giriş

Osmanlı ceza hukukunda ta'zir cezaları arasında yer alan sürgün, bir yerden gönüllü ya da gönülsüz olarak uzaklaştırılma, göç ettirilme ya da bir topluluğun veya bireyin siyasi otorite tarafından başka bir yerde zorla iskân ettirilmesi olarak tanımlanabilir. Tarihin her döneminde devletler bu uygulamaya başvurmuşlardır. Sürgün cezasının Hititler, Asurlular, Persler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından uygulandığı bilinmektedir.<sup>1</sup> Ömer Lütfi Barkan sürgünü "teşkilatlı bir devlet idaresinin sistemli bir şekilde yaptığı tehcir ve iskânlardan biri olup bir iskân usulüdür" şeklinde tanımlamakta ve bu usule imparatorluk kurulurken sık sık müracaat edildiğini belirtmektedir. Osmanlı Devleti, sürgün usulü ile iskân yöntemini kendinden önceki diğer büyük Türk devletleri ve Bizans'tan devralmıştır. Yeni fethedilen bölgelerin Türkleştirilmesi, emniyet ve imarı için iskân yapmak gerektiğinde devlet sürgün yöntemine başvurmuştur.<sup>2</sup> Başiboş göçebeler ya da bir bölgenin sorunlu halkı imparatorluğun uzak bölgelerine gönderilmiştir. Fetihlerin devam ettiği yıllarda Osmanlı yönetimi Balkanlara göçü sürekli teşvik etmiş ve sürgün olarak Rumeli'ye gidenler XVI. yüzyıl sonuna kadar bu bölgenin iskânında önemli rol oynamışlardır. Bu zorunlu iskân neticesinde hem Rumeli daha hızlı bir şekilde fethedilmiş, hem de nüfusta etnik dengeler sağlanmıştır.<sup>3</sup>

İstanbul fethedildikten sonra şehrin imarı ve şenlendirilmesi için sürgün metodu ile çok sayıda insan getirilmiştir. Trabzon fethedildikten sonra da

\*Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul 2007, s. 19-20.

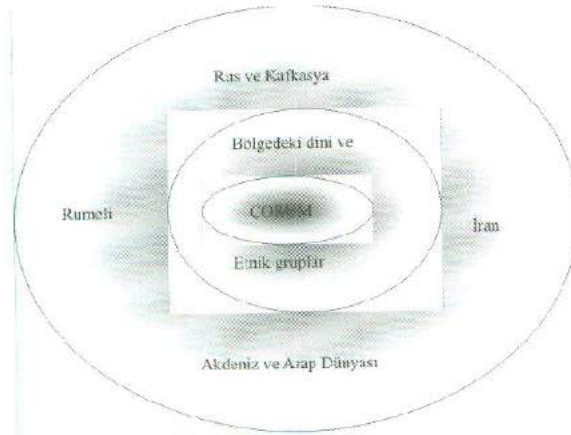
2 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1-4), (1949), s. 544-546.

3 Mehmet İnbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. IX, (2002), s. 157; Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. IX, s. 170-173.



Örneğin; Hacıbektaş geleneğinden, İslam'ın Sünni olmayan inanç yorumunu temsil eden Selanikli Hasan Baba ile İslam'ın Sünni doktrini savunan sudurdan Şükrü Efendi gibi yüksek rütbeli ulema sürgün edildikleri yerleşim biriminde hem kendi aralarında, hem de çevrelerindeki insanlarla ilişkisi kurmuşlardır. Dolayısıyla farklı alt kimlik ve kültürden gelenlerle Osmanlı üst kültürünü temsil edenler karşılıklı etkileşim halinde olmuşlardır.

Osmanlı devletinde 19. yüzyılda ortaya çıkan sekülerleşme süreci dinin ve din kurallarının devlet yönetimindeki rolünü tedricen azaltmıştır. Tüzel kişilik kavramının teşekkül etmesi, dolayısıyla yönetici ile onun makamının birbirinden ayrışması, Osmanlı hukuk sistemini, padişah iradesinin ürünü olan norm ve kurallara dayanmasını sona erdirmekle kalmayıp aynı zamanda onun gerçek anlamda hukuki ilkeler bütünlüğüne doğru evrilmesini olanaklı





sürgün edilmiştir.<sup>34</sup>

Şeyh Ahmet, Kıbrıs adası'na vardıkdan bir müddet sonra, dilekçe hakkını kullanarak, yazdığı bir mektupla Çorum'da alacak ve vereceklerinin tasfiyesini talep etmiştir. Bunun üzerine, Şeyh Ahmet'in öğrencisi ve ortağı Mahmut Efendi ile ilişki kurularak Çorum'daki bütün işleri tasfiye edilmiştir. Ayrıca medresedeki odasındaki kitaplar kayda geçirilmiş, bunlardan aynı medresede bulunan kişilerden ödünç alınanlar sahiplerine teslim edilmiş, geri kalan kitaplar ise sürgün mahalline gönderilmiştir.<sup>35</sup>

Bütün bunlardan sonra, Şeyh Ahmet'in Çorum ve çevresiyle, Karadeniz ve Kırım'dan edindiği birikimlerini, o bölgenin kültürel değerlerini sürgün olarak gönderildiği Kıbrıs adası üzerinden Akdeniz havzasına taşıdığı, oradan da birçok şeyi Çorum'a getirmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

### Sonuç

Hürriyeti bağlayıcı cezalar arasında yer alan sürgün, iktidar elitinin sıkça başvurduğu tazir cezalarından biridir. Osmanlı hukuk terminolojisinde tazir cezası, özü itibariyle İslam ceza hukukunda bulunmayan, ancak suç teşkil eden fiillere karşı siyasi otoritenin takdir hakkını kullanarak ceza vermesini olanaklı kılan örfi bir düzenlemedir. Bu yönüyle bütün sürgün cezaları, sürgüne gönderilen kişiler bakımından ciddi bir hak mahrumiyeti demektir.

Ancak sürgünler, aynı zamanda, Osmanlı devletinde, çok dilli, çok dinli bir İmparatorlukta belirli bir bölge veya yerleşim birimindeki kültürün başka bir bölge ve yerleşim alanına taşınarak, benzer ya da bütünüyle farklı kültürlerle eklemlenmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla bunu, bir yönüyle bit tür kültür plantasyonu olarak nitelendirmek mümkündür.

Gerekli Nişli Şerife kadın ve Erzurumlu Ayşe gibi sade halktan insanlar, gerekse Dağıstanlı darülmualim öğrencisi, Vanlı müftü Mustafa Efendi, Yedikule meyhanelerinde dolaşan Mehmet Arif ve Mehmet Said, Çorumlu Şeyh Ahmet ve benzeri ilmiye mensupları sürgün hayatıyla bulundukları çevreden uzaklaşıp yeni bir toplumsal bir ilişki geliştirmektedirler. Böylece geleneksel Osmanlı sistemi içindeki kapalı alt toplumsal yapılar görece dışa açılmaktadırlar.

34 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)

35 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)

nedenle bulunduğu yerden uzak başka yerleşim birimine bölgeye sürgün edilen kişiler yanlarına eşlerini de götürebilmektedir. Hatta sürgün edilen şahıslar gibi onların aile bireylerine de asgari düzeyde geçinmek üzere devlet-mahalli idare tarafından düzenli olarak belirli bir para ödenmektedir.

Örneğin; Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Şeyh Hasan isimli bir şahsın talebi üzerine, yanına gidecek olan eşi Şefika Kadın, annesi Latife Hanım ve oğlu Mehmet Emin'den her birine emsaline uygun olarak mahallinden günlük altışar kuruştan ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.<sup>32</sup>

Uzun süreli olarak sürgün olarak gönderilenler, kendi kültürlerini yaşadıkları bölgenin dışında İmparatorluğun farklı yerleşim birimlerine taşıyarak, orada bulunan benzer ya da bütünüyle farklı olan kültürlerle eklemlenmesini olanaklı hale getirmişlerdir. Bunu, bir anlamda bit tür kültür plantasyonu olarak nitelendirmek mümkündür.

Şeyh Ahmet Efendi, Çorum'da Sultan Beyazıt Medresesi'nde uzun süre ikamet etmiş; eğitim-öğretim ve diğer sosyal faaliyetleri çerçevesinde yaşadığı kent merkezinde, etrafındaki etnik ve dini köken itibariyle birbirinden farklı, değişik mesleklerle mensup onlarca kişiyle ilişki kurup geliştirmiştir.

Şeyh Ahmet, medresedeki öğrencilerinden Mahmut isimli bir öğrenciyle birlikte "şirket-i mukavele" oluşturup ticaret yapmaya başlamıştır. Sermayenin Şeyh Ahmet'e ait olduğu düşünülen bu şirkette medrese öğrencisi Mahmut, çevrede satın aldıkları malı Kırım'a götürüp satmıştır. Hem Şeyh Ahmet hem de öğrencisi Mahmut, gerçekleştirmeye çalıştıkları ticari faaliyet sayesinde Karadeniz, Kafkasya, Rusya ve Anadolu coğrafyasındaki farklı sosyal-dini gruplarla temasta bulunmuş ve onlardan etkilenmiştir.<sup>33</sup>

Şeyh Ahmet Efendi'nin çok yönlü bir ticari aktivite yürüttüğü söylenebilir. Söyle ki, Şeyh Ahmet'in Yahudi Yako isimli bir şahıstan 1515 kuruş alacaklı olduğu, aynı medresede bulunan Hasan Efendi isimli bir başka kişiye de "50 adet yüzlük Mecidiye borcu" bulunduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Ahmet, belirli bir süre sonra, nedeni açıkça belli olmamakla birlikte, muhtemelen "umur-ı memlekete müdahale" ettiği düşünüldükçe süresiz olarak Kıbrıs Adası'na

32 Konuya ilişkin belgede durum şöyle açıklanmaktadır: "Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine; Menfiyyen Kıbrıs'ta bulunan Şeyh Hasan Efendi'nin oraya azimet edecek olan zevcesi Şefika kadın, validesi Latife nam hatunlar ile mahdumu Mehmet Emin'e emsaline tevfikân mahalli emvalinden yevmi altışar kuruştan 18 kuruş itası tensip kılınmış ve keyfiyet Maliye Nezareti celilesine bildirilmiş olmağla, iktizasının ifasına himmet buyrulması siyaksında şukka", A.MKT. MHM. 431/75 (29 N. 1285)

33 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)



meşruluğundan kaynaklanmaktadır.<sup>29</sup> Bu durum, Osmanlı dönemi hukuk pratiğinin rasyonel ve doğal hukuk ilkelerinden daha ziyade egemen güç olan padişah iradesine dayanmasının bir tezahürü olarak görülebilir.<sup>30</sup>

### Bir Kültür Plantasyonu Olarak Sürgün

Osmanlı toplumunda yatay ve dikey hareketlilik yavaş olduğu kadar bütünüyle devlet kontrolünde gerçekleşmekte idi. Devlet kontrolü ve denetimi dışında, İmparatorluğun iktisadi ve sosyal koşulları, teknolojik gelişmelerin yeterince hızlı olmaması gibi faktörler de nüfus hareketlerini büyük ölçüde sınırlandırıyordu. Ayrıca, üretim biçiminin tarıma dayanması, yaşam tarzının geleneksel ve örgütlenmenin zayıf olması da nüfus dolaşımını frenleyici rol üstlenmiştir.

Diğer yandan, sistemin kişiler/bireyler yerine kurumlar etrafında şekillenmesi; toplumsal yapıda geleneksel kültürün egemen olması söz konusu dolaşımın ivme kazanmasını daha da zorlaştırıp belirli koşullara bağlı hale getirmişti. Bu durum, çevresindeki dışa kapalı dar gruplarla temas halinde bulunan, ancak kendi içine dönük onlarca alt sistemden meydana gelen devasa bir toplumsal yapının yüzyıllarca pek fazla değişmeden varlığını sürdürmesine neden olmuştur, denilebilir.

Bu perspektiften bakıldığında, bütün sürgün cezaların için söylenmesi bile, belirli hayat standardını yakalamış ve belirli bir dünya görüşünü benimsemiş kişiler bakımından, İstanbul gibi bir anakent ya da taşradaki belli şehirlerden uzaklaşmak kültür transferini olanaklı kılıyordu, denilebilir.

Merkeze yakın veya uzak bölgelere sürülenlerin yol giderleri genelde kamu kaynaklarınca karşılanmaktadır. Tazir cezası kapsamında sürgün edilen erkek ve kadınların masraflarının bir bölümü de hazinece karşılanmaktadır.<sup>31</sup>

Sürgün, bir insanın bütün haklarından yoksun bırakılması anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda, ceza aile bireyleriyle birlikte bir yerleşim biriminde zorunlu ikamet ya da göz hapsi olarak kabul edilmektedir. Bu

<sup>29</sup>Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591

<sup>30</sup>Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 594

<sup>31</sup> II. Mustafa tarafından Gümrük Emni Ali Ağa isimli bir şahsa hitaben verilen bir emir yazısında bu durum şöyle ifade edilmektedir: "Gümrük Emni Ali Ağa, Bursa'ya nefy olunacak rical ve nisvan tahmil olunmak için ücreti miriden verilmek üzere bir kıta kayık tutturasın deyu buyruldu."; A.E.II. Mustafa: 12/1160 (6 Ca. 1107/)



sürgünlük sona erdirilmektedir.<sup>27</sup> Dolayısıyla sürgün kararlarında olduğu gibi cezanın sona erdirilmesinde de büyük ölçüde subjektif kararlar verildiği iddia edilebilir.

Bununla birlikte, şartlı tahliye konu olan prensipler kimi durumda mücerred bir düşünceden ibaret kalırken, kimi zaman da somut bir veri üzerine inşa edilmektedir. Örneğin, şartlı tahliyenin önkoşullarından biri olan "ıslah-ı nefis" etmiş olma ölçütü, somut bir olgu olmaktan ziyade düşünce, fikir ve tutum gibi soyut bir şeyin sürgün edilen şahıs üzerindeki somut varlığına tekabül etmektedir. Ancak, "kendi halinde olma", "memleket işlerine müdahale etmeme" ve "güçlü bir kefil" bulunması daha somut bir durumu etmektedir. Osmanlı devletinde, şartlı tahliye konu olan bu ve benzeri teamüller, çoğu zaman yazılı olmayan bu hukuk ilkeleri, sürgüne konu olan yazışmalarda açıkça belirtilmektedir.<sup>28</sup>

Şartla sürgün cezasının sona erdirilmesi, tazir cezalarında aracılığın ve cezalandırmaktan vaz geçmenin, bir başka anlatımla adli af uygulamasının

27 Darulmuallimin öğrencilerinden Dağıstanlı Hamdi isimli bir kişinin sürgün hayatının sona erdirilmesine ilişkin bir belgede, ceza infazından vaz geçilmesi ve tahliye prosedürü şu şekilde özetlenmektedir: "Şeyhülislam efendi hazretlerine; Darulmuallimin talebesinden olup, bazı mertebe cünhası vukuuna mebni, li'ecli't-tedib Manisa'ya nefy ü ta'zib kılınmış olan Dağıstani Hamdi Efendinin müddet-i ikameti altı mahı tecavüz ederek ıslah-ı nefis etmiş olduğundan bahisle avf ve ıtlakı hususuna dair livai-i mezkûr meclisinden varit olan mazbatasıyla melfufu arzuhal Meclis-i Vala'ya bi'l- havale kıraat olunarak manzur-ı vala-yı meşihat-penahileri buyrulmak üzere leffen gönderilmiş olmağla, ol babta emr ü irade hazret-i men lehü'l-emrindir.", A.MKT. NZD: 155/36 (3 Za. 1271)

28 Erzurum'da sürgünde bulunan eski Van Müftüsü Mustafa efendinin şartla tahliye edilmesi örneği, adli af uygulamasının oldukça çarpıcı bir örneği olarak, ilgili tezkerede şöyle ifade edilmektedir: "Cünha-i vakıasına mebni Erzurum'a nefy olunmuş olan Van Müftüsü Mustafa Efendi'nin avf ve ıtlakına dair Meclis-i Vala'nın mazbata-i memhuresi, evrak-ı melfufesiyle beraber manzur-ı âli buyrulmak için arz ve takdim kılındı.

Müfti-i muma ileyhin kayd-ı nefiyden tahlisi ve yahut kendüye maaş tahsisi hakkında vaki olan istidasına mebni, keyfiyet zat-ı valayı meşihat-penahi ile lede'l-muhabere, açıktan maaş tahsisi uyamayacağı ve avf ve ıtlakında bir gûna beis olmadığı beyan ve iş'ar; ve ol babta terkim olunan irşat-i aliyye irsal bulmuş olduğuna ve muma ileyhin müddet-i nefyi hayli vakit olarak şimdiye kadar ıslah-ı nefis etmiş olduğuna mebni; ber-muceb-i işaret-i aliyye ba'de-zin kendi haliyle meşgul olmak ve memleket umuruna ve saireye karışmamak üzere, kavi kefile rabt olunarak, efendi-i muma ileyhin avf ve ıtlakı tezekkür olunmuş ise de ol babta her ne veçhile emr ü ferman merhamet-unvan hazret-i mülukane müteallik buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkereler.", A. AMD: 27/15 (12 Safer 1267)

şekilde olanaklı olmadığı belirtilerek, “menfasının merhameten Edirne'ye tahvili” uygun görülmüştür.<sup>26</sup>

### Şartlı tahliye veya sürgün hayatının sona ermesi

Sürgüne gönderilenler, sürgün hayatının altıncı ayından itibaren değişik gerekçeler ileri sürerek kendilerine veya ailenin diğer bireylerine finans desteği talep etmekte. Maddi destek gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin, sürgün edilenlerin büyük bir kısmı aile bireylerinin kendi yanlarına gelmesi için siyasi-idari yardım talebinde bulunmaktadır. İlmiye piramidinin farklı kademesinde daha önce aktif görev almış kişiler, dini ve insani gerekçeler ileri sürerek bu yola daha çok başvurumaktadırlar.

Ayrıca siyasi otoriteye etki yapabileceği düşünülen belirli şahıslar devreye sokularak, tanışıklık ve yakınlık ideolojisiyle sürgünlük döneminin sona erdirilmesi talep edilmektedir. Altı ay ya da bir yıllık bir süreden sonra, önce ilgili mercilere doğrudan veya dolaylı yollardan başvuru yapılmaktadır. Daha sonra ya sürgün mahallinin yargıcı veya bağlı olduğu en üst makam olan meşihat, ya da idari makamda görevli olanlar, sürgün edilen şahsın “ıslah-ı nefis” ettiğinden söz ederek, sürgün hayatının sona erdirilmesini talep etmekte, bir anlamda aracılık yapmaktadırlar.

Sistemin işleyişinde ideolojik yakınlık ve tanışıklık ideolojisi kadar, çıkar ilişkisi de belirli ölçüde etkili olmaktadır. Ancak her şeyi bu ideolojik bağla izah etmek mümkün değildir. Dolayısıyla, sürgün edilen şahıslar, zaman zaman geleneksel Osmanlı hukuk sisteminin yazılı olmayan uygulamaları temelinde şartla salıverilmektedir. Genel olarak soyut ilkeler çerçevesinde

26 Konuya ilişkin bir belgede durum şu şekilde açıklanmaktadır: “Drama sancağı dâhilinde sarı Şaban Kazası naibi Mustafa Efendi'nin, mukaddema İnöz Kazası niyabetinde iken vuku buluna irtikâbı (...) üzerine, bi'l-istizan, şeref-sudur buyrulan emr ü ferman-ı hazret-i cihandari mucibince İstanköy ceziresine nefy ü ilcası mukarrer olan Naib Mustafa Efendi pek hasta ve fakir olarak orada bir veçhile taîş ve ikamet edemeyeceğinden, efendi-i muma ileyhin mukaddemki ısdar buyrulan ferman-ı âli tarihinden itibaren menfasının merhameten Edirne'ye tahvili zımında müceddeden emr-i âli ısdar tezekkür olunduğuna dair Meclis-i Vala'dan tanzim kılınan bir kıta mazbata, evrak-ı melfufuyla manzur-ı âli buyrulmak için arz ve takdim kılınmış olmağla; ol babta her ne veçhile irade-i seniyye-i hazreti cihandari şeref-sünuh buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkere.”, A.AMD: 85/7 (1274)



murafaalarının icrası"nı talep etmiştir.<sup>22</sup>

Bu dava, ilmiye piramidi içinde yer alan farklı alt gruptaki şahısların kendi aralarında büyük bir çıkar çatışması mücadelesi verdiklerine ilişkin tipik bir örnek teşkil etmektedir. Karşılıklı iddia ve davaya konu olan bu olay, aynı zamanda, ilmiye mensupları içinde, medreseliler ile tekke ve zaviye taraftarları arasında var olduğu düşünülen çıkar mücadelesinde müftülerin fetvalarıyla zaman zaman ikinci gruptakiler lehine taraf olduğuna işaret etmektedir.<sup>23</sup>

### Sürgün yerinin değiştirilmesi

Sürgün dönemi, zaman zaman, bürokratik bir müdahale ile rahat bir seyahate, farklı bir bölgede değişik bir kültürel ortamda yaşamaya dönüşebilmektedir. Sürgün yerinin değiştirilmesi, sürenin uzatılıp kısaltılmasında belirli bir hukuki norm ve kural bulunduğu ilişkin herhangi bir veri yoktur. Dolayısıyla, karar vericilere, siyasi otoriteye yakınlık veya tanışıklık, onları etkileyebilecek makamda bulunanların tavassutu bu konuda belirleyici olmaktadır. Bürokraside görev yapan sivil ve askeri görevliler çok daha aktif rol üstlenmektedirler.<sup>24</sup> Zira sürgün cezalarının affedilmesi ve cezanın infaz mahallinin değiştirilmesi konusunda aracılık yapılması<sup>25</sup> tazir cezalarında sıkça görülen bir uygulamadır.

Bazı kamu görevlileri, geçmişe yönelik olarak soruşturulmakta ve herhangi bir suiistimal ve görevi kötüye kullanma varsa yargılanıp sürgün edilmektedir. Sürgün edilen şahıslara belirli bir hak mahrumiyeti getirilirken, cezanın infazı sürecinde ailenin diğer bireylerinin çok fazla etkilenmemesine özen gösterilmektedir. Bu nedenle, belirlenen sürgün yeri, zaman zaman hastalık ve yoksulluk gibi farklı nedenlerle değiştirilebilmektedir. Örneğin, İstanköy Adası'na sürgün edilmesi kararlaştırılan eski naip Mustafa Efendi'nin sürgün yeri Edirne olarak değiştirilmiştir. Mustafa Efendi'nin "pek hasta ve fakir olarak" İstanköy Adası'nda ihtiyaçlarını karşılamasının hiçbir

22 A.MKT. DV: 101/37, 1 nolu belge

23 A.MKT. DV: 101/37, 1 nolu belge

24 Prizren sakinlerinden olup Trabzon'da sürgünde bulunan Süleyman isimli bir şahıs, Rumeli ordusu reisi erkânı görevini yürüten bir bürokratin aracılığıyla, memleketine gitmemek ve herhangi bir şekilde temas kurmamak koşuluyla İstanbul'a gelerek uygun bir medresede ikamet etmesine izin verilmiştir. Bakınız; A.AMD: 26/28 (26 Muharrem 1267)

25 Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591



Bütününü gözden düşmemiş ya da ileride kendisinden yararlanılması düşünülen kamu görevlileri, bilginler ve diğerleri, siyasi-idari açıdan verebileceği zarar ve tahribat göz önünde bulundurularak uzak veya yakın bir yerleşim birimine gönderilmektedirler. Siyasi otoriteye daha fazla zarar verme potansiyeli taşıyanlar, genelde İstanbul'un politik yaşamından uzaklaştırılmak üzere, her türlü imkândan yoksun uzak taşra kentlerine sürgüne gönderilmektedirler. Daha az zararlı olduğu düşünülenlerin ise, sosyal, sanatsal ve ilmi faaliyetleri yürütebileceği İstanbul'a yakın yerleşimlerde zorunlu ikameti tercih ediliyordu.

Geri dönerek çevresine zarar vermesi muhtemel olan, siyasi otorite aleyhinde negatif propaganda yapma potansiyeli taşıyanlar, "şerir ve edepsiz makuleden" olanlar, kontrol ve denetimlerinin kolay olması nedeniyle, doğal koşulları bakımından uygun olan adalara sürgün edilmektedirler. Daha çok Tanzimat sonrası ve Meşrutiyet döneminde olmakla birlikte ülke dışına sürgüne gönderilenler de olmuştur.

Ege ve Akdeniz'deki irili ufaklı birçok ada dışında, Marmara denizindeki adalar da sürgün mahalli olarak seçilmiştir. Mısır, Trablus, Mekke ve Medine de belli başlı sürgün bölgeleri idi. Rumeli, Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki bazı büyük yerleşim birimlerinin sürgün yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bursa, İzmir, Kütahya, Manisa, Edirne ve Trabzon bunlardan sadece bir kaçıdır.<sup>21</sup>

Söz konusu sürgünlerin ne kadarının yasa/kanunlara uygun objektif kararlar olduğu, ne kadarının ise grup içi ve gruplar arası dayanışma ve çatışmaya, çıkar ilişkilerine dayalı subjektif tasarruflar olduğu bütününü bilinmemektedir.

Örneğin; Çorum'da Emir Mahallesi'nde inşa edilmiş bulunan Fatma Hatun Medresesi'nin arsası, aradan bir asırdan daha uzun bir süre geçtikten sonra, Konyalı Mustafa Baba tarafından Mevlevihane dergâhı olduğu iddia edilmiştir. Konyalı Mustafa Baba, "yedinde davasına muvafık fetva-yı şerife bulunduğu" söz etmiş, söz konusu medrese mütevellisi Salih Efendi ise dilekçe hakkını kullanarak, "mahallinde erbâb-ı vukuf marifeti ile bi't-tahkik

21 Bursa (A.Eil.Mustafa, No: 12/1160); İzmir (A.MKT.MVL: No: 89/46); Kütahya (A.MKT.NZD: No: 256/56, A.AMD: No: 32/71); Manisa (A.MKT.NZD. No: 155/36); İstanköy ve Edirne (A.AMD: No: 85/7); Kıbrıs (A.MKT.MHM. No: 431/75), Bozcaada (Cevdet-Maarif, No: 2158); Trablusgarp (A.MKT.MHM. No: 470/83,89); Trabzon (A.AMD, No: 26/28)

mercii olan siyasi otorite tarafından belirlenmektedir.<sup>19</sup>

Tanzimat sonrası dönemde, sürgün kararları alınırken, Ceza Kanunu'nda hüküm bulunmadığı takdirde çoğu zaman geleneksel sitemin teamül ve uygulamaları devreye sokulmaktadır. Örneğin, Erzurum kökenli olup İstanbul'da çeşitli konaklarda hizmetçilik yapan Ayşe isimli bir kadını uygun bir erkekle evlendirmek vadiyle kandırarak önce Selanik'e, sonra da Niş'e götürüp cariye olarak satma teşebbüsünde bulunan Nişli Şerife kadın yargılanarak suçlu bulunmuştur. Ancak Tanzimat sonrasında kabul edilen Ceza Kanunu'nda Şerife Kadın'ın suç teşkil eden eylemine uygun bir ceza bulunmamıştır. Bu nedenle Şerife Kadın, "kendisinden emniyet-i ahali meslub olduğu" ve yine "kendisinin adeta şerir ve edepsiz makuleden olduğu" gerekçesiyle Niş vilayeti içerisinde başka bir yerleşim birimine "tard ve defi" yani sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır.<sup>20</sup>

Ücret karşılığında ya da ücretsiz olarak seks işçisi olarak çalışmak, başka kadınları seks işçisi olarak çalıştırmak veya bu amaçla alıkoymaya ilişkin "Kanun-ı Cedid" denilen Yeni Ceza Kanunu'nda herhangi bir hüküm bulunmaması, Tanzimat sonrası dönemde sekülerleşen hukuk sisteminde sorunların yazılı olmayan kurallar temelinde çözümlenmesine yol açmıştır, denilebilir.

### Sürgün mahalleri

Gerek klasik sisteminin egemen olduğu 15.-19. yüzyıllarda ve gerekse Tanzimat'la başlayan yeni dönemde Osmanlı toplumunda muayyen bir sürgün mahallinden söz edilemez. Sürgün yerleri genelde sürgüne gönderilen şahsın mesleği, sosyal statüsü, kamu hizmetinde üstlendiği rol ve fonksiyonlarına göre belirlenmektedir. Bazı durumlarda, yüksek rütbeli bir kamu görevlisi için Boğaziçi'ndeki herhangi bir köy yerleşim birimine gönderilmiş olmak tüm hayat damarlarının kesilmesi anlamına gelebiliyordu. Bir bürokratin İstanbul dışına gönderilmesi balığın suda çıkarılmasına dönüşebiliyordu.

19 Sudurdan Şükrü Efendi'nin İstanbul Kadılığı sırasında yaptığı bir eylemin, "Saye-i ma'delet-vâye-i hazret-i mülukânede haiz olduğu rutbe-i refiaya ve bulunduğu memuriyet-i muhteremenin sıfat-ı celilesine kat'a yakışmayacak suretle ictisar eylediği hareket-i nâ-marziyesi kendisinin tedibini davet eder bir töhmet ve kabahat olduğu" belirtilerek, "Bundan böyle hidemât-ı şer'iyede kullanılmamak üzere, bila-müddet Kütahya'ya nefy ü icla olunması" yönünde karar verilmesi yukarıda öne sürdüğümüz görüşü teyit etmektedir. Bakınız, A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

20 A.MKT. MVL: 107/10 (24 N. 1275)



### Sürgün süresi

15–19. yüzyıllar arasındaki geleneksel Osmanlı sisteminde verilen sürgün kararlarında/emirlerinde herhangi bir süre sınırlaması bulunmamaktadır. Bu durum, sürgün cezasına ilişkin alınan kararların sübjektif idari tasarruflar olduğu yönündeki yaygın kanıyı pekiştirmektedir. Geleneksel Osmanlı sisteminde modern çağın pozitif hukuk normlarıyla mukayese edilecek düzeyde bir hukuk devleti ilkesinden söz edilemez elbette. Ancak, sistemin genel hukuk prensipleri üzerine inşa edilmiş olduğu da bir gerçektir.<sup>15</sup>

Diğer yandan, Tanzimat'la başlayan yeni dönemde, özellikle 1840 ve 1860'lı yıllarda Batı formunda çıkarılan Ceza Kanunu'na atıf yapılarak, sürgün cezalarında süre açıkça belirtilmektedir.<sup>16</sup> Örneğin, Sahte müderrislik beratı tanzim ettiği iddia edilen bir şahıs tutuklanıp muhakeme edilmiş; yargılama sonunda Kanun-ı Ceza hükümlerine göre 8 ay süreyle Bursa'ya sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Sürgün hayatı, şahsın tutukluluk halinin başlangıç tarihinden itibaren geçerli olmaktadır.<sup>17</sup>

Ancak bazı durumlarda Tanzimat sonrası dönemde bile sürgün cezasında süreye yer verilmemektedir.<sup>18</sup> Suçun yaptırımı yasama organı ya da karar

15 Söz konusu genel hukuk prensiplerinin gözetilmekte olduğu, yargının en tepesinde yer alan Kazaskerlik görevinde bulunan eski İstanbul kadılarından Şükrü'nün memuriyet göreviyle bağdaşmayan bir işlem-eylem yaptığı iddiasıyla soruşturmaya tabi tutulmasından da açıkça gözlemlenmektedir. Şu ifadeler soyut, teorik genel hukuk ilkesine atıfta bulunmaktadır: "Kazaskerlik makam-ı refi'inde ve sair hükümet-i şer'iyyede bulunan zevât-ı fehâm mukteza-yı şer'i şerif üzere ru'yet-i umur-ı ibade memur olarak, böyle bir emanet-i celileyi suiistimalden hıfz ile, iltizam-ı adalet ve hakkaniyet akdem-i vezaif-i zimmet olduğu halde," A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

16 A.MKT.NZD: 253/65, 1 ve 2 nolu belge (24 Recep 1274)

17 Söz konusu durum, bir arşiv belgesinde şu şekilde ifade edilmektedir: "Zaptiye Müşirine, Sahte müderrislik beratı tanzimiyle müttehem olup, Bab-ı zaptiye'de mahpus olan İsmail'in Kanun-ı Ceza ahkâmı iktizasınca müddet-i mahbusiyeti tarihinden itibaren kendisinin 8 ay müddetle Bursa'ya nefy ü icla kılınması hakkında şeref-sadır olan ferman-ı âli iktizasından olmağla, Mucibince merkurum mahal-i menfasına i'zâm kılınması babında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir." Bakınız, A.MKT.NZD: 242/53 (4 R. 1274)

18 Örneğin; Ortodoks İslam doktrinine aykırı görüş beyanında bulunduğu gerekçesiyle tutuklanıp hapse konulan Hacı Bektaş dergâhı postnişinlerinden Selanikli Hasan Baba, 2 za. 1290 tarihinde süre belirtilmeden Trablusgarp vilayetine (A.MKT.MHM:470/89), alkollü içki tükettiği ve diğer büyük günahları işlediği, ayrıca Yedikule meyhanelerinde zamanlarını geçirdikleri nedeniyle Seyyit Mehmet Arif ve Seyyit Mehmet Said isimli müderris yine süresi olarak Bozcaada'ya sürgün edilmişlerdir. Cevdet-Maarif: 2158 (3 B. 1210)

### **Dinen günah sayılan kabahat veya suçlardan birini işlemek**

Bu suç ve kabahatlerin kapsamı oldukça geniştir. Sürgüne konu olan olaylarda bu kapsamdaki suçları tanımlamak için çoğu zaman farklı kavramlara yer verilmektedir.

Örneğin, silahla dolaşma, “kadın ve oğlan peşinde olma” veya meyhaneye gitme. Bunlar, ilmiye kökenli bir kamu görevlisi için meslekle bağdaşmayan bir suç olarak kabul edilirken, başka meslekten olan bir kişinin benzer eylemde bulunması şeriata aykırı kabahat ve suçlar kapsamında değerlendirilmektedir. Nasla belirlenen, ancak yaptırımı siyasi otoriteye ya da yetkili yasama organının takdirine bırakılmış olan birçok suç bulunmaktadır. Bunlardan biri de alkollü içki tüketmektir. İlmiye zümresine mensup değişik kademedeki birçok şahıs farklı zamanlarda bu suçu işlediği tespit edildiğinde sürgün cezasına çarptırılmıştır.

Örneğin; Seyyit Mehmet Arif ve Seyyit Mehmet Said isimli iki ayrı müderris, alkollü içki aldıkları ve meyhanelerde zaman öldürdükleri gerekçesiyle, “ibreten li's-sairin liecli't-tedip” olmak üzere, Bozacaada'ya süresiz olarak sürgün edilmişlerdir. Sürgün cezası, dönemin Şeyhülislamı Dürriyade Mehmet Arif'in teklifi ve padişahın onayı ile gerçekleşmiştir.<sup>14</sup>

Osmanlı döneminde, imparatorluğun en kalabalık şehri İstanbul, muhtemelen en fazla suç işlenen merkezlerinden biriydi, denilebilir. Taşrada görevli birçok kamu çalışanı veya sivil birey, ya yaşadığı sosyal çevrenin veya ailesinin baskısı nedeniyle yapamadığı birçok eylemi İstanbul'da daha kolay bir şekilde gerçekleştirmektedir. Bu nedenle birçok kişi için İstanbul bir cazibe merkezi olmuştur.

Nasla belirlenen ve yaptırımı siyasi temsilcilere bırakılmış suçlardan bazıları sürgüne konu olan metinlerde şu şekilde ifade edilmektedir: “Şeran olan harekât-ı şenie ve kabiha” işlemek, “rüşvet ile kura neferatını ketm ü ihfa” ve “itikad-ı ehlişünneti ifsat ve izlal” etmek, “şurb-ı hamrı ve kebair-i saireyi mürtekip” olmak, “meyhanelerde emrar-ı vakit geçirme”, bir şahsın “kendisinden emniyet-i ahali meslub” ve “şerir ve edepsiz makuleden” olmak.

Söz konusu nedenlere ek olarak birçok başka nedene dayalı olarak, kamusal alanda mal ve hizmet üreten, farklı sosyal gruplarla ilişki içinde bulunan sivil bireyler ve kamu çalışanları ciddi bir hak mahrumiyeti olan sürgün cezasına çarptırılmışlardır.

<sup>14</sup> Cevdet-Maarif: 2158 (3 B. 1210)



Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Recep 1274 yılında, İstanbul'da Rumelihisarı Camii imamı Mehmet Efendi'nin, bahriyede görevli üç ayrı şahsı "askerden alıkoymak" karşılığında toplam on bin kuruşun üzerinde bir para aldığı tespit edilmiştir.<sup>11</sup> Aynı imam, Taşçı Karabet isimli bir şahsa aylık yüz elli kuruş karşılığında Rumelihisarı'nda bulunan mezarlıktan taş kırdırma ve çıkartma ruhsatı verdiği, bu amaçla mukavele yaptığı ortaya çıkarılmıştır.<sup>12</sup> Yargılama sonucunda söz konusu İmam Mehmet önce meslekten uzaklaştırılmış, rüşvet olarak aldığı para misliyle geri ödettirilmiş ve iki yıl süreyle Kütahya'ya sürülmüştür.<sup>13</sup>

11 İmam Mehmet'in bahriye askerinden rüşvet aldığı şu ifadeyle açıklanmaktadır: "Rumelihisarı'nda kâin cami-i şerifin imamı Mehmet Efendinin asker-i bahriye neferatından Edirneli Salih oğlu Hamza ile Abanalı Tatar oğlu Mehmet nam şahısların pederlerinden (...)bunları askerden kurtarmak üzre Hamza'nın pederi Salih'ten peşin olarak 3.000 ve Mehmet'in pederi Tatar'dan dahi 5.400 kuruş aldığı ve Abanalı Molla oğlu Halil'den dahi iki defada 2.300 kuruş ahz eylediği inde'l-muhakeme tebeyyün eylemiş olup;", A.MKT:NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

12 İmam Mehmet'in sürgün edilmesine neden diğer suçları ise belgede şu şekilde açıklanmaktadır: "Merkumun işbu harekâtından başka, daima deavi-i zarûre ile halkı ızrar etmek ve mürur tezkeresine verilen ilmühaberlerden ve mechulü'l-hal ve uygunsuz eşhası kabul etmesinden dolayı bir takım akçeler almak; Ve Rumelihisarı'nda kâin kabristanın servi ağaçlarını kesip satmak gibi irtikabâtından ve cihetine mutasarrıf olduğu imamet ve hitabet sıfatına mugayir kabhiyâtından bahisle şikâyeti havi keşide umum ahali-i mahalle tarafından bir kıta muhızır takdim olunup bu sırada zikrolunan kabristandan taş kırdırmak üzere Taşçı Karabet nam kimesne mahiye 150'er kuruşa mukavele ederek ve beş aylığı peşin olarak senet ve ruhsat verdiği dahi ilave-i şikâyet olunduğundan;", A.MKT:NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

13 Rüşvet alan İmam Mehmet'in yargılama sonucunda suçlu bulunarak iki yıl süreyle sürgün cezasına çarptırılmış olduğu belgedeki şu ifadeyle vurgulanmaktadır: "İşbu şikâyet-i vakıanın sıhhati huzur-ı hazret-i fetva-penahide ber-nehc-i şer'i sabit olarak üzerinde bulunan imamet ve hitabet ciheti ref olunmuş ve merkumun ber-minval-i muharrer Taşçı Karabete satmış olduğu taş ocağı derhal tatil ettirilmiş olmasıyla merkum bu veçhile şeran olan harekât-ı şenie ve kabihasıyla beraber kura neferatını ketm ü ihfa ile rüşvet yolunda akçe aldığı inde'l-muhakeme tebeyyün etmiş ve merkumun ketm-i nüfus için aldığı rüşvet akçesinin iki kalem 8.400 kuruş Tersane-i Amire canibinden hıfz ve tevkif olunup; Abanalı Molla oğlu Halil'den me'huzu olan 2.300 kuruş zimmetinde kalmış idüğüne binaen işbu 2.300 kuruştan iki katı ve mezkûr 8.400 kuruşun bir misli tahsil olunduktan ve Karabet'ten taşocağı için me'huzu olan 750 kuruş dahi alındıktan sonra merkum Mehmet Efendi'nin bermûceb-i kanun iki sene müddetle Kütahya'ya nefyi;", A.MKT. NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

isimli bir şahıs, "itikat-ı ehlişünneti ifsat ile halkı ızlal" ettiği gerekçesiyle önce tutuklanıp hapse atılmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Daha sonra, "bir şahs-ı muzır ve muzıl" olan Hasan Baba'nın hapiste tutulmasının uygun olmayacağı düşünülerek süresiz olarak Trablusgarp vilayetine sürgün edilmiştir<sup>10</sup>

### **Din ve devlet büyüklerine sözlü hakaret etmek**

Diğer yandan, gerek dini önderlere ve gerekse devlet büyüklerine sözle hareket etmek sürgün cezasını gerektiren bir suç türüdür. Manastır'da medrese öğrencilerinden Abdullah isimli bir genç Hz. Ömer'e sözlü hakarete bulunduğu gerekçesiyle sürgün edilmiştir. Sürgün kararına, "salahı zahir" oluncaya kadar salıverilmemesi notu düşülmüştür.

### **Rüşvet almak**

Sürgün cezası gerektiren suçlardan biri de rüşvettir. Osmanlı toplumunda her dönemde pek çok kamu görevlisi rüşvet almakla suçlanmışlardır. İlmiye mensupları arasında özellikle yargı görevini ifa eden kadıların rüşvet alarak meşru olmayan işler yaptığı bilinmektedir. Rüşvetin yaygın olarak alınıp verildiği iddiası geleneksel Osmanlı sisteminde pek de yabana atılacak bir durum değildir. Söz konusu rüşvetin ilmiye zümresinin sadece belirli kademesinde görev yapanlarla sınırlı olmadığı, aksine her düzeydeki ilmiye mensuplarının rüşvet yoluyla haksız kazanç sağladıkları yadsınamaz bir gerçektir.

10 Konu hakkındaki belgede durum şöyle açıklanmaktadır: Trablusgarp Vilayeti Celilesine; Hacı Bektaş Veli (K.S) Hazretlerinin dergahı şerifleri şeyhi Seyyit Feyzullah Efendi bundan mukaddem zümre-i ravafiz tarafından bütün bütün meşihattan ib'âd ile yerine postnişin unvanıyla ik'âd edilmiş olan Hasan Baba itikad-ı ehlişünneti ifsat ile halkı ızlal/ihlal etmekte bulunmasından dolayı, ol babta Meclis-i Meşayih'te tanzim olunan mazbata üzerine taraf-ı âli-i meşihat-penahiden vuku bulan iş'âr mucibince, merhum Hasan Babanın tekyeden tard ve ihracıyla Der saadet'e inha ve meşihatça mumaileyh ile Feyzullah Efendi'nin ik'âdı Ankara Vilayeti celilesine bildirilmiş;Ve anın üzerine mahallince iktizasının icrasıyla merhum Der saadet'e gönderilmiş ise de böyle bir şahs-ı muzır ve muzılın burada da bulundurulması mevkiyan caiz olamayacağından, merhum, Zaptiye Nezareti behiyyesi canibinden vilayet-i celilerine iz'âm ve ib'âd kılınmış olmağla bade-zin oradan bir tarafa savuşmaması için takyidât-ı mukteziye icrasına himmet buyrulması," A.MKT.MHM: 470/83, 1 nolu belge (2 Za. 1290); A.MKT. MHM: 470/89 (2 Za. 1290);



eseri basan Bosnalı Ali'ye bir ay meslekten men (matbaayı kapatma) cezası yanında on Mecidiye tutarında para cezası verilmiştir. Basılı risaleyi satan Hoca Emin'in öğrencilerinden Abdullah ise kısa süreli hapis cezasına çarptırılmıştır.<sup>8</sup>

### Umur-ı devlet ve halka müdahale: Siyasi ve idari işlere karışmak

Devlet, toplumdan gelebilecek hoşla gitmeyen söz ve eylemler karşısında mevcut düzeni korumak amacıyla belirli hukuk ilkeleri ihdas etmekte ancak bu kuralları çoğu kez rasyonel değil sübjektif olarak uygulamaktadır. Homojen bir toplumsal yapıya sahip olmayan Osmanlı devletindeki farklı kesimden insanların birbirine karşı işledikleri kural ihlalleri, dahası egemen kişilerin hukuk dışı eylemleri Osmanlı yöneticilerinin denetimi dışında tutulmaktadır.

Diğer yandan, devlet, kurulduğu ilk asırdan itibaren bilgi üretimini, dağıtımını ve paylaşımını tekeline geçirmiş olduğundan, verili düzeni sarsacak nitelikte, denetim ve kontrol dışında, topluma farklı bir bilgi pompalanmasına asla müsaade etmemekte, bu yöndeki girişimleri güç kullanarak zorla ortadan kaldırmaktadır. Herhangi bir eylemin ucu eğer "Devlet"e dokunuyorsa buna asla kayıtsız kalınmamaktadır.<sup>9</sup>

Örneğin, Hacı Bektaş Veli dergâhı postnişinlerinden Şeyh Hasan Baba

8 Konu hakkındaki belgede durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Hırka-i şerif civarında mukim Trabzonlu Hoca Emin Efendinin, tütün hakkında bazı ifadât-ı muzırrayı havi bir takım resâil tab ve neşir eylemesine mebni, kanunen ve mahbusu tarihinden itibaren iki sene müddetle Kütahya'ya nefy olunması; Ve mezkûr risaleleri tab eden Bosnavî Ali Efendi'nin dahi bir mah müddetle matbaası kapattırılıp kendisinden 10 adet Mecidiye altını ceza-yı nakdi tahsili; Ve muma ileyh Emin Efendi talebesinden olup mezkûr risaleleri satmak üzere iken bu tarafa celb ettirildiği beyan olunan Abdullah Efendinin talebeden olmak ve hocasının emrini infaza mecbur bulunmak hasebiyle, şimdiye kadar müddet-i mahbusiyeti hakkında ceza-yı kâfi addolup tahliye-i sebili," A.MKT.MHM: 376/89 (11 Za. 1283)

9 Yukarıda sözü edilen sadrazamlık tezkeresinin devamında yer alan şu ifadeler, ortaya attığımız iddiayı doğrular niteliktedir: "Ve bade izin Tabhane-i Amire'den başka mahalde böyle ecza-i şerife tab olunmaması hususunu takyidat-ı kâmile ve mütemadiyenin icrası hususunun savb-ı şeriflerine bildirilmesi zat-ı valayı meşihat-penahi ile olunan muhabere üzerine Meclis-i Vala'da tezekkür ve tensib olunarak, bi'l-istizan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî dahi ol merkezde müteallik ve şerefsudur buyrulup, mucibince iktizası/icabı icra kılınmış olmağla, (...)"; A.MKT. MVL: 89/46 (4 Z. 1273)

gözlemlenmektedir. Ayrıca, izin alınmadan basılan ya da basılıp çoğaltılmasına izin verilmeyen Kur'an cüzlerini dağıtan ve ticaretini yapan biri esnaf diğeri ilmiye kökenli iki kişi için hiçbir yaptırım uygulanmamaktadır.<sup>6</sup>

Bir şeyin men edildiğini bilerek yapmak suç, aynı şeyi bilmeden yapmak suç teşkil etmiyor, dolayısıyla cezai bir sonuç ve yükümlülük doğurmuyor. Bastığı kitabın içeriğini bildiği düşünülen Müslüman bir matbaacı cezalandırılmakta, aynı fiili gerçekleştiren Osmanlı vatandaşı olmayan (ecnebi) bir gayrimüslim ceza almamaktadır.

Yasaklanmış bir eylemi gerçekleştiren Müslüman'a bilerek bir fiili icra etmiş olma ve kasıt ön şartı aranarak ceza verilmekte, Müslüman olmayan bir şahsa bilmeden bir fiili yaptığı ve eylemde herhangi bir kasıt bulunmasına kanaat getirilerek suç verilmemektedir.

Yukarıdaki örnekte yer alan suçta olduğu gibi, infaz sürecinde cezanın bireyselleştirilmesinden söz edilebilir. Bir başka ifadeyle, cezanın, suçu işleyen şahsın konumuna uygun olarak tatbik edilebileceğinden bahsedilebilir.<sup>7</sup> Nitekim İstanbul'da tütün hakkında zararlı bir kitap/risale yayınlayıp dağıtan iki ayrı kişiye, sosyal statüleri, mesleki durumları ve olaydaki rolü göz önünde bulundurularak farklı cezalar uygulanmıştır.

Bütün hakkında bir takım "zararlı" ifadeler ihtiva eden bir "risale" yayımlatan Trabzonlu Hoca Emin Efendi iki yıl süreyle Kütahya'ya sürülmüş;

6 Söz konusu olayla ilişkili olarak Meşihata ve Takvimhane yönetimine Sadrazam ofisinden gönderilen bir yazıda şöyle denilmektedir: "Takvimhane-i amire nazırıyla taraf-ı vala-yı meşihat-penahiye; Sahaf esnafından Mısırlı Mustafa ve Yeni Camii şerifi kayyımı Abdi Efendi'nin alıp satmış oldukları matbu amme ve tabareke cüzü şerifleri Kasımpaşa'da Kör Muhyiddin ve Kulekapısı'nda Maltalı Feriko'nun matbaalarında tab olunduğu ikrarlarıyla tebeyyün etmiş olup; Fakat bunlardan Feriko taba-i ecnebiyeden olduğu cihetle ne olduğunu bilmeyerek tab eylemiş olmasına ve merkumân Abdi ve Mustafa efendiler dahi zikrolunan cüzleri ticaret kasdıyla alıp satmış olmalarına nazaran bunlar hakkında kanunen bir gûna ceza tertip etmeyip; Merkum Kör Muhyiddin İslam'dan olup bu cüzlerin ne olduğunu ve tabının cihet-i memnuiyetini bilerek tabına ictisar eylemesinden dolayı kabahatli olarak bu misilli eşhasın tedibiyle emsalinin terhibi lazımeden bulunmuş olduğundan; merkum Kör Muhyiddin'in li-ecli't-tedip bir sene müddetle İzmir'e nefy ü tedibi; (...)" A.MKT. MVL: 89/46 (4 Z. 1273)

7 İslam ve Osmanlı ceza hukukunun usul ve yargılama süreci ve uygulaması alanında birçok titiz çalışma gerçekleştirmiş bulunan Prof. Mustafa Avcı, tazir suçlarının infazında cezanın suçu işleyen kişinin şahsına uygun hale dönüştürülmesinin temel prensip olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla, aynı suçu işleyen iki kişiye farklı cezalar verilmesini hukukun temel ilklerine aykırı olmayacağını iddia etmektedir. Bakınız, Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591



Eğitim-öğretim faaliyeti yapan her kademedeki ilmiye zümresi mensuplarının silah taşınması, ders yapmaması, kadın peşinde olması ve benzeri ahlaki zafiyet içinde bulunmaları her dönemde suç kabul edilmiş ve cezalandırılmıştır.

Örneğin, Bursa'da medresede sakin üç kişi silahla dolaştığı, ders yapmadığı, aksine kadın peşinde oldukları ve oğlancılıkla ilişkili oldukları gerekçesiyle kadı ve mütesellimin araştırmaları sonucunda cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir.<sup>5</sup>

### **İzinsiz olarak, siyasi ve dini propaganda amacıyla eser basmak**

Diğer yandan, izin alınmadan kitap, süreli ve süresiz dergi ve benzeri eser basılması; propaganda amaçlı olarak siyasi ve dini içerikli eser telif ve tercüme edilmesi, bunların çoğaltılması ve dağıtılması da sürgün nedenidir. Fakat aynı şeyi basmalarına rağmen, Osmanlı vatandaşı olan matbaacı sürgüne gönderilirken yabancı uyruklu olan şahsa herhangi bir ceza verilmediği

refiaya ve bulunduğu memuriyet-i muhteremenin sıfat-ı celilesine kat'a yakışmayacak suretle ictisar eylediği hareket-i nâ-marziyesi kendisinin tedibini davet eder bir töhmet ve kabahat olduğundan; bundan böyle hidemât-ı şer'iyyede kullanılmamak üzere, bila-müddet Kütahya'ya nefy ü icla olunması tensib ve istizan buyrularak, ol babta müteallik ve şerefsüdur buyrulan emr ü irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî veçhile iktizası icra ve efendi-i müşaru ileyh ba-emr-i âli mahalle-i mezkureye agram ve esrâ kılınmıştır.", A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

- 5 Dönemin Bursa Kadısı Şeyh Ahmet İstanbul'a göndermiş olduğu yazıda söz konusu üç medrese öğrencisinin durumunu şu ifadelerle açıklamaktadır: "Der-devlet-mekine arz-ı dâî kemineleridir ki; (...) Mahrusa-i Bursa'da vaki medreselerde sakin talebe guruhu ehl-i ırz ve talim-i ulum ve tedris ile olmak muktezasından iken; (...), Sultan Yıldırım Beyazıt Han medresesinde sakin İznik-midli Külahlı Ali ve Aydınli Kara Mustafa ve Sultan Murat-ı Sani Medresesinde sakin Aydınli Osman nâm kimesneler talebe-i ulûm suretine girip; ilim ve marifetten bî-behre, daima âlat-ı harb ile gezip, erâzil ve nikbât ile ülfet ve ihtilât; gâh fahişe avrat ve gâh oğlan ile gûna-gün fışk ve fesat eylemek âdet-i müstemirreleri olduğunu bî-garaz sikât-ı sahiha el-kelimat ihbarlarıyla ledeyi'-ş-şer mütehakkak olmağla; (...) Mezburûn, üzerlerinde âlat-ı harb ile ahz ve tedibât-ı lâıkaları icrasınca Hüdavendigar Mütesellimi marifetiyle Der-devlet-medara irsal olunmasını bilcümle vücûh-ı müderrisin-i kirâm dâileri iltimas etmeleriyle; Mezburunun kendilerini tedib ve emsalini terhib re'y-i alilerine menût mevattan olmağın, mezkuru'l-isim üç yobaz, mütesellim marifetiyle lieclî't-tedip tesyir olunduğu evvelki vakıyü'l-haldir. Bi'l-timas, paye-i serir-i alaya arz ve ilam olundu. Bakıyü'l-emr li-hazret-I men lehü'l-emrindir. Hurrîre fi 25 Safer, sene 1209."/; Cevdet-Maarif: 72 (25 Safer 1209)

yaşamdaki varoluş şartları söz konusu elitin egemen iradesiyle sınırlandırılmıştır, denilebilir. Her birey ve sosyal gruba sistem içinde belirli bir rol ve fonksiyon verilmiştir. Kurulu düzene zarar vermedikçe kişi ve gruplara pek fazla müdahale edilmemektedir. Bu, bir anlamda geleneksel sistemin devam ettirilmesi demektir. Geleneksel doku, her birey ve sosyal grubu, sistem içinde, siyasal, sosyal ve iktisadi alanda olması gerektiği yerde tutmak istemektedir.<sup>3</sup>

İşte, klasik Osmanlı sisteminin sözü edilen alanlarındaki herhangi bir noktada gelenekten uzaklaşma ve sapma teşebbüsünde bulunan birey ve gruplara karşı tazir cezası kapsamında ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımlar arasında ciddi bir hak mahrumiyeti olan sürgün önemli bir yekûn teşkil etmektedir.

Şimdi, sürgün cezasının nedenlerini belirli başlıklar altında ele alalım.

#### **Memuriyetle ve meslekle bağdaşmayacak davranış ve eylemde bulunmak**

Osmanlı sisteminde bütün kamu görevlileri, toplumdaki sivil bireyler ve sosyal gruplar yazılı olan veya olmayan belirli kurallara bağlı olarak karşılıklı olarak ilişki kurup geliştirirler; mal ve hizmet üretirler. Bu, geçmişte, her düzenli, sistemli toplumda benzer şekilde olmuştur.

Osmanlı toplum hayatında memuriyet ve meslekle bağdaşmayacak davranış ve eylemde bulunmak bir kamu görevlisi için kabahat ve töhmet sayılmaktadır. Bu bağlamda, ölen bir şahsın mirasının yazılması esnasında görevlinin fazla ücret alması görevi suiistimal olarak kabul edilmektedir. Örneğin; eski İstanbul kadılarından Şükrü Efendi, görevi sırasında ölen bir şahsın mirasının kayda geçirilmesi sırasında yasal duruma aykırı bir işlem yaparak, mesleğiyle ve göreviyle bağdaşmayan davranışı nedeniyle meşihat makamında yapılan yargılamada suçlu bulunmuştur. Buna binaen, önce kazaskerlik rütbesi alınmış, sonra bir daha kadılık görevi verilmemek üzere meslekten ihraç edilmiş ve süresiz olarak Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir.<sup>4</sup>

3 Ahmet Cihan ve İlyas Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınevi, İstanbul-2007, s. 14, 16

4 Konuya ilişkin bir belgede durum şöyle açıklanmaktadır: "(...) Sudur-ı izamdan semahatlü Şükrü Efendi hazretleri, İstanbul Kadılığı hengâmında mücerred tama'ından naşi, müteveffa Besim Bey'in veresesine intikal eden firm ve değirmen maddesinden dolayı, hilaf-ı vaki olarak hüccet-i şer'iyeye hamış tahrir ve tanzim eylemiş olduğu bu kerre huzur-ı hazret-i fetva-penahide bi'l-muhakeme tebeyyün ve tahakkuk etmiş olup; saye-i ma'delet-vâye-i hazret-i mülukânede haiz olduğu rutbe-i



**YRD. DOÇ. DR. KEMAL DAŞCIOĞLU'NUN  
“ÇORUM HAPİSHANESİ” BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN  
MÜZAKERESİ**

Abdulkadir Ozulu  
Araştırmacı - Yazar

Kemal Daşcioğlu'nun “Çorum Hapishanesi” başlıklı tebliğini okudum. Gayet güzel çalışılmış ve 1919 yılına kadar getirilmiş. Ne yazık ki, Daşcioğlu da üzülmesin, bildiride belirtildiği üzere gelmesi gereken ödenek gelmemiş, istenilen ödenek gelmemiştir, yani gönderilen ödenekler tamire bile yetmemiştir. Duvarı vurunca uçacak durumdaki hapishaneden bazı kaçışlar olmuştur. Biz bunların hikâyesini yaşayanlarımızdan dinlerdik. Ve bugün devletin kira vererek hapishane olarak kullandığı “Taşhan” halen ayaktadır. Onun bir fotoğrafı, hapishane olduğu günlerde önünde bir nöbetçisiyle çekilmiş fotoğraf, bugün kent arşivimizdedir. Bizim kardeşimiz kent arşivine bakan İrfan Yiğit bey arkadaşımız, eğer Daşcioğlu beye bu fotoğrafı gönderirse, çok güzel olacağını düşünüyorum. Ayrıca sadece hükümet bitişindeki cezaevi yeterli olmamıştır. Zaten aslı süvari jandarmanın ahırından yapılmış bir hapishanedir, çok sel bastı. Onun için de hükümete o dönemde sık sık yeni bir hapishane ihtiyacı belirtilir, ancak cevap alınamaz. Para gönderilemez. Medrese, Tabakhane Camii diye bilinen bir camimiz vardır. Buranın medresesi de vardır. Buranın medresesinin talebeleri yoktur, orası da cezaevi olarak daha ikinci sınıf göz altına alınanların ya da geçici bir süre için bekletilenler medresede tutulmuşlardır. 1922 yılına ait ceza evinde kaç kişi olduğuna dair benim elimde de bir bilgi var. Hocama oturumdan sonra vereceğim onları götürecektir. Teşekkür ediyorum.

### - III. OTURUM -

#### **DoÇ. DR. AHMET HALAÇOĞLU'NUN “BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA ÇORUM'DA EŞKİYALIK VE BAZI POLİSİYE OLAYLAR” BAŞLIKLİ BİLDİRİNİN MÜZAKERESİ**

Abdulkadir Ozulu  
Araştırmacı - Yazar

Evvela Ahmet Halaçoğlu'nun hem teklifleri hem de tebliğleri için kendisine teşekkür ediyoruz. Hem tebliğlerine, hem tekliflerine... Çorum'da bahsettiğimiz yıllarda mutasarrıf olan zatın kâtibi yani günümüzdeki yazı işleri müdürü İhsan Sabuncuoğlu Bey var. İnşallah belediyemiz bu kitapları kitaplaştıracak. O hatıralar içerisinde, mutasarrıflar “ben zarfı götürüyorum, mazrufu alamıyordum” diyor. Sözü özü doğru noter İhsan Sabuncuoğlu. O günler için 1919lu yıllarda Süleyman Sami bey mutasarrıf. Ve bahsettiğiniz İskilip civarındaki çeteyi bizzat at sırtında 60 kişiden 25 ini yok ediyor. Kör dede çetesini. Bahsettiğiniz İskilip civarındaki Ezil köyünü basan Musa çavuş çetesidir. Osmancık yolu üzerinde. Af kanunu çıkınca mütareke ile birlikte, dağa kadar gidip çocuğuyla Musa çavuş çetesini önüne katıp teslim almıştır. Zamanın meşhur eşkıyalarından olup o zaman af kanunu çıkınca ikna etmek için gitmiş olduğu dağa babam bir jandarma ile beni de götürmüştür. Tepelerde bekleyen bekçiler ve karşılayan korkunç adamlar hâlâ aklımdadır. Fuat Kepenek büyük elçi. Bu bir belge özelliği taşır diye tarihçilerimize sunuyorum. Süleyman Sami Bey büyük ölçüde eşkıyaları temizlemiş. Fakat 1919 dan sonra gelen mutasarrıflarımız, zamanın akışını benden daha iyi biliyorsunuz. Bir sürü olay olmuştur. Diyor ki Noter İhsan Bey: “Türkiye'nin en sakin yeri bu kadar olay olmasına rağmen Çorum'dur. Eğer Süleyman Sami Bey İstanbul hükümetinin gadrine uğrayıp, Çorum'dan gitmemiş olsaydı. Çorum, Milli Mücadelede çok daha etkili olurdu.” Süleyman Sami bey'in buradan ayrıldıktan sonra Bitlis valiliği var, ondan sonrada İstanbul valiliği var.



korunması gerekmektedir. Mesela, mezarlıklar, tarihi evler vs. gibi değerler korunursa o zaman moderniteye rağmen bir şeyler birbirine benzemez, kendi kimliklerini korurlar diye düşünüyorum. Çünkü tarihi eseri çok olan bir bölgede yetişen çocukla, tarihi eseri olmayan bir bölgede yetişen çocuğun kimlik oluşumu nasıl gelişir bunun tespit edilmesi lazım.

Özellikle eğitim tarihi açısından son bir iki cümle sarf edeceğim. Meclisi umumi raporları vardır. Yani il özel idare meclisinin kararlarını yansıtan raporlar. Özellikle bunlarda taşra eğitimi ile ilgili geniş malumatlar var, bunların tespit edilmesi gerekmektedir. Gerekirse Çorum Belediyesinden de yardım alınabilir. Sabrınız için teşekkür ediyorum.

## 'ÇORUM TARİHİNİN KAYNAKLARI" BAŞLIKLİ BİLDİRİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ\*

Özellikle üç tebliğ kapsam itibariyle çok geniştir. Çok geniş bir coğrafyada uzun zaman dilimi içerisinde dolandı. Burada söylemek istediğim husus özellikle temettuat defterleri ile ilgili olacaktır. Elimdeki programda "Çorum Tarihinin Kaynakları" diye bildiri ismi geçiyor. Bana göre en azından "Çorum Tarihinin Kaynaklarından Temettuat Defterleri" denilirse daha uygun olur. 1840larda 1845-1848lerde Anadolu da iki tane kıtlık hadisesi var. Burada özellikle bir şey daha dikkatimi çekti. Soyadı kanunu ile ilgili çalışacak kişiler için bile güzel bir veri malzemesi olabilir bu defterler.

Çorum'un tahrir defterlerine dayalı olarak "16. Yüzyılda Çorum" ile ilgili bildiride benim dikkatimi şu çekti. Nüfus artışının %50 gayrimüslim nüfus artışının %40 olduğu söylendi. Yani hocam sizler daha iyi bilirsiniz. O dönemlerde Anadolu'nun hemen her tarafında Müslüman nüfusu her zaman oldukça fazla olmuştur. Ama 19. yüzyıla geldiğimizde oran itibariyle Müslüman nüfusu düşüyor. Buna karşılık gayrimüslim nüfusunda oran itibariyle fazla artış var. Dolayısıyla bu problem Müslümanları daha fazla etkiledi. Bunların aslında tespit edilip daha fazla incelenmesi gerekiyor.

Bir husus daha beyefendinin tebliğini dinlerken düşündüm. Müze geleneğimize baktığımızda, Anadolu'da arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilen malzemeler o bölgedeki arkeoloji müzelerinde sergileniyor. Ama buna karşılık gerek Selçuklu, gerek Beylikler dönemi, gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet dönemindeki malzemeleri sergileyen doğru dürüst müzemiz yok. Belki bu bizim kuşak için çokta önemli değildir. Selçuklunun, Osmanlının, Cumhuriyetin kullandığı malzemeleri bir nevi biz de kullanıyoruz, biliyoruz. Küreselleşmemi dersiniz, yoksa modernleşme mi dersiniz. Onun neticesinde bu malzemeleri evimizde derin donduruculardan çıkarıyoruz. Dolayısıyla Kent Müzelerinin acilen yetiştirilmesi gerekiyor. Bu kent müzelerine benim gördüğüm kadarıyla genel arşiv malzemeleri getiriliyor. Tabii o da gerekli ama, bence daha ziyade halkın elinde atıl durumda olan malzemelerin bu müzelere kazandırılması bizler için çok daha önemlidir diye düşünüyorum. Müzeye taşınamayacak olan malzemelerin de

\*Türk Tarih Kurumu Başkanı



baskın olduğu bu dönemde, yapılan devrimlere paralel olarak, Çorum'da çağdaş ve kentli kültürünün geliştiği söylenebilir.

Bildiri'de önemli görülen bir başka nokta, Çorum'da eğitim konusuna tarihsel bir perspektifle yaklaşırken, yakın dönemin ve özellikle üniversite gelişiminin gözden kaçırılmış olmasıdır. Oysa üniversite kurulmasına giden süreçteki olaylar ve kişiler, tam da Çorum'daki tarihsel-eğitsel süreçle yakından ilgilidir. İlk meslek yüksek okulunun kuruluşuyla başlayan bu süreç, kentin, bölgedeki diğer kentlere, özellikle Ankara'ya göre daha az eğitim olanaklarına sahip olmasına bağlı bir güdülemeye bağlı olarak gelişmiştir. Bu süreci başlatan kişiler ise temel eğitimlerini Çorum'da almış ve daha sonra yüksek öğrenim yaptıkları kentlerdeki olanakları kendi kentlerinde gerçekleştirmek isteyen kişilerdir. Dolayısıyla, üniversitenin kurulması, kentteki eğitim olanaklarıyla organik bir bağa sahiptir. Öte yandan, üniversitenin hali hazırdaki durumuyla ilgili bilgiler de cız kalmıştır.

Bildiri'de Çorum'un eğitim göstergeleri ile sosyo-ekonomik gelişmişliği arasında kurulan bağ ve yapılan yorum, çok açık ve anlaşılabilir nitelikte değildir. Her iki konu arasındaki ilişki, sayısal verilere boğulmuş durumdadır. Öte yandan Çorum'da, Türkiye geneline göre, eğitim ve sosyo-gelişmişlik sıralanmasında ortalamanın altında bir seviye tespit edilmektedir. Ancak böyle bir tespit, örneğin, Çorum'daki gelişmiş sanayiye açıklayamaz bir nitelik taşımaktadır. Bu durumda, verilerin güncellenerek gözden geçirilmesine ve daha dikkatli okunmasına ihtiyaç vardır.

Bildiri'nin kaynakçasının, ele aldığı görece önemli ve kapsamlı bir konuyu irdelemek bakımından zayıf kaldığı söylenebilir. Ayrıca, kaynakçada Çorum'daki eğitim tarihiyle doğrudan ilgili eserler yer almamaktadır. Bu oldukça önemli bir eksikliktir.

Yukarıdaki eleştiriler ışığında, yapılan çalışma, önemli ve incelenmemiş bir konuyu işlemesi nedeniyle özgün bir nitelik taşımaktadır. Ancak, metodolojik olarak bazı eksiklikler bulunmaktadır.

## - II. OTURUM -

### YRD. DOÇ. DR. YÜKSEL KAŞTAN'IN "ÇORUM'DA EĞİTİMİN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHİ GELİŞİMİ" ADLI BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet MUTLU  
Hitit Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi

Çorum, ülkenin cumhuriyet dönemi eğitim sürecine paralel gelişmelerin yaşandığı önemli bir kenttir. İç Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin geçiş noktası üzerinde yer alışı nedeniyle, doğal olarak, ülke genelinde yapılan ve yayılan bütün devrimlerin Çorum'da önemli biçimde yansımaları olmuştur. Yrd. Doç. Dr. Yüksel Kaştan'ın "Çorum'da Eğitimin Cumhuriyet Dönemi Tarihi Gelişimi" başlıklı bildirisi, bu bakımdan önemli bir konuyu gündeme getirmektedir.

Bildiri'de ilk dikkati çeken ve "önemli bir eksiklik" olarak not edilebilecek nokta, Sayın Yazar'ın bu çalışmayı sadece literatür taramasına dayalı olarak hazırlaması ve yerel düzeye özgü sözlü (geçmiş dönemler hakkında görüşleri olan aydın kişilerle görüşme) ve yazılı (geçmiş dönemli yerel gazete ve dergileri tarama) kaynaklara başvurmamış olmasıdır. Nitekim, "yerel hakkında söz etmek, yereli bilmeyi gerektirir" ki, salt literatür taramasıyla bunun yeterince yapılacağı söylenemez.

Yukarıdaki metodolojik eksikliğe bağlı olarak, Bildiri'de bazı bilgiler tartışmalı nitelik taşımaktadır. Örneğin, Yazar'ın "Çorum ilinde basın ile ilgili önemli gelişme olmamıştır" tespitine ve bu tespiti destekleyici bazı örneklerine karşılık, Sayın Abdülkadir Ozulu ile yapılan mülakatta, Çorum'da 3 Mayıs 1921'den 1964'de kadar yayımlanan ve 3000 sayısı çıkan "Çorum Gazetesi" adlı bir yayın olduğu ve ayrıca, 1921'den günümüze 75'e yakın farklı gazete ve derginin yayımlandığı dile getirilmiştir. Bu durumda, Sayın Dr. Yüksel Kaştan'ın tespitinin tersine, Çorum'da basın ile ilgili önemli gelişmeler olduğu söylenebilir.

Bildiri'de dikkati çeken önemli noktalardan birisi de 1950'li yıllarda kız öğrencilerin, ilkokullardan sonra en çok devam ettikleri okulların teknik okullar olması ve bu okulların da meslek sahibi yapma özelliğinin bulunmasıdır. Bu tespit, Cumhuriyet döneminde Çorum'un, kadının çalışma hayatında yer alması gerektiğine inanan bir sosyo-kültürel yapısı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü ülke genelinde kırsal yerleşimin





## MÜZAKERELER



*Dergisi*, sayı: 28, s:117-122.

ÖZGÜÇ, N., 1987, "Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı: 2, s:35-70.

PAMUK, Ş., 1994, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.

SERİN, N., 1963, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 167, Ankara.

ŞAHİN, S., 2001, 'Türkiye'de Tuğla-Kiremit Sanayinin Genel Görünümü ve Çorum İli Örneği', *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı:2 s: 19-41.

ŞAHİN, İ., 1993, "Çorum" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul

TEKELİ, İ. 1986, "1923-1950 Döneminde Çorum'daki Gelişmeler", *Çorum Tarihi*, Hitit Festival Komitesi.

TÜMERTEKİN, E., 1957, "Türkiye'de Sanayinin Bünyesi ve Coğrafi Dağılışı", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı:17.

YILMAZ, A., 2005, *Çorum Sanayii*, Etüd yayınları, Samsun.

YÜCEL, T., 1973, *Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Bu Sanayileşmenin Yarattığı Meseleler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayın No.41, seri:1, sayı: A3, s: 71-80 Ankara.

## Kaynakça

AKTÜRE, S., 1986, "19.Yüzyılda ve 20.Yüzyılın Başında Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum.

ARDEL, A, 1943, "Cumhuriyet Devrinde Endüstri", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı:3-4.

BAKIRER, Ö., 1986, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum" *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum.

ÇORUMLU DERGİSİ, 1946, "Çorum'da Dokumacılık", Sayı: 54.

DARKOT, B., 1972, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 1307, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 51, İstanbul

DİE, 1939, *Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1937 Seneleri Faaliyeti*, Yayın No: 143, Ankara.

DİE, 1945, *Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Seneleri Faaliyeti*, Yayın No: 237, Ankara.

DİE, 1969, *1927 Sanayi Sayımı*, Yayın No: 584, Ankara.

DOĞANAY, H., 1994, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, A.Ü. Yayınları No: 767, Erzurum.

DOĞRU, H. XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995.

DPT, 1963, *I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara.

ELDEM, V. 1994, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

FAROQHI, S. 1986, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum.

IŞIK, Ş. 2000, "Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Dağılışı ve Meydana Gelen Değişmeler", *Ege Coğrafya Dergisi*, sayı:11, s:111-130.

MUTLUER, M., 2003, "Türkiye'de Yeni Gelişen Sanayi Odakları: Denizli, Gaziantep, Çorum", *Ege Coğrafya Dergisi*, cilt:12, sayı:1, s:13-27.

ÖKÇÜN, A.G., 1971, *Osmanlı Sanayii*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 299, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A., 1993, "Türkiye'de Şeker Fabrikalarının Coğrafi Dağılışı ve Şeker Üretimimiz", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türkiye Coğrafyası Dergisi*, sayı:2, s:69-122.

ÖZEY, R., 1993, "D.P.T. Çalışmalarına Coğrafi Yaklaşım", *Türk Coğrafya*



dönem olmuştur. Çorum'da ilk gelişen gıda, taşa ve toprağa dayalı sanayii kollarının kuruluş ve gelişmesinde, yakın çevredeki yerel hammadde kaynaklarının önemli etkisi olmuştur. 1970'li yıllarda Çorum'un Kalkınmada Öncelikli İller kapsamına alınması Çorum'a yapılan sanayi yatırımları artırmıştır. 1985 sonrasında ise, şehrin sanayi gelişimi hızlanmıştır.

Sanayi kuruluşlarının Çorum'da yer almalarında etkili olan faktörlerin başında, tesis sahiplerinin Çorumlu olmaları gelmektedir. Bunu, hammadde kaynaklarına yakınlık ve kalkınmada öncelikli il olması faktörleri izlemektedir (Yılmaz, 2005). Sanayi kuruluşlarının sahiplerinin büyük bir bölümü daha önce sanatkâr, küçük sanayici veya üretim yaptığı sanayi ile ilgili ticaretle uğraşan kişilerdir. Bunlara hiç şüphesiz, Çorumlu müteşebbislerin girişimci ruhunu da eklemek gerekir. Bütün bunlar, Çorum'daki sanayi gelişiminin belirli bir birikim ve tecrübeden kaynaklandığını göstermektedir.

Çorum'da sanayinin gelişmesinde yerel faktörler kadar, Türkiye'de uygulanan sanayileşme politikalarının da önemli etkileri olmuştur. Özellikle, Türkiye'de kalkınmada öncelikli yöreler uygulamalarının, Çorum açısından önemli sonuçları olmuştur. Çorum, kamu yatırımlarından fazla pay alamamakla birlikte, iki önemli kamu yatırımı Çorum'da yer almıştır. Bunlardan 1957 yılında kurulan Çorum Çimento Fabrikası'nın, Çorum'da sanayinin gelişmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır.

Çorum sanayii içinde tesis sayısı bakımından en büyük sanayi kolunu, metal eşya ve makine sanayii meydana getirmektedir. Daha sonra, taş ve toprağa dayalı sanayii ve gıda sanayii gelmektedir. Bu üç sanayi kolu, Çorum'daki sanayi kuruluşlarının büyük bölümünü oluşturmaktadır.

Çorum sanayii yakın zamana kadar yerel olma özelliğini korumuştur. Son dönemde ise, Çorum dışından girişimcilerin Çorum'a ilgi duymaya ve yatırım yapmaya başladıkları görülmektedir. Çorum, son dönemde Anadolu'da gelişen başlıca sanayi merkezlerinden biri olarak gelişimini sürdürmektedir. Şehrin sanayi gelişiminde, Anadolu'daki birçok şehir için güzel örnekler bulunmaktadır.

gelişmenin sürdüğünü göstermektedir. Günümüzde Çorum, Anadolu'da önemli bir sanayi merkezi olarak gelişimini sürdürmektedir.

Çorum sanayii içinde tesis sayısı bakımından en büyük sanayi kolunu, metal eşya ve makine sanayii meydana getirmektedir. Daha sonra, taş ve toprağa dayalı sanayii ve gıda sanayii gelmektedir. Bu üç sanayi kolu, Çorum'daki sanayi kuruluşlarının büyük bölümünü oluşturmaktadır.

### Sonuç

Osmanlı devletinde yerleşmelerin ekonomik kademelenmesinde, ikinci kademede bir şehir olan Çorum, mahalli tarım ve hayvancılık hammaddelerinin işlendiği bir ara şehir durumundadır.

Osmanlı döneminde, dokumacılık, dericilik, bakırcılık ve demircilik, şehirdeki en önemli sanayi faaliyetleridir. Bu sanayi kollarında üretim, evlerde ve küçük imalathanelerde geleneksel tarzda yapılmaktadır. Dokumacılık ve dericilik ürünleri şehir hinterlandının yanı sıra, başka şehirlere gönderilmektedir.

Şehirdeki sanayi üretimi, şehir ve yakın çevresindeki hammadde kaynakları, şehrin başlıca ticaret yollarına göre konumu, içinde yer aldığı bölgedeki diğer şehirlerle ilişkileri ve Osmanlı devletinin genel ekonomik durumu gibi faktörlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Bu faktörlerin zaman içindeki değişen etkilerine bağlı olarak, dönemler itibariyle farklı gelişme göstermiştir.

Osmanlı döneminde şehirde, küçük işletmeler şeklinde süregelen, ev ve atölye tipi sanayi üretimi, Avrupa modern sanayisinin olumsuz etkilerinin hissedilmeye başlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar önemini korumuştur. Bu dönemden sonra, Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi, Çorum'daki geleneksel sanayi önemini kaybetmeye başlamıştır.

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında Çorum'da modern anlamda sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Mevcut sanayiler az sayıdaki un değirmeni ve el emeğine dayanan küçük imalathanelerdir. 1950 öncesi dönemde, şehirdeki sanayi faaliyetlerinde dikkate değer bir gelişme olmamıştır. Sanayileşmede devlet yatırımlarının etkili olduğu 1930-1950 döneminde Çorum'da devletin sanayi yatırımı olmamıştır. Çorum şehri, bu dönemde Anadolu'da gelişen demiryolu ulaşım hatlarına da uzak kalmıştır.

Şehirde, 1950 öncesinde yaygın olan atölye tipi sanayi üretimi, 1950 sonrasında yerini fabrika üretimine bırakmaya başlamıştır. 1950-1960 dönemi Çorum sanayisinin kendi kabuğunu kırarak dışa açılmaya başladığı bir

kimya ve plastik eşya sanayii kollarında ise, birer tesis üretime başlamıştır (Tablo 2). Bu dönemde Çorum'da sanayi faaliyetleri sıçrama yapmıştır. Sanayi yatırımlarında çeşitlilik artarak devam etmiştir

**Tablo 2. Cumhuriyet sonrası dönemde Çorum şehrinde kurulan sanayi tesislerinin sanayi kollarına ve kuruluş dönemlerine göre dağılımı**

|           |     | Gıda | Taş toprak | Metal ana | Metal eşya | Dokuma<br>örneğin | Orman<br>ürünleri | Kağıt ve<br>plastik | Kimya plastik | Toplam |
|-----------|-----|------|------------|-----------|------------|-------------------|-------------------|---------------------|---------------|--------|
| 1929-1962 | T.S | 3    | 3          |           |            |                   |                   |                     |               | 6      |
| 1963-1967 | T.S |      | 5          | 1         |            |                   |                   |                     | 1             | 7      |
| 1968-1972 | T.S | 1    | 4          | 2         | 2          |                   |                   |                     |               | 9      |
| 1973-1977 | T.S | 2    | 7          |           | 9          |                   | 1                 |                     |               | 19     |
| 1978-1984 | T.S | 2    | 5          | 2         | 2          |                   |                   | 1                   | 2             | 14     |
| 1985-1989 | T.S | 7    | 5          | 1         | 9          | 1                 | 3                 | 2                   | 2             | 30     |
| 1990-1995 | T.S | 10   | 9          |           | 17         | 3                 | 6                 | 1                   | 1             | 47     |
| 1996-2000 | T.S | 7    | 6          | 2         | 20         | 5                 | 2                 | 4                   | 5             | 51     |
| 2001-2005 | T.S | 6    | 6          |           | 13         | 5                 | 7                 | 1                   | 4             | 42     |
| Toplam    | T.S | 38   | 50         | 8         | 72         | 14                | 19                | 9                   | 15            | 225    |

T.S: tesis sayısı Kaynak: (Yılmaz, 2005) ve Çorum Ticaret ve Sanayi Odası verileri

Çorum'da sanayileşmenin hızlı gelişimi Altıncı ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planları dönemlerinde de (1990–1995 ve 1996–2000) artarak sürmüştür. 1990–1995 döneminde 47 ve 1996–2000 döneminde 51 yeni sanayi kuruluşu Çorum'da üretime başlamıştır. Bu dönemlerde özellikle metal eşya ve makine sanayindeki gelişme dikkati çekmektedir. Yeni kurulan sanayi tesislerinin büyük bölümü bu sanayi kolundandır. Çorum'da daha önce gelişen un ve tuğla kiremit sanayilerine yönelik makine ve teçhizat üretimi yapan bu sanayi kolundaki kuruluşlar, kendilerini geliştirerek Türkiye ve yurtdışı pazarlarına yönelik üretime başlamıştır. Yine dokuma ve giyim sanayii ile kimya ve plastik eşya sanayii kollarında yeni tesisler kurulmuştur. Bunların yanı sıra, gıda, taş ve toprağa dayalı sanayii, orman ürünleri sanayii kollarında çok sayıda yeni kuruluş üretime başlamıştır.

Çorum'da Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (2001–2005), 38 sanayi kuruluşu üretime başlamıştır. Bunlar içinde makine ve metal eşya sanayi kuruluşları çoğunluktadır. Bu dönemde, metal ana sanayi dışında, bütün sanayinin bütün kollarında yeni tesisler üretime başlamıştır. Çeşitli sanayi kollarında yeni tesislerin açılması, Çorum'da sanayi faaliyetlerindeki



fabrikasıdır. 1963 sonrasında şehirdeki sanayi faaliyetlerinin çeşitlenmeye başlamıştır. un ve tuğla-kiremit sanayileri yanında, metal eşya sanayi, metal ana sanayii ile kimya ve plastik eşya sanayii kollarında ilk tesisler kurulmuştur.

1970 sonrası, Çorum'daki sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ve çeşitlenmesi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1972 yılında Çorum'un Kalkınmada Öncelikli İller kapsamına alınmasından sonra, Çorum'daki sanayi yatırımları hız kazanmıştır. Türkiye'de Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1973-1977 döneminde, sanayinin ülke genelinde yaygınlaştırılmasına önem verilmiştir. Bunun gerçekleştirilmesi için geri kalmış yörelerin kalkındırılmasına yönelik sanayi politikaları uygulamaya konulmuştur. Türkiye'de iller gelişmişlik durumlarına göre sıralanarak, sanayi yatırımlarının geri kalmış yörelere yönlendirilmesine ve buralarda sanayinin gelişmesine çalışılmaktadır. Bu plan döneminde, kalkınmada öncelikli iller kapsamındaki Çorum'a kurulacak sanayi tesisleri için cazip teşviklerin verilmesi, sanayi yatırımlarını çekmiştir. Bu dönemde, Çorum'da 19 yeni sanayi kuruluşu üretime başlamıştır. Bunlar içinde, özellikle metal eşya ve makine sanayiindeki gelişme dikkat çekicidir. Bu sanayi kolunda dokuz kuruluş üretime başlamıştır. 1970'li yılların ikinci yarısı, Türkiye'de ekonomik bunalımların ve anarşi ortamının yoğunlaştığı bir dönemdir. Türkiye'nin genel olarak içinde bulunduğu bu durum, yerel sanayi gelişmelerini de olumsuz etkilemektedir. 1980 askeri darbesiyle sonuçlanan bu dönemden sonra, ekonomide ve sanayide önemli kararlar alınmıştır. 1980'de yürürlüğe konulan "24 Ocak Kararları", özellikle ihracata dayalı sanayi üretimini artırmayı teşvik etmektedir. Bu kararlar çerçevesinde, özel sektöre önemli miktarda sermaye aktarılmıştır. Bu dönemde, Çorum'da önemli sanayi yatırımları olmuştur. Kâğıt ve ürünleri sanayi ile metal ana sanayii kollarında çok ortaklı işçi şirketlerinin iki önemli yatırımı olmuştur. Kimya ve plastik eşya sanayiinde iki yeni kuruluşun üretime başlamasının yanı sıra, kâğıt ve ürünleri sanayii kolunda ilk kuruluş bu dönemde üretime başlamıştır.

1985 sonrası, şehirde sanayileşmenin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Küçük Sanayi Sitesi ve daha sonra Organize Sanayi Bölgesi'nin inşası ve sanayi kuruluşları için cazip şartların ortaya çıkması, Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında sanayi kuruluşlarına verilen teşvikler, sanayi yatırımlarını hızlandırmıştır. 1985-1989 döneminde, Çorum'da 30 yeni sanayi kuruluşu üretime başlamıştır. Sanayi tesislerinin çoğunluğunu metal eşya ve makine, gıda, taş ve toprağa dayalı sanayii, orman ürünleri ve kâğıt ürünleri sanayii kuruluşları oluşturmaktadır. Dokuma ve giyim eşyası, metal ana sanayi,

Çorum-Ankara Karayolu'nun tamamlanmasıyla Çorum'un yurt içi ve yurtdışı pazarlara ulaşımı oldukça kolaylaşmıştır. Samsun üzerinden Orta ve Doğu Karadeniz'e bağlayan karayolu sistemleri Çorum'da sanayi faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Ayrıca, Ankara üzerinden Anadolu'nun içlerine ve güneyine ulaşılmaktadır. Bu dönemde, tarımda makineleşme ile başlayan tarım üretimindeki gelişmeler de sanayiye hammadde sağlamaktadır. 1950 sonrasında, Türkiye'deki sanayileşme hareketlerine uygun olarak, Çorum sanayisinin gelişme yoluna girdiği söylenebilir. Çorum'da 1950 yılına kadar 10 ve daha fazla işçi çalıştıran büyük işletme olarak üç sanayi tesisi yer almaktadır. 1950–1960 döneminde, büyük ölçekli altı yeni sanayi kuruluşu faaliyete geçerek büyük işletme sayısı dokuza yükselmiştir. 1950 öncesinde gıda (un) ve dokumadan başka sanayi kolunda tesis bulunmazken, 1950–1960 döneminde metalden gayri madenden imalat (tuğla-kiremit) kolunda üç, madeni eşya sanayiinde bir tesis üretime başlamıştır. Günümüzde Çorum sanayiinin önemli bir bölümünü oluşturan taş ve toprağa dayalı modern sanayinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Bu dönemde, ilin temel tarımsal hammaddesi olan buğdayı değerlendiren un sanayiinde önemli gelişmeler olmuştur. 1950'li yıllarda üç modern un fabrikası kurulmasıyla önemli bir gelişme sağlayan un sanayii, yine o dönemde gelişen Samsun Karayolu ile Doğu Karadeniz pazarında önemli yer edinmeye başlamıştır. Un sanayiindeki gelişmeleri, yine Çorum yöresindeki hammadde kaynaklarına dayanan tuğla-kiremit ve çimento sanayilerindeki gelişmeler takip etmiştir. 1950 sonrası Türkiye'deki şehirleşme hareketlerine bağlı olarak, tuğla-kiremit sanayisi gelişmeye başlamıştır. Bu sanayi kolunda özel sektör girişimlerinin yanı sıra, devlet yatırımı olan Çorum Çimento Fabrikası 1957 yılında üretime geçmiştir. Çorum'da 1950 öncesinde yaygın olan küçük işletmeler şeklindeki sanayi üretimi, 1950 sonrasında yerini fabrika üretimine bırakmaya başlamıştır. 1950–1960 dönemi Çorum sanayisinin kendi kabuğunu kırarak dışa açılmaya başladığı bir dönem olmuştur.

1960 sonrası, Türkiye'de planlı kalkınma dönemi başlamaktadır. 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya konulmuştur. Günümüzde dokuzuncusu uygulanmakta olan beşer yıllık kalkınma planlarında sanayi yatırımlarına öncelik verilmekte ve özel sektörün sanayi yatırımları desteklenmektedir. Bu dönemde Çorum sanayii, 1950 sonrasındaki gelişimini sürdürmüştür. 1950-1960 döneminde un ve tuğla kiremit sanayi yatırımlarının başarılı olması nedeniyle, bu alanlara yeni yatırımların 1960 sonrasında da devam ettiği görülmektedir. Türkiye'de inşaat sektöründeki canlılık, tuğla ve kiremit sanayisinin gelişimini hızlandırmıştır. Bu dönemde, Çorum'da yeni kurulan 16 sanayi kuruluşundan dokuzu tuğla kiremit



Cumhuriyetin kurulmasından sonra, Türkiye'de sanayinin geliştirilmesi için önemli adımlar atılmıştır. 1923'de İzmir İktisat Kongresi'nde sanayileşme ile ilgili alınan kararlar doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur. Daha önce 1913 yılında özel girişimciliği teşvik amacıyla çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1927 yılında yeniden düzenlenerek çıkarılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'daki sanayi faaliyetlerinde dikkate değer bir gelişme görülmemektedir. Yerel ihtiyaca cevap veren geleneksel ev ve atölye tipi imalat varlığını sürdürmüştür.

Türkiye'de 1930 sonrasında sanayileşmede devletin etkili olduğu bir döneme girilmiştir. Önceki dönemlerde sanayide teşvik edici ve yönlendirici olan devlet, 1930 sonrasında sanayi yatırımlarına girişerek sanayide daha etkili olmaya başlamıştır. 1933'te hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, 1934'de uygulamaya konulmuştur. Bu gelişmeler doğrultusunda, 1933'te Sümerbank ve 1935'de Etibank kurulmuştur. Yine bu plan uyarınca Türkiye'nin değişik yerlerinde yirmi kadar fabrika kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde fabrika kurulan yerler arasında Çorum yer almamaktadır. 1936 yılında hazırlanan II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nı ise, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. Sanayide devletçilik uygulamalarının etkili olduğu 1930-1950 döneminde, Çorum'da devletin sanayi yatırımı yer almamıştır. Ancak, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1930 sonrasında da devam etmesi Türkiye genelinde olduğu gibi Çorum'daki sanayinin gelişimini olumlu etkilemiştir. Çorum'da altı sanayi kuruluşu Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır. 1942 yılında İl Özel İdaresi'nce Dodurga linyitlerinin işletmeye açılması önemli bir gelişme olmuştur.

1950 öncesi, Cumhuriyetle birlikte Türkiye'de demiryollarının hızla geliştiği bir dönem olmuştur. Çorum, demiryollarındaki gelişmelerden dolaylı olarak olumlu etkilenmekle birlikte, demiryolu ağına doğrudan bağlantısı kurulmamıştır. Demiryolu güzergâhından uzak kalması ve karayolu ulaşımında motorlu araçların henüz gelişmemesi, Çorum'da sanayinin kuruluş ve gelişmesini güçleştirmiştir.

1950-1960 döneminde Türkiye hızlı bir sanayileşme sürecine girmiştir. 1950 sonrasında karayolu ulaşımındaki gelişmelerle, hammadde ve mamul maddelerin daha kolay ve çeşitli yerlere ulaştırılabilmesi, sanayinin gelişmesinde etkili olan faktörlerin başında gelmektedir. Sanayi yatırımlarının cazip hale geldiği bu dönemde, devlet yatırımlarının yanı sıra, özel sektörün sanayi yatırımları artmıştır. Türkiye'nin 1950 sonrasındaki sanayileşme hareketlerinde, öncelikle tarım ve hayvancılık ürünlerini değerlendiren sanayi tesisleri kurması belirgin bir özellik olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

1950 sonrası, Çorum için karayollarının geliştiği bir dönemdir. Samsun-



Kurumu'nun (TÜİK) verilerine göre, 1927 yılında Çorum merkez ilçede toplam 518 sanayi işletmesi bulunmaktadır. İşletmelerin sanayi kollarına göre dağılımına bakıldığında tarıma dayalı sanayiler (237) başta gelmektedir. Daha sonra sırasıyla, maden işletmesi, dokuma ve ağaç ürünleri gelmektedir (Tablo 1). Tarıma dayalı sanayilerin büyük bölümünü geleneksel un değirmenleri oluşturmaktadır. Çorum şehrinin yanı sıra, yakın çevrede İskilip ve Osmancık, o dönemde sanayi kuruluşlarının toplandığı başlıca merkezlerdir.

1927 yılında şehirdeki sanayi kuruluşlarının hemen tamamı küçük işletmelerdir. İşletme başına düşen işçi sayısı 2 civarındadır. Sadece üç sanayi kuruluşunda çalışanların sayısı 11 ile 20 arasında değişmektedir. 1926–1927 T.C. Devlet Salnamesine göre, söz konusu üç büyük işletmenin merkez ilçedeki su ile çevrilen un fabrikaları ya da değirmenleri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı salnameye göre, merkez ilçede belediyenin kurduğu bir elektrik fabrikası, bir hızar ve bir müskirat (içki) fabrikası<sup>2</sup> bulunmaktadır. Ayrıca, şehirdeki ev ya da atölyelerde basit şekilde dokumacılık ve dericiliğin yaygın olduğu, özellikle deri üretiminin Çorum'un kendi ihtiyacından başka, Samsun, Sivas, Kayseri ve komşu illere gönderildiği belirtilmektedir.

**Tablo 1. 1927 Sanayi sayımına göre Çorum ilindeki sanayi kolları ve çalışanlar.**

|          |      | Maden Çıkarma Sanayii | Tarım ve Hayvan. Sanayii | Dokuma sanayii | Ağaç mamulleri Sanayii | Bina İnşaatı Sanayii | Maden İşletme ve makine sanayii | Kağıt Karton Sanayii | Kimya Sanayii | Çağdışı Sanayi veya Bilinmeyen | Toplam |
|----------|------|-----------------------|--------------------------|----------------|------------------------|----------------------|---------------------------------|----------------------|---------------|--------------------------------|--------|
| Merkez   | İ.S. | 3                     | 237                      | 87             | 81                     | 8                    | 96                              | 1                    | 1             | 4                              | 518    |
|          | Ç.S. | 8                     | 470                      | 144            | 155                    | 41                   | 223                             | 10                   | 2             | 8                              | 1061   |
| İskilip  | İ.S. | 5                     | 137                      | 56             | 64                     | 19                   | 73                              | -                    | 7             | -                              | 361    |
|          | Ç.S. | 3000                  | 279                      | 98             | 125                    | 54                   | 157                             | -                    | 9             | -                              | 3713   |
| Alaca    | İ.S. | -                     | 12                       | 4              | 3                      | -                    | 29                              | -                    | -             | -                              | 48     |
|          | Ç.S. | -                     | 27                       | 7              | 5                      | -                    | 59                              | -                    | -             | -                              | 98     |
| Sungurlu | İ.S. | 3                     | 32                       | 9              | 4                      | 2                    | 24                              | -                    | -             | 1                              | 76     |
|          | Ç.S. | 14                    | 54                       | 10             | 4                      | 6                    | 33                              | -                    | -             | 2                              | 121    |
| Osmancık | İ.S. | -                     | 43                       | 21             | 15                     | 8                    | 36                              | -                    | -             | -                              | 123    |
|          | Ç.S. | -                     | 73                       | 33             | 17                     | 12                   | 75                              | -                    | -             | -                              | 211    |
| Mecitozu | İ.S. | -                     | 28                       | 3              | 3                      | 14                   | 9                               | -                    | -             | -                              | 57     |
|          | Ç.S. | -                     | 36                       | 4              | 9                      | 31                   | 13                              | -                    | -             | -                              | 93     |
| Toplam   | İ.S. | 11                    | 489                      | 180            | 170                    | 51                   | 267                             | 1                    | 8             | 5                              | 1182   |
|          | Ç.S. | 3022                  | 939                      | 296            | 315                    | 144                  | 561                             | 10                   | 11            | 10                             | 5308   |

İ.S.: İşletme sayısı

Ç.S.: Çalışan sayısı  
Sayımı

Kaynak: TÜİK, 1927 Sanayi

<sup>2</sup> Bu yıllarda Lütfi Musaoğlu tarafından işletilen bir fabrika rakı imalatı yapmaktadır (Tekeli, 1986).

dokumacılar tarafından da kullanılmış olması muhtemeldir. Bu dönemde Osmanlı dokuma sanayisi, Avrupa'nın modern dokuma sanayi ürünleriyle rekabet edemediğinden gerilemektedir. Avrupa dokuma ürünlerinin rekabeti, öncelikle kıyı (liman) şehirlerini etkilemiştir. İç kesimlerdeki şehirlerde ise, yüksek ulaştırma masraflarının ortaya çıkardığı engellere bağlı olarak daha geç etkili olmuştur (Pamuk, 1994). Çorum'da dokumacılığın geleneksel yöntemlerle 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğü görülmektedir. 1940 yılında şehirde hala 486 dokuma tezgâhı bulunmaktadır.

Osmanlı döneminde, Çorum yöresindeki yoğun hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak şehirde, deri ve deri ürünleri üretimi gelişmiştir. Osmanlı döneminde başkent İstanbul ve büyük şehirlerin et ihtiyacını karşılayan yerlerden birisinin de Çorum olması (Aktüre, 1986), yöredeki hayvancılığın önemini ortaya koymaktadır. Çorum'da deri imalatı ve tabakhanelerin varlığı eskiye dayanmaktadır. 1456'da şehirde en az 35 kişi deri ile ilgili işlerde çalışmaktadır. Bunlar içinde en kalabalık grubu 17 kişi ile debbağlık yapanlar oluşturmaktadır. Bunu 9 kişi ile keşşger (ayakkabıcı), 6 saraç, 2 postindüz (kürk dikici), 1 pabuççu takip etmektedir (Şahin, 1993). Yine bu tarihte şehirde altı mahalle bulunmaktadır. Mahallelerden birinin adı, Debbeğan Mescidi'dir ki, tabakhanelerin bulunduğu ya da tabakların oturduğu mahalle olsa gerektir. Basit mekânlarda çalışan tabaklar, derinin tabaklanması sırasında çıkan kötü koku nedeniyle genelde şehrin dışında üretim yapmaktadır. Bu dönemde Çorum'daki tabakhaneler şehrin batı kesiminde, şehir dışında bir arada yer almaktadır. 1595 tarihli şeriye sicilinde tabakhanelerin bulunduğu bu yer, Tabakhane Mahallesi olarak adlandırılmaktadır (Aktüre, 1986). Ancak mahallenin bu tarihten çok daha önce, şehrin Türklerin eline geçmesinden hemen sonra kurulmuş olabileceği belirtilmektedir. Tabakların dışında dericilikle uğraşan diğer meslek çalışanları ise, şehir içindeki esnaf çarşılarında üretim yapmaktadır. Bu dönemde Lonca sistemi içinde yürütülen dericilikte, ahilik gelenekleri etkilidir.

17. yüzyılın sonlarında, devletin sistemli iskân politikalarıyla yerleşik düzene geçen kır nüfusu, hayvan ticaretinin yanı sıra, süt ürünleri, yapağı, deri, halı, kilim, çuval ve heybe gibi ürünleri pazar için üretmeye başlamıştır. Bu dönemde Çorum, çevresindeki kır yerleşmelerinin hayvancılık ürünlerinin toplandığı bir merkez (pazar) durumundadır. Kır yerleşmelerinden gelen ham deri Çorum'daki tabakhanelerde işlenmektedir. Küçük işletmelerden oluşan tabakhanelerde işlenen deriler, deri eşya üretimi yapan şehir esnafının yanı sıra, başka şehirlere gönderilmektedir. Çorum gibi Anadolu şehirlerinde üretilen deriler, büyük şehirlere ve daha çok İstanbul'a (Doğru, 1995) gönderilmektedir.



yanı sıra, tabaklık ve deri eşya imalatı kalabalık meslek dallarıdır (Faroqhi, 1986). 1456'da şehirde en az 58 kişi dokumacılıkla meşguldür. Bunların içinde en kalabalık grubu teşkil eden sofçular 24 kişidir. 6 hayyat (terzi), 6 külahçı, 6 bezzaz, 5 cullah (dokumacı), 4 kuşakçı ve 1 abacı, dokuma ile ilgili işlerde çalışmaktadır. Ayrıca, boyacı olarak çalışan 12 kişi büyük ihtimalle sof boyamakla meşguldür. Bu tarihte şehirde, dokuma kumaşlarının hazırlandığı bir sof cenderesi bulunmaktadır (Faroqhi, 1986; Şahin, 1993). Bunların yanı sıra, kendi evinde kumaş dokuyan pek çok kişi bulunmaktadır.

16. yüzyılın ikinci yarısında, şehirde dokumacılığın gerilediği görülmektedir. Bu dönemde, Çorum'daki dokuma sanayinin, Ankara dokuma ürünlerinin rekabeti karşısında gerilediği tahmin edilmektedir (Faroqhi, 1986). Bu tarihlerde hazırlanan şeriye sicilinde şehirde sofçuluktan bahsedilmemektedir. Yine, Fatih dönemi tahrir defterlerinde şehirde, hazineye 1500 akçe gelir getiren sof cenderesinden bahsedilirken, Kanuni döneminin ilk yıllarında hazırlanan vergi listelerinde cendere yer almamaktadır (Faroqhi, 1986). Bu dönemde şehirde dokumacılık eski önemini kaybetmekle birlikte, dönemin kapalı ekonomik yapısı içinde, şehir ve yakın çevresindeki kırsal alanların ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, belirli düzeyde varlığını sürdürdüğünü kabul etmek gerekir. Nitekim daha sonraki dönemlere ait tarihi kayıtlarda, dokumacılığın şehrin ekonomisinde önemli yer tuttuğu görülmektedir.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında şehirde dokumacılık hala önemli bir faaliyettir. 1907 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesi'nde verilen bilgilere göre, Çorum'da bu tarihlerde yaklaşık iki bin dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Dokunan ürünler arasında iyi kalitede çamaşırlık bez, İran ve Tosya taklidi şal kuşak, yünden yapılmış aba, siyah şalvarlık kumaş, kilim ve seccade sayılmaktadır. Bu tarihlerde Burdur Sancağından "alaca ustası" getirilerek Kız Mektebi Rüştîyesinde erkek ve kadın her isteyene alaca dokumanın öğretildiği, okul öğrencisi olan kızlar tarafından dokunan alacağın çok iyi kalitede olduğu belirtilmektedir (Aktüre, 1986). Dokuma ürünleri, şehir ve yakın çevresinin ihtiyacını karşılamasının yanı sıra, tüccar aracılığıyla başka şehirlerin pazarlarına sunulmaktadır. Bu dönemde dokumacılık, atölyelerden çok evlerde yapılmakla birlikte, dokumacılığın, bölgesel pazarlara yönelik üretim yapacak düzeyde gelişmiş olduğu görülmektedir.

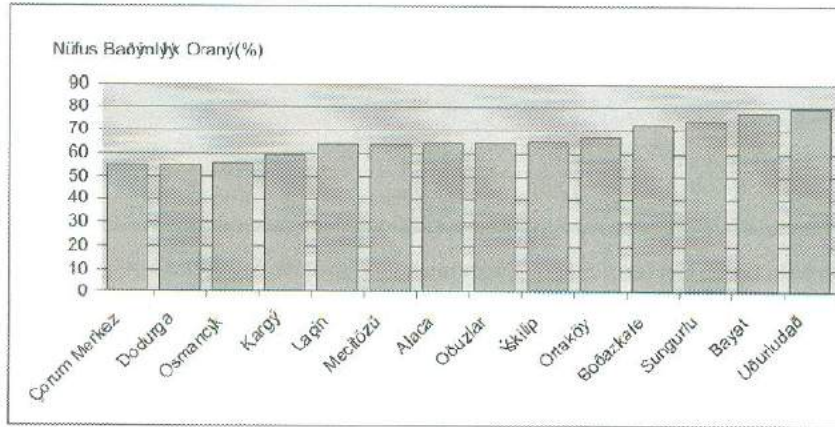
Dokumacılıkta hammadde olarak kullanılan yün, yöredeki hayvancılıktan; pamuk ise, Osmancık civarında, Kızılırmak vadisinde pamuk yetiştirilen alanlardan sağlanmaktadır (Aktüre, 1986). Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ülkelerinden ithal edilen pamuk ipliğinin, Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi, Çorum'daki

Tablo.6 Çorum ve İlçelerinin Nüfus Bağımlılık Oranı (%)

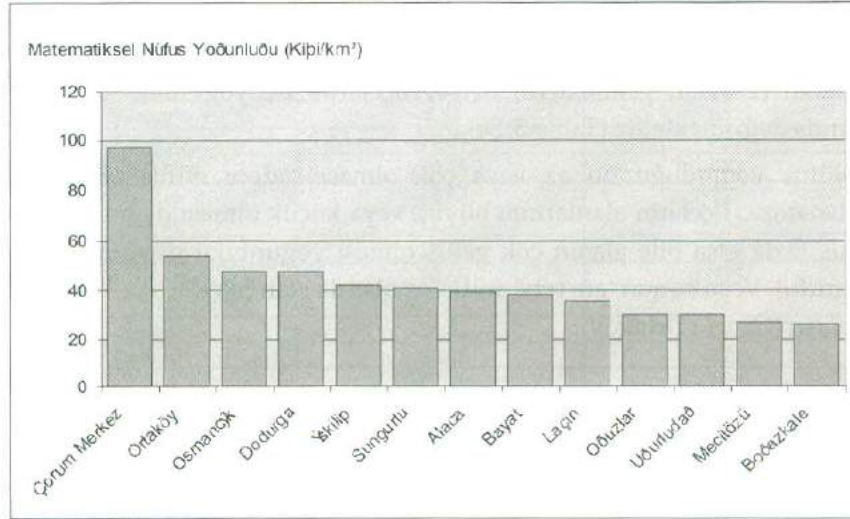
| İlçe Adı     | Nüfus Bağımlılık Oranı (%) | 872 İlçe İçindeki Sıralaması |
|--------------|----------------------------|------------------------------|
| Çorum Merkez | 54.84                      | 529                          |
| Dodurga      | 55.13                      | 521                          |
| Osmancık     | 55.89                      | 489                          |
| Kargı        | 58.96                      | 387                          |
| Laçın        | 63.07                      | 313                          |
| Mecitözü     | 63.25                      | 311                          |
| Alaca        | 64.49                      | 286                          |
| Oğuzlar      | 64.49                      | 285                          |
| İskilip      | 64.99                      | 276                          |
| Ortaköy      | 66.62                      | 240                          |
| Boğazkale    | 72.29                      | 167                          |
| Sungurlu     | 73.80                      | 157                          |
| Bayat        | 77.36                      | 125                          |
| Uğurludağ    | 79.56                      | 115                          |

Kaynak: DPT, İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004) adlı eserden derlenmiştir.

Şekil.8 Çorum ve İlçelerinin Nüfus Bağımlılık Oranı (%)



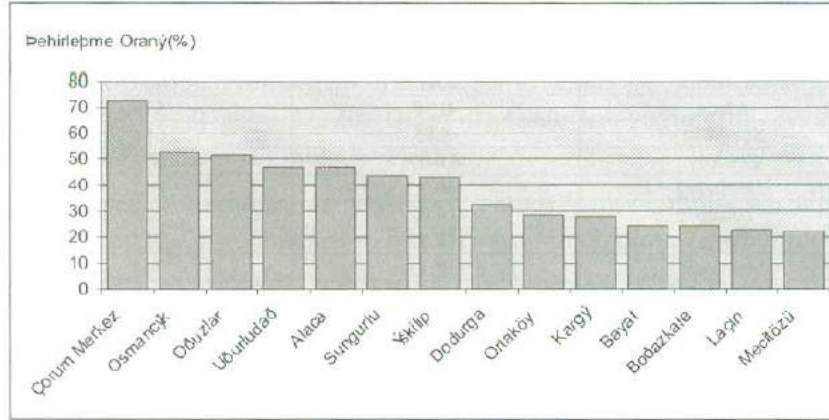


Şekil.7 Çorum ve İlçelerinin Matematiksel Nüfus Yoğunluğu (Kişi/km<sup>2</sup>)

Nüfus bağımlılık oranı, çalışan nüfusun bakmakla yükümlü olduğu çocuk ve yaşlı nüfusu ifade etmektedir. Bu oran ne kadar düşükse yaşlı veya çocuk nüfus o kadar azdır veya çalışan sayısı fazladır. Bu oranın yükselmesi demek çalışanların az olmasına karşın, bakmakla yükümlü oldukları kişilerin fazla olması demektir.

Nüfus bağımlılık oranına baktığımızda, en az olan yer Çorum merkezdir (%54.84). Bunu Dodurga ve Osmancık takip etmektedir. Oranın en yüksek olduğu yerler ise; Uğurludağ (%79.56), Bayat (%77.36) ve Sungurlu'dur (%73.80). (Tablo.6, Şekil.8)

Şekil.5 Çorum ve İlçelerinin Şehirleşme Oranı (%)



Nüfus artış hızı bakımından Çorum ve ilçeleri değerlendirildiğinde, sadece Çorum merkez ve Osmancık ilçelerinde nüfus artış hızının fazla olduğunu görmekteyiz. Çorum merkezde bu oran %15.56 gibi yüksek bir değerde iken (246. sırada), Osmancık'ta %2.29'dur (459. sıra). Geriye kalan 12 ilçede nüfus artış hızı eksilerdedir. Yani 1990 yılı nüfus sayımı ile 2000 yılı nüfus sayımı kıyaslandığında nüfusta bir azalma görülmektedir. Örneğin son sıralarda yer alan Kargı ilçesinin nüfusu 1990 sayımında 26.762 kişi iken, 2000 yılı sayımında 20.388 kişiye, Dodurga ilçesinin nüfusu ise yine aynı dönemlerde 13.550 kişiden 10.439 kişiye düşmüştür. Bu durum doğumların az olmasının yanı sıra şehirlere olan göçlerle açıklanabilir. Çünkü yaşam koşullarının şehirlerde daha iyi olması, eğitim ve sağlık kuruluşlarının fazlalığı, iş bulma olanaklarının yüksek olması gibi faktörler kırsal kesimden şehirlere olan göçleri teşvik etmektedir. (Tablo.4, Şekil.6)



Şehirleşme oranları bakımından incelediğimizde, sıralamada bazı değişiklikler gözlenmektedir. Bazı ilçeler nüfusları az olsa da şehirleşme bakımından ön sıralarda yer almıştır. Şehirleşmenin %50'nin üzerinde olduğu yerleşmeler; Çorum merkez, Osmancık ve Oğuzlar'dır. En son sırada ise Mecitözü ve Laçın gelmektedir. (Tablo.3, Şekil.5)

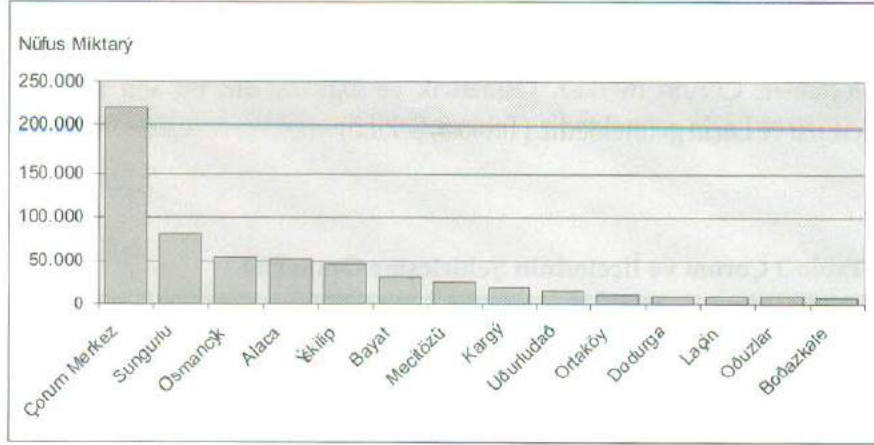
**Tablo.3 Çorum ve İlçelerinin Şehirleşme Oranı (%)**

| İlçe Adı     | Şehirleşme Oranı (%) | 872 İlçe İçindeki Sıralaması |
|--------------|----------------------|------------------------------|
| Çorum Merkez | 72.77                | 72                           |
| Osmancık     | 52.87                | 264                          |
| Oğuzlar      | 51.50                | 286                          |
| Uğurludağ    | 47.02                | 340                          |
| Alaca        | 46.97                | 342                          |
| Sungurlu     | 43.79                | 399                          |
| İskilip      | 43.35                | 408                          |
| Dodurga      | 32.87                | 594                          |
| Ortaköy      | 28.33                | 674                          |
| Kargı        | 28.09                | 679                          |
| Bayat        | 24.14                | 739                          |
| Boğazkale    | 24.05                | 743                          |
| Laçın        | 22.84                | 765                          |
| Mecitözü     | 22.20                | 782                          |

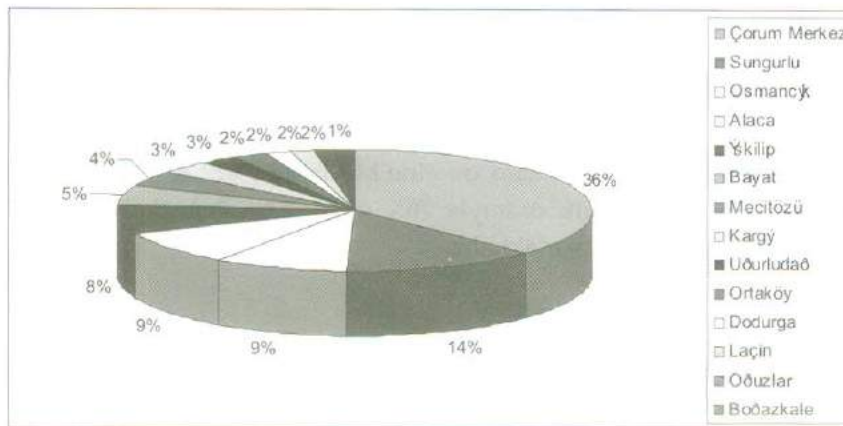
Kaynak: DPT., İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004) adlı eserden derlenmiştir.

Çorum merkez, şehirleşme sıralamasında %72.77'lik oranıyla 72. sırada yer almakta, bunu %52.87 ile Osmancık (264. sıra) ve %51.50 ile Oğuzlar (286. sıra) takip etmektedir. En son sıraları ise yine Mecitözü (%22.20'lik oranıyla 782. sırada), Laçın (%22.84'lük oranıyla 765. sırada) ve Boğazkale (%24.05'lik oranıyla 743. sırada) paylaşmaktadır.

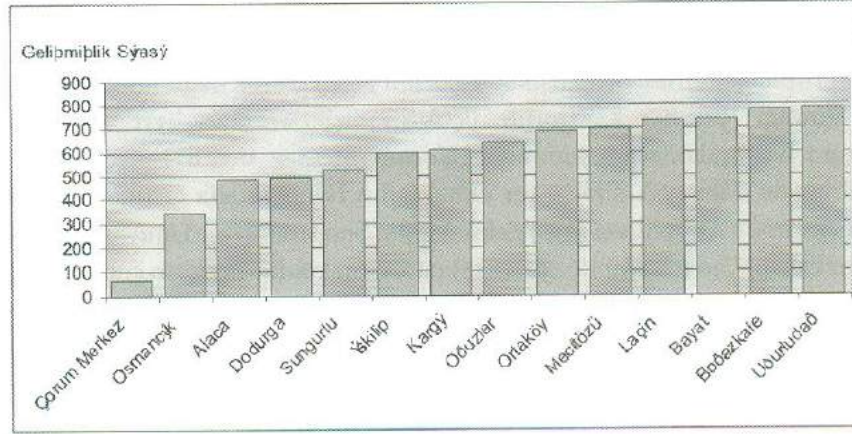
Şekil.3 Çorum ve İlçelerinin Nüfus Miktarına Göre Sıralaması



Çorum ve ilçelerinin nüfus miktarının oransal dağılımına bakacak olursak, Çorum toplam nüfusunun %36'sının Çorum merkezde, %14'ünün Sungurlu'da, %18'inin Osmancık ve Alaca'da yaşadığını görmekteyiz. Yani toplam nüfusun %68'i 4 büyük ilçede toplanmıştır. En az nüfus ise %1'lik oranla Boğazkale'dedir. (Şekil.4)



Şekil.2 Çorum ve İlçelerinin Gelişmişlik Sıralaması



Çorum ve ilçelerinin nüfus miktarına göre sıralamasına baktığımızda Çorum merkez 221.699 kişilik nüfusuyla 872 ilçe arasında 35. sırada gelmektedir. Bu da gösteriyor ki, bir çok şehirden daha kalabalık bir nüfusa sahiptir (Bu nüfusa köyler dahildir). Çorum merkezi, 50 binin üzerinde nüfusa sahip üç ilçe takip etmektedir. Bunlar; Sungurlu, Osmancık ve Alaca'dır. Nüfusu 10 binin altında olan ilçeler; Boğazkale, Oğuzlar ve Laçın'dır. Diğer ilçelerin nüfusları ise 10 bin ila 50 bin arasında değişmektedir. (Tablo.2, Şekil.3)

Tablo.2 Çorum ve İlçelerinin Nüfus Miktarına Göre Sıralaması

| İlçe Adı     | Nüfus Miktarı | 872 İlçe İçindeki Sıralaması |
|--------------|---------------|------------------------------|
| Çorum Merkez | 221.699       | 35                           |
| Sungurlu     | 80.840        | 158                          |
| Osmancık     | 53.758        | 255                          |
| Alaca        | 53.193        | 260                          |
| İskilip      | 45.327        | 310                          |
| Bayat        | 30.574        | 442                          |
| Mecitözü     | 26.064        | 498                          |
| Kargı        | 20.388        | 600                          |
| Uğurludağ    | 16.265        | 658                          |
| Ortaköy      | 11.820        | 740                          |
| Dodurga      | 10.439        | 767                          |
| Laçın        | 9.425         | 793                          |
| Oğuzlar      | 9.083         | 799                          |
| Boğazkale    | 8.190         | 818                          |

Kaynak: DPT., İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004) adlı eserden derlenmiştir



## ÇORUM'UN SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELERİ

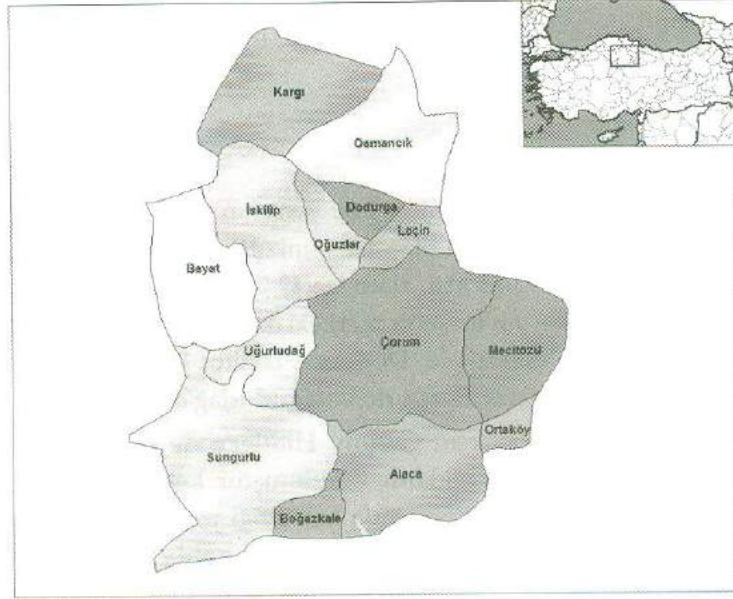
Şehirleri gelişmişlik sıralamasına göre değerlendirilirken bazı kriterlere göre gruplandırılırlar. Bu çalışmada Çorum genel olarak değil ilçeler bazında ele alındığı için her kategoride ilçelerin değerleri ayrı ayrı verilmiştir. Gelişmişlik sıralaması bakımından Çorum merkez ilçe 872 ilçe arasında (şehirler de dahil) 63. sırada yer almaktadır. İkinci sırada Osmancık (343), üçüncü sırada Alaca ilçesi (485) gelmektedir. Son sıraları ise Uğurludağ (782), Boğazkale (777) ve Bayat ilçeleri (735) paylaşmaktadır. İlçelerin çoğu 600-699 arasındadır (5 ilçe), bunu 700-799 arasında bulunan 4 ilçe takip eder.

Gelişmişlik grubu bakımından ilçelerin sıralaması 2 ila 6. grup arasında değişmekte, en fazla 4. grupta ilçeler bulunmaktadır. Gelişmişlik endeksi bakımından sadece Çorum merkez, artı değerdedir (1.47724), diğer ilçeler ise eksi değerdedirler. (Tablo.1, Şekil.2)

Tablo.1 Çorum ve İlçelerinin Gelişmişlik Göstergeleri

| İlçe Adı     | Gelişmişlik Sırası | Gelişmişlik Grubu | Gelişmişlik Endeksi |
|--------------|--------------------|-------------------|---------------------|
| Çorum Merkez | 63                 | 2                 | 1.47724             |
| Osmancık     | 343                | 3                 | -0.03846            |
| Alaca        | 485                | 4                 | -0.29134            |
| Dodurga      | 489                | 4                 | -0.29713            |
| Sungurlu     | 525                | 4                 | -0.37605            |
| İskilip      | 600                | 4                 | -0.50544            |
| Kargı        | 609                | 4                 | -0.52154            |
| Oğuzlar      | 641                | 4                 | -0.58102            |
| Ortaköy      | 686                | 5                 | -0.65301            |
| Mecitözü     | 699                | 5                 | -0.68249            |
| Laçın        | 730                | 5                 | -0.74580            |
| Bayat        | 735                | 5                 | -0.76073            |
| Boğazkale    | 777                | 6                 | -0.88858            |
| Uğurludağ    | 782                | 6                 | -0.90369            |

Kaynak: DPT., İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması  
Araştırması (2004) s.112



## SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELER IŞIĞINDA ÇORUM

Hüseyin SARAÇOĞLU<sup>1</sup>

Günay KAYA<sup>2</sup>

### Giriş

Çorum, Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alan hem İç Anadolu, hem de Karadeniz bölgesinde toprağı olan bir ilimizdir. 2000 yılı nüfus verilerine göre toplam nüfusu 597.065 kişi, alanı ise 12.797 km<sup>2</sup>'dir. Nüfus yoğunluğu km<sup>2</sup>'ye 46.65 kişidir. Çorum'un şehir merkezi dışında 13 ilçesi bulunmaktadır. Bunlar; Alaca, Bayat, Boğazkale, Dodurga, İskilip, Kargı, Laçın, Mecitözü, Oğuzlar, Ortaköy, Osmancık, Sungurlu ve Uğurludağ'dır.

Tarihi çok eskilere dayanan Çorum, Hititler'e de ev sahipliğı yapmış, başkent "Hattuşa" da bu topraklarda kurulmuştur. Leblebisiyle de ünlü olan Çorum, bugün için ekonomik anlamda hak ettiğı yere henüz ulaşamamıştır. Fakat son yıllarda yaptığı atılımlarla bu yolda hızlı bir ilerleme kaydedilmektedir. Gerek tarım ve hayvancılık, gerekse ekonomik yatırımların yanı sıra turizm de Çorum için önemli bir potansiyeldir. Bu üçlü saç ayağı Çorum'un gelişmesinde motor işlevi görecektir temel unsurlardır. Bu unsurların her biri Çorum'u geleceğe taşıyacak ve hak ettiğı yere ulaştıracak vasitalardır. (Şekil.1)

Şekil.1 Çorum'un Lokasyon Haritası ve Şehrin Uydu Görüntüsü



<sup>1</sup> Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, VAN

<sup>2</sup> Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ERZURUM



(Transkripsiyon ve Değerlendirme), *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

KÖSEOĞLU, Neşet; "Çorum'da Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Menberi", *Çorumlu*, S.3, Çorum, 1938.

-----; "Şerefeddin Mukbil Bey ve Mescidi İle Bir Yazma Kurani", *Çorumlu*, S.4, Çorum, 1938.

-----; "Osmancıklı Mehmed Paşanın İki Vakfiyesi", *Çorumlu*, S.1, Çorum, 1938.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C.LIX, S.224-226, TTK. Yay., Ankara, 1996.

*Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, (Haz. Cem Behar), C.II, Ankara, 1996.

ÖZKAYA, Yücel; "XVIII. Yüzyılda Orta Anadolu'daki Bazı Kaza ve Mahalle Adlarındaki Değişiklikler", *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Bildiriler, (11-13 Eylül 1984), Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984.

PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, MEB. Yay., İstanbul, 1993.

SABUNCUOĞLU, İhsan; "Çorum'da Maarif Hayatı", *Çorumlu*, S.47, Çorum, 1944.

SÜLEYMAN SÛDÎ; *Defter-i Muktesid*, C.I, Dersaadet, 1306.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ; *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

ŞENER, Abdüllatif; *Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul, 1990.

-----; "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK. Yay., Ankara, 1992.

TURAN, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993.

*Türk Ansiklopedisi*, "Osmancık Maddesi", C.XXVI, Ankara, 1977.

*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C.VIII, Ankara, 1975

*Yurt Ansiklopedisi*, "Çorum Maddesi", C.III, İstanbul, 1982.

**KAYNAKÇA**

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Bâb-ı Defteri Ceride Odası (D.CRD.) 692.

Maliye Nezareti Temettuat (ML.VRD.TMT.) 899, 903, 904, 911, 913, 914, 921, 922.

**SALNÂMELER**

*Salnâme-i Vilâyât-ı Sivas* (SVS.) 1287, 1288, 1293.

*Salnâme-i Vilâyât-ı Ankara* (SVA.) 1318.

**KİTAP VE MAKALELER**

AKDAĞ, Mustafa; "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD.*, C.XIII, S.1-2, A.Ü. Yay., Ankara, 1955.

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTCFD.*, C.V, S.2, A.Ü. Yay., Ankara, 1947.

BAKIRER, Ömür; "Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", *5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi*, Tarihsiz.

BARKAN, Ömer Lütfi; "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul, 1953.

BAYKARA, Tuncer; *Türk Kültürü, IQ Kültür Sanat Yay.*, İstanbul, 2003.

BULDUK, Üçler; "Çorum Sancağının İdari Teşkilatındaki Yeri-I", *OTAM*, S.3, Ankara, 1992.

ÇADIRCI, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yay., Ankara, 1997.

-----; "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, TTK. Yay., Ankara, 1985.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul, 1979.

GÜRAN, Tevfik; *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul, 1998.

-----; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *Belgeler*, C.XIII, S.17, Ankara, 1988.

İLTER, Fügen; "Osmanlı Ulaşım Ağında Irmak Kenarı Bir Yerleşme: Osmancık", *Belleten*, C.LII, S.202, TTK. Yay., Ankara, 1988.

KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, TC. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943.

KORKMAZ, Şerif; *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'iyye Sicili*

Temettuât kayıtlarından elde edilen bilgilere göre 1844 yılında Osmancık Kazası'ndaki hâne reisleri tarafından toplam 24393.5 kuruş vergi-i mahsûsa ödenmiştir.

Kazada vergi-i mahsûsa ödemeyen sadece 1 hâne reisi bulunmaktadır. Osmancık mahalleleri arasında vergi-i mahsûsa yönünden ekonomiye en fazla katkı Cami-i Kebir Mahallesi'nden sağlanmıştır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde meskun 64 hâne reisi 6518.5 kuruş vergi-i mahsûsa ödemiştir. Bunun Osmancık Kazası mahalleleri içindeki payı %26.7'dir.

Mahalleler içinde hâne başına düşen ortalama vergi miktarı yönünden ilk sırayı 142.5 kuruş ile Toprak Mahallesi almaktadır. Sadece 1 hâne reisinin vergi ödemediği mahallelerde en düşük vergiyi 11.5 kuruş ile 2 hâne reisi, Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan ve gözleri görmeyen "Kör Haliloğlu Halil"<sup>120</sup> ile yine Cam-i Kebir Mahallesi sakinlerinden ve mesleği çiftçilik olan "Fazlıoğlu Ali"<sup>121</sup> ödemiştir. En yüksek vergi ise 355 kuruş olup Gemiciler Mahallesi'ne kayıtlı çiftçi "Cerioğlu Abdi"<sup>122</sup> tarafından ödenmiştir.

## SONUÇ

1844 yılı Temettuât Defterlerinde Çorum Sancağı Osmancık Kazası'nın Cam-i Kebir, Çanakçı, Çatma, Gemiciler, Güney, Hıdırlık, Kale, Mukbılağa ve Toprak olmak üzere 9 mahallesi kayıtlıdır. Her mahallenin Temettuât Defterleri ayrı ayrı tutulmasına rağmen Kale ve Mukbılağa Mahalleleri aynı deftere kaydedilmiştir.

Gemiciler, Hıdırlık ve Güney mahallelerinin bazı sayfalarında boşluklar bulunmaktadır. Örneğin Gemiciler Mahallesi'ne ait defterde 16. hânedan 59. hâneye kadar olan kısım eksiktir. Nitekim Osmancık Kazası'nın mahallerine ait defterlerde toplam 244 hane incelenmesine rağmen tahmini nüfus verilirken eksik hâneler de dahil edilerek 389 hane üzerinden hesap yapılmıştır. Neticede adı geçen mahallelerde her hânenin 5 kişiden oluştuğu kabul edilerek kazanın tahmini nüfusu 1945 kişi olarak tespit edilmiştir.

Hâne başına ortalama gelirin 222 kuruş düştüğü Osmancık'ta gelir düzeyi yüksek mahallelerin başında Güney Mahallesi yer alıp, hâne başına düşen ortalama vergi miktarı yönünden ilk sırayı Toprak Mahallesi almaktadır.

120 BOA., ML.VRD.TMT-903, s.11.

121 BOA., ML.VRD.TMT-903, s.12.

122 BOA., ML.VRD.TMT-911, s.2.



tahsili rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım olarak iki taksit halinde 1256-1261 / 1840-1845 yılları arasında yapılmıştır. “Köyce tahsili mutad olan vergi” ve “an cemâaten tahsil olunan vergi” gibi adlar verilmiş olan bu verginin en önemli özelliği matrahının köy olmasıdır.<sup>110</sup>

**Tablo-10. Mahalleler Arası Vergi-i Mahsûsa Dağılımı**

| Mahalleler                  | Vergi Vermeye n Hâne Sayısı | Hâne Sayısı | Vergi/ Kuruş | Vergi/Hâne Sayısı | Hâne % | Vergi % |
|-----------------------------|-----------------------------|-------------|--------------|-------------------|--------|---------|
| Cami-i Kebir <sup>111</sup> | 1                           | 64          | 6518.        | 101.              | 26.    | 26.     |
| Çanakçı <sup>112</sup>      | -                           | 17          | 1853.5       | 109               | 7.0    | 7.6     |
| Çatma <sup>113</sup>        | -                           | 49          | 4926.5       | 100.5             | 20.3   | 20.2    |
| Gemiciler <sup>114</sup>    | -                           | 34          | 3170.5       | 93.2              | 14.0   | 13.0    |
| Güney <sup>115</sup>        | -                           | 55          | 5771.5       | 104.9             | 22.6   | 23.7    |
| Hıdırlık <sup>116</sup>     | -                           | 4           | 345          | 86.2              | 1.6    | 1.4     |
| Kale <sup>117</sup>         | -                           | 5           | 364          | 72.8              | 2.0    | 1.5     |
| Mukbilaga <sup>118</sup>    | -                           | 9           | 589          | 65.4              | 3.7    | 2.4     |
| Toprak <sup>119</sup>       | -                           | 6           | 855          | 142.5             | 2.5    | 3.5     |
| <b>Toplam</b>               | 1                           | 243         | 24393.5      | 100.3             | 100    | 100     |

110 Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, C.I, Dersaadet, 1306, s.91-92. Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, 1998, s.199.

111 BOA., ML.VRD.TMT-903.

112 BOA., ML.VRD.TMT-904.

113 BOA., ML.VRD.TMT-899.

114 BOA., ML.VRD.TMT-911.

115 BOA., ML.VRD.TMT-913.

116 BOA., ML.VRD.TMT-914.

117 BOA., ML.VRD.TMT-921.

118 BOA., ML.VRD.TMT-921.

119 BOA., ML.VRD.TMT-922.

## VI- VERGİLER

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde halk örfi ve şer'i olarak iki esasa göre vergilendirilmiştir.<sup>103</sup> Kolay değişmeyen ve uzun ömürlü olan kanunnamelerle de vergilerin miktarları ve ne şekilde alınacakları ayrıntılı bir şekilde tespit ve tayin edilmiştir.<sup>104</sup> Vergi kanunnameleri farklı bölgeler için İstanbul'a göre değil, bu bölgelerin her birine en uygun şekilde yapılmıştır.<sup>105</sup>

Tanzimat Dönemi'nde ise Osmanlı vergi sisteminde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Şöyle ki, örfi vergiler tamamen kaldırılmış, yerine "an cemâatin vergi" adıyla tek bir vergi getirilmiştir.<sup>106</sup> Ayrıca, vergi gelirlerinin toplanması görevi de mültezimlerden alınarak muhassıllara verilmiştir.<sup>107</sup>

Örfi vergiler eşit olarak tevzi edildiğinden vergi mükelleflerinin ödeme gücü dikkate alınmamıştır. Vergide adalet ilkesine uymadığı için eleştirilen örfi verginin kaldırılarak, Tanzimat'ın başlarında yine tevzi nitelikte, ancak mükelleflerin ödeme güçlerine göre tahsil edilecek bir vergiye geçilmesi oldukça önemlidir. Yeni vergi düzenindeki ödeme gücünün ölçüsü halkın emlak, arazi ve hayvan varlığıyla kazançları olmuştur.<sup>108</sup> Bu amaçla da 1844 yılında imparatorluğun büyük bir bölümünde "Temettuât Tahrirleri" yapılmıştır. Yeni verginin, köy veya mahalle düzeyinde hâneler arası dağılımı uygulamada daha önce alınan örfi vergilerde olduğu gibi her bölgede farklı şekillerde uygulanmış ve bazı kazalarda hâne bazı kazalarda ocak ve nüfus veya çift ya da başka esaslara göre yapılmıştır.<sup>109</sup>

### 1- Vergi-i Mahsûsa

Tanzimat öncesi örfi vergilerin yerine getirilmiş olan vergi-i mahsûsanın

103 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s.105.

104 Mutafta Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD*., C.XIII., S.1-2, Ankara, 1955, s.40-41.

105 Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTCFD*., C.V, S.2, Ankara, 1947, s.189.

106 Abdüllatif Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990, s.94.

107 Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, s.261.

108 Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s.260.

109 Tefvik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *Belgeler*, C.XIII, S.17, Ankara, 1988, s.221.

Tablo-9. Mahalleler Arası Gelir Dağılımı

| Mahalleler                   | Geliri Olmayan Hâne Sayısı | Hâne Sayısı | Gelir/ Kuruş   | Gelir/Hâne Sayısı | Hâne %     | Gelir %    |
|------------------------------|----------------------------|-------------|----------------|-------------------|------------|------------|
| Cami-i Kebir <sup>(94)</sup> | 3                          | 62          | 16861.5        | 271.9             | 27.9       | 24.1       |
| Çanakçı <sup>(95)</sup>      | 2                          | 15          | 4366           | 291               | 6.7        | 6.3        |
| Çatma <sup>(96)</sup>        | 6                          | 43          | 1237           | 261.3             | 19.4       | 16.1       |
| Gemiciler <sup>(97)</sup>    | 4                          | 30          | 10227.5        | 340.9             | 13.5       | 14.6       |
| Güney <sup>(98)</sup>        | 3                          | 52          | 21688          | 417               | 23.4       | 31.1       |
| Hıdırlık <sup>(99)</sup>     | -                          | 4           | 1316           | 329               | 1.8        | 1.9        |
| Kale <sup>(100)</sup>        | 2                          | 3           | 798.5          | 266.1             | 1.4        | 1.2        |
| Mukbılağa <sup>(101)</sup>   | -                          | 9           | 1975           | 219.4             | 4.1        | 2.8        |
| Toprak <sup>(102)</sup>      | 2                          | 4           | 1365           | 341.2             | 1.8        | 1.9        |
| <b>Toplam</b>                | <b>22</b>                  | <b>222</b>  | <b>69834.5</b> | <b>314.5</b>      | <b>100</b> | <b>100</b> |

yüksek mahallelerin başında Güney Mahallesi yer alır. Bu mahalleyi -sırasıyla- Toprak ve Gemiciler Mahallesi takip etmektedir. Diğer mahallelerin gelirleri ise genel ortalamanın altında bulunmaktadır.

Gelir kaynakları itibariyle gelir dağılımında Güney Mahallesi'nden elde edilen gelir 21688 kuruş olup, bu gelirin %46.2'sini ziraat geliri, %38.8'ni zuhûrât geliri, %6.8'ini hayvancılıktan elde edilen gelir, %4.2'sini gayrı menkûl ve toprak kiralardan sağlanan gelir, %2.8'ini görevlilerin maaş gelirleri, %1.2'sini esnaflık, ticaret ve işçilik gelirleri oluşturmaktadır.

Osmancık Kazası'nda hâne başına düşen gelirin en düşük olduğu mahalle 219.4 kuruş ile Mukbılağa Mahallesi'dir. Toplam gelirin 1975 kuruş olduğu mahallenin yıllık gelirin %59.9'unu esnaflık ve ticaret, %22.8'ini ziraat, %9.9'unu hayvancılık, %6.3'ünü maaş, %1.5'ini toprak kirasından gelen gelirler meydana getirmektedir.

94 BOA., ML.VRD.TMT-903.

95 BOA., ML.VRD.TMT-904.

96 BOA., ML.VRD.TMT-899.

97 BOA., ML.VRD.TMT-911.

98 BOA., ML.VRD.TMT-913.

99 BOA., ML.VRD.TMT-914.

100 BOA., ML.VRD.TMT-921.

101 BOA., ML.VRD.TMT-921.

102 BOA., ML.VRD.TMT-922.



| Mahalleler        | Berber | Çömlekçi | Oduncu | Çilingir | Kiremitçi | Çubukçu | Duhancı | Kahveci | Toplam |
|-------------------|--------|----------|--------|----------|-----------|---------|---------|---------|--------|
| Cami-i Kebir (85) | 1      |          |        | 1        |           |         |         |         | 2      |
| Çanakçı (86)      |        |          | 1      |          |           |         |         |         | 1      |
| Çatma (87)        |        | 1        | 2      | 1        |           |         |         | 1       | 5      |
| Gemiciler (88)    |        |          | 1      |          |           | 1       |         |         | 2      |
| Güney (89)        |        |          | 1      |          | 1         |         |         | 2       | 4      |
| Hıdırlık (90)     |        |          |        |          |           |         |         |         |        |
| Kale (91)         |        |          |        |          |           |         | 2       |         | 2      |
| Mukbilâğa (92)    |        |          |        |          |           |         |         |         |        |
| Toprak (93)       |        |          |        |          |           |         |         |         |        |
| <b>Toplam</b>     | 1      | 1        | 5      | 2        | 1         | 1       | 2       | 3       | 16     |

#### V- Mahalleler Arası Gelir Dağılımı

Temettuât Defterlerinden elde edilen bilgilere göre, Osmancık'ın 9 mahallesinin toplam 69834.5 kuruş geliri olup, bu gelirin %31.1'i Güney Mahallesi, %24.1'i Cami-i Kebir Mahallesi, %16.1'i Çatma Mahallesi, %14.6'sı Gemiciler Mahallesi, %6.3'ü Çanakçı Mahallesi, %2.8'i Mukbilâğa Mahallesi, %1.9'u Hıdırlık Mahallesi, %1.9'u Toprak Mahallesi, %1.2'si ise Kale Mahallesi'nden elde edilmektedir.

- 85 BOA., ML.VRD.TMT-903.  
86 BOA., ML.VRD.TMT-904.  
87 BOA., ML.VRD.TMT-899.  
88 BOA., ML.VRD.TMT-911.  
89 BOA., ML.VRD.TMT-913.  
90 BOA., ML.VRD.TMT-914.  
91 BOA., ML.VRD.TMT-921.  
92 BOA., ML.VRD.TMT-921.  
93 BOA., ML.VRD.TMT-922.

| <b>Mahalleler</b>        | <b>Tüccar</b> | <b>Katırcı</b> | <b>Kiracı</b> | <b>Toplam</b> |
|--------------------------|---------------|----------------|---------------|---------------|
| <b>Cami-i Kebir</b> (76) |               |                | 1             | 1             |
| <b>Çanakçı</b> (77)      |               |                |               | -             |
| <b>Çatma</b> (78)        |               |                | 1             | 1             |
| <b>Gemiciler</b> (79)    |               | 1              |               | 1             |
| <b>Güney</b> (80)        | 3             |                |               | 3             |
| <b>Hıdırlık</b> (81)     |               |                |               | -             |
| <b>Kale</b> (82)         |               |                |               | -             |
| <b>Mukbilâğa</b> (83)    |               |                |               | -             |
| <b>Toprak</b> (84)       |               |                |               | -             |
| <b>Toplam</b>            | 3             | 1              | 2             | 6             |

#### 6- Diğer Esnaf

Belli bir alanda değerlendiremediğimiz bu esnaf grubunu oluşturan 16 hâne reisi vardır. Bunlar içinde hizmet üreten esnaf olarak kabul ettiğimiz 1 berber, 5 oduncu mevcuttur.

İnşaat alanında hizmet veren 1 kiremitçi, 2 çilingir, mutfak eşyası yapımıyla uğraşan 1 çömlekçi bulunmaktadır.

Kazada 3 kişi kahvecilik yaparken, tütün içmeye yarayan çubukların yapılmasını sağlayan 1 çubukçu esnafı vardır. Tütün alım satımıyla uğraşan duhancı ise 2 kişidir.

76 BOA., ML.VRD.TMT-903.

77 BOA., ML.VRD.TMT-904.

78 BOA., ML.VRD.TMT-899.

79 BOA., ML.VRD.TMT-911.

80 BOA., ML.VRD.TMT-913.

81 BOA., ML.VRD.TMT-914.

82 BOA., ML.VRD.TMT-921.

83 BOA., ML.VRD.TMT-921.

84 BOA., ML.VRD.TMT-922.

**Tablo-6. Madeni Eşya Üreten ve Satan Esnaf**

| Mahalleler        | Demirci  | Kalaycı  | Kundakçı | Nalbant  | Tenekeci | Toplam   |
|-------------------|----------|----------|----------|----------|----------|----------|
| Cami-i Kebir (67) | 2        |          |          |          |          | 2        |
| Çanakçı (68)      |          | 1        |          |          |          | 1        |
| Çatma (69)        | 1        |          | 1        |          | 1        | 3        |
| Gemiciler (70)    |          |          |          |          |          | -        |
| Güney (671)       | 2        |          |          | 1        |          | 3        |
| Hıdırlık (72)     |          |          |          |          |          | -        |
| Kale (73)         |          |          |          |          |          | -        |
| Mukbilâğa (74)    |          |          |          |          |          | -        |
| Toprak (75)       |          |          |          |          |          | -        |
| <b>Toplam</b>     | <b>5</b> | <b>1</b> | <b>1</b> | <b>1</b> | <b>1</b> | <b>9</b> |

### 5- Ticaret ve Nakliye Alanında Çalışan Esnaf

Osmancık Kazası'nda tüccarlık yapan 3 hâne reisi bulunmaktadır. Ancak Temettuât Defterlerinde bu tüccarların hangi malların ticaretini yaptıkları belirtilmemiştir.

Nakliye alanında ise binek hayvanlarını kullanarak ticaret akışına yardımcı olan 1 katırcı ve 2 kiracı bulunmaktadır.

67 BOA., ML.VRD.TMT-903.

68 BOA., ML.VRD.TMT-904.

69 BOA., ML.VRD.TMT-899.

70 BOA., ML.VRD.TMT-911.

71 BOA., ML.VRD.TMT-913.

72 BOA., ML.VRD.TMT-914.

73 BOA., ML.VRD.TMT-921.

74 BOA., ML.VRD.TMT-921.

75 BOA., ML.VRD.TMT-922.



kayıtlardan değirmencilerin değirmenleri kira yoluyla işlettikleri de anlaşılmaktadır. Değirmencilerden başka gıda sektöründe hizmet veren 2 çörekçi, 1 ekmekçi ve meyve-sebze satımıyla uğraşan 1 manav bulunmaktadır.

**Tablo-5. Gıda Maddesi Üreten ve Satan Esnaf**

| Mahalleler        | Değirmenci | Çörekçi  | Ekmekçi  | Manav    | Toplam   |
|-------------------|------------|----------|----------|----------|----------|
| Cami-i Kebir (57) | 2          | 1        |          |          | 3        |
| Çanakçı (58)      |            |          |          |          | -        |
| Çatma (59)        | 1          | 1        | 1        | 1        | 4        |
| Gemiciler (60)    |            |          |          |          | -        |
| Güney (61)        |            |          |          |          | -        |
| Hıdırlık (62)     |            |          |          |          | -        |
| Kale (63)         |            |          |          |          | -        |
| Mukbilâğa (64)    |            |          |          |          | -        |
| Toprak (65)       |            |          |          |          | -        |
| <b>Toplam</b>     | <b>3</b>   | <b>2</b> | <b>1</b> | <b>1</b> | <b>7</b> |

#### 4- Madeni Eşya Üreten ve Satan Esnaf

Bu gruba dâhil toplam 9 hâne reisi vardır. Tüfek kundağı<sup>66</sup> yapan 1 kundakçı, 5 demirci, 1 kalaycı, 1 nalbant ve tenekeden ya da ince metal saclardan çeşitli ev eşyaları yapan ve satan 1 tenekeci esnafı bulunmaktadır.

57 BOA., ML.VRD.TMT-903.

58 BOA., ML.VRD.TMT-904.

59 BOA., ML.VRD.TMT-899.

60 BOA., ML.VRD.TMT-911.

61 BOA., ML.VRD.TMT-913.

62 BOA., ML.VRD.TMT-914.

63 BOA., ML.VRD.TMT-921.

64 BOA., ML.VRD.TMT-921.

65 BOA., ML.VRD.TMT-922.

66 Kundak= Tüfeğin namı yatağı. Bkz.*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C.VIII, Ankara, 1975, s.3001.

## 2- Deri ve Deri Mamulleri Üreten ve Satan Esnaf

Osmancık'ta bu sahada faaliyet gösteren toplam 16 esnaf mevcut olup, bu esnaflar içerisinde ham deriyi işleyen 8 debbağ ve 1 debbağ çırağı bulunmaktadır.

Kazada, debbağlar dışında, dericiliğin çeşitli yan kollarında faaliyet gösteren esnaflar da bulunmaktadır. Yük hayvanlarına semer yapan semerciler, çarık yapıp satan ve halk arasında köşgir olarak da bilinen çarıkçılar ve dikiciler<sup>48</sup> bunlardan bazılarıdır.

**Tablo-4. Deri ve Deri Mamulleri Üreten ve Satan Esnaf**

| Mahalleler        | Debbağ   | Debbağ Çırağı | Dikici   | Köşgir   | Semerci  | Toplam    |
|-------------------|----------|---------------|----------|----------|----------|-----------|
| Cami-i Kebir (48) | 5        | 1             |          | 3        | 3        | 12        |
| Çanakçı (49)      |          |               |          |          |          | -         |
| Çatma (50)        | 2        |               |          |          |          | 2         |
| Gemiciler (51)    |          |               |          |          |          | -         |
| Güney (52)        |          |               | 1        |          |          | 1         |
| Hıdırlık (53)     |          |               |          |          |          | -         |
| Kale (54)         |          |               |          |          |          | -         |
| Mukbılağa (55)    |          |               |          |          |          | -         |
| Toprak (56)       | 1        |               |          |          |          | 1         |
| <b>Toplam</b>     | <b>8</b> | <b>1</b>      | <b>1</b> | <b>3</b> | <b>3</b> | <b>16</b> |

## 3- Gıda Maddesi Üreten ve Satan Esnaf

Temettuât Defterlerinden elde edilen verilere göre Osmancık'ta un imalatıyla uğraşan 3 asiyaacı, yani, değirmenci bulunmaktadır. Yine aynı

45 BOA., ML.VRD.TMT-921.

46 BOA., ML.VRD.TMT-922.

47 Dikici= Eski kundura dikmekle geçinen, yamacı. Bkz. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul, 1989, s.643.

48 BOA., ML.VRD.TMT-903.

49 BOA., ML.VRD.TMT-904.

50 BOA., ML.VRD.TMT-899.

51 BOA., ML.VRD.TMT-911.

52 BOA., ML.VRD.TMT-913.

53 BOA., ML.VRD.TMT-914.

54 BOA., ML.VRD.TMT-921.

55 BOA., ML.VRD.TMT-921.

56 BOA., ML.VRD.TMT-922.

#### IV.Osmancık'ta Esnaf Grupları

Başta gıda ve giyim sektörü olmak üzere, çeşitli alanlarda mal üretilip satan esnaflar, Osmanlı Devleti'nin ekonomisinde önemli bir unsur teşkil etmektedir. Nitekim 1844-1845 tarihli Temettuât Defterlerine göre Osmancık'ta 74 kişi esnaflıkla uğraşmaktadır.

##### 1-Dokumacılar/Giyim Eşyası Üreten ve Satan Esnaf

Osmancık Kazası'nda dokumacılık/giyim eşyası üretimi ve satımıyla uğraşan esnaflar toplam 20 kişidir. Bu esnaflar içerisinde bez, kumaş gibi dokunmuş ürünler satan bezzâzlar 9 kişiyle ilk sırayı almaktadır. Kıl dokuyan, kıldan dokuma yapan sanatkâr anlamına gelen ve halk arasında mutâf, mûtafçı olarak da bilinen mûytab bu alanda faaliyet gösteren diğer esnaftır.<sup>37</sup> Kazada 5 mûytab vardır. Keçe yapan ve satan keçeci esnafı 1 kişidir ve Çatma Mahallesi'nde meskûndur. Giyim ve çeşitli ev eşyalarının dikimiyle uğraşan terziler ise 5 kişidir.

**Tablo-3. Dokumacılar/Giyim Eşyası Üreten ve Satan Esnaf**

| Mahalleler        | Bezzâz   | Keçeci   | Mûytab <sup>1</sup> | Terzi    | Toplam    |
|-------------------|----------|----------|---------------------|----------|-----------|
| Cami-i Kebir (39) | 2        |          | 1                   | 2        | 5         |
| Çanakçı (40)      | 1        |          | 2                   | 1        | 4         |
| Çatma (41)        |          | 1        | 2                   | 1        | 4         |
| Gemiciler (42)    | 1        |          |                     |          | 1         |
| Güney (43)        | 4        |          |                     | 1        | 5         |
| Hıdırlık (44)     |          |          |                     |          | -         |
| Kale (45)         |          |          |                     |          | -         |
| Mukbilağa (46)    |          |          |                     |          | -         |
| Toprak (47)       | 1        |          |                     |          | 1         |
| <b>Toplam</b>     | <b>9</b> | <b>1</b> | <b>5</b>            | <b>5</b> | <b>20</b> |

37 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, İstanbul, 1993, s.588.

38 Şerif Korkmaz, 1839-1847 tarihli Şer'iyye Sicili'nin değerlendirmesinde Osmancık'ta 16 tane Mûytab esnafı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şerif Korkmaz, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirmesi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, s.64.

39 BOA., ML.VRD.TMT-903.

40 BOA., ML.VRD.TMT-904.

41 BOA., ML.VRD.TMT-899.

42 BOA., ML.VRD.TMT-911.

43 BOA., ML.VRD.TMT-913.

44 BOA., ML.VRD.TMT-921.



durumunun aydınlatılmasında önemli bir rol oynamaktadır. XIX. yüzyılın ortalarında şehir ve köylerde yaşayan bireylerin meslekleri ve gelir kaynakları hakkındaki bilgileri bize 1844 yılına ait Temettuât Defterleri sunmaktadır. Adı geçen defterlerde genellikle her hâne numarasının üzerine hâne reisinin mesleği de kaydedilmiştir.<sup>36</sup> Ayrıca herhangi bir mesleği veya kazancı olmayan hâne reisleri de burada belirtilmektedir.

**Tablo-2. Hâne Reislerinin Mesleklerle Göre Dağılımı**

| Meslekler                                     | Hâne Reisi Sayısı | %     |
|-----------------------------------------------|-------------------|-------|
| <b>1-Tarımla İlgili Meslekler</b>             |                   |       |
| a-Çiftçi (Erbab-ı Ziraat)                     | 58                | %23.9 |
| b-Amele, Hizmetkâr                            | 43                | %17.6 |
| c-Çoban                                       | 2                 | %0.8  |
| <b>2-Sanayi ve Ticaretle İlgili Meslekler</b> |                   |       |
| a-Mal Üreten ve Satan Esnaf                   | 74                | %30.1 |
| <b>3-Diğer Meslekler</b>                      |                   |       |
| a- Askeri ve İdari Görevliler                 | 10                | %4.1  |
| b-Dini Görevliler                             | 8                 | %3.3  |
| c-Eğitim ve Diğer Alanlardaki Görevliler      | 4                 | %1.7  |
| d-Üretim Dışında Bulunan Hâne Reisleri        | 45                | %18.5 |
| <b>Toplam</b>                                 | <b>244</b>        |       |

Osmancık Temettuât Defterlerinde 44 adet meslek tespit edilmekle birlikte, bu meslekler daha verimli değerlendirilebilmek amacıyla üç grupta ele alınmaktadır.

Birinci grup, defterlerde “erbab-ı ziraat” olarak geçen çiftçilerle, hizmetkâr, çoban ve amelelerden oluşan tarımla ilgili meslekleri kapsamaktadır. Osmancık'ın merkez mahallelerinde bulunan toplam 244 hâne reisinden 103'ü (%42.3) tarımla ilgili bu mesleklerle uğraşmaktadır.

İkinci grup, Osmanlı Devleti'nde ekonomik hayatın önemli bir parçası sayılan esnaflardan meydana gelmektedir.

Mesleklerle ilgili yapılan tasnifin üçüncü ve son gurubunu ise üretimle ilgili olmayan ve fakat idari, askeri, dini ve eğitim alanlarında görevli kimselerle, işsiz, hasta, ihtiyar ve çocuklar oluşturmaktadır.

36 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuât Defterleri", *Belleten*, C.LIX, S.224-226, Ankara, 1996, s.402.

1831 yılında yapılan nüfus sayımı, Osmanlı'da çağdaş anlamdaki nüfus sayımlarının öncüsü kabul edilmektedir. Eldeki sayım defterlerinin bütününü ilk kez Enver Ziya Karal yayımlamıştır.<sup>29</sup> Karal, yazmış olduğu eserde incelemekte olduğumuz Osmancık Kazası'nın nüfusunu, tamamı Müslüman olmak üzere, 4349 olarak vermiştir.<sup>30</sup>

1844 yılı Temettuât Defterlerinde ise vergi mükellefi bulunan hâne reisleri tek tek kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan tahmini nüfusa, Ömer Lütfi Barkan tarafından ortaya konulan ve pek çok araştırmacı tarafından da kabul gören her hânenin 5 kişiden oluştuğu<sup>31</sup> düşünülerek ulaşılmaktadır. Buna göre, Osmancık Kazası'nın tahmini nüfusu 1945\* kişidir ki bu, ilgili dönemin Osmancık merkeze ait erkek nüfusun yanında kadın ve çocukların da bulunduğu toplam rakamı ifade etmektedir.

Bir diğer kaynak grubu salnâmelere gelince, H.1287/M.1870 tarihli salnâmeğe göre kazanın nüfusu 1657'dir.<sup>32</sup> Bir sonraki yıl, yani, H.1288/M.1871 tarihli salnâmeğe göre nüfus 1923,<sup>33</sup> H.1293/M.1876 tarihli salnâmede nüfus 1982 olup, bunlardan 4'ü gayr-i Müslim'dir.<sup>34</sup> H.1318/M.1900 tarihli Ankara Vilâyet Salnâmesi'nde ise, mahallelerin nüfusu 4146 olup, bunların 62'si gayr-i Müslim'dir.<sup>35</sup>

### III. Osmancık Halkının Mesleklere Göre Dağılımı

Toplumu oluşturan bireylerin sahip oldukları meslekler ve bu mesleklerden elde ettikleri gelirler, yaşadıkları bölgenin sosyal ve ekonomik

29 Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, (Haz. Cem Behar), C.II, Ankara, 1996, s.24.

30 Enver Ziya Karal, , *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943, s.210.

31 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul, 1953, s.12; Tahmini nüfusa ulaşmak amacıyla "Hâne" karşılığı olarak kullanılan farklı katsayılar için bkz. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul, 1979, s.331-348.

\* 389x5=1945

32 SVS. 1287, s.69.

33 SVS. 1288, s.70.

34 SVS. 1293, s.106.

35 SVA. 1318, s.273.



Kazanın mahalle isimlerine bakıldığında cami, mescid, medrese ismiyle anılan mahalleler dikkati çekmektedir. Çünkü Türk şehirlerinde genellikle en önemli yapıları camiler, medreseler ve türbeler oluşturmaktadır. Camiler arasında da Cuma namazının kılındığı "ulu cami" halkın gözünde büyük önem taşımaktadır.<sup>22</sup>

Osmancık Kazası'ndaki en eski mahallelerden biri olan Cami-i Kebir Mahallesi Ulu Cami diğer adıyla Beyler Çelebi Cami<sup>23</sup> etrafında oluşmuştur. Mukbilağa Mahallesi ise Şerefeddin Mukbil Bey'in yaptırdığı mescidin ismiyle anılmaktadır.<sup>24</sup> Zirâ mescidler yaptıran kişinin ismiyle anıldığından, mahalle isimleriyle kişi isimleri arasında yakın bir bağ söz konusudur.<sup>25</sup>

Temettuât Defterlerinde bulunmayan Kadı Ferahsad Mahallesi ise Osmancık kadısı Mevlâna Ferahsad'ın yaptırdığı medrese ile zikredilmiştir.<sup>26</sup>

## II. Osmancık Kazası'nın Nüfusu

İncelemekte olduğumuz Çorum Sancağı Osmancık Kazası'na ait 1576 tarihli Tahrir Defteri III. Murat devrine ait olup, kazanın bu dönemdeki nüfusu hakkında bilgi edinmemiz açısından bir hayli önemlidir. Nitekim Tahrir Defterlerine göre 1576 tarihinde Osmancık Kazası mahallelerinde 272'si bekâr olmak üzere toplam 802 vergi nüfusu kayıtlıdır.<sup>27</sup> Yani kazada –anılan kaynak grubuna yansıdığı kadarıyla- tahminen 2922 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır.<sup>28</sup>

22 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Orta Anadolu'daki Bazı Kaza ve Mahalle Adlarındaki Değişiklikler", *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Bildiriler, (11-13 Eylül 1984), Ankara, 1984, s.238.

23 Beyler Çelebi Cami hakkındaki geniş bilgi için bkz. Fügen İlter, "Osmanlı Ulaşım Ağında Irmak Kenarı Bir Yerleşme: Osmancık", *Belleten*, C.LII, S.202, Ankara, 1988., s.558-559. Ayrıca bkz. Neşet Köseoğlu, "Çorum'da Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Menberi", *Çorumlu*, S.3, Çorum, 1938, s.76.

24 Neşet Köseoğlu, "Şerefeddin Mukbil Bey ve Mescidi ile Bir Yazma Kuranı", *Çorumlu*, S.4, Çorum, 1938, s.133.

25 Tuncer Baykara, *Türk Kültürü*, İstanbul, 2003, s.214.

26 Neşet Köseoğlu, "Osmancıklı Mehmed Paşanın İki Vakfiyesi", *Çorumlu*, S.1, Çorum, 1938, s.10; İhsan Sabuncuoğlu, "Çorum'da Maaarif Hayatı", *Çorumlu*, S.47, Çorum, 1944, s.1451.

27 Üçler Bulduk, a.g.m., s.142.

28 Toplam nüfus için, hâne nüfusu 5 olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, hâne x 5 + bekar nüfus = toplam nüfus. Bkz. Üçler Bulduk, a.g.m., s.137.



Tablo-1. Temettuât Defterlerine Göre Osmancık Kazasının Mahalleleri

| <b>Mahalleler</b>        | <b>Hâne Sayısı</b> |
|--------------------------|--------------------|
| <b>Cami-i Kebir (10)</b> | 65                 |
| <b>Çanakçı (11)</b>      | 17                 |
| <b>Çatma (12)</b>        | 49                 |
| <b>Gemiciler (13)</b>    | 76                 |
| <b>Güney (14)</b>        | 55                 |
| <b>Hıdırlık (15)</b>     | 75                 |
| <b>Kale (16)</b>         | 5                  |
| <b>Mukbilağa (17)</b>    | 9                  |
| <b>Toprak (18)</b>       | 38                 |
| <b>Toplam</b>            | 389*               |

Sivas Vilâyet Salnâmelerinde ise Osmancık Kazası'nın mahalle sayıları farklı verilmektedir. H.1287/M.1870 tarihli salnâmede 7 mahalle zikredilirken,<sup>19</sup> H.1288/M.1871 tarihli salnâmede 14 mahalle<sup>20</sup> ve H.1293/M.1876 tarihli salnâmede ise 12 mahallenin adı geçmektedir.<sup>21</sup>

10 BOA., ML.VRD.TMT-903.

11 BOA., ML.VRD.TMT-904.

12 BOA., ML.VRD.TMT-899.

13 BOA., ML.VRD.TMT-911.

14 BOA., ML.VRD.TMT-913.

15 BOA., ML.VRD.TMT-914.

16 BOA., ML.VRD.TMT-921.

17 BOA., ML.VRD.TMT-921.

18 BOA., ML.VRD.TMT-922.

\* Osmancık Kazası'nın mahallelerine ait Temettuât Defterlerinde eksikler bulunmaktadır. Gemiciler Mahallesinde 16. hânedan 59. hâneye kadar olan kısım, Hıdırlık Mahallesinde 3. hânedan 75. hâneye kadar olan kısım ve Toprak mahallesinde 3. hânedan 36. hâneye kadar olan kısımda eksik vardır. Mahallelerde 244 hâneyi incelememize rağmen eksik bulunan kısımları nüfusa dahil etmeyi uygun bulduk.

19 SVS. 1287, s.69.

20 SVS. 1288, s.70.

21 SVS. 1293, s.106.

### I. Osmancık'ta Mahalleler

İncelemekte olduğumuz Osmancık Kazası'nın mahalleleri değişik dönem ve kaynaklara göre bazı farklılıklar göstermektedir. 1576 tarihli Mufassal Tahrir Defteri'nde kazanın Cami, Kadı Ferahşad, Cendrehâne, Sanlu, Çıkırık, Güney, Sarı Kadı, Medrese-i Muzafferiyeye, Sofuyan, Şimerd Ağa ve Türkbedar olmak üzere, toplam, 11 mahallesi bulunmaktadır.<sup>7</sup>

H.1252/M.1836 tarihli nüfus yoklama defterinde Osmancık'a ait 8 mahalle kayıtlıdır: Cami-i Kebir, Gemici, Güney, Hıdırlık, Mukbılağa, Toprak, Kadı Ferahşad, Haydarhâne Mahalleleri.<sup>8</sup> Bu mahallelerden sadece Cami-i Kebir, Kadı Ferahşad ve Güney Mahalleleri XVI. yüzyıldaki isimlerini aynen muhafaza etmişlerdir.

Araştırmamızın asıl kaynağını oluşturan 1844 tarihli Temettuât Defterlerine göre kazaya ait 9 mahalle tespit edilmiştir. Ancak, Kadı Ferahşad ve Haydarhâne Mahallelerinin Temettuât Defterlerinde yer almadığı saptanmaktadır.<sup>9</sup>

7 Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının İdari Teşkilatındaki Yeri-I", *OTAM*, S.3, Ankara, 1992, s.142.

8 BOA.D.CRD-692.

9 Kadı Ferahşad ve Haydarhâne Mahalleleri 1576 tarihli Mufassal Tahrir Defterinde, 1252/1836 tarihli Nüfus Yoklama Defterinde görülmektedir.

## 19. YÜZYIL ORTALARINDA ÇORUM SANCAĞI OSMANCIK KAZASI'NIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI (H.1260-1261/M.1844-1845 Tarihli Temettuât Defterlerine Göre)

Hümeysra KARABIYIK\*

Osmancık Kazası, Çorum'un kuzeyinde Karadeniz'i ve doğuyu batıya bağlayan ulaşım noktasında yer almaktadır. Dağlık ve tepelik bir araziye sahip olan Osmancık, Kızılırmak kenarında kurulmuş eski bir yerleşim yeridir.<sup>1</sup>

Bölgede bulunan kalıntılardan mezkûr kazanın tarihinin Hititlere kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Araştırma konusu olan "Osmancık"ın adı Pontus Kralı Mitridates zamanında "Aflan";<sup>2</sup> Bizans döneminde ise "Eflânûs"<sup>3</sup> olarak kayıtlara geçmektedir.

Osmancık Kazasının Türklerin eline geçmesi ise Dânişmendliler zamanında olmuş<sup>4</sup> ve adı da bu bölgeyi fetheden Sorkun Emiri Osman Bey'den dolayı Osmancık olarak değiştirilmiştir.<sup>5</sup> Osmancık, Danişmendlilerden sonra Anadolu Selçuklu, XIV. yüzyılın sonlarında da Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.<sup>6</sup>

Kısaca coğrafi yapısı ve tarihi geçmişi bu şekilde olan Osmancık'ın XIX. Yüzyıl ortalarındaki sosyal ve ekonomik yapısı 1844-1845 tarihli Temettuât Defterlerinden elde edilen veriler doğrultusunda bu çalışmada değerlendirilmiştir.

\* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

1 *Türk Ansiklopedisi*, Osmancık Maddesi, C.XXVI, Ankara, 1977, s.85.

2 Osman Turan eserinde Osmancık'ın Dânişmendliler tarafından ele geçirilmeden önceki ismini Eflânûs olarak vermektedir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s.125.

3 *Yurt Ansiklopedisi*, Çorum Maddesi, C.III, İstanbul, 1982, s.2043.

4 Ömür Bakırer, "Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz, s.60.

5 Osman Turan, a.g.e., s.86.

6 Ömür Bakırer, a.g.m., s.61-63.







Ek: 6 Tayyip Efendi'nin eşi Aişe'ye Hatun'a hibesi

اولاد بالتمل جدم فاضلي اولاد اشرف النضا طيب افندي اربط المرحوم عبد الله افندي  
 حيدر ارم النضر د روم اولاد خاله اولاد عايشه خاتون افندي طرندة ليدى افندي  
 ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 و اعترافى صرح ابي عبد بوسنة اقم روم خاتون افندي طرندة ليدى افندي  
 اده بلى بى افندي بى عبد بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 مبالغه بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 اشرف اولاد بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 عتقه دى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 نام كنه ابي روم اشرف اولاد بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 ابي راشن جاموس ابي بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 اولاد افندي ابي روم طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 نام كنه بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 حبيب بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 مكره بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 باحوال بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي  
 ان بى بى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي طرندة ليدى افندي



### Ek: 5 Tayyip Efendi'nin eşi Aişe'ye Hatun'a hibesi

Oldur ki bi'l-fi'il Çorum kadısı olan eşrefü'l-kuzzât Tayyip Efendi ibnü'l-merhûm Abdurrahman Efendi meclis-i şer'-i hatir-i lâzımü't-tevkîrde zevcesi olan fahrü'l-muhadderât Aişe Hatun ibnete Abdi Efendi tarafından tasdîk-i âtiyü'l-beyâna Ahmed bin Mehmed ve Ömer bin Ali şehâdetleri ile sâbitü'l-vekâle olan Abbas Beğ ibn-i İsmail mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tiraf-ı sarîh-i mer'î idüb bundan akdem zevcem mezbûre hatûnın bir altun-ı İstanbulî? ve bir altun-ı Macar? ki on beş bin akçeye bey' idüb semeni kendi mesâlihime sarf itmemele on beş bin akçe deynim olmağın meblağ-ı mezbûr mukâbelesinde Karahisarlı Demürlü kazâsına tâbi' İnalözü karyesinde Murad nâm kimesneden iştirâ eyledüğüm Beğ Değirmeni dimekle ma'rûf bir bâb değirmanı mezbûre hatuna on beş bin akçeye bey' idüb semeni deynime takas? eylediğimden sonra Çorum kazâsına tâbi' Bayat nâm karyede vâki' dört çiftlik tarlamı ve Sarı nâm kimesne ile ber-vech-i iştirâk zirâ'at eyledüğüm kırk kile ekilmiş buğdayı ve mezbûr Sarı'ya emânet vaz' olunan iki re's camus ineğini ve Bâlî ve Ali nâm çobanlarda olan dört yüz yirmi aded koyun ve keçiden yüz re's keçi oğlakları ile ve Çorum kal'asında vâki' Hacı Muradoğlu Mehmed Çelebi'nin anbârında yirmi müd arpayı ve Kör Halil nâm kimesnenin anbârında olan dokuz müd buğday ve gürcüyü'l-asl Mihrimâh ve Üftâde nâm câriyeleri zevcem mezbûreye hibe-i sahihe-i şer'îye ile hibe ve temlik ve teslîm idüb ol dahi kabz ve temellük ve ta'allüm idüb mukâbelesinde bana bir kelâm-ı kadîm ivaz virüb ben dahi alub kabz eyledim ba'de'l-yevm zikr olunan eşya zevcem mezbûre hatûnın mülk-i mevhûbıdır yeşfe-mâ-yeşâ mutasarrıfe olsun diyücek mukırr-i müşârün-ileyhin kelâm-ı meşrûhında vekil-i mezbûr Abbas Beğ bi'l-muvâcehe tasdîk ve tahkîk itmeğın mâ-hüve'l-vâki' gıbbe't-taleb ketb olunub kayd-ı sicil olundu. Fi't-tarihü'l-mezbûr.

Şuhûdü'l-hâl

Es-sabıkûn mine'l-hazırûn

Kaynak: Amasya Şer'îye Sicili, Defter No:1, Sayfa No: 22/b



### Ek: 3 Tayyip Efendi'nin kızı Saliha Hatun'a hibesi

Oldurki bi'l-fi'il Çorum kadısı olan fahrü'l-kuzzât Tayyip Efendi ibnü'l-merhûm Abdurrahman Efendi meclis-i şer'-i şerîfde sulbiye kızı Saliha Hatun tarafından tasdîk-i âtiyü'l-beyâna Ali ve Ömer nâm kimesneler şehâdetleri ile vekâleti sâbite olan Abbas Beğ ibn-i İsmail nâm kimesne muvâcehesinde ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tiraf-ı sarîh-i mer'î idüb kasaba-i Çorum'da vâki' Sultan Süleyman Hân binâ eylediği kal'ada vâki'Hüseyin Ağa'dan alduğumuz iki an bâr ve içinde tahminen ikiyüz kile buğday ve ikiyüz kile arpayı ve iki an bâr arasında vâki' tahtânî ve fevkânî iki oda ve önünde sofasıyla ve Melik Simâ nâm câriyeyi ve kazâ-i mezbûra tâbi' Çayhamamı karyesinde vâki' Himmed Beğ Değirmanı dimekle ma'rûf bir bâb mülk değirmanımı ve kasaba-i mezbûrede vâki' Kulak ve Ma' ret ve Bazârbaşıoğlu Mehmed'in yetimlerinden iştirâ eyledüğüm bağçe ki hudûdı inde'l-ahâli ma'lûmdır ve kasaba-i mezbûrede vâki' Çakır mahallesinde Abdusselam nâm kimesnede ve Memişah ve Mehmed nâm kimesnelerden alduğumuz huhûdı inde'l-ahâli ma'lûm olan evleri ve kasaba-i mezbûrede Debbağhânede vâki' erzhâne dükkânı ve debbağ dükkânının nisfını ve Bâlî ve Ali nâm çobanlarda olan dört yüz koyun ve keçinin yüz re's koyun ve keçi kuzuları ile bi'l-cümle eşyâ-yı mezkûre Saliha Hatun'a hibe-i sahîhe-i şer'iyye ile hibe ve temlîk ve teslim idüb ol dahi kabz ve temellük idüb mukâbelesinde bir kelâm-ı şerîf ivaz alub kabz eyledim ba'de'l-yevm zikr olunan eşya-yı mezbûre hatûnün mülk-i mevhûbıdır yeşfe-mâ-yeşâ mutasarrıfe olsun diyücek mukırr-i müşârün-ileyhi kelâm-ı meşrûhında merkûm Abbas Beğ bi'l-mucâcehe tasdîk ve tahkîk itmeğin sıhhat-i ikrâr ve tasdîk ve hibe ve temlîki hükm-birle mâ-hüve'l-vâki' gibbe't-taleb ketb olundu. Tahrîren fi Evâ'il-i Şa'bânü'l-mu'azzam li-sene erba'a ve selâsin ve elf.

Şuhûdü'l-hâl

Es-sabıkûn mine'l-hazırûn

Kaynak: Amasya Şer'îye Sicili, Defter No:1, Sayfa No: 22/a





## EKLER

## Ek: 1 Tayyip Efendi'nin kızı Rahime Hatun'a hibesi

Oldur ki bi'l-fi'il Çorum kadısı olan fahrü'l-kuzzâtü'l-kirâm Tayyip Efendi ibn-i Abdurrahman Efendi meclis-i şer'-i şerîf-i enverî ve mahfel-i dîn-i münîf Mustafa sallallahû te'âlâ ala şârî'ihû sulbiye kızı Rahime tarafından Mehmed bin Ali ve Ahmed bin Mehmed şehâdetleriyle vekâleti sâbite olan Abbas Beğ ibn İsmail muvâcehesinde ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î klub kasaba-i Çorum'da vâki' Sultân Süleyman aliyetü'r-rahmetehû ve'l-mağfirâtehû binâ eylediği kal'ada vâki' mülk menzilimi ki taraf-ı cenûbı Dut Mehmed Çelebi'ye ve garbîsi Hasan Efendi sâkin olduğu evi ve şimâlisî İbrahim Çelebi ve Eyyüb Beğ'e ve şarkîsi tarîk-i âmme müntehî ve mahdûd evleri içinde iki kıt'a anbar ve iki bâb tahtanî oda ve iki sofası ve bir mikdâr arz-ı hâliyesiyle ve kazâ-i Çorum'a tâbi' karye-i Kılıçviran'dan iki çiftlik yerleri ve cümle ev yerleri ve güğercinlik ve bir bağ ve bir kıt'a tekye bağçesi dimekle ma'rûf ve umûr-ı bağçeyi üç kıt'a bostanlık on ceviz ağacı külli ve cüz'i çiftliğe müte'allik her ne var ise ve kasaba-i Çorum'da vâki' Çakır mahallesinde merhûm babam Abdurrahman Efendi'de irs-i şer'le intikâl idüb şarkîsi Hasan Efendi mülküne ve şimâlisî ve garbîsi tarîk-i âmme ve cenûbı mandıraya müntehî evleri içinde bir kıt'a ahûr ve iki oda ve iç evleri üç oda ve bir güğercinlik ve bağçede bir oda ve bir sofa ve bir havlu cümle tevâbi' ve levâhıkıyla ve iki re's kâtibe ve kamer gürcüyetü'l-asl câriyelerim ve kal'a-i Çorum'da dizdârlık olan kal'ada otuz müd arpa ve Hacı Musaoğlu Receb anbarında dokuz müd buğday ve Bâlî ve Ali nâm çobanlarda dört yüz yigirmi koyun ve keçinin yüz re's koyun ve keçi oğlak ve kuzularıyla ve Yenice nâm karyede iki kıt'a bağ ve kaza-i Çorum'a tâbi' Çayhamamı karyesinde vâki' Hacı Osman'dan aldığı Emîr Değirmanı dimekle ma'rûf bir bâb değirman iş bu tahrîr olınan eşyânın cümlesini mezbûr kızım Rahime'ye hibe ve temlik idüb mukâbelesinde bir cild mergûb ve makbûl kelâm-ı şerîf ivaz alub kabz idüb ve hibe eylediğim eşyânın cümlesini teslim eyledim fimâ-ba'd keyfe mâ-yeşâ ve yuhtar ve mutasarrıf olub sâ'ir evladımdan bir ferd mâni' ve mu'arız olmasun didükde mukırr-ı mezbûrın ikrâr-ı meşrûhatü'l-müşârün-ileyhâ Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekîl-i şer'isi olduğu Abbas Beğ vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkîk eylemeğin mâ-hüve'l-vâki' ala vukû'ihî kayd-ı sicil olundu. Tahrîren fi'l-yevmü'r-râbi' şehri Şa'bânü'l-mu'azzam li-sene erba'a ve selâsin ve elf.

Şuhûdü'l-hâl

Es-sabıkûn mine'l-hazirûn (Şahitler bir önceki belgede kayıtlıdır)

Hanefilere göre, hibe eden ve edilenin sağ olması lazımdır. Tayyip Efendi ve hibe ettiği kişiler de sağ olduğuna göre, burada da İslâm hukukundaki uygulamalara uygunluk vardır.

Sonuç olarak görülen şudur ki, Tayyip Efendi, genellikle Hanefî fıkıhçıların içtiadları çerçevesinde hareket etmiş ve bu doğrultuda hibede bulunmuştur. Zira bilindiği üzere Tayyip Efendi Çorum kazasında fiilen kadılık yapmaktadır. Ancak hibesini Amasya kadılığında gerçekleştirmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı kazalarında şer'î mahkemelerde Rumeli ve Anadolu'da kadıların Hanefî fıkı çerçevesinde dava gördükleri bilinmektedir.

---

## KAYNAKÇA

### 1 NUMARALI AMASYA ŞER'İYYE SİCİLİ

BARDAKOĞLU, Ali, "Hibe", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 17, İstanbul 1998.

BERKİ, Ali Himmet, İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal (Sadeleştiren: İrfan Yücel), 3. Baskı, Ankara 1986.

CİN, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 2. Basım, İstanbul 1985.

ŞENER, Abdülkadir, İslâm Hukukunda Hibe, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, No: 162, Ankara 1984.



uygulamasının yapıldığını göstermektedir. Çünkü İslâm feraiz hukukunda murisin erkek ya da kız evladı, oğlunun veya oğlunun oğlunun vb. gibi evlâdı varsa, karı terekenin 1/8'ini alır.<sup>40</sup>

Hibede tam bir eşitlik değil de, "mirastaki hisselerine" göre dağılımın esas alınması gerektiğine yönelik Hanbelîler ve Hanefi fıkıhçısı İmam Muhammed'in görüşü ortadadır. Tayyip Efendi'nin hibesinde mirasa göre hibe yapıldığı kanaatindeyiz.

### Sonuç

Bu çalışmada fiilen Çorum kadılığına uhdesinde bulunduran Tayyip Efendi'nin çocukları ve eşine yaptığı hibenin İslâm hukukundaki hibeyle ne ölçüde örtüştüğünü tespit etmeye çalıştık. Öncelikle İslâm hukukunda hibenin nitelik, şekil ve cins özelliklerinin nasıl gerçekleştirildiğini, İslâm mezhepleri ve hukukçularının yorumları çerçevesinde yedi maddede verdikten sonra, Tayyip Efendi'nin İslâm hukukçularından hangisine göre hibede bulunduğu ya da hangisi/hangilerinin yorumlarına uygun tarzda hareket ettiğini anlamaya/algılamaya çalıştık.

Şekil açısından Tayyip Efendi'nin hibesinin daha çok Hanefilerden İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafiî'nin görüşlerine uygunluk arz ettiği görülür.

Ebu Hanife, İmam Şafiî ve Hanbelîlere göre, mevhubünle tarafından üzerine alınmaya kadar vâhibde olan malın, ancak teslimden sonra mülkiyeti geçer. Kabza kadar hibeden dönme mümkündür. Tayyip Efendi, teslimi gerçekleştirmiştir.

İslâm hukukunda genel olarak hibenin senetle yapılmasına dair bir anlayışın olmamasına rağmen, uygulamalarda senetle yapıldığı görülmektedir. Tayyip Efendi senetle mahkemede şahitler huzurunda hibede bulunmuştur.

İslâm hukukunda hibede ehliyet önemlidir. Tayyip Efendi zaten ehliyet sahibidir. Yani akit yapma kudretine sahip olduğundan, İslâm hukukundaki uygulamalara yönelik hibe gerçekleştirmiştir.

İslâm hukukunda mevhubun, mevhubünlehe hibesi vekaletle yapılabilir. Tayyip Efendi'nin hibesinde de çocukları ve eşine vekaleten Abbas Bey tarafından mallar teslim alınmıştır.

40 Halil Cın, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2. Basım, İstanbul 1985, s. 203. İslâm ferâiz hukuku üzerine daha geniş bilgi için bakınız. Ali Himmet Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal* (Sadeleştiren: İrfan Yücel), 3. Baskı, Ankara 1986.

## 8. Cümle eşyayı

**Eşi Aişe'ye hibesi:**<sup>39</sup>

1. Çorum Bayat köyünde 4 çiftlik tarlası, Sarı adlı kişi ile ortak olarak sahip oldukları 40 kile ekilmiş buğday, Sarı'ya emanet ettiği 2 adet camış ineği,

2. Balı ve Ali çobanların güttüğü koyun ve keçilerden 100 adedi kuzu ve oğlaklarıyla

3. Çorum Kalesinde Hacı Muradoğlu Mehmed Çelebi ambarında olan 20 müd arpa

4. Kör Halil adlı kişinin ambarında bulunan 9 müd buğday

5. Gürcü asıllı Mihrimah ve Üftade adlı cariyeler

Tayyip Efendi'nin çocukları ve eşine hibe ettiği bütün malların parasal değerini bu hibe kayıtlarına göre ölçmemiz doğal olarak mümkün görünmemektedir. Çünkü bu hibelerde, terekelerde olduğu gibi malların fiyatları verilmemiştir, sadece cins ve miktarlarıyla iktifa edilmiştir.

Hibenin çocuklar arasında miras taksimine göre yapıldığını güçlendirecek veriler bulunmaktadır. Birkaç örnek bize bunun ipuçlarını vermektedir. Örneğin, Tayyip Efendi'nin oğlu Abdurrahman Çelebi'ye Çorum merkez ve köylerinde hibe ettiği çiftlik, bağ, bahçe, ev, oda, buğday ve arpaların miktarları, köleler, hayvanlar vb. gibi menkul ve gayrimenkullere bakıldığında kızları Rahime ve Saliha'ya hibe ettiklerinin yaklaşık iki katı olduğu açıkça görülür. Bu İslâm miras hukukuna göre erkek evladın iki hisse miras aldığı durumda kızların bir hisseye malik oldukları uygulamasına uygundur.

Diğer taraftan Tayyip Efendi, Balı ve Ali adlı çobanlarda olan 420 koyun ve keçisinin 100'ünü kuzu ve oğlaklarıyla oğlu Abdurrahman'a, yine 100'ünü kızı Rahime'ye, 100'ünü de diğer kızı Saliha'ya ve 100'ünü de eşi Aişe'ye hibesi sanki mirasçıları arasında eşit davrandığı kanaatini uyandırabilir. Ancak yukarıda belirtilen diğer hibelerin cins ve miktarlarına bakıldığında hibenin çocuklar arasında eşit olarak yapıldığına kanıt olacak nitelikte veriler kuvvetle mevcut değildir.

Öte yandan Tayyip Efendi'nin eşi Aişe'ye hibesinde ise kızlarına nazaran daha az mal hibe ettiği görülür. Bu tavır da bize tahminen mirasa göre hibe

<sup>39</sup> AŞS, 1, 22/b.

5. Bey Veli köyünde 1 bağ ve 1 bahçe
6. Çorum kalesi içinde 1 bahçe yeri
7. Kavsud köyünde Hacı İdris'te emanette olan 3 at (dor kısarak), 1 siyah katır, Balı ve Ali adlı çobanlarda olan 100 koyun kuzusu ile birlikte
8. Piyale, Rıdvan ve Yusuf adlı köleleri
9. 1 kamer kılıç, 1 kemer

#### **Kızı Rahime'ye hibesi<sup>37</sup>:**

1. Çorum kalesi içinde 1 mülk menzil, içinde 2 ambar, altında 2 oda, 2 sofa ve bir miktar boş arazi
2. Kılıçviran köyünde 2 çiftlik yeri, bütün ev yerleri, bir güvercinlik, 1 bağ ve bahçe, 10 ceviz ağacı ve çiftliğe ait nesi varsa,
3. Çakır mahallesinde 1 bahçe, bahçede 1 oda, yine aynı yerde 2 oda, iç evleri, aslen Gürcü olan 2 cariye
4. Çorum kalesinde 30 müd arpa, Hacı Recep'in ambarında 9 müd buğday, Balı ve Ali çobanların güttüğü koyun ve keçilerden 100 adedi kuzu ve oğlaklarıyla
5. Yenice köyünde 2 bağ
6. Çayhamam köyünde 1 değirmen

#### **Kızı Saliha'ya hibesi:<sup>38</sup>**

1. Çorum kalesinde 2 ambar ve içinde tahminen 200 kile buğday, 200 kile arpa, iki ambar arasında bulunan altı üstlü 2 oda, önünde sofasıyla
2. Melik Sima adlı cariye
3. Çayhamam köyünde 1 mülk değirmen
4. Kasabada 1 bahçe
5. Çakır mahallesinde 3 ev
6. Kasaba'da Debbaghane'de bulunan erzane dükkanı ve debbaghane dükkanının yarısı
7. Balı ve Ali çobanların güttüğü koyun ve keçilerden 100 adedi kuzu ve oğlaklarıyla

<sup>37</sup> AŞS, 1, 21/c.

<sup>38</sup> AŞS, 1, 22/a.



### III. ÇORUMDA KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİ

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar Çorum ilinin kırsal ve kentsel nüfus hareketleri incelendiğinde, kırsal nüfusun belirli oranlarda sürekli olarak azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Gerçekten de; 1927 yılında toplam nüfusun %82,27'si kırsal nüfustan oluşan Çorum ilinde 2000 yılına gelindiğinde bu oran %47,76'ya kadar düşmüştür. Aşağıdaki tabloda, Çorum ili ve ilçelerinin kırsal ve kentsel nüfus değişimlerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, öncelikle Çorum merkezle birlikte Sungurlu, Alaca, İskilip, Osmancık ve Laçın ilçelerinde toplam ilçe nüfuslarında azalma yaşanırken ilçe merkezlerinin nüfuslarında artış olduğu, diğer ilçelerde ise kırsal nüfusla birlikte, şehir merkezlerinde bile nüfusun azaldığı görülmektedir.

|           | 1990    |         |         | 2000    |         |         | Nüfus Artış Hızı (%) |        |        |
|-----------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|----------------------|--------|--------|
|           | Toplam  | Şehir   | Köy     | Toplam  | Şehir   | Köy     | Toplam               | Şehir  | Köy    |
| Merkez    | 189.748 | 116.810 | 72.938  | 221.699 | 161.321 | 60.378  | 15,56                | 32,28  | -18,89 |
| Sungurlu  | 88.327  | 30.521  | 57.806  | 80.840  | 35.397  | 45.443  | -8,85                | 14,82  | -24,06 |
| Alaca     | 53.403  | 20.646  | 32.757  | 53.193  | 24.983  | 28.210  | -0,39                | 19,06  | -14,94 |
| İskilip   | 52.569  | 19.624  | 32.945  | 45.327  | 19.648  | 25.679  | -14,82               | 0,12   | -24,91 |
| Osmancık  | 52.490  | 21.347  | 31.143  | 53.758  | 28.423  | 25.335  | 2,39                 | 28,62  | -20,63 |
| Bayat     | 36.294  | 8.090   | 28.204  | 30.574  | 7.381   | 23.193  | -17,15               | -9,17  | -19,56 |
| Mecitözü  | 31.246  | 6.287   | 24.959  | 26.064  | 5.787   | 20.277  | -18,13               | -8,28  | -20,77 |
| Kargı     | 26.762  | 5.858   | 20.904  | 20.388  | 5.728   | 14.660  | -27,20               | -2,24  | -35,47 |
| Uğurludağ | 18.111  | 8.019   | 10.092  | 16.265  | 7.648   | 8.617   | -10,75               | -4,74  | -15,80 |
| Dodurga   | 13.550  | 3.974   | 9.576   | 10.439  | 3.431   | 7.008   | -26,08               | -14,69 | -31,21 |
| Ortaköy   | 13.073  | 3.353   | 9.720   | 11.820  | 3.349   | 8.471   | -10,07               | -0,12  | -33,75 |
| Laçın     | 11.960  | 1.570   | 10.390  | 9.425   | 2.153   | 7.272   | -23,81               | 31,57  | -35,67 |
| Oğuzlar   | 11.154  | 5.867   | 5.287   | 9.083   | 4.678   | 4.405   | -20,53               | -22,64 | -18,25 |
| Boğazkale | 9.973   | 2.306   | 7.667   | 8.190   | 1.970   | 6.220   | -19,69               | -15,74 | -20,91 |
| TOPLAM    | 608.660 | 254.272 | 354.388 | 597.065 | 311.897 | 285.168 | -1,92                | 20,42  | -21,73 |

Çorum ilinde kırsal alanda görülen nüfus azalması Türkiye ortalamasının da üstünde yer almaktadır. Gerçekten de Türkiye genelinde 1990-2000 yılı kırsal alan nüfus artış hızı %4,21 olarak gerçekleşmiş iken, Çorum ilinde bu oran %-21,73 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile, Türkiye genelinde kırsal alan nüfusu %4,21 oranında artarken, Çorum ili kırsal nüfusu %21,73 oranında nüfus kaybına uğramıştır. Aynı şekilde Türkiye geneli şehir nüfus artış hızı %26,81 iken Çorum ilinde bu oran %20,42'dir. Diğer taraftan Çorum ili toplam nüfus artış oranı %-1,92 iken, Türkiye geneli toplam nüfus artış oranı 18,28 olarak gerçekleşmiştir. Çorum ili, özellikle kırsal nüfus bakımından

önemli bir nüfus kaybıyla karşı karşıyadır. Kırsal alanlarda olduğu kadar Çorum genelinde de her yıl belirli oranlarda büyük bir nüfus kaybı yaşanmaktadır. 2000 yılı nüfus sayımı istatistiklerine göre, Çorum ilinden 1995-2000 arası dönemde 60.095 kişilik, yani toplam nüfusun yaklaşık %10'u oranında göç vermiştir. Çorum'da toplam ilçe merkezlerinin nüfusu dışında sadece kırsal alandaki nüfus değişimlerine ilişkin tablo incelendiğinde, kırsal alanda meydana gelen nüfus kaybı daha da açık bir şekilde görülebilecektir.

|           | Köy Nüfusu |         | Fark<br>(1990)-(2000) | Artış<br>Oran (%) |
|-----------|------------|---------|-----------------------|-------------------|
|           | 1990       | 2000    |                       |                   |
| Merkez    | 72.938     | 66.378  | 12.560                | -18,89            |
| Sungurlu  | 57.806     | 45.443  | 12.363                | -24,66            |
| Alaca     | 32.757     | 28.210  | 4.547                 | -14,34            |
| İhşid     | 32.945     | 25.629  | 7.266                 | -24,91            |
| Ortaçık   | 31.143     | 25.335  | 5.808                 | -20,63            |
| Bayat     | 28.204     | 23.193  | 5.011                 | -19,56            |
| Mecidiye  | 24.959     | 20.277  | 4.682                 | -20,77            |
| Kargı     | 20.904     | 14.660  | 6.244                 | -33,47            |
| Uğurludağ | 10.092     | 8.617   | 1.475                 | -15,8             |
| Dodurga   | 9.576      | 7.008   | 2.568                 | -31,21            |
| Ortaköy   | 9.720      | 8.471   | 1.249                 | -13,75            |
| Laçın     | 10.390     | 7.272   | 3.118                 | -33,67            |
| Oğuzlar   | 5.287      | 4.405   | 882                   | -18,25            |
| Boğazkale | 7.647      | 6.220   | 1.447                 | -20,91            |
| TOPLAM    | 354.388    | 285.168 | 69.220                | -21,73            |

1990-200 yılları arasında Çorum'un kırsal nüfusunda yaklaşık 1/4 oranında bir azalma yaşanmıştır. Kırsal alanda oransal olarak en çok nüfus kaybına uğrayan ilçe %35,67 ile Laçın ilçesi olmuştur. Oransal olarak en az nüfus kaybına uğrayan ilçe ise %13,75 ile Ortaköy ilçesidir. Sayısal olarak en çok nüfus kaybına uğrayan ilçe 12.560 ile Merkez ilçe olup bunu 12.363 ile Sungurlu ilçesi izlemektedir. Sayısal olarak en az nüfus kaybı yaşayan ilçe ise 882 ile Oğuzlar ilçesi olmuştur. Çorum ili genelinde kırsal alandan nüfus kaybı oranı ise %21,73 ile toplam 69.220 kişidir.

Aynı dönemde, Çorum ve ilçe merkezlerinin nüfus sayısı artışı ile kırsal alanlardaki nüfus azalmasına ilişkin sayısal veriler incelendiğinde ise; şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1990-2000 yılları arasında ilçe merkezlerinin toplam nüfusu 254.272'den 57.625 kişilik bir artışla 311.897'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde kırsal nüfus ise, 354.3388'den, 69.220 kişilik bir azalmayla 285.168'e düşmüştür. Kırsal alanda meydana gelen 69.220 kişilik nüfus azalması, iyimser bir tahminle bu kişilerin tamamının ilçe veya il merkezine göç ettikleri düşünülse bile (bu mümkün olmamakla birlikte) yaklaşık 12.000 kişinin yine de Çorum dışında başka illere göç ettiğini ortaya koymaktadır..



#### IV. KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Kırsal alanlarda nüfusun giderek azalmasının önemli nedenleri arasında, kırsal alanda kişi başına düşen gelirin diğer bölgelere göre düşük, işsizlik oranının da yüksek olmasıdır. Kırsal alanlarda eğitim imkânlarının yetersiz olması, kırsal alanda yaşayanların eğitim amacıyla şehir merkezlerinin tercih etmeleri sonucunu doğurmaktadır. Kırsal alanda eğitim düzeyi düşük olduğu gibi belirli bir eğitim düzeyine sahip olan genç nüfus da, sosyal ve ekonomik yönden daha hareketli ve avantajlı olan şehir merkezlerini tercih etmekte, kırsal alanları tercih etmemektedir. Bu durum ise, kırsal alanda, tarım dışındaki iş kollarında çalışanların sayısını da azaltarak tarımsal faaliyetlerin terk edilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Diğer taraftan kırsal kesimde ekonomik faaliyet alanının tarımsal faaliyetlerle sınırlı olması ve tarımsal faaliyetlerin de sürdürüldüğü tarım arazilerinin de bir ailenin geçimini sağlayamayacak şekilde parçalanmış olması, kırsal alandan şehir merkezlerine göçe neden olan diğer bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenlerle kırsal alanlardan kent merkezlerine başlayan göç; kırsal alanlarda nüfusun azalmasına ve kentlerdeki nüfusun ve işsizlik oranının artmasına neden olmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren tüm Türkiye genelinde kırsal kesimde görülen nüfus azalması, sosyo ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından ön sıralarda yer alan (veya öyle bilinen) İl'imizde yaşanmasının ana nedenini kırsal alanların sosyo-ekonomik özelliklerinde aramak gerekir.

Çorum ilinin sosyo-ekonomik özellikleri hakkında Devlet Planlama Teşkilatı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında yer alan bilgiler ışığında belirli bir kaniya ulaşmak mümkündür. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasına göre Çorum'un durumu incelendiğinde, ilin sosyo-ekonomik yönden son yıllarda giderek gerilediği görülmektedir. 1996 yılı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında 81 il içerisinde 44. sırada yer alan Çorum ili, 2003 yılında iki sıra gerileyerek 46. sıraya inmiştir. Bu durumu Çorum ilinin gerek genel toplamda, gerekse kırsal alanda nüfus yapısında görülen değişimlerle ilişkilendirmek mümkündür. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması İlçeler bakımından değerlendirildiğinde de; 1996 yılına göre, 2003 yılında ilçelerin de önemli bir gelişme göstermediği gibi, mevcut durumlarını da koruyamayarak geriledikleri görülmektedir.

Türkiye genelinde toplam 858 ilçe merkezi içerisinde Çorum Merkez İlçesi ve diğer ilçelerinin 1996 ve 2003 yıllarındaki gelişmişlik sıralamasında görülen değişiklikler yandaki tabloda verilmiştir. Tablo incelendiğinde Merkez ilçenin sıralamasında bir değişiklik olmazken; Sungurlu, Alaca, Ortaköy, İskilip,



|           | Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması |      | Fark |
|-----------|---------------------------------------|------|------|
|           | 1996                                  | 2003 |      |
| Merkez    | 63                                    | 63   | -    |
| Osmancık  | 359                                   | 343  | +16  |
| Sungurlu  | 415                                   | 485  | -70  |
| Alaca     | 434                                   | 489  | -55  |
| İskilip   | 498                                   | 525  | -27  |
| Kargı     | 594                                   | 600  | -6   |
| Dodurga   | 609                                   | 609  | -    |
| Oğuzlar   | 652                                   | 641  | +11  |
| Ortaköy   | 655                                   | 686  | -31  |
| Bayat     | 678                                   | 699  | -21  |
| Mecitözü  | 704                                   | 730  | -26  |
| Boğazkale | 753                                   | 735  | +18  |
| Laçın     | 768                                   | 777  | -9   |
| Uğurludağ | 789                                   | 782  | +7   |

Mecitözü, Bayat, Laçın ve Kargı ilçelerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin düştüğü, başka bir ifade ile bu ilçelerin sosyo-ekonomik bakımdan gerilerken, Boğazkale, Osmancık, Oğuzlar ve Uğurludağ ilçelerinin ise, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından ilerlediği görülmektedir.

İlçelerin Sosyo-Ekonomik gelişmişlik düzeyleri ile nüfus artış oranları ile ilişkisi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. 1990-2000 yılı nüfus artış oranları (-) olan, başka bir ifade ile nüfusu azalan ilçelerin hemen hemen tamamına yakınının sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından 1996 yılına göre gerilediği görülmektedir. Sadece sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde ilerleme olan Boğazkale ilçesi toplam 858 ilçe içerisinde 753'den 735'e, 789. sırada yer alan Uğurludağ ilçesi 782. sıraya, 652. sırada yer alan Oğuzlar ilçesi 641. sıraya, 359. sırada yer alan Osmancık ilçesi 343. sıraya ilerlemiştir.

1990-2000 yılı nüfus artış oranları (-) olan, başka bir ifade ile nüfusu azalan ilçelerin hemen hemen tamamına yakınının sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından 1996 yılına göre gerilediği görülmektedir.

|           | Nüfus Artış Hızı (%) |        |        | Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi |      | Fark |
|-----------|----------------------|--------|--------|-----------------------------------|------|------|
|           | Toplam               | Şehir  | Köy    | 1996                              | 2003 |      |
| Laçın     | -23,81               | 31,57  | -35,67 | 768                               | 777  | -9   |
| Kargı     | -27,20               | -2,24  | -35,47 | 594                               | 600  | -6   |
| Dodurga   | -26,08               | -14,69 | -31,21 | 609                               | 609  | -    |
| İskilip   | -14,82               | 0,12   | -24,91 | 498                               | 525  | -27  |
| Sungurlu  | -8,85                | 14,82  | -24,06 | 415                               | 485  | -70  |
| Boğazkale | -19,69               | -15,74 | -20,91 | 753                               | 735  | +18  |
| Mecitözü  | -18,13               | -8,28  | -20,77 | 704                               | 730  | -26  |
| Osmancık  | -2,39                | 28,62  | -20,63 | 359                               | 343  | +16  |
| Bayat     | -17,15               | -9,17  | -19,56 | 678                               | 699  | -21  |
| Merkez    | 15,56                | 32,28  | -18,89 | 63                                | 63   | -    |
| Oğuzlar   | -20,53               | -22,64 | -18,25 | 652                               | 641  | +11  |
| Uğurludağ | -10,75               | -4,74  | -15,8  | 789                               | 782  | +7   |
| Alaca     | -0,39                | 19,06  | -14,94 | 434                               | 489  | -55  |
| Ortaköy   | -10,07               | -0,12  | -13,75 | 655                               | 686  | -31  |

Sadece sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde ilerleme olan Boğazkale ilçesi toplam 858 ilçe içerisinde 753'den 735'e, 789. sırada yer alan Uğurludağ ilçesi 782. sıraya, 652. sırada yer alan Oğuzlar ilçesi 641. sıraya ve 359. sırada yer alan Osmancık ilçesi 343. sıraya ilerlemiştir. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi bakımından yapılan sıralama ve Çorum nüfusunda kırsal alanda ortaya çıkan büyük oranlardaki azalma, ilin sosyo-ekonomik yapısının zaman geçirmeksizin düzeltilmesi yönünde tedbirler alınmalıdır.

Tüm Türkiye genelinde olduğu gibi Çorum ilinde de kırsal nüfusun giderek azalması, başka bir ifade ile, kırsal nüfusun tarımdan uzaklaşmasının önlenmesi konusunda devlet tarafından belirlenen ve halen uygulanmakta olan politika araçları mevcut değildir. Böyle bir politika aracı bulunmadığı gibi, Devletin, kırsal alanda yaşayan nüfusun yerinde kalkındırılmasını sağlayacak önemli adımlar attığını söylemek de mümkün değildir. Gerçekten de, 1980'li yıllarda tüm Türkiye genelinde başlayan kırsal kesimden uzaklaşma olgusu, yalnızca tarımsal nüfusun azalması değil aynı zamanda büyük şehirlerde çarpık kentleşme, işsizlik ve yoksulluk gibi büyük sosyal sorunlar yanında toplumsal yoksullaşmaya da neden olmaktadır. Kırsal nüfusun yerinde kalkındırılması, başka bir ifade ile kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi konusunda bugüne kadar gerçekleştirilen faaliyetler dış kaynaklı finans kuruluşlarının desteği ile uygulanan projelerden öteye gidememiştir. Bu projeler ise, yerel potansiyelleri harekete geçirmekten ve kırsal halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu için, özellikle kırsal alanlardan şehir merkezlerine doğru gerçekleşen göç olgusunu da engelleyememiştir.

Kırsal kesimin sorunlarının tek bir nedene dayandırılması mümkün olmadığından, kırsal kesimde meydana gelen nüfus azalmasının nedenlerini de tek bir noktada toplamak mümkün değildir. Bugüne kadar sınırlı düzeyde gerçekleştirilen projeler veya diğer uygulamalar, kırsal kesimin sorunlarını tek bir yönüyle ele alıp ona göre çözüm önerileri geliştirmeyi amaçladığından, kırsal kesime sunulan hizmetler bütünlükten ve tabandan tavana katılımcılıktan uzak bir şekilde uygulandığından, sürdürülebilirliği de sağlanamamıştır.

Devletin kırsal kalkınmaya yönelik etkili ve uygulanabilir/sürdürülebilir politikalar geliştirmemiş olması, kırsal kalkınma ve dolayısıyla kırsal halkın yerinden kalkındırılması beklentilerini de boşa çıkarmaktadır. Bu konuda devletin kırsal halkın yerinden kalkındırılarak şehir merkezlerine doğru nüfusun kaymasını ve bunun beraberinde gelen zararlı sonuçların önlenmesinde iki seçenekten birisini tercih etmesi bir sorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kırsal nüfusun kırsal alanda kalkındırılmasını



amaçlayan önlemlerdir. Bunun için, kırsal alanda gelir düzeyini arttıracak, sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlayacak, tarımsal istihdam alanlarının yaratılması ve tarımsal faaliyetlerin verimliliğinin artırılması için gerekli önlemlerin alınmasıdır. İkinci seçenek ise, kırsal nüfusun şehir merkezlerinde istihdamının sağlanmasıdır. Bu seçenekte, Devletin, planlı ve düzenli bir şekilde kırsal nüfusu azaltarak, şehir merkezlerinde planlı yerleşim ve istihdam olanaklarını sağlamasıdır.

Türkiye'de gerek kırsal kalkınma, gerekse kırsal alandan şehir merkezlerine olan göçün önlenmesi için uygulanabilecek belirli ilke ve esaslar (politikalar) henüz oluşturulmamıştır. Bu nedenle, kırsal alanlardan şehir merkezlerine olan göç nedeniyle sürekli nüfus kaybeden bölgelerde, sivil toplum örgütleri ve yerel idarecilere büyük görevler düşmektedir.

Çorum ilinin de, son yıllarda ekonomik gelişmişlik düzeyinde yaşanan gerileme dolayısıyla ortaya çıkan gerek tüm il genelinde, gerekse kırsal alanda nüfus kaybının önlenmesi için planlı bir kırsal kalkınma stratejisinin uygulanması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Çorum ilinde gerek genel il nüfusunun gerekse kırsal nüfusun şehir merkezlerine kaymasını önlemek amacıyla öncelikle yerel örgütlenmelere imkân tanıyarak, sadece şehir merkezlerinin değil, ilçe ve köy merkezlerinin de kalkınmasını sağlayabilecek tabana yayılmış kalkınma planlarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Çorum iline özgü, yerel ürünlere ve potansiyele bağlı olarak katma değer yaratacak üretim kollarının etkinleştirilmesi gerekir. Sanayi yatırımlarının il geneline yaygınlaştırılarak özellikle KOBİ'lerde markalaşma yoluna gidilip Çorum'a özgü simgeler yaratılması yerel kalkınmanın sağlanmasında önemli roller oynayabilecektir. Çorum ilinde mevcut sanayi işletmelerin tüm il geneline yaygınlaştırılarak sermayenin yerinde tutulması; nüfusunda göç yoluyla kaybını da önleyecektir.

Kırsal alandan büyük sayılara ulaşan göçün önlenmesi, eğitim olanaklarının artırılarak istihdam olanaklarının geliştirilmesi ve en önemlisi de yatırımların ve teşviklerin akıllıca kullanılarak istihdam ağırlıklı yatırımlara öncelik verilmesi gerekir. Diğer taraftan; 2002 yılından itibaren Çorum ilinde yapılan yatırım teşvik belgeli yatırımlar incelendiğinde, yatırımların akıllıca kullanıldığından bahsetmek pek de mümkün olmamaktadır. Çorum ilinde son 5 yıl içerisinde toplam 116 yatırım teşvik belgeli yatırım gerçekleştirilmiş ve 419.596.567 YTL'lik yatırım karşılığı olarak 4879 kişinin istihdamı sağlanmıştır. Yapılan yatırım miktarı dikkate alındığında son 5 yıl içerisinde yıllık istihdam sayısının akıllıca



kullanıldığından bahsetmek oldukça zordur.

Çorum ilinde yerel kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi ve bu yolla nüfus kaybının da önlenebilmesi için gelir seviyesini yükseltecek faaliyetlere öncelik verilmelidir. Bunun sağlanabilmesi için öncelikle il'de, yatırımcı ve girişimci yönlendirme birimi oluşturulmalı ve yatırımların yalnızca il merkezinde ve çevresinde değil tüm il geneline yaygınlaştırılması amaçlanmalıdır.

Çoruma özgü ürünlerin tüm ülke genelinde pazarlamasını sağlayacak yerel pazarlama ofisleri oluşturulmalı veya var olan örgütlenme harekete geçirilerek, büyük şehirlerde "Çorum Tanıtım ve Yatırım Ajansları-Ofisleri" kurulmalıdır. Genç girişimcileri harekete geçirilerek, meslek liseleri güçlendirilmeli, ara işgücüne ağırlık verilmelidir. Özellikle büyük şehirlerde, il lehine lobi oluşturma amacıyla faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerindeki, örgüt dağınıklığını ortadan kaldırılmalı ve ortak amaç-çıkara etrafında bütünleşmeleri sağlanmalıdır.

Kırsal alanların kalkındırılması için gerçekleştirilecek faaliyetlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için hedef kitlenin kalkınmanın her aşamasına aktif olarak katılmalarının sağlanmasıdır.

| Yıllar        | Yatırımı Teşvik Belge Sayısı | Yatırım Tutarı (YTL) | İstihdam (Kişi) |
|---------------|------------------------------|----------------------|-----------------|
| 2002          | 14                           | 20.556.953           | 983             |
| 2003          | 18                           | 50.722.674           | 509             |
| 2004          | 16                           | 44.580.519           | 450             |
| 2005          | 23                           | 60.766.987           | 1611            |
| 2006          | 26                           | 118.960.416          | 710             |
| 2007          | 19                           | 124.009.018          | 616             |
| <b>Toplam</b> | <b>116</b>                   | <b>419.596.567</b>   | <b>4879</b>     |



## ÇORUM'DA NÜFUS DEĞİŞİMİ VE İMAR PLANLARI

Ahmet Samsunlu<sup>1</sup>

### Giriş

Hitit medeniyetinin başşehri olan Hattuşa'nın ve Alacahöyük'ün bulunduğu bu topraklarda, çok sayıda medeniyetin izlerine rastlanmaktadır.

Hitit döneminden Fatih dönemine kadar olan bu dönemde Çorum'a hakim olan imparatorluk ve beylikler şunlardır: Asurlular, Hitit İmparatorluğu, Frigler, Ned ve Persler, Makedonya Krallığı, Galatlar, Bizanslılar, Danişmentliler, Selçuklular ve Anadolu Beylikleri. Çorum ilinin yukarıdaki medeniyetler hakimiyetinde geçirdiği yüzyıllar boyunca nüfusu hakkında kesin bilgi elde edilememiştir. Ancak kaynaklarda Çorum'un bu yüzyıllar boyunca daima nüfus olarak dönemin en kalabalık kentleri arasında olduğu belirtilmektedir (Tekeli, 1985).

Fatih döneminden Cumhuriyet'e kadar Çorum kentinin nüfusu ile ilgili bilgiler, çok kısıtlı olup bu konularla ilgili olmayan sayım ve yayınlardan yapılan kabuller ile elde edilebilmektedir. Osmanlı döneminde imar konusunda ise halihazır bir harita niteliğindeki çalışma dışında hiçbir kaynağa rastlanılmamıştır.

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış ve günümüze kadar sürdürülmüştür. İlk imar çalışması ise 1933 yılında yapılmış ve günümüze kadar da bugüne şehrin gelişimine yön verebilmek için çok sayıda plan çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

### NÜFUSUN TARİHSEL GELİŞİMİ

#### Osmanlı Dönemi

Bu dönemde Çorum'un nüfusu ile ilgili kesin rakamlar belli değildir. Bunun ana nedeni Tanzimat dönemine kadar ülkede nüfus sayımı yapılmamış olmasıdır. Bu dönemde gerçekleşen nüfus sayımları hakkında doğru bilgilere ulaşılamamaktadır.

<sup>1</sup>Prof.Dr. İstanbul Teknik Üniversitesi Çevre Mühendisliği BölümüMaslak-İstanbul  
samsunlu@itu.edu.tr



Çorum, Merkez yerleşiminin nüfusunun belirlenmesinde, şehirde vergi veren nüfusun belirtildiği "tahrir defterleri" esas alınmıştır. Fatih,Kanuni ve III.Murat dönemine ait bilgiler Tablo 1'de görülmektedir.Burada belirtilen vergi veren nüfus 12-15 yaştan büyük erkek nüfusedir.Hane halkı büyüklüğü 5 kabul edilerek Çorum Merkez nüfusunun yaklaşık olarak hesaplandığı belirtilmiştir (Karaaslan, 1995).

**Tablo 1: Vergi Veren Nüfusa Bağlı Olarak Çorum Nüfusu**

| Dönem                | Vergi veren Nüfus | ÇorumMerkez Nüfusu | Tahrir Tarihi |
|----------------------|-------------------|--------------------|---------------|
| Fatih(1451-1481)     | 438               | 2200               | 860/1455-1456 |
| Kanuni(1520-1566)    | 1339              | 6695               | 929/1522-3    |
| III.Murat(1574-1595) | 2984              | 14920              | 984/1576-7    |

Devlet İstatistik Kurumu'nun Faroqhi (1987) yayınına dayanarak hazırladığı tabloda 1576-1577 yıllarına Çorum Merkez'inin nüfusu 6000-8000 civarında olduğu belirtilmektedir.

On yedinci yüzyılda (1649) Çorum'u ziyaret eden Evliya Çelebi Çorum'da 4300 dolayında hane olduğunu belirtmektedir. Burada da hane büyüklüğü 5 alınırsa, o zamanki nüfusun 21.500 olduğu tahmin edilebilir

Çorum ile ilgili elde olan ilk plan ve açıklaması 1890 yılına aittir. 1875'de Belediye teşkilatının kurulduğu Çorum'da harita yüzbaşısı Ömeroğlu Osman tarafından kentin haritası hazırlanmıştır.Bu haritanın açıklama kısmında hane büyüklüğü 3673 olarak belirtilmiştir.Buradan hareketle nüfusun 18165 olduğu hesaplanabilir.

Karaaslan ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada Çorum kentinin ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar 8000-10000 nüfuslu bir yerleşim merkezi olduğu ifade edilmektedir. Hane halkı nüfusunu 5 kabul ederek yapılan hesaplarla bu değerler arasında bir çelişki olduğu dikkat çekmektedir.

Osmanlı döneminde en büyük idari birim olarak "Eyalet"i esas alan ve yalnız erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımının 1831 yılında yapılmıştır.Bu dönem de Çorum Eyalet-i Sivas'ın bir sancak yerleşimidir.Devlet İstatistik Kurumu tarafından 1831 sayımında Çorum nüfusu toplam 40506 müslüman erkek olarak verilmiştir.Ayrıca hiçbir reaya'nın olmadığı belirtilmiştir. Çorum Merkez'inin nüfusunun bu sayımda ne kadar olduğu kesin olarak belli değildir. Bir başka kaynakta Çorum Merkez'inde Müslüman erkek sayısı 6581 olarak belirtilmiştir.

1881/82-1893 genel sayımında en büyük idari birim olarak "Vilayet" esas alınmış ve kadınlar nüfus sayımına dahil edilmiştir. Bu dönemde Çorum Ankara'ya bağlı bir sancak yerleşimidir.1893 tarihli Ankara iline ait Salname'de Çorum şehir nüfusunun 16.629 olduğu belirtilmektedir.Devlet İstatistik Kurumu Vital Cuinet'in yayınına dayanarak hazırladığı tabloda göre Çorum Merkez'inin tahmini nüfusunu 12.000 olarak vermektedir.

1906/7 nüfus sayımında şehrin nüfusu 1907 yılında 18858 olarak tespit edilmiştir (Karaaslan, 1995).

Osmanlı döneminde yapılan son sayım 1914 yılında yapılmıştır.Bu dönemle ilgili değerler tebliğ sahibi tarafından bulunamamıştır.

### **Cumhuriyet Dönemi**

Türkiye'de ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayımda Çorum şehir nüfusunun 19664 olduğu belirlenmiştir.

Cumhuriyet döneminde Çorum ilinin ve merkez nüfusunun değişimi tablo 2'de görülmektedir.

1933-1934 yıllarında Çorum'da 45 mahallelik bölünme 11 mahalleye ayrılmıştır.Çorum'un 1935 yılındaki 11 mahallesindeki 5637 binada 20170 kişi oturmaktadır (Karaaslan, 1995).

Çorum'un nüfusu 1923-1950 yılları arasında tarımsal yapıda görülen durağanlık şehir nüfusunun artışını da sınırlamıştır.1950'lilerde ülkemizde başlayan endüstrileşme hareketleri sonucunda başlayan ve giderek artan köyden şehre göçe bağlı olarak Çorum merkezinin nüfusu devamlı olarak artmıştır.

1950'den sonra Çorum'da kırsal alanın Türkiye'deki kırsal alandan fazla göç verdiği,kentsel alanında daha fazla göç aldığı söylenebilir (Karaaslan, 1995).

Nüfusu sürekli ancak ülke geneline göre yavaş büyüyen bir il olan Çorum'un nüfusu1927'de 247926 (19664) iken 1990 yılında 610.065 (116.810) olmuştur. Bu tarihten sonra yapılan nüfus sayımlarında Çorum ilinin nüfusu azalırken merkez şehir nüfusunun arttığı görülmektedir.

### **İMAR HAREKETLERİNİN ÜLKEMİZDE TARİHSEL GELİŞİMİ:**

Osmanlı döneminde yapılaşma ile ilgili olarak ilk defa 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi ve 1882 yılında Ebniye Kanunu (yollar,yangın yerleri ve konutlar) çıkarılmıştır.

1854 yılında ilk defa İstanbul'da belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunu

**Tablo 2: Cumhuriyet döneminde Çorum İlinin ve Merkez Nüfusunun Değişimi**

| Yıllar | Nüfus   | Kent Nüfusu |
|--------|---------|-------------|
| 1927   | 247.926 | 19.664      |
| 1935   | 284.773 | 20.151      |
| 1940   | 302.745 | 22.776      |
| 1945   | 312.725 | 20.307      |
| 1950   | 341.353 | 22.833      |
| 1955   | 401.547 | 25.765      |
| 1960   | 446.389 | 34.726      |
| 1965   | 485.567 | 41.574      |
| 1970   | 518.366 | 55.876      |
| 1975   | 547.581 | 64.852      |
| 1980   | 571.831 | 76.020      |
| 1985   | 599.204 | 96.725      |
| 1990   | 610.065 | 116.810     |
| 1997   | 593.053 | 147.391     |
| 2000   | 597.065 | 161.321     |

takiben tüm şehirlerde belediye teşkilatlarının kurulmasına başlanmıştır. 5 Ekim 1877 tarihli kanunla Belediyeler vilayet bünyesinden çıkarılarak hükmi şahsiyat kazanmışlardır.

Cumhuriyet'in kuruluşunu takiben 1924 yılında yanmış olan İzmir şehrinin mevzi imar planı Fransız şehir plancısı Rene Danger'e hazırlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde ilk şehir düzenlenmesi düşüncesi Atatürk'ün direktifleri ile 1928 yılında çıkarılan "Ankara İmar Müdürlüğü'nün Kuruluş ve Görevleri"ni tanzim eden 1351 sayılı kanunun çıkarılması ile gerçekleştirilmiştir.

1930 yılında 1580 sayılı "Belediyeler Kanunu" ve 1593 sayılı "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ile, bütün belediyelere İmar Planı hazırlama mecburiyeti getirilmiştir.

1933 yılında yürürlüğe giren 2290 sayılı "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu" ile yapılaşmaya bir düzen getirilmiştir.

1956 yılında belediye sınırları içinde ve mücavir alanlarda planlama,yapılaşma,ruhsat kontrol konularını bütünüyle esaslara bağlayan



6785 sayılı "İmar Kanunu" yürürlüğe girmiştir.

1958 yılında İmar ve İskan Bakanlığı, Türkiye'deki imar uygulamalarını düzenlemek ve uygulamakla yükümlü olarak kurulmuştur.

1984 yılında çıkarılan Kanun Hükmünde Kararname ile Bayındırlık Bakanlığı ile İmar ve İskan Bakanlıkları birleştirilerek Bayındırlık ve İskan Bakanlığı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren imar konuları ile ilgili görevler tamamen belediyelere bırakılmıştır. 1985 yılında 3194 sayılı yeni "İmar Kanunu" çıkarılmıştır (Ünal, 1989).

1950'lerden itibaren başlayan göç özellikle nüfus artışının ülkemizde halen yüksek olması nedeniyle kırsal alandan kentlere göç devam etmektedir (Samsunlu, 2004).

### Osmanlı Dönemi

Çorum'da ilk belediye teşkilatı 1875 yılında kurulmuş ve eşraftan Hacı Halil Ağa Belediye Başkanı olarak görevlendirilmiştir.

O yıllarda şehir küçük ve nüfusu 13.000-17.000 arasında olduğu için herhangi bir imar planı uygulamasının olmadığı belirtilmektedir (Erkoç, 2006). Aynı kaynakta evlerin tek veya iki katlı olup geniş bahçeleri bulunduğu, şehrin çevresini bağların kaplayarak, yeşil dokuyu oluşturduğu, büyük park ve bahçelere rastlanmadığı ve planlı bir yapılaşmanın olmadığı Belediyenin kuruluş yıllarında Belediye inşaatların sağlam yapılıp yapılmadığını, sokağa taşıp taşmadığını denetlediği belirtilmektedir.

Çorum'la ilgili merhum kütüphaneci Eşref Ertekin'in arşivinde bulunabilen ve ilk plan olarak değerlendirilebilecek çalışma halihazır harita niteliğinde mevcut durumu gösteren bir çalışma olup, 1890 yılında Harita yüzbaşısı Osman tarafından hazırlanmıştır. Şekil 1'de bu plan görülmektedir (Çinici, 1973).

Bu dönemde, şehirde 45 mahallede 3554'ü İslam ve 119'u Hristiyan olmak üzere 3673 hane oturmaktadır. Bu mahallelerden İcadiye, Hamidiye, Selimiye ve Mahmudiye mahalleleri 1882-1892 tarihleri arasında kurulmuş ve muhacirler iskan edilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda kentte dışarıdan gelip kent nüfusuna eklenen kişiler tarafından oluşturulan bu yeni mahallelere eskiden köy iken sonradan yakınlığı nedeniyle kent sınırları içine katılan Hıdırlık ve Kale'nin güneyindeki Harmanlı'yı da katarsak 19.yy sonunda Çorum'da yedi yeni mahallenin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Karaaslan, 1995).

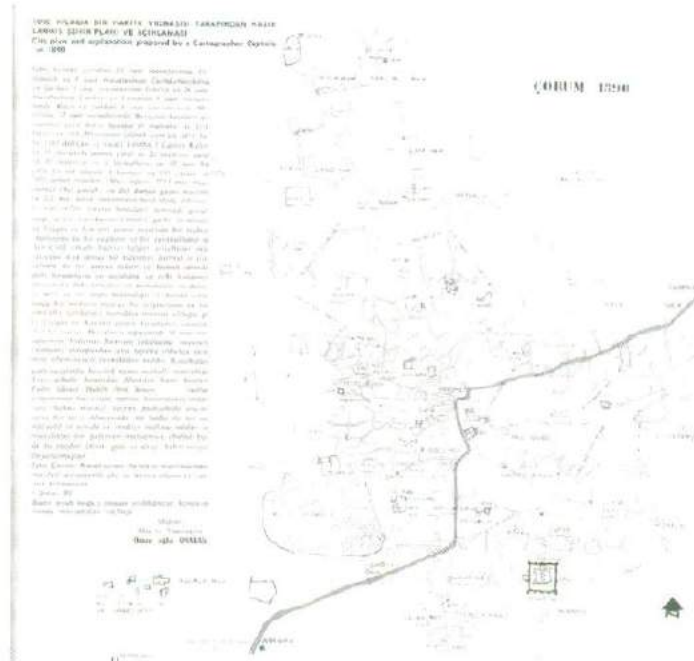
## Cumhuriyet Dönemi

Şehir planlamasında imar kanunlarının varlığı etkin rol oynamıştır. Bu nedenle Çorum'da imar konusundaki gelişmeler bu kanunlar dikkate alınarak aşağıda gruplandırılarak değerlendirilmiştir.

### 6785 Sayılı İmar Kanunu Öncesi

Bu Kanunun çıkarıldığı 1956 yılına kadar şehrin imarı ile ilgili yapılan çalışmalar kronolojik olarak aşağıda anlatılmıştır.

Çorum'da ilk imar planı yaptırma girişimi 1933 yılında Baha Çorbacioğlu'nun birinci Belediye Başkanlığı dönemine rastlamaktadır. Çorum'da o sırada Nafia Müdürü olarak bilinen mühendis Nusret Bey'le belediye şehir planı yaptırmak konusunda bir mukavele yapmıştır. Bir yıl sonra tamamlanan planda, Mühendis şehri Albayrak ile Gazipaşa okulları ve Kale önlerinden geçen caddeyi esas tutarak eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmış, doğuya ve kuzeyde kalan kıraç tarlayı yeni iskan sahaları olarak göstermişti. Dahiliye vekaletinin plan müellifini yetkili görmemesi üzerine bu plan uygulamaya konulamamıştır (Tekeli, 1985).



Şekil 1: Harita Yüzbaşısı Osman'ın Planı

Bunu takiben Dahiliye Vekaletince yetkisi tanınan bir başkasına plan yaptırmaya başladıysa da, bu plan da tamamlanamamış ve uygulamaya konulamamıştır.

Sistemli bir planlama girişimine Pertev Kalelioğlu'nun Belediye Başkanlığı döneminin sonuna doğru 1939 yılında girişilmiştir. İmar planı için gerekli kentin haritası müteahhit Sabri Özsoy ve mühendis Schleicher tarafından hazırlanmıştır. Nafia Vekaleti Şehircilik Fen heyeti Gustav Öelsner başkanlığında 1/2000 ölçekli bir plan hazırlamıştır. Bu plan bir yol istikamet planı olarak görülebilir. Öelsner Çorum belediyesinin sınırlı mali gücünü göz önüne alarak çok mütevazı bir plan önermiştir. Öelsner bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Macar uyruklu olmayıp Hitler döneminde Türkiye'ye sığınan bir Alman plancısıdır.

Öelsner bu genel strateji seçmesinden sonra kentte imar konusunda yapılacak beş iş saptamıştır. Bunlardan önemlisi ve birincisi Samsun'a giden ve aynı zamanda şehre çok uzak bulunan park ve irtibatı temin eden yolu inşa etmektir.

Öelsner'in plan notunda, "Şehrin etrafı dairen madar bir yeşil saha çemberi ile çevrilmelidir. Bu yeşillik büyük bir park sahası olarak spor tesisatını ve yeni iskan mahallesinin methal mahallelerini, eski ve güzel kaleyi , büyük mezarlığa fidanlığı ve çayın kenarını içerisine almalıdır" ifadesi yer almaktadır.

1940 yılında hazırlanan Öelsner planının uzun süre uygulamada kalamadığı, Baha Çorbacioğlu'nun 1942 yılında ikinci kez Belediye Başkanı olmasından sonra bu planın yerine geçecek yeni bir plan yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

"Menteş isimli olan Mühendis bu planda saat kulesini merkez kabul ederek her biri 24 metre genişlikte beş ana yolu bu merkezde geniş bir meydana birleştirmiş, Ankara, Samsun, Osmancık, İskilip, Mecitözü caddeleri olacak. Diğer ara sokakları 9 veya 12 m. kabul etmiştir. Çorum'un mali durumu beş caddeyi açmaya müsait olamaz diye fikirler ileri sürüldü ve yeni bir teklif ortaya atıldı ki Ankara ve Samsun caddeleri 24 metre olarak kalsın diğerlerinden vazgeçilsin...

Mühendis de işin uzamaması ve içinden kolayca çıkıvermesi gibicesine muvafakat etti ve böylece Meclis kararı çıktı (Sabuncuoğlu, 1972).

Bu plana ek olarak 1949 yılında Nafia Vekaleti'nce imar projesi olarak yol istikamet planları yapılmıştır (Karaaslan, 1995).

İller Bankası'nca 1950 yılında 312 hektar alan kaplayan bir imar planı Pertev Taner'e hazırlanmıştır.



1950 yılına kadar olan dönemde Belediye Başkanları genelde kentte yol ve meydan düzenlemeleri yapmışlardır. Ayrıca park ve yeşil sahaların geliştirmişlerdir.

Bu faaliyetlerden en önemlisi olarak 1933-1936 yılları arasında Yeniyol mahallesinde Gazi Caddesi açılmış yolun iki yanı ağaçlandırılmıştır.

Bu dönem içinde kentin imarı konusunda yapılan önemli işlerden biri de kentteki yeşil alanların geliştirilmesi çabaları olmuştur. Kent içinde en büyük yeşil alan Ankara-Samsun yolu üzerindeki büyük parktır. 40.000 metrekarelik bu parkın kuruluşu yolundaki girişimler on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmektedir. Bu büyük parkın geliştirilmesi yanı sıra Baha Bey'in ikinci Belediye Başkanlığı döneminde kent içinde iki çamlık yapılmıştır. Bunlardan birisi bugünkü Hükümet Konağı civarındaki eski Pir Baba mezarlığı üzerindeki park olup burası bugün bir kent içi dinlenme alanına çevrilmiştir. İkinci ise devlet hastanesi yukarısındaki büyük çamlıktır (Karaaslan, 1995).

Nusret Bey tarafından ileri sürülen görüşler o tarihlerde kabul görmüş olsa idi Çorum'un eski dokusu korunmuş ve birçok gelişmiş ülkede olduğu gibi eski dokunun dışında yeni yerleşimler gerçekleşebilirdi.

Saat kulesini merkez kabul ederek her biri 24 metre genişlikte beş ana yolu (Ankara, Samsun, Osmançık, İskilip, Mecitözü Caddeleri )bu merkezde geniş bir meydana birleştirilmesi teklifi kabul görmediğinden yalnız Ankara ve Samsun caddeleri 24 metre olarak açılmıştır. BU konuda, "1942 yılında hazırlanan ve mali yetersizlikler gerekçesi ile tastik edilmeyen plan o zaman tastik edilse idi geçen zaman içerisinde bu yollar ve meydan oluşacaktı (Soyocak, 2007)." değerlendirmesi dikkat çekicidir.

1942-1948 yıllarında yapılan planların uygulanamamasının nedenlerinden ,kentin 1960 yıllara kadar çok yavaş büyümesidir.

Bu dönemde şehrin ana yapısı oluşturulduğu ve açılan yollar ile şehir şekillendiği belirtilmektedir (Altıparmak, 2001).

1950-1955 arasında kentte yer alan en önemli gelişme Samsun yolunun doğusunda Bahçelievler Mahallesinin gelişmeye başlamasıdır.

### 6785 Sayılı İmar Kanunu Dönemi

Kanunun çıktığı 1956 yılından yeni İmar Kanununun çıktığı 1985 yılına kadar Çorum'un imarı ile ilgili olarak çok sayıda önemli çalışmalar yapılmıştır.

Pertev Taner tarafından yapılan planın kentin büyümesiyle yetersiz

kalması üzerine Çorum kenti imar planının İller Bankası'nca yeniden yaptırılmasına 1957-1958 yılında tekrar girişilmiştir.

1959 yılında Çorum'un hava fotoğrafları alınarak fotogrametrik teknikle 39 pafta halihazır haritası hazırlanmıştır. Bu halihazır haritalar kullanılarak yapılan 1/5000 ölçekli nazım plan İller Bankası Belediyeler İmar Planlama Dairesince emaneten yapılarak 26.7.1962 tarihinde tamamlanmış ve İmar İskan Bakanlığınca da 2.11.1962 tarihinde onanmıştır.

Hazırlanan bu nazım planının tatbikat planlarının yapabilmek için 1963 yılında 1/1000 ölçekli halihazır harita alımına girişilmiştir. Bu hazırlanan 1/1000 ölçekli haritalar kullanılarak hazırlanan 28 pafta uygulama imar planı, 1968 yılında İmar ve İskan Bakanlığınca onanarak yürürlüğe konulmuştur.

1968 uygulama imar planında kentin güneydoğusundaki Tepecik-Yavruturna mahalleri ile Bahçelievler ve kuzeybatısındaki Çöplü mahallesi dışındaki alanlar konut gelişme alanı olarak belirlenmiştir. Ankara yolu üzerindeki boş alanların ise sanayi alanı olarak kullanılması öngörülmüştür. Ayrıca İmar planındaki kent nüfusunun 100.000 kişiye ulaşması halinde imar plan sınırı ile Binevler arasındaki alanda doğu-batı doğrultusundan geçen ve Samsun yoluna bağlanan bir çevre yolu yapılması önerilmiştir. Bu plan kısa süre yürürlükte kalmış görünmesine rağmen kendisinden sonra yapılan tüm planların hareket noktasını oluşturmuştur (Karaaslan, 1995).

Binevler toplu konut uygulaması için 130 hektarlık bir alanda mimarlık Altuğ ve Behruz Çinici tarafından hazırlanan 1/5000 ölçekli bir nazım plan 13.1.1973 tarihinde Bakanlıkça onanmıştır. Bu alan 1968 planının öngördüğü gelişme alanının tam tersi bir yöndedir. Plancılar tarafından 1973 yılında geçerli olan arazi kullanımı planı şekil 2'de ve Çorum'un mahalle sınırları ve nüfus yoğunlukları şekil 3'de görüldüğü gibi tespit edilmiştir (Çinici, 1973).

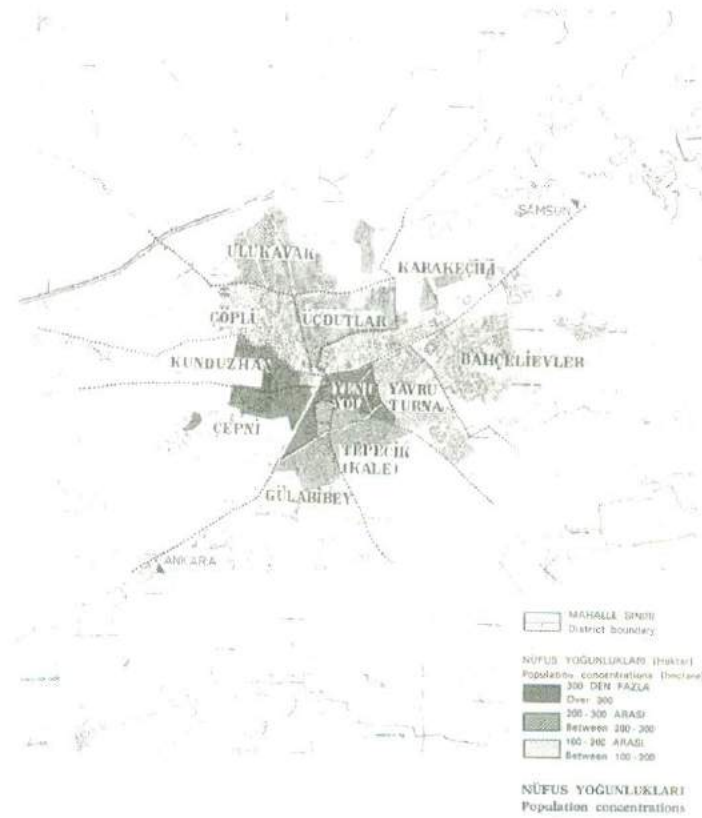
1968 yılında yapılan planın bir takım politik baskılar sonucu değişikliğe uğraması üzerine 1974 yılında Y.Mimarlar Fahri Yetman, Behçet Baykurt bürosunca hazırlanan 1/5000 ölçekli nazım plan ve analitik rapor 27.10.1976 tarihinde Belediye Meclisince kabul edilmiş ve 6.4.1977'de de Bakanlıkça onaylanmıştır. Bu alan 2350 hektarlık alanda 1995 yılında 161.000 nüfusun yerleşeceğini öngörüyordu.

Yeni nazım plana göre 1979-1984 yılları arasında çeşitli uygulama İmar Planları hazırlanması ve revizyonu yapılmıştır. Bunlar arasında Yaydığın Kırı bölgesinde yer alan küçük sanayi sitesinin plan müellefelerince hazırlanan 1/1000 ölçekli 12 paftalık tatbikat alanı 26 Ocak 1978 Organize Sanayi Bölgesi İmar Planı 23.7.1979 tarihinde onanmıştır. Ayrıca 1966 yılından itibaren 1977 yılına kadar gecekondü önleme bölgelerinin planları hazırlanmış ve Bakanlıkça onaylanmıştır (Karaaslan, 1995).



Şekil 2: Çorum'un Arazi Kullanımı Planı (Çinici, 1973)

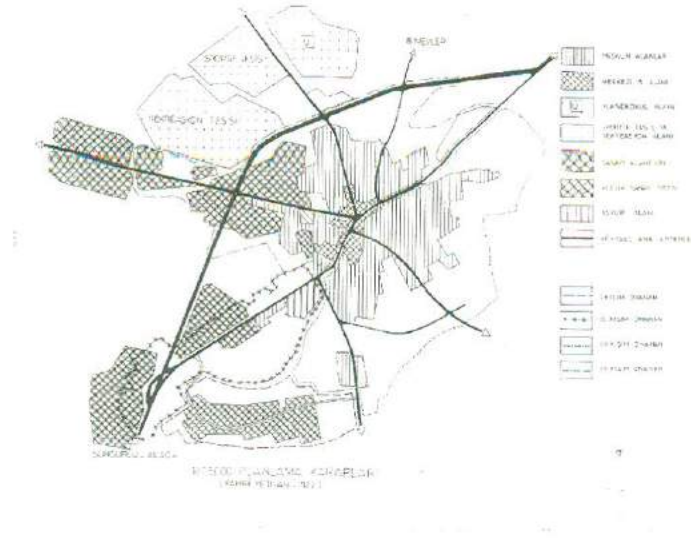




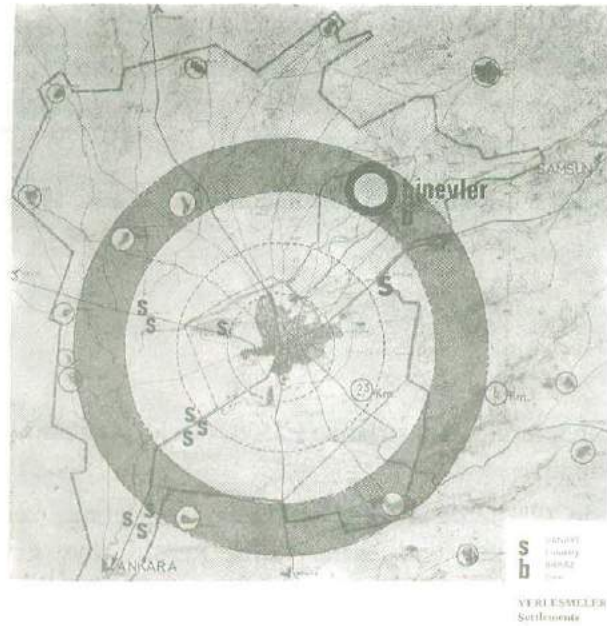
Şekil 3: Çorum'un Arazi Kullanımı Planı (Çinici, 1973)

Fahri Yetman tarafından hazırlanan 1:25000 ölçekli planlama kararları şekil 4'de görülmektedir.

Bu dönemde 1950'lerde merkez etrafında kümelenmiş kent formunun 1980'lere kadar aşama önce sanayilerin kentin ana giriş yollarına kurulmasıyla, daha sonra büyük ölçekli konut girişimleriyle de santralize (yayılma) olduğu söylenebilir. 1950'lerin kenti kent merkezinden 1 km. uzaklıkta bir daire içine sığarken, 1980'lerin kenti kent merkezinden 5 km. yarıçaplı bir daire içine yayılmış bulunmaktadır (Tekeli, 1985). Şekil 5'de 1973 yılında Binevler planlaması dikkate alınarak bu durum gösterilmiştir.



Şekil 4: Fahri Yetman Planlama Kararları(1982)(1:25000)



Şekil 5: Binevler Yerleşiminin Konumu

Bu dönemde şehrin ana formunu etkileyen Sanayi (Küçük Sanayi Sitesi ve Organize Sanayi Sitesi) ve Toplu Konut Alanı planlamaları yapılmıştır. Ayrıca şehrin nazım imar planları da yapılmıştır (Altıparmak, 2001).

1960'lı yıllarda Saat Kulesi Meydanı ile doğrudan bağlantısı olmayan Osmancık Yolu genişletilmiş, 1980'li yıllarda Çevre Yolu inşa edilmiştir. Aynı yıllarda başlatılan Belediye ile Bahçelievler arasında Sel Sokağı'nda yol genişletme çalışmaları devam ettirilememiştir. Organize Sanayi ve Küçük Sanayi siteleri ile Binevler inşaatları başlatılmıştır.

### 3194 Sayılı İmar Kanunu Dönemi

1985 yılında yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Kanunun getirdiği en önemli yenilik plan onaylama yetkisinin belediyeler devredilmiş olmasıdır.

1990 yılından önce yapılmış çok sayıda ilave-revizyon –ıslah-mevzii imar planlarını bütünleştirmek amacıyla yeni nazım plan çalışması başlatılmıştır. Oğuz Aldan tarafından yapılan ilave-revizyon nitelikli 1/5000'lik 17 pafta, 7486 ha Nazım İmar Planı 30.10.1990/12 tarihinde onaylandı. Bu plana dayalı olarak yapılan uygulama imar planları ise şehir merkezinde uygulama yapılmasının zorlukları nedeniyle genellikle ilave imar planı niteliğinde hazırlanmıştır.

1990 yılında yapılan nazım imar planı 5483 hektarlık mevcut yerleşik alana müdahale etmeden 2000 hektarlık bir gelişme alanın göstermek sureti ile 7486 hektarlık alanın kapsamak üzere hazırlanmıştır. Bu plan halen geçerli olan plandır.

2005 yılı için hedef nüfus 250.000 kişi olarak saptanmıştır. Kentin çeperlerde büyümesini öngören planda, konut alanlarının kuzeyde çevre yoluna kadar, güneyde ise Küçük Sanayi Sitesinin doğusundan başlayarak, Nadık deresine kadar yayılması önerilmiştir.

Plana göre, çevre yolu kavşağından kente kadar olan sanayi alanlarını iptal edilmiştir. Buna karşılık Çorum-Ankara karayolunun kenarında sanayi gelişimi özendirilmiştir (Karaaslan, 1995).

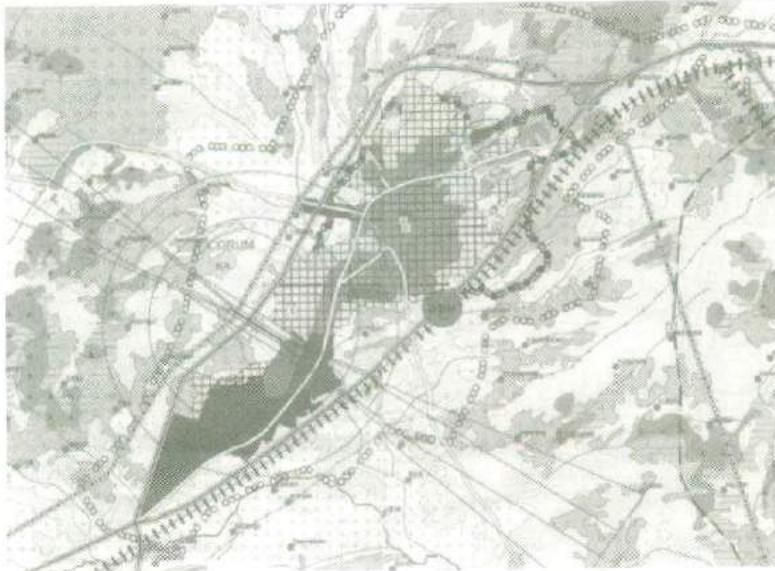
Oğuz Aldan tarafından hazırlanan 1:25000 ölçekli imar planı şeması şekil 6'da görülmektedir.







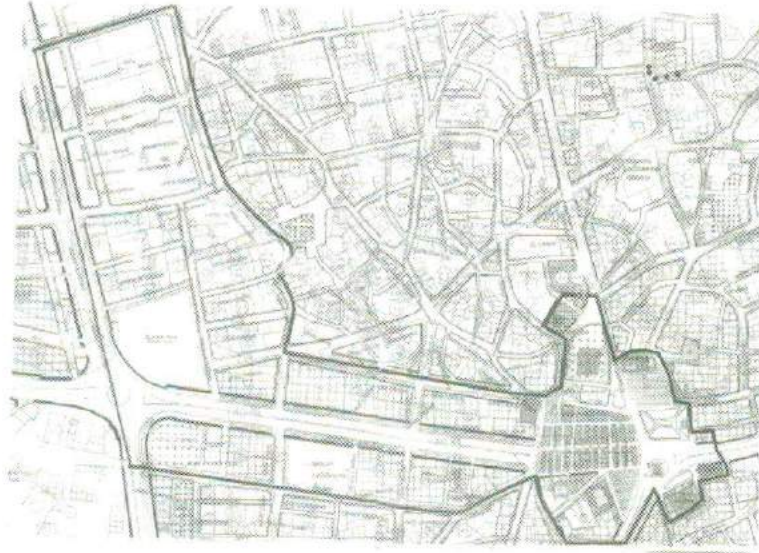
Şekil 7: Koruma Amaçlı İmar Planı



Şekil 8: Çorum Çevre Düzeni Planı

Kentsel Dönüşüm Kanunun 2005 yılında yasalaşması ile birlikte Çorum'da da çalışmalar başlatılmıştır. Kentin eski yerleşim dokusu için kentsel dönüşümün sağlanabilmesi amacıyla yürütülen plan çalışmaları kapsamında, Tescil tarihinden bu güne kadar değişen talep ve ihtiyaçlar karşısında özelliğini kaybetmiş, kısmi tadilat, yeni işyerleri ve camekanlar yapılarak, bina dokuları bozulmuş, yaşayan esnaf kültürü kalmamış ve işyerlerinin büyük kısmının metruk durumda ve depo olarak kullanıldığı bir bölge halini alan, ayrıca kentin en önemli meydanında, Saat kulesi, Ulu Camii, Belediye binası ve Velipaşa Hanı gibi tescilli eserlerin ortaya çıkarılmasını engelleyen bir görüntü sunan Çöplük Çarşısı ve çevresinde yer alan; Çorum Kentsel Sit Alanı Sınırları içerisinde kalan, Ulu Camii, Saat Kulesi, Belediye Binası, Çöplük Çarşısı, Velipaşa Hanı vb. tescilli yapıların yer aldığı 55,000 m<sup>2</sup> lik alanın "Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi Alanı" olarak sınırlarının belirlenmesi meclisçe onaylanmıştır. Projeye ilgili plan çalışmaları devam etmekte olup taslak planlar hazırlanmıştır ( [www.corum.bel.tr](http://www.corum.bel.tr)).

**Kentsel Dönüşüm Taslak Planı** şekil 9'da görülmektedir.



**Şekil 9: Çorum Kentsel Dönüşüm Taslak Planı**



1990 planı esas alınarak 2003 yılında Oya Erişer tarafından bütün değişikliklerin bir araya toplandığı uygulama planı şekil 10'da görülmektedir.



Şekil 10: Mevcut uygulanan plan

## SONUÇ

Evliya Çelebi'nin seyahat tarihinden ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 tarihine kadar Çorum'un nüfusunun büyük ölçüde sabit kaldığı düşünülmektedir. Bu durum 1950'li yıllara kadar devam etmiştir. 1950 yılından itibaren ülkedeki gelişmeye benzerlik göstererek Çorum'un nüfusu da artmıştır. Bu artış Çorumda sanayileşmenin gelişmesi ile hızlanmıştır.

Çorum'un 1890 yılında hazırlanan haritasında yer alan yerleşimlerin konumu ile tebliğ sahibinin çocukluk yılları arasında büyük farklılık yoktur. O dönemde belirtilen plan da yer almayan Gazi caddesinin açılması , şimdiki Kültür Merkezinin bulunduğu bölgede Doğumevi ve Küçük Parkın bulunması ve buradan itibaren Büyük Park yakınına kadar inşa edilen Ortaokul'a(Bugünkü Çorum Atatürk Lisesi) sayıları 15 civarında olan iki katlı bahçeli evlerin inşa edilmesi dikkati çeken farklılıklar olarak ortaya konabilir.

Çorum kentinin 1890 ve 1930'lar arasındaki verilerin karşılaştırılmasıyla kentin bu dönemde bu dönemde nüfus olarak ve mekanda kapsadığı alan olarak büyüdüğü ama önemli bir yapı değişikliği göstermediği söylenebilir. 1930lar-1950 ler arasında büyüme 1890 lar 1930 lar arasındaki büyümeye göre çok daha az olduğundan kentin yapısının büyük ölçüde aynı kaldığı söylenebilir (Karaaslan, 1995).

1950 yılından itibaren ülkedeki gelişmeye benzerlik göstererek Çorum'un nüfusu da artmıştır 1950'lerin kenti kent merkezinden 1 km. uzaklıkta bir daire içine sığarken, 1980'lerin kenti kent merkezinden 5 km. yarıçaplı bir daire içine yayılmış bulunmaktadır. 1950'lerde imar planı sınırı 312 hektar iken bu alan 1976'da 2350 hektar,1984'de 7486 hektar ve 1990 'da ise 7486 hektar olmuştur. Bütün bu gelişmeler devamlı olarak imar planlarının yeniden hazırlanmasını gerekli kılmıştır.Bu nedenle son elli yılda şehrin gelişimine yön veren birçok plan hazırlanmıştır.

1990 yılında hazırlanan nazım imar planı ile daha sonra yapılan koruma imar planı birçok konuda çalışmaktadır (Karaaslan, 1995). Koruma imar planı ile gelecek nesillere bırakılması arzulanan yapıların birçoğu bakımsızlık nedeni ile değerlerini yitirmektedirler.Bu değerli varlıkların devlet desteği olmadan korunması imkansızdır. Taslak halindeki Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi hakkında kamu oyunda tartışmalar sürmektedir.

Tüm hazırlanan planlar şehrin gelişimine yön vermekten çok genel planlama kararlarını gösteren niteliktedir. Halen şehrin planlama kararları 1990 yılında yapılan ve meskun alanda karar getirmeyen nazım plana göre yürütülmektedir. Bilhassa imar kararlarının onaylama yetkisinin belediyelere

verilmesinden beri bu planda pek çok değişiklik yapılmıştır. 2007 yılında kabul edilen Çevre Düzeni Planını dikkate alarak yeni bir nazım plan hazırlanması kaçınılmazdır.

### Kaynaklar:

Altıparmak, M., (2001), "Çorumda İmar Hareketleri Raporu", Çorum Belediyesi, Çorum .

Çinici., A. ve B., (1973), "Çorum,Orta Anadolu'Dda Bir Toplu Konut Uygulaması İçin Ülke-Bölge-Kent Ölçeklerinde Çalışmalar",1000 Evler Yapı Kooperatifi Yayını.

Çorum İli Nüfus Verileri, (2007), Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

Erkoç, E.,(2006), "Çorum'un İlk Belediye Reisi Mazlumoglu Hacı Halil Ağa",Çorum Belediyesi, Çorum.

Karasan, Ş., (1995), "Çorum İli", Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yayını, Ankara.

Sabuncuoğlu, İ., (1972) "Çorum Tarihine Ait Derlemelerim", Çorum Belediyesi Kent Arşivi.

Samsunlu, A., (2004), "Nüfus-Göç-Kentleşme, Çevre Bilimleri", Çevre Gönüllüleri Derneği Yayını, İstanbul.

Soyocak, E., (2007), "Çorum İmar Planları Üzerine Değerlendirme", Çorumlu 2000 Dergisi.

Tekeli, İ.,(1985), "Çorum Tarihi", 5.Uluslararası Hitit Festivali Komitesi Yayını, Çorum Belediyesi, Çorum.

Ünal, E., (1989), "İmar Planlama Uygulama",Bayındırlık ve İskan Bakanlığı,Ankara.

, Çorum Belediyesi Web Sayfası, Erişim Tarihi, 16.11.2007





## OSMANLI TOPLUMUNDA BİR KÜLTÜR PLANTASYONU OLARAK SÜRGÜNLER: ÇORUMLU ŞEYH AHMET'İN KIBRIS'TA SÜRGÜN HAYATI

Ahmet Cihan<sup>1</sup>

### Giriş

Tazir cezası, özü itibariyle İslam ceza hukukunda bulunmayan, ancak siyasi otoritenin takdir hakkını kullanarak suç teşkil eden fiillere karşı ceza vermesini olanaklı kılan örfi bir düzenlemedir.<sup>2</sup> Kaynağı doğrudan “din” olmayan söz konusu bu ceza uygulaması hem Osmanlı hukuk sisteminin hem de toplumsal yapının şeri olmayan niteliğine, yani seküler yönüne vurgu yapmayı olanaklı kılar

Tazir cezası, bazı İslam hukukçularının ileri sürdüğü gibi, Osmanlı toplumunda sadece sürgün cezalarını ihtiva etmemiş, aksine siyasi cinayetlere dâhil her türlü hak mahrumiyetine kaynaklık etmiştir denilebilir.

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren sürgün, mahiyeti itibariyle siyasi ve idari bir ceza niteliğinde uygulanmış ve gelmiştir. Sürgün cezaları, askeri zümreyi teşkil eden alt gruplar arasında yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Askeri zümreye dâhil olmayan, ancak kamusal alanda mal ve hizmet üreten farklı meslek mensupları da tazir cezası kapsamında sürgün edilmişlerdir.

Çalışmada, önce, sürgün cezasının nedenleri, süresi, sürgün mahalleri ve bunların özellikleri üzerinde durulacaktır. Çalışmanın bu ilk bölümünde, sürgün yerinin değiştirilmesi, şartlı tahliye ve sürgün hayatının sona erdirilmesi gibi konulara temas edilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, hakkında sürgün cezası verilenlerin bulundukları mahalden uzaklaştırılarak merkeze yakın veya uzak farklı

1 Doç.Dr. Dicle Üniversitesi Öğretim üyesi

2 İslam ceza hukukunda en yaygın gruplandırmayla suçlar had, kısas-diyet ve tazir olmak üzere üçe ayrılmıştır. Hukukçular ta'zir suçunu, “yetkili yasama organının suç olarak belirleme yetkisi olan fiillerle yaptırımı belirlenmeden yasaklanan ve/veya günah olduğu bildirilen fiiller” olarak tanımlamışlardır. Bakınız; Mustafa Avcı, “Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, Hüseyin Hatemi’ye Armağan Özel Sayısı, Yıl: 3, Sayı: 6 (Eylül 2005), s. 585, 587

bölgelerdeki değişik yerleşim birimlerinde zorunlu ikamete tabi olmalarının toplumsal bütünleşme ve kültürel gelişmeye ne tür bir katkıda bulundukları tartışma konusu yapılacaktır. Tanınmış ilmiye mensuplarından Keçeci-zade İzzet Molla'nın Mahmut II. dönemindeki Keşan'a sürgününde olduğu gibi, farklı alt sektörlerden ve kademelerden görev yaparak mesleklerinde piramidin zirvesine çıkmış olanların sürgün mahallinde bulundukları sosyal çevreyi nasıl etkilemiş oldukları Çorumlu Şeyh Ahmet örneği bağlamında ele alınacaktır. Dolayısıyla, bu çalışmada, daha çok ilmiye mensupları çerçevesinde belirli olaylar üzerinde durularak, sürgün cezalarının Osmanlı sisteminde bir tür kültür plantasyonu işlevi üstlenip üstlenmediği tartışma konusu yapılacaktır.

### Sürgün Nedenleri

Osmanlı devletinde toplumsal düzeni ve kuralları ihlal ettiği düşünülen sivil bireyler yanında padişahın emir ve yasaklarına uymayan, onun arzusu dışında eylemde bulunan askeri zümre mensuplarına yaptırımı giderek ağırlaşan bir tazir cezası verilmektedir. Birbirinden farklı nedenlerle verilen sürgün cezasının yaptırımı bazen ağır bir hak mahrumiyetine dönüşmektedir. Sürgün cezasının ağırlığını yaptırım uygulanan şahsın toplum ve sistem içindeki siyasi, idari ve sosyal konumu belirlemektedir. Bir başka ifadeyle, düşüşün şiddeti kişinin meslek ya da toplum piramidindeki yüksekliğiyle doğru orantılıdır.

Başta ilmiye mensupları olmak üzere, siyasi, idari ve diğer meslek gruplarının piramidin en tepesinden tabanına kadar farklı kademelerde pek çok sürgün vakası görülmektedir. Fakat, tavandan tabana doğru inildikçe sürgün edilenlerin sayısı artmakta; zaman zaman piramidin üst kademelerindekiler ile daha alt düzeydekiler arasındaki sürgün nedenleri farklılaşmaktadır.

Piramidin üst kademesinde yer alanların sürgün edilmesi daha çok siyasi otoriteyle olan ilişkilerden kaynaklanmaktadır, denilebilir. Aksine piramidin alt kesimine doğru inildikçe toplumsal hayatta şahıslara tevdi edilen rol ve fonksiyonlara uygun karşılık verilmemesinden dolayı, bireyler arası ilişkilerde suç sayılan veya dinen kabahat kabul edilen eylem ve davranışlar nedeniyle sürgün cezaları yoğunlaşmaktadır.

Sivil bireylerin ve bütün kamu çalışanlarının toplum ve sistem içinde var olma koşulları, devlet adına yetki kullanan siyasi elit tarafından belirlenmektedir. Bir başka ifadeyle, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda devlet kendi iktidarını sürdürme çabasında olurken, bireylerin toplumsal



**YRD. DOÇ. DR. EMİNE ALTINAY ŞAM'IN  
"ÇORUM'DA ERMENİ OLAYLARI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN  
MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Mehmet Şeker  
Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak.

Teşekkür ediyorum sayın başkan.

Öncelikle Emine hanımın bu bildirisi "efradını cami ağyarını mani" türden bir bildiridir. Bildirisinden dolayı kendisini kutluyorum. Ancak eklemek istediğim bir iki husus var, onları da ifade etmek istiyorum. Bu şekilde bir katkı olacağını düşünüyorum. Ermeni meselesinin ortaya çıkışına uluslar arası bir bakış yapalım. Bu meselenin devletlerarası bir hüviyete bürünmüş olmasına dikkat çekmesi önemlidir. Tabi Ermeni komitacılarının Müslüman ahaliyi katletmesi, Ermeni vatandaşları devlete karşı kışkırtılmaları ve kendilerine yandaş aramaları oldukça, günümüzdeki olayları da göz önüne alırsak, dikkat çekici bir husustur. Çorumluların da buna iltifat etmemiş olmaları da bir başka önemli husustur. Ermeni faaliyetlerinin devlete karşı girişilen hareketlerine karşı alınacak tedbirlerle ilgili iki layiha tespit edilmiştir. Bu iki layihada bu tedbirlerin, önce bu meselenin ortaya çıkışının altında yatan asıl sebepler nelerdir bunlar belirtilmiştir ve bunlarla ilgili hangi tedbirler alınmalıdır, işte bunun üzerinde durulmuştur. Ayrıca bunu arz etmektedir. Ancak bu raporu hazırlayanların kim olduğu belirten bilgiler arşivlerden tarayarak ya orijinal metnini ya da transkripsiyonlu metnini eklerlerse iyi olur diye düşünüyorum. Bu raporlar her ne kadar genel bölgeyi içine alsın da zaman içerisinde Çorum'a yönelik ve Yozgat'a yönelik olayların nasıl ortaya çıktığının tespiti bakımından da ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. Bu türlü çalışmalarda Prof. Dr. Ömer Turan meslektaşımızın bildirisinde de dikkat çekildiği gibi, Emine hanımın da üzerinde durduğu gibi Merzifon'la bir bağlantısının olduğu ortaya çıkıyor. Bunun için Merzifon'la ilgili çalışmalar daha da yoğunlaştırılmalıdır.

Demir burada "Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları"ndan söz edildi. Bu eser Türkçe'ye tercüme edildi 1995 yılında. George E. White'ın hatıraları. Bundan Ömer Bey'in bahsettiği hatıralarla aşağı yukarı benzerlik arz ediyor. O hatıralarda dipnot olarak orada yer alan ifadelerin yanlışlığına işaret ediliyor ve tarihi gerçekleri yansıtmadığı üzerinde duruluyor. Ben bu hatıraları yazan George E. White'ın önemli birkaç noktaya da dikkat çektiğini gördüm. Bu vesile ile ilave etmek istediğim bir husus var. Merzifon kolejinin açılışına temel teşkil edilen örnek alınan kurum

Bebek Semineri'dir. Bebek Semineri yani İstanbul'da Bebek'te Hristiyanlar için açılan İlahiyat Meslek Yüksekokulu, bu okul sonradan Robert Koleji haline dönüştürülmüştür ve buradan yetiştirilen birçok kimselerin daha sonraki olayların içerisinde yer aldığı, Osmanlı Devletinin parçalanmasında rol oynadıkları açıkça görülmektedir. Nitekim bu Robert Kolejinin açılış töreninde 04 Temmuz 1869'da temel atma töreni sırasında yapılan konuşmalar arasında Yunan temsilcinin, hatibin şu sözleri manidardır. Bunlarda Robert Koleji kuran, Bebek Seminerini de kuran, S... Hamdi'nin hatıralarından Türkçeye yeni tercüme etti bir arkadaşımız. Orda diyor ki hatip, belâğatlı bir konuşma yaptığını ifade ediyor ve bu binayı Robert Koleji, Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı surlara karşılık yaptırdıklarını ve bu kulelerden daha yüksek bir yerde yapıldığını ifade ettikten sonra, onlara hakim olacak ve onların ruhani ve ebedi bir gücü bulunacak ve bu güç, karşıdaki surların yok olmasını sağlayacak diye bir ifade kullanıyor. Teşekkür ediyorum.

## PROF. DR. ÖMER TURAN'IN "ÇORUM'DA ERMENİLER VE ERMENİ TEHCİRİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Şefaettin Severcan  
Erciyes Üniv. İlahiyat Fak.

Teşekkür ederim sayın başkan.

Ben evvela Prof. Dr. Ömer Turan Bey'e bu güzel ve doyurucu tebliğinden, ayrıca çok uzaklardan bu zahmete katılarak bizlere bu güzel tebliği lutfettiklerinden dolayı teşekkür etmek istiyorum. Tebliğin değerlendirilmesi ile ilgili küçük notlar aldım onları sizlere arz etmek istiyorum. Evvela genel çerçevesiyle Osmanlı Devletinin ve Anadolu'daki Türk halkının Ermenilere karşı ne kadar hoş görülmesi olduğunu Çorum merkezli olmak üzere Ermeni halkının Çorumlularla nasıl iç içe yaşadığını, nasıl kardeşçe yaşadığını ve bunu yıllarca nasıl devam ettirdiklerini, belgeleri ile ortaya koyması bakımından tebliği çok anlamlı ve çok önemli buluyorum.

Yine tebliği başlıktan hareket edersek Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri olduğu için başlığın birinci kısmını Çorum'da Ermeniler olarak alırsak bu anlamda da Çorum Ermenilerinin nüfusları, nüfus sayımları ekonomik güçleri, sosyal statüleri açısından da çok önemli belgeye dayalı bilgiler bu bakımdan da çok anlamlı diyebilirim. Tebliğin ikinci yarısı olan Ermeni tehciri bölümü ile ilgili verilen bilgiler ise saygı değer hocam, gerçi tebliğinin sonunda belirttiler ama bu bilgiler tebliğ içerisinde de geçiyor. Vahram Dadrian'ın hatıralarına dayanıyor. Kendisi bu hatıraların orijinallerine ulaşmanın mümkün olmadığını da ifade ediyor. Yine tabi Vahram Dadrian'ın bu hatıralarının objektif olmadığını kendisinin Türk halkının karşısında olan biri olduğunu ifade buyuruyorlar. Sonuçta da mutlaka başka bir yerde başka bilgilerin başka anlatımların, başka yazılı kaynakların olabileceğini tahminen söylüyorlar ki, buna katılmamak mümkün değil. Burada şöyle bir şey çıkıyor ortaya, tabi Bahran hatıralarında çok açık ve net bir biçimde; Çorum'dan tehcir edilen ve diğer tehcir olaylarını da Türk halkının özellikle metnin sonunda, bir grubun bu Ermeniler üzerinde katliamlar yaptığını, çocuk, kadın demeden bu katliamları gerçekleştirdiklerini hatıralarına almış. Değerli hocamızda tabii başka kaynaktan bulamadığı için ya da yetişemedi, imkanları buna el vermedi. Onları naklediyor. Bir okuyucu ya da dinleyici olarak şunu sorguladım ben, objektif olmayan Türk halkının karşısında olan, hatta Türklerden nefret eden birinin bu dramatik katliam hatıraları ile ilgili güvenimiz asla olmamalıdır. Kendisi de buna güvenmediğini ifade ediyor zaten, peki sorun nerde o zaman, sorun bu tebliğin bu şekilde basılması



yayınlanması yerine özellikle bu katliam tablolarının mutlaka teyidine ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. Bu ihtiyacı sayın hocam da ifade ettiler. Ama benim buna ilaveten söyleyeceğim şey, bu teyit sağlanmadan bu basılırken, yayın haline getirilirken mutlaka bu teyit sağlanmalıdır. Eğer sağlanamaz ise bu bölümlere bir başka üslup ve sonuç ile tebliğde yerini almalı diye düşünüyorum, Bir kritik edilmeli diye düşünüyorum en azından ve ondan sonra basılırsa daha iyi olacağı kanaatini taşıyorum ve tekrar bu güzel tebliğinden dolayı kendisine teşekkür ediyorum. Sizlere de teşekkür ediyorum sayın başkanım.

## YRD. DOÇ. DR. ÖZEN TOK'UN "XVIII. YÜZYILDA ÇORUM VE ÇEVRESİNDE EŞKIYALIĞI ÖNLEMeye YÖNELİK OLARAK NEZRE BAĞLAMA" BAŞLIKLİ BİLDİRİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Şerif Korkmaz  
Çanakkale Onsekiz Mart Üniv.

Özen bey'e teşekkür ediyorum.

Tebliğin yazılı metni bende var. Benim eklemek istediğim şu. 17 ve 18. yy'larda özellikle aşiretlerin güvenliği bozucu hareketlerde bulunduğunu tespit ettim. Özellikle yaylak ve kışlaklara giderken ekili alanlara zarar veriyorlar. Hırsızlık yapıyorlar. Bu yüzden Osmanlı devleti bu aşiretleri iskân ettirtmeye çalışıyor. 19. yy'da aşiretlerin kurmuş olduğu kırka yakın köy var. Doktora tezimde ben bunlarla ilgili de bilgiler verdim. Niye 18. yy da eşkıyalık hareketleri bu kadar artmıştır? Çünkü 18. yy merkezi otoritenin zayıfladığı bir dönemdir. Özellikle ayanlık bu dönemde önemli hale geliyor. Ayanlar bu eşkıyaların cezalandırılmasında görev almaya başlıyorlar. Tabii daha sonra ayanlardan da bazılarının devlete karşı asilik yaptıklarını da söyleyebiliriz. 19. yy ile ilgili bazı katkılarda bulunmak istiyorum. İç güvenliğin sağlanması için 19. yy'da, Tanzimat'tan sonra zaptiye teşkilatı kuruluyor. Bu zaptiye teşkilatı ile birlikte belirli merkezlerde ordu teşkilatı da kuruluyor. 19. yy'da Tanzimat'tan sonra bu tür eşkıyalık hareketleri yok. Birkaç kişinin yol kesme şeklinde eşkıyalık hareketleri var Çorum'da. Bunun sebebi de zaptiye teşkilatının kurulması ve ordu merkezlerinin gerektiğinde bu zaptiye teşkilatına yardımcı olması. Ben Özen bey'e şunu sormak istiyorum. Bu nezre bağlama Tanzimat döneminde yapılan bir uygulama mı yoksa 19.yy öncesinde var mı? Bu sorulara açıklık getirirse sevinirim. Teşekkür ederim.





## - IV OTURUM -

**MAHMUT ŞENER'İN "ÇORUM MEBUSU İSMET EKER VE I. TBMM ÇALIŞMALARI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

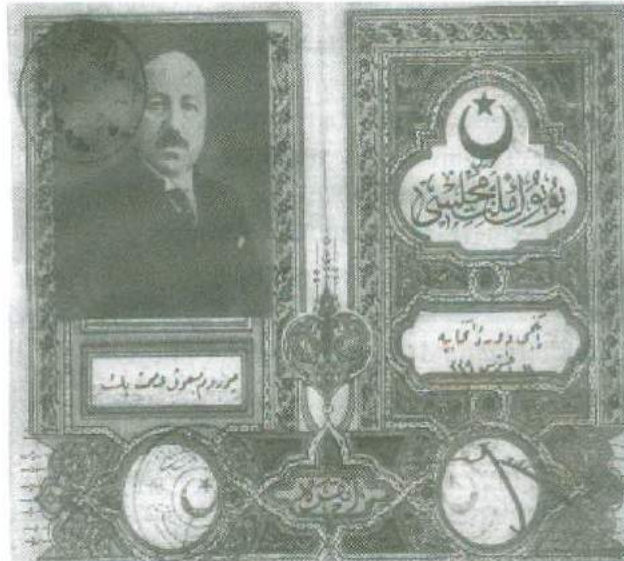
Daver Kolağası  
Araştırmacı - Yazar

Sayın başkanım ve değerli katılımcılar.

Üç dakika gibi kısa bir sürede ne yapılabilir bilmiyorum. Ama ben yine de sizleri sıkmadan Abdullah İsmet EKER Beyle ilgili bildirisini sunan Mahmut ŞENER beye teşekkür ederek sözlerime devam ediyorum.

İki sene önce merhum İsmet EKER beyi ben de incelemiş ve araştırma sonuçlarını Çorum Hakimiyet Gazetesinde iki gün üst üste yayınlamıştım. İfade edilenleri tekrarlamadan, fotoğraflar ve bazı belgeleri sizlerle paylaşmak istiyorum.

6 yılı Osmanlı mebusan meclisinde, 30 yılı TBMM'de geçen Abdullah İsmet EKER bey, Misak-ı Milli kararlarının mebusanda görüşülmesi sonucu, işgalcilerce mebusların Maltaya sürgün edileceğini duyunca, arkadaşlarının da yardımıyla 1919 yılı içerisinde Yeni Dünya Vapuru ile kazan dairesine kömür atarak Samsun'a kaçmış, oradan da Çorum'a gelmiştir. Akabinde



Resim-1 Büyük Millet Meclisi ikinci Dönem Çorum Mebusu İsmet Bey

Ankara'da açılan birinci meclise Çorum Mebusu olarak katılmıştır. Sizlere sunduğum Resim-1, 2. dönem ve Resim-2, 6. dönem kimlikleridir.

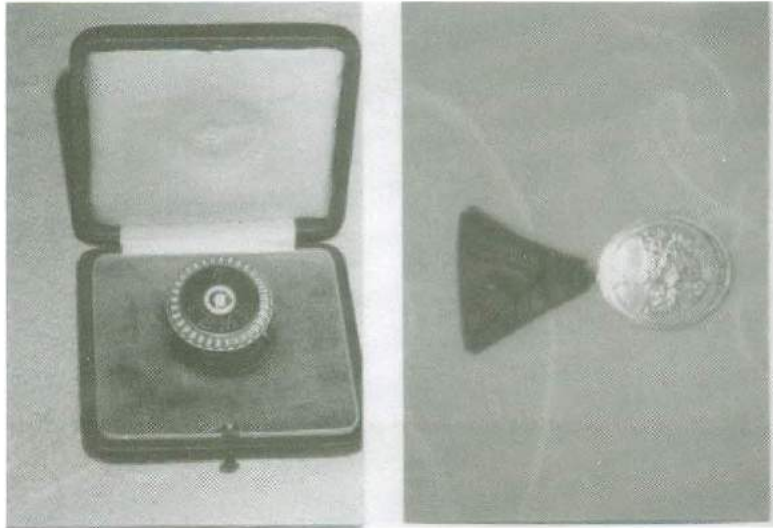


Resim-2: Türkiye Büyük Millet Meclisi 4. devre

Uzun yıllar mecliste başkan yardımcısı olarak görev yapmış ve birçok komisyonlara, özellikle bütçe komisyonuna başkanlık yapmıştır. Şüphesiz onun için en önemlisi Cumhuriyetin ilan edildiği ve M. Kemal'in Reisi Cumhur seçildiği oturumdur. Tarihimize ışık tutarak o önemli iki cümleyi ilk defa telaffuz etme şansı merhum İsmet EKER beye nasip olmuştur. "Cumhuriyet ilan edilmiştir ve M. Kemal Reisi Cumhur seçilmiştir."

İsmet EKER bey 1950'den sonra politikadan uzaklaşmış ve hayatını Ankara'da ve yazları kısa bir müddet geçirdiği Bayat Köyünde sürdürmüştür. Aynı köydeki aile kabristanında ebedi âleme kavuşmuştur.

1926 doğumlu torunu Türkan Alaybeyoğlu dedesini şöyle anlatıyor: "Giyimine son derece dikkat ederdi. Bizler onun gömleklerini ve diğer giyeceklerini temiz tutmak ve kolalamaktan haz duyardık. Devlet işlerini eve getirmez ve o konularda konuşmazdı. Sabrınıza teşekkür ediyor. Ve göstereceğim şu fotoğraflarla sözlerimi tamamliyorum. Allah bize cumhuriyeti armağan edenlere, vatan için her türlü meşakkate katlananlara en iyi makamları nasip etsin.







## ArŞ. GÖR. YALÇIN ATALIK'IN "TEVKİ'İ SÜLEYMAN FEYZİ PAŞA" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Doç. Dr. Mesut Okumuş  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Sayın Başkan, değerli katılımcılar,  
Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Sözlerime öncelikle sayın Yalçın Atalık'ı "Tevkî'i Süleyman Feyzi Paşa" başlıklı emek mahsulü bildirisinden dolayı tebrik ederek başlamak istiyorum. Bize her ne kadar Çorum'da doğmasa da, burada uzun yıllar hizmet veren ve kendisinden sonraya Çorum için sadaka-i cariye/kesintisiz hayır kabilinden kalıcı eserler bırakan büyük ve değerli bir insanı tanıtmaya çalıştılar.

Yalçın Bey'in bildirisi elime çok geç ulaştığı için yazılı müzakere hazırlama konusunda yeteri kadar vakit bulamadım. Bu nedenle bildiri ile ilgili görüş ve değerlendirmelerimi burada dinlediklerim ve aldığım notlar üzerinden yapmaya çalışacağım.

Bilindiği üzere bilgi bir yönüyle terâkümî yani birikimsel bir özellik arz eder. Nitekim Hz. Ali'nin "İlim bir nokta idi, onu cahiller çoğalttı" şeklinde bir sözü rivayet edilir. Farklı şekillerde yorumlanmaya müsait bu sözü ben, bilgisizlerin/cahillerin araştırma, soruşturma, sorgulama ve öğrenme ihtiyakının yani bilginin vazgeçilmez durumundaki tecessüsün, ilmin çoğalmasını sağlayan biricik etken olduğu şeklinde yorumluyorum. İlim dünyasında da işlenmemiş ve araştırılmamış konulara dair ilk denemelerin önce küçük bir iz ve evlek şeklinde açıldıkları, sonra gelenlerin onun üzerine yeni ekleme ve katkılarda bulunarak onun genişlemesini, gelişmesini, zenginleşmesini ve derinleşmesini sağladıklarını görmekteyiz.

Bu bağlamda Yalçın Bey bildirisinde Süleyman Feyzi Paşa'ya dair bazı bilgiler verdiler. Verdiği bu bilgiler, bizdeki tecessüs arzunu kamçıladi ve bende bu zatın daha derinliğine ve geniş bir şekilde araştırılmasının gerekliliği kanaati oluştu.

Yalçın Bey'in verdiği bilgiye göre Süleyman Paşa'nın Gürcü asıllı olduğu konusunda bazı görüşler var. Yine onun Gürcülerde pek rastlanmayan birçok ilim ve sanat dalında mahir olduğu ifade edildi. Onun özellikle dil, kelam, tefsir ve hadis konusunda yine dini ilimlerin yanı sıra siyaset tarihi alanında da bazı önemli eserlere imza attığı ortaya çıktı. Bunlara ilave olarak onun Çorum'da bir kütüphane ve medrese yaptırdığı, bu binanın halen ayakta olduğu ve Ulu Caminin karşısında yer aldığı, yine bu zatın Osmanlı

bürokrasisinin çeşitli kademelerinde hizmet verdiği belirtildi. Bütün bunlar bu zatın daha derinliğine incelenmesi, tamamı yazma halinde olan eserlerinin gün yüzüne çıkarılması için çaba gösterilmesi gerektiğini ortaya koyuyor.

Yalçın Bey'in bildirisinden Süleyman Feyzi Paşa'nın etnik kökeni ve Çorum'da doğup doğmadığı konusuna gereğinden fazla vurgu yapmaya çalıştığı şeklinde bir izlenim edindim. Kendisi onun bu ilde doğduğu konusunda bazı kuşkuların bulunduğunu ifade ettiler. Bilindiği üzere dilimizde "İnsanın memleketi doğduğu değil doyduğu yerdir" diye bir söz vardır. Yani insan doğduğu yeri değil, geçimini sağladığı yeri yurt edinir. Nitekim çoğumuz doğduğumuz topraklardan uzakta yaşamaktayız.

Osmanlı İmparatorluğunun çok uluslu bir devlet olduğunu, birçok milleti bir arada harmanlayarak yaşattığını biliyoruz. Bu nedenle kanaatimce insanlar için asıl önemli olan nerede ve ne zaman doğdukları, kimin çocuğu veya torunu oldukları, hangi şehirde dünyaya geldikleri değil, neye inandıkları, inançları uğrunda neler yaptıkları, yaşadıkları şehre ne kattıklarıdır. Çünkü cinsiyetimizi, ırkımızı, anne babamızı, doğduğumuz şehir ve ülkemizi biz belirleniyoruz. Bunların bir kısmını değiştiremiyoruz, bir kısmını da belli bir yaşa ve ergenlik çağına geldikten sonra belirlemeye, seçme ve tercihlerde bulunarak değiştirebiliyoruz. Nice insanlar doğdukları şehir veya topraklardan ayrılarak başka diyar ve şehirlere göç etmişler, gittikleri yerlere doğdukları köy veya şehirlerden daha fazla katkıda bulunmuşlardır. Hz. Peygamber'in hicreti bunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu nedenle Süleyman Feyzi Paşa bu ilde doğmuş olsa da olmasa da, burada yaşadığı, bu ile burada doğan ve yaşayan çoklarından daha fazla hizmet ettiği ve katkıda bulunduğu, kalıcı eserler bıraktığı için bence buralı olmayı başkalarından daha fazla hak etmiş demektir. Dolayısıyla Yalçın Bey'in Çorumluların Hasan Paşa'ya gösterdikleri kadirşinaslığı Süleyman Feyzi Paşaya da göstermeleri gerektiği görüşüne bütün kalbimle katılıyorum. Onun vakfettiği kitaplarının yanı sıra bıraktığı kütüphane ve medresesinin mekanı olan ve şu an kullanılmayan İstiklal İlköğretim Okulu binasının "Süleyman Feyzi Paşa Kültür Merkezi" olarak hizmete sunulması teklifini bütün kalbimle desteklediğimi, veya bu zatın isminin başka eselere verilerek yaşatılması gerektiğini bütün kalbimle istiyor, bunu idarecilerimize iletiyor, hepinize saygılar sunuyorum.



**YRD. DOÇ. DR. OSMAN KARATAY'IN “  
TUNA BOYLARINDA ALACALI BİR SAVAŞÇI:  
YEĞEN OSMAN PAŞA”  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Osman ÇETİN  
U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Kuşkusuz tarih, sadece hükümdarların hayatından ve saray çevresinden ibaret değildir. Tarih, siyasi ve askeri unsurlarla, sosyo-kültürel gelişmelerle birlikte ele alıp değerlendirmelidir. Tarihte devlete hizmet eden, bir şekilde yönetim mekanizmalarında yer alan kişiler de önemli bir yer tutar. Bu nedenle hükümdar ve yakın çevresi kadar tarihi olaylarda rol üstlenen hemen herkesin araştırılması gerekir. Söz gelişi, bir savaşta padişah veya serdar-ı ekrem kadar orada bulunan vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin, paşaların, ağaların hatta sıradan askerin yapıp ettikleri, psikolojileri, olumlu ya da olumsuz davranışları önemlidir ve mutlaka savaşın kazanılması veya kaybedilmesinde bir yere sahiptir. Bunun için de imkânlar ölçüsünde bütün bunlar ayrı ayrı incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay'ın “Tuna Boylarında Alacalı Bir Savaşçı: Yeğen Osman Paşa” başlıklı bildirisi, konusu ve içeriği itibariyle önemsenmesi gereken dikkat çekici bir araştırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Sayın Dr. Karatay, bildirisinde, Osman Paşa hakkında ülkemizde özel araştırmalar yapılmadığını söylemektedir ki, bu bildiriye daha da câzip bir hâle getirmektedir. Ancak burada okuyup yararlandığımız bildiri ile ilgili bazı düşüncelerimizi sizlerle paylaşmak istiyoruz.

1. Dr. Karatay, bildirisini “Srđan Katić'in Jeren Osman Paşa, Belgrad, 2001” başlıklı çalışmasına dayandırdığını söylemektedir. Her ne kadar 1 numaralı dipnotta bir yazısına atıfta bulunuyorsa da (... Bu kitap hakkındaki değerlendirme için bkz. Karatay, Osman, “Jegen Osman Paşa”, Karadeniz Araştırmaları, I/1 (Bahar 2004), s.136-137.) kaynak hakkında bildiri metninde kısaca bilgi verilmesi, kaynak olarak değerinin ele alınması ve özellikle Katić'in kaynaklarının belirtilmesinin daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. Bildiriye dinleyen veya okuyanların kaynak hakkında bilgi sahibi olmamaları değerlendirmede bazı güçlükler sebepleri olacaktır.

Diğer taraftan bu “dayandırmanın” sınırları nedir? Katić'in eseri ana kaynak olarak mı ele alınmış, yoksa bir özet mi yapılmıştır. Bildiri metni, Katić'in eserinin özetlendiği izlenimini vermektedir. Eğer durum böyle ise bildiri başlığının “Katić'e göre Tuna Boylarında Alacalı Bir Savaşçı: Yeğen

Osman Paşa" olması daha uygun olurdu.

2. Osman Paşa'nın "Alacalı" olma hüviyeti üzerinde yeterince durulamamıştır.

3. Yeğen Osman Paşa, Osmanlı tarihinin en önemli olaylarından biri olan II. Viyana kuşatması ve bozgunundan (Eylül 1683) sonra tarih sahnesine çıkar ve ölüm tarihi olan Mart 1689'a kadar adından söz ettirir. Aslında bu altı yıllık dönem ictimâî, siyâsî ve askerî karışıklıkların yaşandığı bir dönemdir. 1648'de tahta çıkan IV. Sultan Mehmet, bu çalkantılı dönemde Yeğen Osman Paşa'nın da içinde bulunduğu bir isyan hareketi ile 1687'de tahtından uzaklaştırılmıştır. Osman Paşa, ölüm tarihi olan Mart 1689'a kadar Balkanlar'da etkisini sürdürmüştür. Bunun anlamı şudur. Bu devri anlatan bütün Osmanlı tarihi ve araştırmalarında Osman Paşa'nın adına rastlamak mümkündür. Mesela Râşid Efendi tarihinde Yeğen Osman Paşa'dan söz etmektedir. Ziya Yılmaz tarafından yayınlanan İsâ-zâde Tarihi'nde (s. 201, 202, 210, 211, 215-218) Yeğen Osman Paşa hakkında bilgi verilmektedir. Böyle bir araştırmada Osmanlı Arşivi kaynakları ise şüphesiz vazgeçilemezler arasında yer alır.

Bunun en güzel örneği İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı Tarihi'dir. Uzunçarşılı, hem uzun paragraflar hâlinde Osman Paşa'dan söz eder hem de Silahdar Tarihi ile Defterdar Mehmet Paşa'nı Zübdetü'l-Vekayî'ine yaptığı atıflarla bize yol gösterir. Uzunçarşılı'nın, "Selim Giray huzuruyla muharebe vaziyetinin müzakeresi" ve "Yeğen Osman gailisinin defi" başlığı altında verdiği bilgiler buna örnek verilebilir:

"... 8 ocak 1689 Salı günü (14 rebiülâhir 1100) Kırım hanı, vezirler, şeyhulislâm, kazaskerler, nakîb-ül-eşraf, yeniçeri ağası, süvarilerin bölük ağaları, ocak ihtiyarları vezir-i âzam sarayına davet olunarak muharebe durumu hakkında görüşüldü; acıklı ve tehlikeli hali yakından görüp öğrenen Selim Giray, heyetin ricasıyla ilk söze başladı.

Ungurus (Macaristan) serdari Yeğen Osman Paşa'ya karşı hükümetin aczinden bahis ile bunun bir küçük yılan iken şımartılarak yedi başlı bir ejder olduğunu ve göz göre muharebesiz, Belgrad'ın düşmesine sebebiyet verdiğini, Rumeli ve Anadolu'daki akrabalarından ve taraftarlarından vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi tayin ettirerek her iki kıt'ada kuvvetli taraftarlar peyda ettiğini, bunların zulmünden dolayı halkın dağlara, sarp yerlere ve büyük şehirlere sığındıklarını söyledikten sonra:

- Yeğen dediğiniz vakitte korkunuzdan akciğeriniz görünür; kaht-ı rical mi vardır? Kaldı, kaldı da devlet bu herife mi kaldı? Ulema ve meşayih'ten bazıları 'sen sâhib-i huruçsun' diyorlarmış; çok yazık Âl-i Osman devletine ki bir hayırhah adamı kalmamış; eğer bunun tedariki görölmezse ne taraftarınız



olur ve ne de işinize karışırım ve ne kılıç salıp işinizde bulunurum, diyerek ilk ve son kat'i mütaleasını beyan etti..."

"... Ocaktan gönderilen çavuş, Yeğen Osman Paşa'ya Kamanice'ye tayini emrini tebliğ edince hiddetlenerek;

- Şimdi seni katlederim lâkin elçisin ve hem ocak tarafından geldin; seni gönderenlerin maksadını bilirim, beni Kamanice'ye gönderip bildikleri gibi katlederler; gözüm görürken ben kendimi diri diri vermem; işte meydan ellerinden geleni geri komasınlar, diye adamlarıyla Niş'ten çıkıp Vitoş dağına gitti.

Geri dönen çavuş, vaziyeti ve Yeğen Osman Paşa ile dayısı Veli Paşa'nın isyanlarını anlattı; bunun üzerine Kırım hanının huzûriyle ertesi günü mesele tekrar görüldü; giden çavuş çağrılıp keyfiyet soruldu :

- Sefere giderim diyor, kılıç ve kaftanla gönlü alınsın, der demez Selim Giray:

- Çık bire boğazı ipli nikbeti o da sen de görür müsün söylediği sözü? diyerek çavuşu kovdu ve mutlak nefir-i âm sevkini söyleyip ayak bastı ve Rumeli'ye tekrar nefir-i âm emirleri yollandı.

Yeni serdar Arap Recep Paşa, Yeğen Osman Paşa üzerine giderken Filibe'ye geldiği zaman Yeğen'in kız kardeşinin oğlunu yakalayıp öldürdü ve sonra da Sofya sahrasında vaziyet almış olan Yeğen Osman Paşa üzerine yürüdü; Yeğen Osman Paşa, Sofya'yı işgal etmek istediye de muvaffak olamayarak Recep Paşa'nın gelmekte olduğunu haber alınca etrafındakiler dağılıp kendisi ve levendlikten paşa olmuş taraftarları ve bin kadar adamıyla kalıp, Şehirköy ve Niş'ten Kosova ve İpek taraflarına kaçıp yanındaki kalan kuvvetleri de dağıla dağıla nihayet maiyeti ile İpek kasabasında yakalandı ve dayısı Veli Paşa ile Yedigâroğlu Mustafa Paşa, Uzun Mehmed Paşa, Nişancısı Mehmed ve reis-ül-küttabı Aklî Mehmed ve çavuşbaşı vekili Mahmud ve sairleriyle beraber başları kesilip düşman karşısındaki tehlikeli gailisi ortadan kalktı." (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1982, II/3, 515-517)

Hülasa Osmanlı kaynak ve araştırmalarının bu bildiride daha geniş olarak kullanılması imkânı vardı ve mutlaka kullanılmalı idi. Ancak bu yapılmamıştır.

4. Sayın Dr. Karatay, bildirisinde; "Kont Luigi adlı bir Marsilyalı yazar onun aslen Ermeni ve Hristiyan olduğunu, 4. Mehmed'in kızıyla evlendikten sonra hızla yükseldiğini söylese de, beri tarafta bunu doğrulayacak bilgi yoktur; ne saraya damat olmuştur ve ne de söz konusu kaynaktaki bilgilerin tarihi Osman Paşa'nın yaşadığı dönemle uyuşmaktadır" demektedir. IV. Mehmet'in saltanat yılları 1648-1687'dir. Sayın Karatay'ın ifadesi ile Osman Paşa'nın "...1650'lerin



başından daha önce doğmuş...) olamayacağı kabul edilecekse “dönem uyuşmazlığının” söz konusu edilemeyeceği ortaya çıkar.

5. Bildiride üzerinde durulması ve düzeltilmesi gereken bazı maddi hatalara da rastlanmaktadır. Tamamlanması gereken 2, 5, 6 ve 49 numaralı dipnot eksiklikleri, bazı cümlelerde görülen ifade bozuklukları, bildiri sonunda bir değerlendirmenin yapılmamış olması bunlar arasında sayılabilir.

Bütün bunlara rağmen Sayın Dr. Osman Karatay'a, bu bildirisi ile yabancı kaynaklara başvurarak Osmanlı devlet adamlarının araştırılması konusuna ışık tuttuğu ve yol gösterdiği için teşekkür ediyor, akademik hayatında başarılar diliyoruz.

## - V. OTURUM -

### OĞUZHANKANTAR'IN "ÇORUMLU İBRAHİM İPEK EFENDİ: HAYATI VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Sayın Başkan

Değerli Misafirler

"Çorumlu İbrahim İpek Efendinin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri" başlıklı tebliğin müzakeresini yapmak üzere huzurlarınızda bulunmaktayım. Öncelikle bu tebliği hazırlayan Oğuz Kantar'ı gayretinden ve azminden dolayı tebrik ediyorum. Şunu açıkça ifade etmeliyim ki, biz tasavvuf araştırmacıları için çok yakın dönemde yaşamış sufilerin hayatlarını ve görüşlerini inceleyerek yazılı ortama aktarmak beraberinde bazı zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Araştırmaya konu olacak kişinin lehinde ve aleyhinde görüş belirtmenin sakıncaları olabilmektedir. Bu sebeple Oğuz Beyi cesaretinden dolayı ayrıca kutluyorum.

Çorum'da yaşayan biri olarak şahsıma, tebliğe konu edilen İbrahim İpek Efendi ile vefatından önce çeşitli nedenlerden dolayı şahsen tanışmak nasip olmadı. Doğrusu bir tasavvuf akademisyeni olarak kendileriyle tanışmak isterdim. Ancak onun yakınında bulunmuş ve şahsen tanışıklığı olan bir arkadaşımızın bu tebliği sunması bizim için de önemli bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır.

Oğuz Beyin, tebliğinde hayatından ve görüşlerinden pasajlar sunduğu şahıs Halvetîlik ekolünün Uşşakîlik koluna mensup bir sufidir. Ebu Abdullah Siracüddin Ömer b. Ekmelüddin el-Halvetî'ye (ö.800/1397) nisbet edilen Halvetîlik tasavvuf tarihinde özellikle Osmanlı tasavvufunda kendine has bir yeri olan harekettir. Halvetîlik'ten pek çok kol zuhur etmiş ve Müslümanların yaşadığı hemen her ülkede bunların müntesibi bulunur hale gelmiştir. Söz konusu hareketler arasında Uşşakîlik, Halvetîlik'in Ahmedîlik kolunun pîri Ahmed Şemseddin-i Marmaravî'nin (ö.910/1504) silsilesinden gelen Hasan Hüsameddin-i Uşşakî'ye (ö.1003/1594) nispet edilen bir koludur.

Tebliğde ortaya konulduğu üzere İbrahim İpek bu ekolün yakın dönemdeki temsilcilerinden biridir. Kendisi Çorumlu olup burada ikamet ettiği için tabii olarak tesirleri de genelde Çorum ve yakın illerde

yoğunlaşmıştır. Her şeyden önce toplumun din algısının ortaya çıkarılması, insanlar arası ilişkilerin ve yapılanmanın değerlendirilmesi açısından bizce araştırmaya değer bir konudur.

Sunulan tebliğde diğer bazı ekollerin ismi zikredilerek Uşşakîlik'in de bunlar gibi Türk-İslam sentezi bir yapı olduğundan bahsedilmektedir. Doğrusu bu yaklaşımı ekolün genelde Anadolu'da ve Türkler arasında yaygın olmasına bakarak bir nebze uygun görme imkanı olsa da bizce aşırı yorum olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu ekolün Türkler dışında diğer Müslümanlar arasında da kabul gördüğü bilinmektedir. Bu ekolün en yetkin uzmanı olan ve konuyla alakalı henüz piyasaya çıkmamış bir çalışması bulunan Prof. Dr. Mehmet Erol Kılıç Hocamızın kitabı piyasaya çıktığında daha iddialı yorumlar yapmak mümkün olacaktır. Eldeki veriler tebliğde yer alan söz konusu iddiayı tam olarak doğrular nitelikte değildir.

Tebliğde açıkça ortaya konulduğu üzere İbrahim İpek Efendi, mütevazı yaşantısı ve dinî hükümlere samimi bağlılığıyla tanınmış bir şahsiyettir. Müritlerine yönelik mektubundaki tavsiyeleri her müslümanda bulunması gereken ahlakî özellikleri içermektedir. Buradan şunu anlıyoruz ki, İpek Efendi müritlerine ahlaklı ve dindar insanlar olmaları hususunda telkinde bulunmuştur.

Aynı saatte bu sempozyumun bir başka oturumunda tebliğ sunduğum için metni sizlere kendim takdim edemediğim için üzgünüm. Metni sizlere okuyarak sunan arkadaşımıza teşekkür ediyorum. Bu kadar yoğun katılımlı bir sempozyumda böyle küçük aksaklıkları hoş göreceğinizi umuyorum.

İbrahim İpek Efendiye Allah'tan rahmet diler, bu toplantıya katılımızdan dolayı hepinize sevgi ve saygılarımı sunarım.



## ETHEMERKOÇ'UN "AHMET FEYZİ ÇORUMÎ VE FEYZÜ'L-VAHİB Fİ- NECAT-İ EBÎ TÂLİB ADLI ESERİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Dr. Mehmet Ümit  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Sayın Başkan ve Değerli Konuklar,

Ben burada, "Ahmet Feyzi Çorumî ve Feyzü'l-Vâhib fî Necât-i Ebî Tâlib Adlı Eseri" başlıklı tebliği müzakere edeceğim.

Öncelikle Çorum'a ve Çorum'da yetişen şahsiyetlere ilişkin makale ve kitaplarıyla tanıdığımız Ethem Erkoç Hocamı, yine Çorum'da yetişen Ahmed Feyzî ve onun, Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib'i konu alan bir çalışmasını incelediği tebliğinden dolayı tebrik ediyorum.

Sayın hocamız tebliğinin birinci bölümünde Ahmed Feyzî'nin, hayatı, eserleri, kütüphanesi, şairlik yönüne ilişkin bilgiler verir. İkinci bölümde ise, Feyzü'l-Vâhib fî Necât-i Ebî Tâlib adlı yazma eser ve muhtevasıyla ilgili bilgiler verir. Burada dikkat çeken hususlardan bazıları şunlardır:

Hz. Peygamberin anne-babası ve amcası Ebû Tâlib mü'mindir.

Fetret döneminde yaşayanların akıllarıyla Allah'ın varlığı ve birliğini idrak etmeleri gerekir.

"(Resulüm), sen sevdiğini hidayete erdiremezsin" (Kasas 28/56) ayetinin Ebû Tâlib'in hidayete ermeden vefat ettiğine delil getirilmesini eleştirir. Buna, Fahreddîn Râzî'nin, şu yorumunu delil gösterir: "Habibim, sen, hidayetini ve iman ehli olmasını murat ettiklerinde hidayet halk edemezsin. Ancak ben halk ederim" Bu ayet, umuma ait olup, Ebû Tâlib'in küfrüne delalet etmez.

Ebû Tâlib'in lisanen olmasa da kalben iman ettiğini ve kalben iman edenin cehennemlik olmayacağını vurgular.

Hz. Peygamber'in amcası Abbas'tan, Ebû Tâlib'in, ölürken kelime-i şehadeti diliyle ikrar ettiğini aktarır.

Ebû Tâlib'in cenaze namazının kılınmamasının onun mü'min olmadığına delil getirilmesini, o dönemde cenaze namazının farz kılınmadığını delil getirerek çürütür.

Ebû Tâlib'in, yeğeni Hz. Peygamber'i korumak için yaptıklarını, Ebû Tâlib'ten hadis rivayet edilmesini onun imanına delil getirir.

Kitabın muhtevasında dikkat çeken bu hususlara genel olarak işaret ettikten sonra burada, eleştiriden ziyade katkıda bulunmak istiyorum.

Öncelikle, Ahmed Feyzî'nin eserinde aktarılan bilgilerin uzmanlarınca değerlendirilmesi gerekir.

Ebû Tâlib'in imanı ve kurtuluşa erenlerden olduğu hususunda, Şiîler tarafından pek çok eser yazıldığı gibi Sünnîler tarafından da eserler yazılmıştır. Nitekim, -sayın Erkoç'un da belirttiği üzere- Ahmed Feyzî bu eserinde Sünnî yazarların eserlerinden yararlanarak, Ebû Tâlib'in mü'min olduğunu ortaya koyar.

Sayın Erkoç, Ahmed Feyzî'nin bu eseri yazarken diğer kaynaklarla birlikte özellikle Ahmed b. Zeynî Dahlan'ın "Esne'l-Metalib" adlı eserinden çokça yararlandığını ifade eder. Dahlan'ın eseri, Şafîî fakihî Berzencî'nin Buğyetü't-Tâlib li imânu Ebî Tâlib adlı eserinin muhtasarıdır.<sup>1</sup> Dolayısıyla Feyzî'nin eserindeki fikirlerin izlerini takip edebilmek için söz konusu eserler önemli olabilir.

Bir diğer husus, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Ahmed Feyzî'nin böyle bir eser yazma sebebi ne olabilir? O dönemde yaşayan insanları Ebû Tâlib'in imanı konusunda konuşmaya sevk eden nedir?

Sayın Erkoç tebliğinde, yazardan nakille eserin yazılış sebebinin,<sup>2</sup> o dönemde bazı kimselerin Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib hakkında çirkin söz ve muteber olmayan nakillerde bulunmaları olduğunu kaydeder. Bu gerekçeyle birlikte, başka muhtemel gerekçeler için Ahmed Feyzî'nin yaşadığı, özellikle bu kitabın yazıldığı dönemde Osmanlı-İran ilişkilerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünüyorum.

Zira o dönemde Irak-ı Arab'taki Osmanlı-İran siyasî çekişmesinin<sup>3</sup> yanı sıra iki devlet arasında dinî ihtilaf da söz konusudur. İran Şahı, 1870 yılında Osmanlı hakimiyeti altındaki Bağdat'ı ve Şiîler için önemli mekanlar olan

1 Bkz. E. Ruhi Fırlı, "Ebû Tâlib", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 238.

2 Ahmet Feyzi, *Risale Feyzi'l-Vahib Fi- Necat-i Ebi Talib*, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, No: 3253/1, s. 1

3 Osmanlı Devleti ile İran arasındaki söz konusu siyasî çekişme hakkında bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yay., İstanbul 2006, 209 vd. Ahmed Feyzî Çorumî'nin yaşadığı dönemin büyük bir kısmında İran'da Şah Nasıruddîn idi. Onun döneminde Osmanlı-İran ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Mohammad Reza Nasiri, *Nâsireddîn Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa Tokyo 1991.



Kerbela ve Necefi ziyaret ettikten sonra, bu bölgelerde Ahund denilen Şîi propagandistler aracılığıyla Şîiliği yaymaya çalışmıştır. Bu faaliyetler, özellikle 93 Harbi'nde (1877-78) Osmanlı'nın mağlup olmasından sonra daha da yoğunlaşmıştır.

İran Şahu Nasireddîn, Ahundları vasıtasıyla gönderdiği paralarla Şîi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yeni camiler yaptırmış ve yıkık olanları tamir ettirmiştir. Şahın bu faaliyetleri Şîi ahali üzerinde son derece müspet tesir bırakmıştır. Bölgede görevli Bağdat defterdarı Mehmet Rıfat Efendi<sup>4</sup> ve Basra valisi<sup>5</sup> gibi Osmanlı bürokratları, durumun vahametini ve alınması gereken tedbirleri içeren raporlar göndermişlerdi. Bu raporlara göre ellerine maddi imkan verilen Ahundların, kasaba ve köylerde, aşiretler halinde yaşayan ahali arasında tesirli faaliyetlerde bulundukları, Osmanlı askerlerine nüfuz ettikleri, eğitim ve öğretime el attıkları anlaşılmaktadır. Bu kesif Şîi propagandası, çok geçmeden meyvesini vermiş, halk arasında Şîilik hızla yayılmış, dolayısıyla Osmanlı idaresinden ziyade İran'a sempati gösterilmeye başlanmıştır. Buna karşın Sadrazam Kâmil Paşa, arz tezkiresi ve iradesinde, Şîiliğe karşı mücadele bağlamında alınması gereken önlemleri sıralamıştır.<sup>6</sup> Osmanlı Devleti, söz konusu raporlar ve dönemin önemli devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda tedbirler almaya başlamıştır.<sup>7</sup>

Bu tedbirlerden biri de, Şîilikle bilimsel yönden mücadele edilmesidir. Dolayısıyla vaizlik, müftülük, kadılık, müderrislik ve Çorum Sancağı idare meclisi üyeliği görevlerinde bulunan Ahmed Feyzî'nin -bu bürokrat kimliğini de göz önünde bulundurduğumuzda- bu eseri yazmasında söz konusu talebin etkili olan saiklerin başında geldiğini söyleyebiliriz. Osmanlı ile İran arasında siyasî ve dinî çekişmenin olduğu bu dönemde, icranın içinde biri olarak Ahmed Feyzî'nin yazmış olduğu eserler önemlidir/anlamlıdır. Nitekim Şia'yı desteklemek ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini çürütmek için kaleme alınan Hüsniye adlı eserin, 1297/1880 yılında Osmanlı ülkesinde neşredilmesi de<sup>8</sup> aynı döneme tekabül eder. İhsan Sabuncuoğlu, Eşref Ertekin Hocadan nakille

4 Mehmet Saray, *Türk İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, 97-98.

Mehmet Rıfat Efendi'nin arz ettiği raporun metni için bkz. Saray, age, 271-276.

5 Sayın Dalkıran, *Ahmed Feyzi Çorumi'nin el-Feyzû'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şîi Akidesine Tenkidleri*, OSAV yay., İstanbul 2000, 14.

6 Bkz. Saray, age, s. 277-279.

7 Alınan tedbirlerle ilgili olarak bkz. Saray, age, 99-100; Dalkıran, age, 15.

8 Dalkıran, age, 22.



şu hikayeyi aktarır: Hüsniye'nin muhtevası II. Abdülhamid'e haber verilince, o, buna bir reddiye yazılmasını istedi. Ancak arzu edilen Reddiye kimse tarafından yazılmadı. Bu durumda Hacı Hasan Paşa, bu işi, Çorum'dan Deli Müftü diye bilinen Ahmed Feyzî Çorûmî'nin yazabileceğini Padişaha arz etti. Bunun üzerine Abdülhamid onu İstanbul'a getirtti ve Hüsniye'ye reddiye yazmasını istedi. Ahmed Feyzî, her kütüphaneden istediği kitabı alabilmek şartıyla bu talebi kabul ederek İran'ın Şiîlik propagandasına karşı el-Feyzü'r-Rabbânî fî Reddi Ebâtul-l-Îrânî alâ risâleti'l-Hüsniyye<sup>9</sup> adlı kitabını yazdı.<sup>10</sup> Bunun dışında o, Şiîlikle ilgili olarak Risale-i İsna Aşeriyye<sup>11</sup> adlı eseri yazmıştır. Ahmed Feyzî, tebliğin konusu olan Feyzü'l-Vâhib fî Necâti Ebî Tâlib adlı kitapla da, Şiîlerin Sünnîleri itham edebilecekleri Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib'in imanı konusunu incelemiş ve Şiîlerin elinden bu malzemeyi almıştır. Bu eser, Ebu Talip hakkında bilinçli Ehl-i Sünnet alimlerinin olumsuz bir kanaat taşımadıklarını ortaya koyar. Dolayısıyla el-Feyzü'r-Rabbânî Şiîliğe karşı mücadelede esas olarak yazılmış olmakla birlikte Feyzü'l-Vâhib'in de onu desteklemek için yazılmış olması muhtemeldir.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür eder, saygılar sunarım.

<sup>9</sup> Eserin yazma nüshaları için bkz. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, No: 936-937, 3931-3932.

<sup>10</sup> M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, c. I, Çorum 1971, 82.

<sup>11</sup> Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, No: 993/3.

## DR. ŞEVKET KOTAN'IN "EBUSSUUD EFENDİ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ HAKKINDA BAZI MÜLAHAZALAR" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Dr. Süleyman Gezer  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Sayın Başkan, değerli misafirler, hepinizi sevgi ve saygıyla selamlayarak sözlerime başlamak istiyorum.

Şevket Bey'e tebliğinden dolayı teşekkür ederim. Tebliğ elime dün geçtiği için fazla bir değerlendirme imkânım olmadı. Benim söyleyeceklerim bu açıdan bir katkı olarak değerlendirilebilir. Şevket Bey kısaca, Ebussuûd Efendinin biyografisini, ilmi kişiliğini, tefsirinin önemini ve özelliklerini ortaya koymaya çalıştı. Ebussuûd Efendi'nin tefsiri bir dirâyet tefsiridir. Yer yer Fahrüddîn er-Râzî, Beyzâvî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden yararlanmasından dolayı, bu eserlerden izler taşımasının mümkün olduğu dile getirildi. Belirtildiği gibi bir devlet adamı olması ve devletin en yüksek mevkilerinde uzun yıllar görev yapması ve fıkıh ilminde vukufiyet sahibi olması, onun tefsirini özgün kılmaktadır. Bu özgünlüğün ortaya çıkarılması, başka çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Geçmişten günümüze Kur'an'ın tefsiri ve yorumu için pek çok tefsir kaleme alınmıştır. Bu tefsirlerden biri de Şevket Bey'in bahsetmiş olduğu, bundan yaklaşık 500 sene önce yaşamış Osmanlı Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi tarafından kaleme alınan İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm adlı tefsirdir. Bu tefsir önemlidir; çünkü kendi kültürümüzden, tarihimizden izler taşımaktadır. Bundan dolayı kültür tarihine ilişkin yapılan çalışmalara ağırlık verilmesi ve geçmişte yazılan eserlerin gün yüzüne çıkarılması kendi kültürümüzü tanımamız bakımından çok önemlidir.

Günümüzde yapılan çalışmalarda görebildiğim kadarıyla temel eserlerimizin tetkiki ihmal edilmektedir. Yine aynı şekilde tefsir çalışmalarında tefsirin tarihi yönü üzerinde durulmamaktadır. Tefsir ilmi bakımından tefsir literatürüne hakim olmak ve bunların tarihi arka planına sahip olmak tarihi ve sosyolojik açıdan büyük bir öneme haizdir. Bu aynı zamanda sağlıklı Kur'an tasavvurlarının oluşumuna katkı sağlayacaktır. Mesela günümüzde yapılan çoğu çalışmalarda bu tarihi arka plandan daha çok konulu çalışılmaktadır. "Kur'an'da" veya "Kur'an'a Göre" diye başlayan tefsir çalışmaları aslında bir zemine oturmayan çalışmalardır. Yorumcunun kendi öznel kabullerini Kur'an'a onaylatmaktan başka bir şey olmadığı

söylenabilir. "Kur'an'da Sevgi", "Kur'an'da Akıl", "Kur'an'da Barış", "Kur'an'da Çevre" gibi konu başlıkları bu türden çalışmalardır. Şüphesiz bu çalışmaların müslümanların gündelik hayatlarında dini yaşamaları için önemli katkıları vardır. Fakat bunlar belli bir yöntem ve kurala dayandırılmadan yapıldığı için çoğu zaman yanlış anlamaları beraberinde getirmektedir. Bunu bir örnekle açmak gerekirse Ra'd suresinin 41.ayetinde "Onlar görmüyorlar mı? Bizim o yere (arz) gelip uçlarından eksiltip durduğumuzu görmediler mi?" ifadesi geçmektedir. Bu ayetten çağdaş dönemlerde dünyanın jeolojik oluşumuyla ilgili çıkarımlarda bulunanlardan tutun da, dünyanın elips şeklinde olduğunu çıkaranlar bile mevcuttur. İlk dönem müfessirlerden olan Mukatil b. Süleyman (ö.150) ise hiçte böyle bir anlam çıkarmıyordu. O ayeti, kâfirlerin topraklarının Müslümanlar tarafından fethedilmesi olarak yorumluyordu.

Bundan dolayı özellikle tefsir ve kültür tarihine ilişkin çalışmaların nasıl yapılacağı ve bu eserlerin nasıl tetkik edileceği konusu apayrı bir sorun olarak önümüzde durmaktadır.

Burada kısaca metin değerlendirme yöntemleri hakkında birkaç şey söylemek istiyorum. Bu yöntem bize daha nesnel bir bakış açısı sunabilir. Bu yöntem uzun yıllar batı kültüründe Kitab-ı Mukaddes bağlamında yürütülen yöntem arayışlarıdır. Bunlar genel olarak metin değerlendirme yöntemleridir. Bir kitabı veya metni nasıl değerlendirebiliriz sorusu önemli olmaktadır. Bu yöntemlerden bazıları şunlardır:

**Metin Tenkidi: (Textual Criticism):** Bu tür değerlendirme biçimlerinde metnin yazarı, yetiştiği ortam, metnin tarihi yapısı, yazarın dili kullanım biçimi, eserin mevsûkiyeti, yazara aidiyeti, eserin dilinin özellikleri vb. konular üzerinde durulur.

**Edebi değerlendirme: (Literary Criticism)** Bu tenkit biçiminde bizzat metnin kendisi ile ilgili sorunlar ele alınarak incelenir. Bunlar aynı zamanda kaynak ve form tenkidi olarak da incelenmektedir.

**Redaksiyon Değerlendirmesi:** Şayet bir kitabın veya metnin farklı versiyonları varsa tenkitli metin değerlendirmesi yapılır. İki metin arasında ne türden farkların olduğu tespit edilip değerlendirmeye alınır.

Buradan hareketle Ebussuûd Zemahşeri'den ne kadar etkilenmiş ve yararlanmış, ondan yararlandığı noktalar nelerdir, orijinal fikirleri var mıdır, geçmiş rivayetlere ne kadar yer veriyor, Türk olması tefsirine neler katmış olabilir gibi sorular üzerinde durmak tefsirinin anlaşılması bakımından önemli olduğunu düşünüyorum. Ayrıca tefsirine neden böyle bir başlıkla isimlendirdiği konusu yine önemlidir. Yaşadığı dönemde bu konuda bir kural



olup olmadığı araştırılması gereken konular arasındandır. Mesela Hicri ilk dönemlerde tefsirlerin adlandırılması konusunda bir kuralızsızlık göze çarpar. Genellikle tefsiri derleyen veya telif edenlere nispeti söz konusuydu. Mesela Tefsiru Mukâtil b. Süleyman gibi. Dolayısıyla elimizde mevcut Ebussuûd tefsiriyle bir yere varamayacağımız açıktır. Ebussuûd'un yaşadığı dönemin özellikleri, etkilendiği şahıslar, fıkhi yönü gibi özelliklerin dikkate alınması önemli olacaktır. Aynı durum Kur'an içinde mümkündür. Günümüzde çoğunluk Kur'an metninden yola çıkarak Kur'an'ı anlamaya çalışmaktadır. Oysa Kur'an metninin arkasında yaşanan bir tarih ve kültür mevcuttur. Bu olgulardan yola çıkarak metni anlamaya çalışmak daha yerinde bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Konuşmamı tefsirinden birkaç örnek vererek tamamlamak istiyorum.

1. Kutsal kitaplarda evrenin altı günde yaratıldığına dair haberler mevcuttur. Müfessirler bu ayette geçen gün kelimesini güneşin doğup batması olarak yorumlamalarından dolayı Allah'ın evreni altı günde yarattığını söylerler. Ebussuûd Efendi ise kullanılan el-yevm (gün) kelimesinin uzun bir zamandan kinaye olabileceğini vurgular. Yerin ve göklerin olmadığı bir dönemde, yaradılışın devam ettiği bir dönemden, günden bahsedilemeyeceğini söyler. Ona göre Kur'an'da kullanılan el-yevm kelimesi dönem anlamına gelir. A'râf, 7/54; Yunus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Secde, 32/4, Kâf, 50/38; Hadîd, 57/4.

2. Yaşadığımız âlem dışında başka dünyaların olup olmaması tartışılan konulardan biridir. Bu dünyalardan her birinde yüce Allah'ın var ettiği yaratıklar vardır. Ebussuud Efendi bu görüşünü "O Allah ki yedi gök yaratmıştır." (Talak, 65/12) ayetine dayandırır.

3. "Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O'nun delillerindendir. O dilediği zaman bunları biraraya toplamaya da kadirdir." (Şurâ, 42/29). Ebussuûd Efendi bu ayetin yorumunda yüce Allah'ın göklerde, tıpkı yeryüzünde yürüyüp hareket eden insanlar gibi birtakım canlılar yaratmış olmasının mümkün olduğunu belirtir. Ona göre böyle bir görüşün doğruluğunu Nahl suresinin 8. ayeti bildirir. "Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır." Görüldüğü gibi Ebussuûd Efendi ayeti, Kur'an'ın başka bir ayetine dayandırarak tefsir eder.

Bu türden tartışmaların bizlere yeni ufuklar açması temennisiyle. Hepinize teşekkür ederim.



**- VI. OTURUM -****Doç. DR. MEHMET EREN'İN 'ÇORUM'DAKİ İLMÎ HAYATA  
ÖNEMLİ KATKISI OLAN BİR OSMANLI ÂLİMİ:  
YÛSUF BAHRÎ (1245/1830)" BAŞLIKLİ  
TEBLİĞİNİN MÛZAKERESİ"**

Prof. Dr. Ferhat KOCA  
Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi

Sayın Başkan, değerli katılımcılar,  
Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Öncelikle sayın Doç. Dr. Mehmet Eren'i, "Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yusuf Bahrî (1245/1830)" adlı emek mahsulü tebliğinden dolayı tebrik etmek istiyorum.

Sayın Eren bu tebliğinde, önce Yusuf Bahrî'nin ilmî kişiliği hakkında genel bir giriş yapmış ve burada özellikle Yusuf Bahrî'nin ilmî hayatı ve eserlerinin tespitine ağırlık verileceğini söylemiştir. Tebliğde önce Yusuf Bahrî'nin hayatı ele alınmıştır. Burada onun kimliği, tahsil hayatı, Mısır'a ilim tahsiline gidişi ve dönüşü anlatılmıştır. Tebliğin ikinci kısmında Yusuf Bahrî'nin hocaları ve aldığı icazetler, üçüncü kısmında ise onun talebeleri ve verdiği icazetler geniş bir şekilde incelenmiştir. Daha sonra Yusuf Bahrî'nin eserleri, bizzat kendisinin eseleri ve istinsah ettiği kitaplar olarak iki ayrı kategoride ele alınmıştır. Tebliğin son bölümü ise, Yusuf Bahrî'nin ilmî ve edebî kişiliğine ayrılmıştır. Bu bölümde onun İslâmî ilimlerdeki derecesi, tasavvufî yönü, edebî zevki ve şairliği incelenmiştir. Tebliğin sonuç kısmında Yusuf Bahrî ile ilgili bazı çalışma alanları önerilmiştir. Bunlar özellikle onun İslâmî ilimlerdeki yerinin tespiti için özellikle Şifâ Şerhi'nin iyice incelenmesi, tasavvufî ve edebî kişiliği konusunda müstakil çalışmalar yapılması ve Yûsuf Bahrî Kitaplığı'nın ortaya çıkarılmasıdır. Bunun için de bilhassa Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'ndeki yazma eserler üzerinde, kendi telifi olan, istinsah ettiği ve üzerinde notları bulunan kitaplar şeklinde üç yönlü bir inceleme yapılmalıdır. Kitaplığı ortaya çıkarıldıktan sonra, Yusuf Bahrî'nin o kitaplar üzerine yazdığı notların incelenmesiyle, onun biyografisi ve ilmî kişiliğine dair faydalı tespitlere ulaşılacağı söylenmiştir (bk. Tebliğ metni, s. 15).

Biz tebliğ hakkındaki mûlahazalarımızı şu şekilde sıralamak istiyoruz:

1. Tebliğ metni, sayfa 2'de Yusuf Bahrî'nin kimliği verilirken, "Tarikat nispeti Nakşibendî ve Halvetî'dir. Bir yerde de "Cüneydî" ve "Tayfûrî"



nispetleri görülür. Cüneydî, herhalde tasavvufî yönüyle ilgilidir. Tayfurî nispeti hususunda ise bir bilgimiz yok" denilmektedir.

Buradaki Cüneydî'den maksat, Yusuf Bahrî'nin, Cüneyd-i Bağdadî'ye nispet edilen Cüneydiyye tarikatına mensup olduğunu ifade etmektedir.

Tayfurî nisbesi ise, Yusuf Bahrî'nin, İran'ın Horasan eyaletinin Bistam beldesinde doğan ve Bâyezid-i Bistâmî adıyla meşhur olan Ebû Yezid Tayfur b. İsâ Bistâmî'ye (777 – 848) nispet edilen Tayfuriyye adlı tarikata mensup olduğunu ifade etmektedir.

Kaldı ki, Tebliğ metni, s. 6'da Yusuf Bahrî'nin hocası Süleyman Hoca Bafravî'nin verdiği Hizbü'l-bahr icazetnamesinde de Ebû Yezid el-Bistâmî'ye atıfta bulunmaktadır.

2. Tebliğ sahibi, Yusuf Bahrî'nin Şifâ şerhi için yazdığı kitapta, zaman zaman "Kâsânî" adında bir mutasavvıftan uzun nakiller yaptığını söylemektedir (bk. Tebliğ metni, s. 13, 14).

Özellikle dinî metinlerde mutlak olarak "Kâsânî" şeklinde isim zikretmek bazen yanıltıcı olabilir. Çünkü tasavvufî metinlerde geçen "Kâsânî"den maksat, Muhyiddin-i Arabî öğretisinin önde gelen mensuplarından olup, Letâifu'l-a'lâm ve Istilâhâtü's-Sûfiyye gibi çeşitli tasavvufî eserler yazan Abdurrezzak Kemâleddin b. Ebi'l-Ganâim el-Kâsânî'dir (ö. 1329). Kâşân, İran'da, kuzeyinde çöl, güneyinde İsfahan, doğu ve kuzey doğusunda Erdistan, batısında Mahallat ve Gülpaygan adlı kentlerin bulunduğu, dünyanın en eski yerleşim birimlerinden biridir.

Kâşân ise, Seyhun nehrinin kuzeyindeki Fergane bölgesinde bulunan bir Türk beldesidir ve burası bazen Kâşân adıyla da anılır. Özellikle fikhî metinlerde geçen "Kâsânî"den maksat, Hanefî mezhebine ait Bedâiü's-sanâi' adlı fıkıh kitabının yazarı olan meşhur Hanefî fakih Ebû Bekir Alâeddin b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî'dir (ö. 587/1189).

Dolayısıyla, bize göre, bu tebliğde "Kâsânî" değil de "Kâşânî" denmesi daha doğru olmalıdır.

3. Bize göre tebliğ metninde oldukça fazla tekrarlar bulunmaktadır. Özellikle tebliğde, Yusuf Bahrî'nin hocaları ve aldığı icazetnameler bölümü (Tebliğ metni, s. 4–7) ile talebeleri ve verdiği icazetnameler ile eserleri bölümlerinde (Tebliğ metni, s. 7–11) birçok tekrar ve tedahüller yer almaktadır. Tebliğ yayımlanmadan önce bu tekrarların mutlaka gözden geçirilmesi gerekir. Bu tür tekrarlar için şu örnekler verilebilir:

Birinci Örnek:

Tebliğ metni, s. 10: "Osmanlı dönemi âlimleri eser verme yönüyle fazla velut değildir. Onlar, daha çok, talebeye meşhur kaynakların okutulması işiyle

meşgul olmuşlar.”

Tebliğ metni, s. 12: “Ne var ki, Osmanlı dönemi âlimleri, eser telifi yönüyle fazla velûd değildir. Tabii ki, Yusuf Bahrî'nin bu ilimlerin her birinde telif ettiği müstakil kitapları yoktur.”

İkinci Örnek:

Tebliğ metni, s. 11: “Bahrî'nin telif ettiği en önemli, belki de tek eseri, Kâdî İyâz'ın Şifâ'sını şerh ettiği bu çalışmasıdır. Ancak bu kitapta Şifâ'nın sadece ilk bölümü şerh edilebilmiştir. Muhtemelen müellif Yusuf Bahrî'nin ömrü bu şerhi tamamlamaya yetmemiştir.”

Tebliğ metni, s. 13: “Yûsuf Bahrî'nin Şifâ'nın ilk bölümüne dair bu şerhi, bütün İslâmî ilimler açısından iyice incelenmeyi hak edecek derecede önemli bir eserdir. Bu kitap, müellifin yegâne telifi olarak görülüyor. Keşke müellife kitabın tamamını şerh etmek nasip olsaydı. Ama herhalde ömrü buna yetmedi.”

Üçüncü Örnek:

Tebliğ metni, s. 13: “Buna rağmen müellif, zaman-zaman Kâsânî, Şeyh-i Ekber (İbn Arabî), İsmail Ankaravî gibi işârî yorumculardan uzun nakiller yapmaktadır.”

Tebliğ metni, s. 14: “Yûsuf Bahrî, Şifâ şerhi için yazdığı kitapta, zaman-zaman Kâsânî, Şeyh-i Ekber (İbn Arabî), İsmail Ankaravî gibi işârî yorumculardan uzun nakiller yapmaktadır.”

4. Tebliğde Yusuf Bahrî'nin dikkatimizi çeken dinî görüşlerine burada tekrar vurgu yapmak istiyoruz:

Yusuf Bahrî'nin Muhammed b. Mustafa Şemseddîn Ebü'l-Mekârim el-Çorumî'ye verdiği bir icazetnamede bulunan şu sözler, onun İslam düşüncesinde ortaya çıkan temel tavır ve yaklaşımlardan biri olan ehl-i hadis içerisinde yer aldığını açıkça ortaya koymaktadır:

“Gizli ve aleni (her işte) Allah'tan korkmayı, sana kapalı gelen yerlerde şerhlere müracaat etmeksizin ana hadis kitaplarını mütalaa ile yetinmemeyi, metin-isim ve rivayet-senet yönünden lafızların tashihi işinde bütün çabanı sarf etmeni tavsiye ederim. Amel ve itikad bakımından, ehl-i hadisin yolu üzere olduğun halde ölmeye bak (İcazetname, vr. 47b; Tebliğ metni, s. 8).”

Yusuf Bahrî'nin şu sözleri ise, tasavvufî yorum ve tefsirlerle ilgili görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Bu ve benzeri izahlar, irfânî işaretler ve ledünnî tevillerden olup, gerçekte sahih bile olsalar (geçerli) tefsir yönteminden değildir. O halde, bu gibi yorumlarda, onların ne başka bir asılla birlikte bulunmasına, ne de tek başına

olmasına itibar edilmez." (Tebliğ metni, s. 13).

İşârî tefsir anlayışlarına karşı bu bakış, hem ehl-i hadis hem de ehl-i reyin dolayısıyla bütün ehl-i sünnetin genel yaklaşımlarına uygun bir bakıştır.

Son olarak, Yusuf Bahrî'nin bir kitabında geçen, "ilim ehlinin kadrinin bilinip saygı duyulduğu bir beldeye hicreti kolaylaştırması ve bunun esbabını hazırlaması" için ettiği duanın peşinden söylediği, "Allah'ım artık bu beldeden sıkıldım, burada kalmak istemiyorum, beni kurtar." (Nüzhetü'n-Nazar, nr. 3656, v. 19b; Tebliğ metni, s. 4) sözlerine değinmek istiyorum: Bu sözlerden günümüz Çorum'unda yaşayan değerli Çorum halkının gerekli mesajları alacaklarına ve içlerinde barındırdıkları ilim adamlarını, başlarına konmuş birer talih kuşu gibi değerlendirip, onların şehirlerinden uçmamaları için ellerinden gelen saygı ve ilgiyi göstereceklerine inanmaktayız.

Tekrar tebliğ sahibini bu çalışmasından dolayı tebrik eder, hepinize saygılar sunarım.



**YRD. DOÇ. DR. İSMET ALTIKARDEŞ'İN  
"ÇORUM'DA BİR GÖNÜL İNSANI: HAKKI BİLAL"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Yrd. Doç. Dr. M. Naci KULA  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Çorum'un iktisadi hayatına sağladığı katkıları yanında örnek davranışlarıyla da gönül insanı olarak anılan Hakkı Bilal'i kapsamlı ve doyurucu bilgilerle bizlere tanıttığı için değerli hocam Yrd. Doç. Dr. İsmet Altıkardeş'i kutlarım. Tebliğde ele alınan hususlar çerçevesinde bazı noktalara katkı yaparak genel bir değerlendirme yapmak istiyorum.

Hakkı Bilal'in hayatında önemsedığı birtakım ilkelerin dinin bireyin kişiliğini yapılandırmasındaki rolünü gösterici nitelikte olduğunu görmekteyiz. Tebliğde de belirtilen Hakkı Bilal'in ilmi açıdan yetişmesine katkı sağlayan ve hayatında derin izler bırakan hocasına karşı olan sevgisi ve hocasının vefatından sonra onun çocuklarıyla ilgilenmesi, sattığı bağın işlemleri tamamlanmadan kendisine sattığı fiyattan daha fazla vermek isteyenlere ise, "insanların gözünde zarar gibi görünen fark, Allah katında ölçülemez bir kâr ve değerdir. Bunu 70 yıldır yaşıyorum ve hep öyle yaparak geldim. Çünkü Allah'ın bu değerine dünya bedel olamaz" sözleri ile cevap vererek onların teklifini reddetmesi örnekleri Hakkı Bilal'in hayatında dini değerlerin onun kişiliğini yapılandırmadaki rolünü ortaya koyucu nitelikte ifade edilebilir. Zira din, ferdi kişiliğin en derin bölgelerine nüfuz eden bir vakiyadır. İnsan, davranışlarındaki bütünlüğe ancak inançları sayesinde ulaşır. İnanma, insanın hem temel bir faaliyeti hem de başta gelen bir ihtiyacıdır. Çünkü din, insanda ruhen ve manen besleyici ve koruyucu bir fonksiyona sahiptir. Onun iç ve dış dünya ile uyumunu sağlar ve ona ölçülü bir davranış ve tutum kazandırır.<sup>1</sup>

Din kişilik ilişkisi açısından önemli olan bir başka husus ise dinin bireyin kişisel yapısının değerini ortaya çıkarmasıdır. Bu yönüyle de Hakkı Bilal'in bazı kişilik özelliklerinin belirginleşmesinde çocukluk ve gençlik döneminde aldığı din eğitiminin etkili olduğu söylenebilir. Tebliğde yer alan Hakkı Bilal'in evine giren hırsıza dahi "Hırsız Efendi oğlum bir ihtiyacın varsa verelim,

1 Ali Ulvi Mehmedoğlu, Kişilik ve Din, Dem Yay. İstanbul 2004; s.78

hırsızlık yapma, ortaya çık" diye hitap ederek ( s.10) onun yaptığı hatayı yüzüne vurmaktan nazik bir şekilde hırsıza yaptığı davranışın yanlışlığını anlatmaya çalışması örneği ile bir gün yazıhanesinde bir arkadaşı ile otururken kapıya gelen dilenciye yardım etmesi üzerine yanındaki arkadaşının " Bu adam içki içiyor, sizin verdiğiniz sadakayı içkiye verir" sözüne; "Efendim, benden yardım isteyen Allah'ın kullarına imkanım elverdiği ölçüde yardım etmemdir. Benim verdiğim parayı (sadakayı) içkiye verdirip verdirmemesi Allah'a aittir" ( s.14) şeklinde cevap vererek, fakir ve ihtiyaç sahiplerine gönülden yardım etme isteği örneğinin onun dini inancı ile kişilik yapısı arasındaki ilişkiyi yansıtmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Hakkı Bilal'in hayatındaki bu örneklerden hareketle sahip olduğu dini inancın onun kişilik özelliklerini geliştirmede ve kişilik yapısının değerini ortaya çıkarmada etkili olduğu ifade edilebilir. Çünkü dinin asıl görevinin "kişisel yapının değeri" ni ortaya çıkarmak olduğunu belirten Whitehead'a göre, insanın kişilik yapısı imanı doğrultusunda gelişir. Din insanın ruhi bölümlerini temizleyen bir inanç gücüdür ve uzun hayat koşusunda insanın kişilik yapısı ve hayat karşısında takındığı tutum sonuçta onun inançlarına dayanır. Böylece insanın sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmasında ve olumlu kişilik özellikleri kazanmasında dinin etkisi büyüktür.<sup>2</sup> Bu nedenle Hakkı Bilal'in yaşamında dinin onun kişilik yapılanmasına etkisini gösteren örnek olaylar yanında tebliğde dini hayatı ile ilgili de detaylı bilgilere yer verilebilseydi dinin onun kişiliğini kuşatan bütünleyici yönü daha belirginleşebilirdi.

Çorum'da bir gönül insanı olarak anılan Hakkı Bilal'in hayatı ve kişilik özelliklerinin günümüz açısından değeri nedir? sorusu da son derece önemlidir. Zira bir ülkenin ya da şehrin hayatında önemli bir yeri olan şahsiyetlerin hayatları onları anarak hatıralarını yaşatmakla kalmayıp bugüne ne tür katkı sağlayıcı yönlerinin olabileceğini de düşünmemizi sağlamalıdır. Bu yönüyle Tebliğde yer alan bilgiler ışığında Hakkı Bilal'in hayatına baktığımızda günümüz açısından iki husus önem kazanmaktadır.

Birincisi, Hakkı Bilal'in gönül insanı olmasını sağlayıcı birtakım özellikleri kazanmasında çocukluk ve gençlik çağındaki kendisini etkileyen ve model şahsiyet olma özelliğini taşıyan insanların hayatında yer almasıdır. Tebliğden öğrendiğimiz kadarıyla çocukluk ve gençlik dönemini şekillendirmede en çok etkili olan kişilerin hocası Arif Bey ve amcası Mustafa Bilal'in olduğu görülmektedir. Bu yönüyle günümüz çocuk ve gençlerinin kişilik gelişmesi



açısından onların model alabilecekleri insanların çevrelerinde yer alması gerektiği kendiliğinden anlaşılmaktadır. Zira modern psikolojinin tespitleri ışığında kişiliğin temellerinin ilk 5 yıl içinde atıldığı çocukluk dönemi ile biyopsiko- sosyal açıdan yaşanan değişim ve gelişmelerle yetişkinlik rolünün kazanılmaya çalışıldığı gençlik döneminin<sup>3</sup> insan hayatında çok önemli evreler olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda bugünün yetişmekte olan çocuk ve gençlerine Hakkı Bilal gibi önemli şahsiyetlerin hayatlarındaki ilke ve örnek davranışlar anlatılmak suretiyle onların kişilik gelişimlerine katkı sağlanabilir.

Hakkı Bilal'in hayatında çocuk ve gençlerin örnek alacakları önemli noktalardan biri de doğu ve batıdan kendi döneminde önemli olan bazı eserleri okuması ve kendini yetiştirmeye verdiği değerdir. (s. 10)

Hakkı Bilal'in hayatının günümüz açısından değerini gösteren ikinci husus ise günümüzde öne çıkan bireycilik ve bencillik duygularının<sup>4</sup> günlük yaşamı tehdit eden şiddet, saldırganlık gibi olumsuz durumları aşmadaki "nefis eğitimi" ne ilişkin yönüdür. Tebliğ de yer alan şu örneğin Hakkı Bilal'in bu yönünü belirgin şekilde ortaya koyduğunu ve bugünün insanının bencillik duygularını aşmasının gerekliliğini anlamasına yardımcı olacağını söylemek mümkündür.

. 8- 10 yaşlarında kısa kollu gömlek ve kısa pantolonlu namaz kılan çocukları camiden kovan bir kişiyi uyarması sonucu o kişi Hakkı Bilal'e çok kızarak; "Hakkı Bey bana bak bana! Kendini hoca mı zannediyorsun? Bu başındaki şapka ne? Hani yüzünde sakalın? 70 yaşına gelmişsin yüzlerini Zile derisi gibi ( Tokat ilinin ilçesi) kazıtıyorsun. Sen hoca olamazsın. Hoca kim sen kimsin? "

Bu sözlere karşı Hakkı Bilal hiç öfkelenmeden gayet mülayim, alçak gönüllü ve tatlı bir dille şu cevabı vermiş:

"Efendim çok doğru söylüyorsun. Sizi böyle söyleten Allah'a kurban olayım. Ben 70 senedir, bırak hoca olmayı, adam bile olamadım Hoca olmak her erin kârı değildir. Hoca oldum demekle, hoca olunmaz. Hoca kim, ben kim? Ağzına sağlık, nefsim haddini bildirdin. Ben 70 senedir bu azgın nefisle mücadele ediyorum. Ona haddini bildiremedim. Allah senden razı olsun,

3 Bkz; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s.361-366

4 Bkz. ; Erich Fromm, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, ( Çev. Aydın Arıtan) Arıtan Yay. İstanbul 1982, s.24-27



nefsime haddini bildirdin sağ ol" (s. 12)

Hakkı Bilal'in kendisini küçümseyen bir kişiye verdiği bu cevap ve yaklaşımı acaba bugün bu tarzda kaç kişi yapabilir? diye düşünmek gerekmektedir. Zira günümüzde en küçük bir tartışmanın hatta yanlışlıkla çarpmanın insanların ölümüne neden olduğunun örneklerini yaşamaktayız. Bu nedenle Hakkı Bilal'in biyografisinin bugün açısından en önemli yanlarından biri, günümüz insanının kabaran egosunun yerine nasıl bir kişilik sergilemesi gerektiğini gösterecek nitelikte olmasıdır.

## DR. HAFSA FİDAN'IN "KENTLERİN 'ŞEHİRLEŞME' SÜRECİNDE KADININ ROLÜ - ÇORUM ÖRNEĞİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Doç. Dr. Mehmet EVKURAN  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Teşekkür ederin sayın başkan. Ben "3T" formülünü uygulamak adına önce sayın bildiri sahibine teşekkür ediyorum. Bildiri vaktinde elime ulaştı ve bildiri metnini okuma fırsatı buldum. Ayrıca kadın konusunu somut ve soyut diyebileceğimizi iki bağlamı bir araya getirerek yani kent ile kültür ve teoloji eksenlerinde ele almış olmasından dolayı kendini tebrik ediyorum. Ardından da bildiriye yönelik tenkit, değerlendirme ve katkılarımı sunmaya çalışacağım.

Öncelikle hemen belirmem gerekirse sayın Dr. Hafsa Fidan'ın bildirisinin bitiş cümlelerinde kadının daima periferide kaldığı sözüne en çarpıcı yanıt bizzat kendisidir. Kendisinin bilimsel bir toplantıda özverili biçimde kadın sorununu tartışması kadınının hiç de periferide kalmadığını, en azından kendine yönelik bu tahakküm içeren bakışı benimsemeye hiç de niyetli olmadığını göstergesidir. Ben Dr. Hafsa Fidan'a öncelikle teşekkür ediyorum. Bildirisinde sergilediği bilimsel yaklaşımından ve konusunu eleştirel bir bakışla ele almasından dolayı da kutluyorum. Bunun yanında belirtmem gereken bazı noktalar var. Bildiri metninde dikkatimi çeken önemli bir nokta, oldukça fazla sayıda dipnota yer verilmiş olması. Ayrıca dipnotların açıklamalarla dolu olması ve gereğinden daha uzun olmuştur. Oysa bunlardan önemlice bir bölümü sayın Fidan'ın kendisine ait açıklamalardan oluşuyor ve dolayısıyla kendisine ait bu değerlendirmelerin referans olarak dipnotta verilmesi uygun olmamıştır. Bildiri sahibinin kendisine ait olan bu açıklamaların ve değerlendirmeleri bildiri metninin içinde verilmesi, bildiriye de güç kazandıracaktır.

Bir kültürün insanlık açısından taşıdığı değer, onun tarih boyunca zayıf olarak algılanan dezavantajlı varlıklara gösterdiği etik yaklaşımla ve onlara sağladığı olanaklarla ortaya konur. Çocuklar, doğal çevre, özürllüler, yaşlılar, göçmenler, yabancılar, azınlıklar vs. karşı geliştirilen toplumsal tutum bir kültürün insancılığını gözler önüne koyar. Diğer yandan kadına yönelik yaklaşım, kadın imgesi de oldukça önemli göstergelerden biridir. Bu nedenle Hafsa Fidan'ın kent bağlamında da olsa kadın konusunu gündeme getirmiş olmasını takdirle karşılıyorum.

Bildirinin hemen girişinde dil felsefesine dair bir alıntıyla konuya giriş yapılmış. Dillerin farklılığına dair bir ünlü Babil kulesinin yapımıyla ve bu yapının başarısız kalmasıyla ilgili rivayete göre insanların birbirlerini anlayamaması Tanrı tarafından öngörülmüş bir durum olarak çıkar karşımıza. Buna göre yeryüzünde insan varlığı dilsel bir var oluşturmıştır. İnsanın sorunları dilsel sorunlardır. Buradan bir sıçrama yapılarak kadının yeryüzündeki konumuna ve kadın imajına dair problemlere değinmiş sayın Fidan. Kadın ve kent sorununu, temelde dil ekseninde yaşanan ya da açığa çıkan bir konu niteliğinde ele almış. Bu hiç kuşkusuz önemli bir yaklaşımdır. Buradan sonra katkı niteliğinde bir değerlendirme yapmak istiyorum.

Bildirinin aşırı dil merkezci bir yaklaşım üzerine kurulduğunu görüyorum. Bunun elbette dayandığı haklı bir metodolojik temel vardır. Çünkü toplumsal gerçekliği irdelemenin yollarından biri hiç kuşkusuz ki dil çalışmalarıdır. Dil ile kültür arasındaki sıkı bağ, kültürel kodları çözümlemek için dil üzerinde yoğunlaşmayı gerekli kılar. Ancak dilin kültür için önemli bir gösterge olmasına rağmen, gerçekliğin dilin daha ötesinde yer aldığını göz önünde bulundurmakta yarar vardır.

20. Yüzyıl felsefesinin en önemli keşiflerinden biri, dilin ve söylemin gücünün insanın varlığı üzerindeki etkisinin anlaşılması olmuştur. Dil çalışmalarının insan bilimlerindeki ağırlığı da giderek artan oranda çoğalmıştır. Ancak dil ile gerçeklik arasındaki ilişkinin tam tekabülîyetçi bir özellik taşımadığını göz önünde bulundurduğumuzda, gerçekliği yansıtmada konusunda dile de o kadar güvenmenin de çok doğru olmadığı açıktır. Jacques Ellul tarafından kaleme alınan ve dilimize de Sözün Düşüşü başlığıyla çevrilen kitabını hatırlatmak isterim. Bu eksende dile yansıyan ve yansımayan gerçeklerin de bulunacağını ve hatta bazı şeylerin dile yanlış, eksik ve çarpık yansıtılmış olabileceğini de göz önünde tutmak gerekir. Bu sorunu kadın ve kültür çerçevesine taşırsak her kültür coğrafi, ekonomik, politik nedenlerden dolayı kadına aynı düzeyde değer vermez. İkinci olarak kadına verilen değer her kültürde aynı biçimde değil farklı vurgularla ve farklı üsluplarla açığa vurulmuş olabilir. Galiba sorun iki kültür yan yana ya da karşı karşıya geldiğinde açığa çıkıyor. Karşılaşma bir kültürün başka kültürün gözüyle değerlendirildiğinde ortaya çıkıyor.

Kadınlık üzerine gelişen toplumsal imgelerin kadını özgürleştirmek yerine tekrar tekrar onu ebedî nesne olarak kurduğu konusunda ben de olumsuz bir izlenime sahibim ve Hafsa'yla da aynı görüşteyim. Burada kısaca bir değerlendirmemi paylaşmama izin veriniz: Kadın iki kez yaratılmıştır. İlk yaratılış Tanrı tarafından yaratmadır. Bu yaratma ontolojiktir. İkinci yaratma ise toplum tarafından yaratılmadır. Bu imgesel ve simgesel yaratmadır. Bu



ikincisi toplumsal akıl tarafından -ki çoğu düşünür tarafından bu erkek akıl olarak nitelenir- kadının tahakküm altına alınmasını anlatır. İslam geleneğinde bu süreç nasıl işlemiştir? İslamî ilimler olarak nitelenen geleneksel ilimler, bunların başında da fıkıh ve hadis gelir, bu süreçte nasıl bir işlev görmüştür? Bunların da sağlam bir metodoloji ekseninde tartışılması zorunludur. Ben elbette sınırlı bir zamanda sunulan bir bildiriden bunun başarılmasını beklenmem. Söylediğim gibi sadece katkıda bulunmak amacıyla belirttim.

Ardından kültürümüz içinde kadına yönelik olumsuzlayıcı öğelerin tartışılması gelir. Bu tartışma atasözleri, deyişler, deyimler ve türküler ekseninde yapılabilir. Modernleşme ile birlikte kadının kamusal alana dahil olması, politika, kültür, ekonomi, eğitim alanlarındaki durumuna bakılmalıdır. Ben örneğin bunlar arasında kültürümüzde sıkça dile getirilen "kadının erkek için bir fitne olduğu" inancının ya da görüşünün teolojik açıdan da bir eleştirmesinin yapılmasını zorunlu görüyorum. Çünkü böylesi inançlar, kadına yönelik yaklaşımlarımızı derinden etkilemektedir. Bunların eleştirel bir gözle tartışılmasının, kadın imgesinin gelişmesine yardımcı olacağını sanıyorum.

Bildiri kentin şehirleşme sürecindeki kadının rolünü Çorum örneğinde ele almayı vaad ediyor. Ancak sanki bana alan ile ilgili veriler yetersiz kalmış gibi göründü. Daha fazla sayıda somut veri ve istatistiğe dayanılabilirdi. Gerçi tahrir defterlerindeki kayıtlar üzerinde durulmuştur ve bu doğru bir yaklaşımdır. Diğer taraftan verilerin çoğaltılması halinde metnin bildiri sınırlarını aşıp kapsamlı bir alan çalışması haline dönüşeceği de bir gerçektir. Başka çalışmalarda kadının sosyal yaşamadaki konumunu Çorum örneğinde ele alan çalışmalarla bu konudaki eksikliğin giderilmesi mümkündür.

Ben son olarak sayın Dr. Hafsa Fidan'ı gayretinden dolayı kutluyor, bu konuyla ilgili çalışmalarını derinleştirerek artırmasını ve sürdürmesini diliyorum ve bundan sonraki hayatında kendisine başarılar diliyorum.



**PROF. DR. ŞUAYİP ÖZDEMİR'İN "ÇORUMLU BÜYÜK ALİM:  
ŞEYHZADE ABDULLAH VECİHİ EFENDİ" BAŞLIKLİ  
BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Münir Atalar  
Gazi Osman Paşa Üniversitesi

Arkadaşımıza teşekkür ediyoruz. Emek mahsulü bir bildiri sundular. Bildiride dikkatimi çeken bazı noktalar var. Onları hatırlatmak istiyorum. Bu il yıllığı kullanmış, 1973 il yıllığı. "Daha yenisini bulabilir miydi? Veya bulamadı mı?" acaba diye bir şey aklıma geldi. Bir de 18.yy sonunda Çorumlu alimler diye tebliğde yazılı iki alıntısı var. Başka yere ulaşamamış sanırım. Akşam ben otele girdiğimde bir beyefendi "Abdullah Vecihiyi sunacak siz misiniz?" diye bana sordu. Bir gazete istediniz gönderemedim dedi. Ben de anladım hocayla karıştırdığını. Bir talebiniz olmuş her halde hocam bu arkadaştan. Size gazete ulaştırma çabasında imiş. Bu memnuniyet verici bir durumdur.

Birde Arapça bir kaynaktan alıntı yapmış sayın hocam. Biliyorsunuz Arapça metinlerden alıntı yaparken yorum yapamıyoruz. Başka çağdaş kaynaklarla bunu destekleyemiyorsanız, o alıntılarla yetiniyorsunuz. Öyle bir durum gördüm. 4-5-6-7-8. dipnotlarda böyle bir durum gördüm. Metinde bazı hatalar olduğunu gördüm. Dipnotlarda metot yanlışsını gördüm. Önce tam künyeyi veriyorsunuz. Müteakiben kaç defa çıkarsa kelime kelime kısaltarak küçültüyoruz. Meslektaşımızın kullandığı dipnotlarda bunu yapmadığını gördüm. Sonuna kadar tam künyeyi devam ettiriyor. Bir de hicri tarihi miladi tarihe çevirirken yanına parantez içerisinde miladiyi taksimle yazarız ve paranteze alınır. Bunu doğru bulmadığımı söylüyorum. Eser isimleri mutlaka büyük harflerle yazılır. Ya da en azından baş harfleri büyük harfle yazılır. Teknik şeyler bunlar. Muhtevaya sirayet eden şeyler değil. Transkripsyon hatalarını tespit ettim. Onlar düzeltilebilir. Yani bildiride bu haliyle bazı revize dilmesi gereken hususlar var. Ondan sonra güzel bir baskı olur. Tabii ki zor bir şey tercümelerden bildiri oluşturmak. Teknik yönü ağır basan bir çalışma. Tebrik ediyorum kendisini, teşekkür ediyorum.





**- VII. - OTURUM****YRD. DOÇ. DR. ZÜLFİKAR GÜNGÖR'ÜN "ÇORUMLU BİR  
MUTASAVVIF ŞAİR: ÇERKEZ ŞEYHİ HACI ÖMER LÜTFİ  
EFENDİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Mehmet Akkuş  
Ankara Üniv. İlahiyat Fak.

Tebliğini dinlediğimiz Zülfikar Güngör Bey, bize Çorum'un tarihinden, muhterem bir zatından bahsettiler. Dolayısıyla Çorum'u daha güzel şahsiyetlere mekan ve makam olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Şimdi arkadaşımızın bu güzel tebliğinde kaynaklarda tarama fazla olmadığı için güzel bir metot takip ederek aile ile irtibata geçmiştir. Ancak kendi tebliği sırasında ifade etti. Hem gönül erbabı tekkede postnişin hem de ulu camide vaaz ettiğine göre belki o tarihteki müftülük kayıtları şayet varsa bilgilere müracaat olursa zannediyorum birtakım yeni bilgilere ulaşılır ve bu güzel konu yeni bilgilerle daha da genişletilmiş olur diye düşünüyorum.

Bir başka husus bu tebliğ sırasında zannediyorum zaman biraz aceleye geldiği için hicri tarihleri bazen karşılıklarını miladi olarak göstermiş, bir kısmı ise hicri veya Rumi her nasılsa o şekilde kalmış. Zannediyorum onları da çevirerek verecektir arkadaşım.

Bir başka husus burada bahsetmiş olduğu üç şiirden bahsettiler, ifade ettiler. Bunları aileden aldığını söylüyor ama sanki diğer bir tanesi yayınlanmış gibi eğer yayınlandı ise onu da oraya koyarsanız daha iyi olur.

Bunun dışında bir sayfa halinde menakıplar var. Bunları da eğer aileden aldık diyerek kaynak belirtirseniz mutlaka bu tebliğ daha da güzelleşecektir. Şüphesiz bu şahıs tasavvuf erbabıdır, şeyhtir. "Kendisinden sonra devam etmiş midir?" bu bilemiyorum. Zülfikar Bey kendi gayretleriyle güzel bir tebliğ ortaya koymuş. Kendisine teşekkür ediyorum. Ancak bir hususa daha değinmek istiyorum. Daha önce Zülfikar Bey aslında Çorumlu Şairler diye bir tebliğ sunmuştu birkaç sene önce burada. Tezkirelerden elde ettiği bilgileri, Çorum'a ait bilgileri sunmuştu. Ve bazı tezkirelerde geçmeyen birkaç şair ilave etmişti tebliğinde. Şimdi bugünkü tebliğiyle yeni bir şahsiyet daha o tebliğine ilave etmiş oldu. Buda güzel bir gelişme. Teşekkür ediyorum.





## YRD. DOÇ. DR. HALİL İBRAHİM ŞİMŞEK'İN "ŞİRANLI HACI MUSTAFA EFENDİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Mustafa Aşkar  
Ankara Üniv. İlahiyat Fak.

Öncelikle bu tebliği hazırlayan Halil İbrahim Şimşek beye teşekkür ediyorum.

Burada bir şeye dikkat çekmek istiyorum. Tebliğlerin başlığı tezlerin başlığı çok önemli biliyorsunuz. Burada Halil İbrahim Bey çok güzel bir başlık seçmiş ama içi başlığı doldurmuyor. Bir sufinin tasavvuf anlayışı deyince onun bir sistematığı olmalı. Üç tane görüşüyle bu olmamalı. İçeride de bazı tasavvufi görüşleri diye başlamış o daha doğru. Başlık çok büyük, kumaş çok büyük elbise dar yani. Orada dikkat etmesi lazım. Çünkü biz tebliği elimize aldığımız zaman önce başlık bir şeyleri ifade etmesi lazım. Biyografik bir çalışma bizde çok önemli biyografiler. Yalnız bizde Osmanlı döneminde tabakat kitapları daha çok Bursa, İstanbul gibi merkezleri içerdiği için Anadolu ihmal edilmiş. Bundan sadece Bursalı Mehmet Tahir istisnadır. Çünkü Anadolu'yu gezmiş babasının mesleği itibarıyla ve Anadolu'daki sufileri almış. Ama bizim diğer tabakat kitaplarında maalesef bu ihmal edilmiştir. Bu açıdan orijinaldir. Çorumdaki bir sufinin tespiti önemlidir. Bendenizde bir Çankırı ziyaretimde Çankırlı Sarızade diye hiç bilinmeyen bir zat, böyle mücessem bir çalışma ortaya çıkıyor. Yani diyorum ki Anadolu o dönemde çok zengin. O dönemde şimdiki gibi iletişim olmadığı için, kim nerde haberi olmamış. Yani herkes bulunduğu merkezi yazmış. Bu anlamda Halil İbrahim beyin bize böyle bir şahsı sunması, tanıtması orijinaldir.

Şimdi Mustafa efendinin eğitim hayatına baktığımız zaman, bizim tasavvufa ciddi bir katkısı var. Ne anlamda eğitimi konusunda. Tasavvuf tarihinde şeyhlerin biyografilerine baktığımız zaman, büyük zatlar, şeyhler önce medrese tahsilini tamamlamış. Bugün tasavvuf tarihinin güncel problemlerinden bir tanesi de şeriatla ilgili dinle ilgili altyapının bilgi formasyonunun çok eksik olmasıdır. Mevlana bir müderristir öncelikle, Hacı Bayram-ı Veli Ankara'da Kara Medreseden mezun. Daha sonra gitmiştir Somuncu Babaya. Akşemseddin hakeza Osmancıkta müderristir. Şunu söylüyoruz biz. Aslında tasavvuf avam değil münevver insanların işidir. Bunlar avamı ondan sonra eğitmişlerdir. Ama maalesef günümüzdeki şeyh geçinenlerin şer-i ilimlerdeki yetersizliği günümüzde de çok ciddi bir problemdir. Bu anlamda Mustafa efendinin ilmi formasyonunun müderris olmasının, kâmil olmasının ciddi bir yönü olduğunu burada vurgulamış olalım. Burada medrese mezunu, tekke ve camii İslam medeniyetinin üçlü bir

bileşkesi, yerleşkesidir. Cumhuriyet döneminde tekkeler kaldırıldı, medrese zaten kaldırıldı. Yani bu üçü bir arada olduğu zaman Osmanlı medeniyetin o güçlü halini almış o dönemde. Yine irşat vazifesi var. Bu çok önemli. Bugün maalesef diyanet resmi olarak yaptığı için yeterli olmuyor. Yani gönül insanları Mekke'den Anadolu'ya özel olarak irşat vazifesi için gönderiliyor. Bugün Kosova'da 2,5 milyon nüfus var. 524 tane Hristiyan misyoner teşkilatı var. 3 tanede tasavvufi cemaat var. Diyanetten giden müşavir arkadaş bunları çağırıyor. Ya siz tasavvufi faaliyet yapıyorsunuz deyince hocam burada 524 tane adam bekliyor bırakalım onlarda Hristiyan yapsın deyince dudağını büktü diyorlar. Yani bu Türki devletlerinde Balkanlarda İslam'ın tekrar canlanması için bu samimi gönül insanların tekrar ihtiyaç var. Bunu devlet politikası olarak ta desteklememiz lazım. Türkiye'nin içi ayrı ama dışarıda çalışanlar onlar. Resmi olanlar yeterli çalışmıyorlar. Burada onun irşat görevinden dolayı buna dikkat çekmek istedim. Tasavvuf erbabının tarihte ve günümüzde böyle bir görevinin olduğunu hatırlayarak onlara da hakkını verelim.

Halil İbrahim bey, Mustafa efendinin bazı tasavvufi eserlerinden bahsetmiş. Fakat hiç risalesinde dipnot yok. Şöyle, bunun gibi bir çalışmayı tespit edince risalesinde adres verin ki sizden sonra çalışanlar bunu görsün. Sadece bir risalesi var bulamadım diyebilirsiniz. Ben önemine binaen söylüyorum. Birisi bir çalışma yaparsa sonrakine basamak olsun.

Burada nefisle ilgili, nefsi acemi bir taya benzetiyor. Eğiterseniz faydalı olur. Eğitmezseniz yabana salarsanız faydasız olur. Son derece güzel bir benzetme. Bunu önemsiyorum. Neden tasavvufta nefsi yok etme diye bir şey yok. Nefsin terbiyesi var. İnsan nefisle mükerrerdir. Nefse sahip olduğu anda mükerrerdir. Onunla vardır. Yoksa insan melek olur. Ben hemen teberrüken hazretin bir dörtlüğü ile bitirmek istiyorum.

Maalesef bizde cumhuriyet döneminde bilimler branşlaştığı için, batıdan gelen hiyerarşide, Osmanlı dönemindeki gibi bir sufi şiir yazamıyor. Şiirden anlamıyor. Tasavvuf çalışan edebiyattan anlamıyor. Yani tek alanda yetiştiriyor maalesef. Ama bilen arkadaşlara sormakta fayda var. Bu eksikliği ben kendimde de hissediyorum keşke yan alanlarda formasyonumuz tam olsa.

*Maşukumun güldür teni ben gülzarı neylerim  
Aşkın çölü mahmer bana, başka mezarı neylerem  
El çekmişem fanilere menzil olan viraneden  
Lahu teni menzil bana haku diyarı neylerem  
Teşekkür ediyorum.*



**- VIII. OTURUM -****YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA KEMAL ŞAHİN'İN  
"CEMİLBEY KÖYÜNDEKİ SELÇUKLU CAMİSİ" B  
AŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Doç. Dr. Abdulkadir Dündar  
Ankara Üniv. İlahiyat Fak.

Mustafa bey Çorum bölgesinde meydana gelen depremleri haklı olarak bir kaynaktan naklediyor. Özellikle Çorum bilindiği gibi 1793 de bir deprem oluyor ve bu depremle ilgili Osmanlı arşivlerinde bir kayıt var, yine 1509 yılında Çorumda olan bir depremin büyük felaket olarak adlandırılıyor ve bu depremde de Çorumda gerçekten pek çok yapıların harap olduğu tahrip olduğu söyleniyor.

Bir de Mustafa Kemal beyin tebliği gerçekten çok orijinal bir tebliğ. Şu açıdan Çorumda Selçuklu dönemine ait bir eserin tespit edilmesi gerçekten çok önemli. Çorum'da böyle bir şeyin ortaya konulması çok önemlidir. Mustafa bey metinde kitabeyi söylüyor. Biliyorsunuz kitabe Çorum müzesinde bulunuyor. Müzedeki envantere gördünüz mü? Bu gerçekten Cemil bey'den mi getirilmiş? Yoksa başka bir yerden mi getirildiği kayıtlı? Çünkü sizin tarihlendirmeniz sadece bu kitabe üzerine dayanıyor. Bu nokta da çok önemlidir.

Bir de başlangıç kısmında Çorum geneline çok yer verilmiş. 1,5-2 sayfalık bu bilgiler kısa tutulsa da köy hakkında, diğer köylerle irtibatı hakkında bilgi verilmiş olsa daha iyi olurdu. Yani benim kısaca söylemek istediklerim bunlar. Teşekkür ediyorum.





## GAZANFER ERYÜKSEL'İN "ÇORUMDA SINEMA TARİHİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Ethem Erkoç  
Araştırmacı - Yazar

Sayın başkan, değerli araştırmacılar hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Gazanfer Eryüksel Beyin 'Çorumda Sinema' başlıklı tebliğini dinledik. Gazanfer Bey bu hazırlamak için aylarca kütüphanede çalıştı ilan, reklam ve haber arasında sinema ile ilgili bilgi aradı. Sinemaların kurucularından bilgi toplamak için her birinin ardından koşturdu sonunda bu tebliği hazırladı. Gayretlerinden dolayı tebrik ve teşekkür ediyorum.

Bir döneme damgasını vuran 'sinema'nın Çorumda geçirmiş olduğu evreleri burada görebiliyoruz 1935-1951 yılları arasında hizmet vermiş olan Şark sinemasını, Eskişehir kulübünün terasında Güneş adlı yazlık sinemayı benim yaşımdakiler bilemez. Yalçın sinemasını, Turan sinemasını ve daha sonra açılan Saray sinemasını hepimiz biliyoruz. Özgür sinemasında bu alana hızlı giriş yapmıştı. Ama hepside zamana ve değişime yenik düştüler. Kimi yurt oldu, kimileri markete dönüştü. Biri de düğün salonu olarak hizmet vermeye devam etti.

Televizyon ve internet ortamının sinemayı ortadan kaldırdığı tarzında toplumda yaygın olan kaniya rağmen kaliteli ve toplumla çatışmayan filmler geldiğinde sinemaların halen müşteri bulduğu da bir gerçektir. Bunun tahlilini tebliğinin sonuna eklemesini bekliyorum.





## YRD. DOÇ. DR. FİKRİ SALMAN'IN "ÇORUM VE CİVARINDA GELENEKSEL GIYSİLERİN ÖZELLİKLERİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Nuran Kayabaşı  
Ankara Üniversitesi

Sözlerime başlamadan önce bu konuyu sempozyumu düzenleyen her kuruma ve emeği geçenlere teşekkür etmek istiyorum. Gerçekten güzel bir organizasyon içerisindeyiz.

İlk başlangıçta başlıktan başlamak istiyorum. "Çorum ve civarında geleneksel giysiler" deyince bir eksiklik var burada. En azından orada kullanılan giysiler diye belirtirsek daha güzel olacak. Bir de bu giysiler geçmişte giyilen giysiler, yani bunlar şu anda günümüzde giyilen giysiler değil. Araştırmacılar bu konuda literatür çalışması yapmış. Erkek ve kadın giysilerini dört grup altında incelemiş. Başa giyilenler, bedene giyilenler ve yine giyilenleri alt ve üst olarak sınıflandırmış. Ayağa giyilenler, aksesuar ve takı denmiş bu şekilde gruplandırılmış. Derleme olarak güzel bir çalışma. Ancak bu çalışmada bir noktayı eksik buldum. Günümüzdeki giyilen geleneksel giysiler de yer alsaydı çok güzel olurdu. Çünkü Çorum'un bazı köylerinde hâlâ giyilen giysiler var. Ancak burada onları göremedim. Özellikle Kargı ilçesinin Gökçedoğan isimli bir köyü var. Orda kadınlar hâlâ geleneksel giysiler giyiyor. Başlarında tasları, önlerinde ön bezleri, çok değişik giysileri var. Onları da bize aktarsa idi çok güzel olacağını düşünüyorum.

Bildiride özellikle üzerine bastırılarak söylenmesi gereken, geçmişte giyilen, günümüzde maalesef, yada günümüzde olanlar da burada yok. Onları belirtmesinin de yararlı olacağını düşünüyorum. Bir de kullandığınız resimlerde kaynak mutlaka gösterin. Çünkü daha sonra başınız ağrıyabilir.

Çok teşekkür ediyorum.



**YRD. DOÇ. DR. ÖMER İSKENDER TULUK-SERVET KELEŞ'İN  
"OSMANLI'NIN "YEREL"İ: ÇORUM YÖRESİNDE BENZER  
TİPOLOJİ GÖSTEREN ÜÇ CAMİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN  
MÜZAKERESİ**

Doç. Dr. Yılmaz CAN  
Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak.

Sözlerime herkesi sevgi ve saygı ile selamlayarak başlıyorum.

Yard. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK tarafından sunulan tebliğ konu itibarıyla oldukça ilginç ve önemli bir çalışmadır. Tebliğ, işlenen konunun yeterince kavranılabilmesi ve anlaşılabilmesi için gerekli veri birikimine fazlasıyla sahiptir. Tebliğde kullanılan dil de akıcı, anlaşılır ve akademiktir.

Tebliğin daha iyi olabilmesi bağlamında bazı tavsiye ve telkinlerde bulunmak istiyorum. Tebliğde Giriş diye belirtilen bölümde doğrudan konuya girildiği görülmektedir. Giriş kısmında, inceleme konusu üç eserin ait olduğu dönemin ve Çorum ilinin mimari anlayışı ve birikimi hakkında genel bir bilgi verilmesinin, konunun daha iyi anlaşılması bakımından gerekli ve faydalı olacağını düşünüyorum. Giriş'ten sonra yer alan bölümde, tebliğ konusunun işlendiği ve 1, 2, 3 şeklinde rakamlarla belirlenmiş alt konu başlıkları, başlıklar altında işlenen hususlar dikkate alındığında, kendi içinde biraz uyumsuz, sağlıksız bir tasnifleme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinleyici kitlesinin hesaba katılarak, tebliğde sıklıkla geçen "merkezî mimarlık" teriminin neyi ifade ettiğinin kısaca belirtilmesinin, ayrıca işlenen konuyla doğrudan ilgili olmayan bazı hususların da metin içinde değil, dipnotlarda verilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyim. Son söz olarak tebliğin doyurucu, bilim dünyasına, özellikle ülkemiz mimarlık tarihine katkı sağlayacak bir çalışma olduğunu belirtir, arkadaşlarımı kutlar, saygılarımı sunarım.





## SEAT UZEİROVSKİ'NİN "ALMANYA'DA YAŞAYAN ÇORUMLULARIN DİNİ VE KÜLTÜREL SORUNLARI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Dr. Adem Korukcu  
Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi

Öncelikle böylesi kapsamlı ve gerekli bir konuyu bizlere sunan Sayın Seat Uzeirovski'ye teşekkürlerimi iletmek istiyorum.

Bu konu kapsamlıdır. Zira "Almanya'da Yaşayan Çorumluların Dini ve Kültürel Sorunları" adlı başlıktan da anlaşılacağı üzere, konu pek çok farklı faktöre sahip görünmektedir. Öncelikli olarak Almanya unsuru karşımıza çıkmaktadır ki, başlı başına bir çalışma konusu olabilecek, bugün Avrupa Birliği'nin başını çeken ülkelerin en önemlilerinden biridir. Almanya'yı tanımadan Almanya üzerine konuşmak oldukça güç görünmektedir. İkinci başlık, Almanya'da yaşayan Çorumlulardır. Burada kastedilen tebliğcinin de ifade ettiği gibi, özelde Almanya'daki Çorumlular genelde de orada yaşayan Türklerdir. Almanya'da yaşayan vatandaşlarımızın nasıl, niçin ve ne zamandan beridir orada yaşadıkları ayrıntılarıyla irdelenmesi gereken bir konudur. Diğer bir konu dinî sorunlardır. Buradan giden vatandaşlarımızın neredeyse hiç bilmediği bir dini atmosfere, dinimiz İslam'ın inanırı olarak karşılaştıkları problemler nelerdir? Son olarak da kültür faktörü irdelenmesi gerekli olan önemli bir konudur. Zira şark kültüründe yetişmiş insanlarımız, Avrupa kültürüyle karşılaştıklarında acaba ne tür bir tutum belirlemişler ve bugünkü durumları nedir? Sayın Uzeirovski, bu zorlu başlıkların tümüne kısa ancak doyurucu bir tarzda ortaya koymuştur.

Bu tebliğ ve konusu önemlidir. Çünkü Almanya'da küçük çaplı bir ülke nüfusu kadar vatandaşımız yaşamaktadır. Burada yaşayan Çorumlu vatandaşlarımız ise, yaklaşık 20.000-25.000 civarındadır. Almanya'da yaşayan Çorumlular diğer Türk nüfusta olduğu gibi genelde büyük şehirlerde yaşamaktadır. 1960'lı yıllarda tarım temelli bir ekonomiye sahip olan Çorum'dan özellikle Almanya ve Fransa gibi ülkelere önemli bir göç akımı yaşanmıştır.

İkinci dünya Savaşı'ndan sonra, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Akdeniz çevresindeki az gelişmiş ülkelere batı Avrupa ülkelerine doğru kitlesel bir dış-göç akımı başlamıştır. Bu insanlar yaklaşık yarım asır önce oraya giderlerken,<sup>1</sup> Çorum'da yaygın olarak kullanılan ve daha çok geçici

1 Kadir Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1990, ss. 13-14.

olarak diğer şehirlere inşaat gibi mevsimlik işler için giden kişiler için kullanılan “gurbete gitmek” deyiminin karşılığında olduğu gibi birkaç yıllığına gitmişlerdi. Bir süre sonra kendilerince belirledikleri birikintiyi yapıp geri dönmeyi arzuluyorlardı. Öyle ki bu insanlar, dönme istekleri kesin olduğu için, eşlerini ve çocuklarını oraya götürmemişlerdi. Ancak, şartlar ve ihtiyaçlar bu insanlarımızın büyük bir bölümünü dönmekten alıkoymuştur.

Çorumlular Batı Avrupa ülkelerine ilk gittiklerinde oralara giden her vatandaşımızın yaşadığı problemleri aşağı yukarı yaşamışlardır. Elbette ki bunların başında dil problemi gelmektedir. Ayrıca giden vatandaşlarımızın önemli bir kesimi tarım kesiminde çalışan ve eğitim düzeyleri itibarıyla daha çok ilkokul düzeyinde olan kişilerden oluşmaktaydı. Ancak Çorumluların bugün ulaştıkları noktaya baktığımızda önemli mesafeler aldıkları rahatlıkla görebiliyoruz. Avrupa Çorumlular Derneği, Almanya Çorumlular Derneği gibi kuruluşlar ve Çorumlu girişimcilerin kurdukları ve markalaştırdıkları gıda ve tekstil alanında öne çıkan firmalarımız bu gelişmenin önemli göstergeleri arasındadır.

Çorumlu vatandaşlarımızın elde ettikleri bu ilerleme Sayın Uzeirovski'nin değindiği sorunları bu insanlarımızın yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Başta da ifade ettiğimiz gibi Almanya da Çorumluların da dâhil olduğu 3 milyonu aşkın vatandaşımız yaşamaktadır.

Almanya'da yaşayan çocuklarımızın Berlin ölçeğinde 2000 yılı rakamlarıyla sadece %7'sinin – üniversite/yüksekokul mezunu olduğu göz önüne alındığında, yarım asırlık Avrupa tecrübemizin çok da iç açıcı bir durumda olmadığını söyleyebiliriz. Elbette ki dil yetersizliği, ailelerin eğitim düzeylerinin düşük oluşu, maddi yetersizlikler gibi bunun değişik nedenleri vardır. Eğitim probleminin ikinci bir ayağı daha bulunmaktadır. Gençlerin problemleri ve çözüm yolları. Orada yaşayan bazı gençlerimiz alman gençlerinin içine düştükleri ruh ve beden sağlığını tehdit eden kumar ve zararlı ve bağımlılık yaratan madde kullanımı gibi problemlerin ağına düşmüş durumdadırlar. Gençlerimizin bu yönde dinsel ve eğitsel bağlamda

---

Türkiye ile Almanya hükümetleri arasında ilk anlaşma 1961 yılında imzalanmıştır. Bu göç hareketlerinde Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin işgücü ihtiyacı büyük etkiye sahiptir. İkinci dünya savaşının nüfus üzerindeki olumsuz etkisi, nüfus artış hızının gittikçe yavaşlaması, sömürgelerin bağımsızlık kazanmasıyla işgücü kaynağı olmaktan çıkmaları ve düşük statüli işlerin ülke vatandaşlarınca ilgi görmemesi işgücü ihtiyacını açığa çıkarmıştır. *a.g.e*, s. 13.



bilgilenmeye ve rehberliğe ihtiyaçları bulunmaktadır. Eğitim probleminin çözümü için, özel ve resmî kanallardan girişimlerde bulunulması zorunlu görünmektedir.

Burada yaşayan vatandaşlarımız idarecilerimiz tarafından uzun süre döviz makinesi olarak görülmüşlerdir. Zira vatandaşlarımız uzun yıllar, temel ihtiyaçları dışında kazandıklarının tamamını yakınlarının bakımı, ev, tarla, araç ve diğer yatırım kalemleri aracılığıyla ülkemize aktarmışlardır. Ancak oradaki vatandaşlarımız gibi idarecilerimiz de onları yabancı ülkelerde geçici olarak değerlendirmişler, neredeyse 80'li yıllara kadar gerekli önemi göstermemişlerdir. Bu da başta din hizmetleri ihtiyaçları gibi, diğer ihtiyaç ve sorunların yerinde ve zamanında tespitini ve çözümünü geciktirmiştir.

Diğer bir sorun da Almanya'da yaşayan vatandaşlarımızın vatandaşlık sorunudur. Onlara bir dönem çifte vatandaşlık hakkı verilmişken, bir süre sonra bu uygulama vatandaşlarımızın aleyhine değiştirilmiştir. Onlar, Almanya pasaportu Türkiye pasaportu taşıma arasında tercih yapmak zorunda bırakılmıştır. Ayrıca bu yılın ikinci yarısında uygulamaya giren vize uygulamalarıyla vatandaşlarımızın Türkiye'den evlilik yoluyla yakınlarını götürmeleri zorlaştırılmıştır. Vize için iyi düzeyde Almanca hâkimiyeti istenmektedir. Bu da özellikle köy ve küçük yerleşim birimlerinde yetişmiş ve yaşamakta olan insanlarımız için neredeyse imkânsız bir taleptir. Bu problemin diplomatik yollardan çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

Ayrıca zaman zaman görülen yabancı düşmanlığı diğer göçmenler için olduğu gibi, vatandaşlarımız içinde önemli bir sorundur. Bunun nedenleri arasında, Almanya'nın ilk dönemde resmi olarak ifade ettiği gibi "misafir işçi" olarak gelenlerin kalıcı olmaları, dinsel farklılıklar ve Almanya'da artan işsizlik problemi yer almaktadır. Bu sorunun aşılmasında dinler ve kültürler bağlamında bira arada yaşama olanaklarının sağlanabilmesi için özel ve resmi girişimlerde bulunulması, ortak derneklerin kurulması gerekmektedir.

Buradaki vatandaşlarımızın problemlerinin çözümünde camilere büyük görevler düşmektedir. Zira, Almanya'daki vatandaşlarımızın etrafında organize oldukları yerler camilerdir. Oralarda kurulu olan camiler, özellikle Osmanlı dönemi cami örneklerimizde olduğu gibi, ibadet ortamlarının yanı sıra, lokal, okuma salonları, konferans salonu, çocuklar için oyun alanları gibi, pek çok etkinliğin bir arada gerçekleştirilmesine imkan sağlayacak şekilde düzenlenmektedir.

Almanya'da günümüzde Uzeirovski'nin de belirttiği gibi, vatandaşlarımıza ait 2000 üzerinde cami bulunmaktadır. Bunlardan yaklaşık 900'ü, 1984'te kurulmuş Diyanet İşleri Türk İslam birliği (DİTİB)'e ait camilerdir. Burada dikkati çeken husus, ister dini gruplara ait olsun ister

Diyanete bağlı olsun buradaki camilerin neredeyse tamamı vatandaşlarımızın imkânları ile kurulmuştur.

Camilerin ibadetlerin yanı sıra diğer etkinlikler içinde uygun bir yapı taşıması, buralarda kültürel etkinliklerin gerçekleştirilmesine, dolayısıyla da var olduğu düşünülen kültürel problemlerinde çözüme kavuşturulmasında aktif olarak rol alabileceğini göstermektedir. Bunun için de buralarda görevlendirilen din görevlilerinin orada yaşayan vatandaşlarımızın dini ve kültürel ihtiyaçlarına cevap verebilecek, problemlerine çözümler üretebilecek bir kapasiteye ulaştırılmaları gerekmektedir. Bu da orada yaşayan insanlarımızın yaşam biçimlerini, koşullarını ve ihtiyaçlarını iyi tanımayı işe katmayı gerektirmektedir. Ayrıca din görevlilerimizi bekleyen yeni bir problem de, üçüncü ve dördüncü neslin onları anlayabilecek düzeyde Türkçe bilmiyor oluşlarıdır. Bu durumun da din görevlilerimizin yetiştirilmesinde göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Alevi vatandaşlarımız yine kendi kurdukları kültür ve eğitim merkezleri, Alevî dernekleri ve üst yapı olarak da Alevî federasyonları çevresinde bira araya gelmişlerdir. Buralarda, kültürel ve dini ihtiyaçlarını gidermektedirler. Bu vatandaşlarımız için de Alevî İslam'ını yeteri düzeyde bilen yetişmiş insan gücü ihtiyacı söz konusudur.

Sayın Uzeirovski'nin değindiği son konu entegrasyon konusudur ki, bu konu etraflıca ele alınması gereken bir konudur. Zira bu kavrama Alman hükümetlerinin yüklediği anlamla vatandaşlarımızın yükledikleri anlam farklılıklar arz etmektedir. Daha doğrusu burada bir kavram kargaşası yaşanmaktadır. Daha çok uyum/bütünleşme ve asimile olma arasında gidip gelen bir çizgide bu kavrama anlamlar yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak şurası bir gerçek ki dil öğrenme ve toplumun bir ferdi olma anlamında vatandaşlarımızın çaba göstermesi ekonomi ve statü bağlamlarında başarı elde etmek için bir gerekliliktir. Ancak bu adapte olma sürecinin sağlıklı bir şekilde işletilmesi gerekmektedir. Aksi taktirde vatandaşlarımız açısından maddi ve manevi kayıplar ortaya çıkabilecektir.

Eğer, dini ve kültürel ihtiyaçlar karşılanamaz ve problemlere çözüm bulunamazsa ne olur? En basit haliyle, inanç ve kültür değerleri açısından kendini bizim sahip olduğumuz gelenekten hissetmeyen kaybedilmiş bir kuşak oluşur. Kuşaklar arası çatışma da ortaya çıkabilecek diğer bir olumsuzluktur. Ayrıca, dil sorunu, maddî yetersizlik gibi olumsuzluklarla boğuşan vatandaşlarımız, dini, psikolojik ve toplumsal problemler yaşarlar ve mutsuz olurlar. Bu çerçevede konsolosluklarımız aracılığıyla değişik konu alanlarında periyodik seminer, konferans ve panellerin düzenlenmesi



vatandaşlarımızın huzur ve mutluluğu için fayda sağlayacaktır.

Almanya ve Avrupa ülkelerinde yaşayan vatandaşlarımızın sayısı Amerika'da yaşayan vatandaşlarımızdan oldukça fazladır. Ancak dikkatimizi çeken bir konu, Amerika'da yaşayan vatandaşlarımız Almanya ve Avrupa'da yaşayan vatandaşlarımıza nazaran daha organize ve ülkemiz adına gerçekleştirilen etkinliklerde daha etkili olduklarıdır. Bunun belki de en önemli nedeni Amerika'da yaşayan vatandaşlarımız daha çok eğitim, ticaret, sanat gibi alanlarda uğraşı vermek üzere oraya gitmişken, Avrupa'daki vatandaşlarımızın özellikle 1. ve 2. nesiller başta olmak üzere iş bulma amacıyla göç etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak ülke olarak, kendilerini hala bu ülkenin de vatandaşı olarak gören ve kimliğini taşıyan bu insanların yaşadıkları ülkelerde mutlu ve etkili olabilmeleri açısından çalışmalar gerçekleştirmemiz gerekmektedir.

Sonuç itibarıyla, tebliğ bu sempozyum ve sorunların fark edilmesi açısından yeterli bir muhtevaya sahiptir. Sayın Uzeirovski'ye tekrar teşekkür etmek isterim. Ancak yurtdışında yaşayan vatandaşlarımızın ihtiyaç ve problemlerinin olarak ele alındığı müstakil sempozyum ve programların yapılması, ihtiyaç hatta zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Orada yaşayan bir vatandaşımız olarak Sayın Uzeirovski'nin de bu çalışmalara yeni bilimsel çalışmalarıyla katkı sağlamasını istirham ediyorum.





## ALİ ŞAMİL HÜSEYİNOĞLU'NUN "AZERBAYCAN'IN İSTİKLALİ UĞRUNDA ŞEHİT OLAN ÇORUMLULAR" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Doç. Dr. Hasan Kurt  
Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi

Ali Hüseyin Shamil'in Azerbaycan'dan gelip Çorumlular ile ilgili bir tebliğ sunma arzusu tüm katılımcılar gibi beni de mutlu etmiştir. Bu davranış "iki devlet, tek millet" olarak günümüzde anılan Azerbaycan ve Türkiye halklarının kaynaşmasına da önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak burada bulunuş amacım, Ali Hüseyin Shamil'in "Azerbaycan'ın İstiklali Uğrunda Şehit Olan Çorumlular" başlıklı tebliğini müzakere etmektir.

Ali Hüseyin Shamil'in, söz konusu tebliğinde adından da anlaşılacağı gibi Azerbaycan İstiklal Savaşı'nda şehit olan Çorumlular hakkında bizi bilgilendirmesini umuyordum. Fakat o, tebliğinde Azerbaycan İstiklal Savaşı'nı ana hatlarıyla ansiklopedik bir tarzda anlatmaktadır. Söz konusu savaş sırasında Kafkasya İslam Ordusu içinde mücadele eden Çorumlular ise, tebliğ içinde ana konu olması gerekirken yalnızca küçük bir boyut halinde durmaktadır. Azerbaycan İstiklal Savaşı sırasında şehit olan Çorumlulara ilişkin verilen ek liste, konu açısından tebliğin içeriğinden daha önemli görünmektedir.

Ali Hüseyin Shamil, Mehman Süleymanov'dan alıntı yaptığını ve Osmanlı Arşivi kaynaklı olduğunu belirttiği ek liste de yanlışlıkların bulunduğu ve belgede belirtilen tarihlerde Bakü'de savaş yapılmadığına dikkat çekiyor. Bu konuda araştırma yapmayı Çorumlu araştırmacılardan beklediğini vurgulayarak yanlışlıkları kısmen Osmanlıca'da harflerin harekesiz oluşuna, kısmen de Süleymanov'un fotokopi kullanmasına bağlamaktadır. Ardından da Bakü civarındaki savaşların 1918 yılı Temmuz-Eylül ayları arasında yapıldığını ifade etmektedir. Ali Hüseyin Shamil'den belki imkânı bulunmadığından akademik açıdan büyük önem arzetsen bile, Mehman Süleymanov'un kullandığı fotokopi yerine belgenin aslını temin etmesini beklemiyorum. Ancak o, kanaatine göre, tebliğini Azerbaycan İstiklal Savaşı'nı kısa bir girişte ifade ettikten sonra, Çorumluların katıldığı ve onlardan yirmi dokuzunun şehit olduğunu belirttiği Bakü ve çevresinde yaşanan 1918 yılı Temmuz-Eylül ayları arasındaki çatışmaları, onlarla bağlantısını kurarak daha detaylı biçimde ortaya koysaydı tebliğ konusunun daha iyi aydınlanmasını sağlardı.

Tebliğ sahibi, söz konusu savaşlarda Enver Paşa'nın üvey kardeşi olan Türk

ordusunun komutanı Nuri Paşa'nın başkent Bakü'nün işgalden kurtarılışındaki rolünü bu çerçevede daha geniş biçimde değerlendireydi, en azından Çorumluların da içinde bulunduğu savaşlardaki mücadelenin boyutlarını kavrama imkânı ortaya çıkardı. Ayrıca bu mücadelelerin günümüz Azerbaycan'ındaki yansımaları da değerlendirilerek konu genişletilebilirdi. Böylece hem Çorumlularla ilgili bilginin azlığından hem de Azerbaycan İstiklal Savaşı'nı sırasıyla anlatırken yaşanan Çorumluların konu bütünlüğü içinde kaybolmasından kaynaklanan sorun, ortadan kalkardı. Zira Bakü'deki Şehidler Hiyabanı, yaşanan kanlı mücadelelerden dolayı "Acı Dere" adını alan Şamahı'daki şehitler anıtı ve Osmanlı askeri için söylenen "Laleler" şarkısının öyküsü Türk askerlerine duyulan minnet duygusunun birer göstergesidir. Bu şarkı yardımları beklenen Osmanlı askerlerinin feslerine benzetilerek Azerbaycan Türkleri tarafından nazmedilip şarkılaştırılmıştır. Reşid Behbudov (1915 – 1989) tarafından okunup yorumlanan Laleler,<sup>1</sup> Azerbaycanlıların en çok sevdiği şarkılar arasında yerini almıştır.<sup>2</sup> Yine Abdullah Şaik (1881-1959)'in, Bakü'de çaresizlik içinde kıvranan halkın duygularını dile getirdiği "Niçin Böyle Geciktin" başlıklı şiiri Azerbaycan halkının Çorum ve diğer Anadolu şehirlerinden gelen Türk askerlerine bakışını dile getirmektedir.

Sonuç olarak, Ali Hüseyin Şamil hem Çorumlular hem de Azerbaycan halkı için vurgulanması büyük önem taşıyan bir konuyu gündeme getirmiştir. Fakat tebliğ, ana konu çerçevesinde oluşturulamadığı için kanaatime göre mesaj yeterince amacına ulaşmamaktadır.

---

Yağışdan ıslanan yarpaklarını  
Seribler dereye düze laleler

Heyalimden neler gelib ne keçer  
Yaz geler ellere durnalar köçer  
Bulaklar simovar ağ daşdan çeker  
Benzeyir çemende köze laleler

Meylim üzümdeki kara haldadır  
Hicranın elacı ilk vusaldadır  
Ne vaktidir Bakı'nın gözü yoldadır  
Bir konak gelesiz bize laleler

2 Erdal Karaman,

<http://www.btal.edu.az/new/?name=content&link=1&cont=58&lang=2>



---

3 Niçin Böyle Geciktin?

Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış  
Ömür şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış,  
Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri.  
Yıkılır da yakar bütün kaygı vurmuş elleri.

Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları,  
Gözyaşıyla sulanmış hep geçtiğimiz yolları.  
Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,  
Hiç gelmedin. O şen gülen yürekleri gam almış.

Sen gelmezsen, dolumsanmış yürekler  
Sen gelmezsen, harabeye dönen kalp âbâd olmaz.  
Sen gelmezsen, güneş doğmaz, ümit gülüm açılmaz  
Dudakların gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.

Başkasını istemem de, Ey Türk, çabuk sen gel, sen  
Beklemekten yoruldum, ah, işte geç kaldın neden?  
Yollarına taş mı dizilmiş? Ya azgın kullar mı?  
Bırakmıyor? Taş, demir ya, çelik olsa da onlar.

Yüreğinde şelaleden en metin, kızıl ateşle  
Yak onları, erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala,  
Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster.  
Aç yolları, çabuk gel ki kalbim seni pek ister.



## EMİNE ÖZTÜRK UZEİROVSKİ'NİN "ALMANYA'DA YAPILAN ÇALIŞMALARDA ÇORUM VE ÇORUMLULAR" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Doç. Dr. Osman Eğri  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Almanlar Hitit Medeniyeti ile kendileri aralarında tarihsel bir bağ kurmaktadır. Bu nedenle Hititlerin tarihi ile ilgilenmek ve yeni bilgiler öğrenmek, bugünü ve yarını inşa etmek açısından Almanlara cesaret ve heyecan vermektedir. Tıpkı bizim Orhun yazıtları veya Osmanlı Tarihi üzerinde büyük bir gururla araştırma yapmamız ve gelecek kurgulamamızda bu tarihsel birikimden yararlanmayı istememiz gibi. Fakat görünen o ki bugün Almanların Çorum'la olan ilişkilerinde bir değişim yaşanmaktadır. Çorumlular, Almanları sanayi altyapılarıyla ve parlak bir gelecek vadeden potansiyelleri ile de etkilemektedirler. Yani Almanların kültürel faktörler nedeniyle, Çorum'un uzak tarihine bakışları ile bugününe bakışları bir noktada kesişmiştir denebilir. Hiç kuşkusuz birlikte yaşama kültürünü geliştiren ve barış içerisinde birlikte yaşayabilen toplumlar, medeniyet inşa edebilirler. Hititler geçmişte farklı inanç ve kültürlerle yaşama hakkı tanımlarının verdiği sinerjiyle, silahsız bir güç ve sınırları oldukça geniş bir etki alanı meydana getirmişlerdir. Çorumlular da Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde birlikte yaşamının ve medeniyet inşa etmenin en güzel örneklerini vermişlerdir. Üzeyirovski'nin verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. Bugün hem Almanya'daki, hem de Çorum'daki Çorumlular, birbirlerinin farklılıklarını bir zenginlik kabul ederek, birlikte yaşama, birlikte çalışma ve iş üretme potansiyellerini harekete geçirmişlerdir. Türk-Alman bürokrat ve iş adamlarının karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmeleri ve somutlaştırdıkları projeleri belli bir takvime bağlamış olmaları, olumlu sürecin sürekli gelişme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Anlaşılan o ki Avrupa Çorumlular Derneğinin çatısı altında Avrupa Çorumlu İşverenler Derneği kurulması ve Avrupa'daki Çorumlu işverenlerin güçlerini birleştirerek Çorum'a büyük bir yatırım yapmaları bir hayal olmaktan çıkmış; yakın geleceğin bir gerçeği haline gelmiştir. Bu konuda en büyük emek sahibi olan Selahattin Toprakçı Bey'i kutlamak ve elden geldiğince ona yardımcı olmak gerekmektedir.

Üzeyirovski'nin verdiği bilgiye ve kendimin Almanya ziyaretlerim sırasındaki yaptığım tespitlere göre; Çorumlu Alevîlerin Almanya'nın genellikle büyük kentlerinde kurmuş oldukları dernekler ve cemevleri her



zaman gündemdeki yerlerini korumaktadırlar. Köln'deki Alevî Kültür Merkezi yoğun biçimde çalışmalarına devam etmektedir. Alevîliğin ele alındığı her araştırmada, mutlaka 1980'de meydana gelen Çorum olaylarına da değinilmektedir. Olayların meydana gelişi, bu olaylarda birçok insanın hayatını kaybettiği ve bu olayların sonunda birçok ailenin de Çorum'dan ayrılmak zorunda kaldığı anlatılmaktadır. Sayın Üzeyirovski'nin bu tebliği vasıtasıyla şunu belirtmek isterim ki Alevîlik-Bektâşîlik 2003 yılından bu yana Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Merkezi Çorum Şubesi ve iki hafta önce resmî olarak açılmış olan Hitit Üniversitesi Hacı Bektâş Velî Araştırma Merkezi vasıtasıyla yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Çorum, Amasya, Hacıbektâş bölgelerindeki Alevî-Bektâşî el yazmaları dijital ortama aktarılarak, günümüz Türkçesi'ne çevrilmektedir. Bu eserlerden bir kısmı yayımlanmıştır. Hedeflerimiz arasında, bu orijinal kaynakların İngilizce ve Almanca çevirilerini de yayımlamak bulunmaktadır. Almanya'daki dernek ve cemevi ziyaretlerim sırasında bu bilgileri paylaştığım Alevî dostlar, bu gelişmelerden duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Aynı memnuniyet Çorum'da yaşayan Alevî ve Sünnî dostlarımız için de geçerlidir. Bilgi ve belgelerin bilimsel araştırmalar aracılığıyla gün yüzüne çıkartılması, insanlarımızın birbirlerinin inanç ve geleneklerini daha yakından tanımalarına fırsat vermektedir. Tanımak ve tanışmak, kaynaşmanın zemini olmaktadır. Geçmişte istenmeyen olayların yaşandığı Çorum'da artık, Alevî-Sünnî esnaf ve sanayiciler iş ortaklıkları kurmakta, karşılıklı işçi çalıştırmaktadırlar. Çorum Türkiye'deki en güvenli ilk on şehir arasına girmiş bulunmaktadır. Almanya'daki iş adamlarımızı Çorum'a yatırım yapmaya çeken bu barış ve kardeşlik ortamı, umarım ki zaman içerisinde Çorum olaylarının olumsuz hatıralarını hafızalardan ve internet sayfalarından silecektir.

2000 yılında Devlet Üstün Hizmet madalyasıyla ödüllendirilen ve 2007 yılı Mayıs ayında büyük bir gururla Mannheim'daki fabrikasını gezdiğim Baktat, Almanya'da işçi olarak çalıştığı fabrikayı satın alarak, Çorum'a kurmasıyla adını duyuran Mustafa Yağlı, Erlangen Üniversitesinde başarılı bir ekonomi profesörü olan Prof. Dr. Şefik Alp Bahadır, "Arkadaş Tiyatro" adlı tiyatro grubunun sahibi ve kurucusu, ünlü tiyatro oyuncusu Necati Şahin, film yapımcısı Nesimi Yetik, dünyaca ünlü ressam İsmail Çoban ve Türkiye'deki başarılı Çorum'lular bu toprağın insanlarının neler yapabileceğinin göstergesidir.

## - XI. OTURUM -

### ZÜLFİ GAYDAN'IN "ÇORUM YÖRESİNE AİT TÜRKÜLERİN FORM MUHTEVA VE TEKNİK AÇIDAN ANALİZİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Çakır  
OMÜ, İlahiyat Fakültesi

Zülfî Gaydan, Türk Halk Müziği'ni sınıflandırırken, çok geniş ve zengin bir müzik yelpazesinden bahsetmektedir. Bu yelpazenin içerisinde kültürel, etnik, coğrafi ve dönemsel nedenlerin ürettiği zenginlikler dile getirilmektedir. Tüm bu farklı etkenler, bir toplumun aslında göz ardı ve inkâr edemeyeceğimiz kültürel ve sanatsal zenginlik unsurları olarak görülmektedir.

Anadolu'da ve diğer Türk topluluklarının yaşadığı birçok ülkede yakılmış olan ve icra edilen türkülerin genel bir özetini de Çorum türkülerini örnek vererek Zülfî Gaydan hocamız bize tanıtmaya çalışmıştır.

Öyle anlaşıyor ki, bu çalışmada Çorum türkülerinin gerek saz, gerek tını, gerek icra ve gerekse biçimleriyle Türk halk müziğinin genel karakterini yansıtır olmakla birlikte, ağız, şive ve yorum farkıyla il ve bölge bazında bir farklılığın olduğu da tespit edilmiş oluyor. Ayrıca Hocamız, Çorum türkülerinin başka bölgelerin halk müziği biçimleriyle bazı ortak yönlerini ve ilişkilerini ortaya koymakla, Çorum halkının etkileşime açık, başkalarının güzelliklerini de sahiplenip onları özümseyerek kendi içerisinde yaşatmaya çalışan ve hoşgörülü bir halk olduğunu da göstermiş oluyor.

Zülfî hocamızın ortaya koymuş olduğu bu çalışması aslında bizi şu sonuca götürüyor:

İster Çorum, ister tüm bölgelerin halk müziği örnekleri olsun, kayıt altına alındıkları kadarıyla var olmaya ve icra edilmeye çalışılırken, özellikle son 20-30 yıldır, ülkemizde halk müziğinin yeniden yoruma tabi tutularak canlanışına, farklı arayışlar içinde, sözgelimi gitar gibi enstrüman tınlarıyla kaynaşmasına ve bazen çok sesli müzik formatı içinde yeni görünüm alışına tanık olmaktayız. Kuşkusuz bu çabalar halk müziğinin ses alanının ve melodik yapısının sahip olduğu potansiyelin farklı yönlerde açığa çıkmasına neden oldukları için değerlidirler.

Bununla birlikte halk müziğinin geleneksel tınlarının, ses renginin, melodik yapısının ve icra tarzının otantik haliyle korunması da zorunludur.



Zira halk müziğinin geleneksel tınları, ses rengi, melodik yapısı, icra tarzı halkımızın tarihi zevkinin ve müzik ruhunun ortak dilidir. Farklı açılımlar ancak bu ortak dil korunduğu sürece gerçek anlamda açılım olabilirler ve değerlerini yansıtabilirler.

Bu ortak dilin korunabilmesi, halk müziği eserlerinin kendi kaynaklarına ve yörelerine olan derin bağlarının araştırılmasıyla ve icralarda yansıtılmasıyla mümkündür. Bu bilinç doğrultusunda özellikle üniversitelerimizin müzik bölümlerinde yapılan tezlerde ve Zülfi Gaydan gibi gönüllü müzik adamlarımızın özverili çalışmalarında yöreler ile halk müziği eserleri arasındaki bağların sergilendiğini ve yöreler arası etkileşimlere dikkat çekildiğini görmekteyiz.

Bu araştırmaların asıl amacı, Türk müziğinin evrenselliğine bir katkı yapabilmektir. Ancak burada "evrensellik" kavramının algılanış biçimine özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Sözelimi, Batı müziğinin artık küresel ölçekte kabul gören enstrümanları aracılığıyla Türk müziğine bir açılım sağlayarak evrenselleşmeye çalışmak, modernist bir tutumdur. Buna karşılık Zülfi Gaydan'ın da benimsediği otantiklik anlayışı, doğrudan yerelin evrenselliği tezine sadık kalmaya çalışmaktadır. Bir başka deyişle, otantiklik anlayışı, yörelerin kendilerine özgü icra tarzlarının klasik olduğunu yani kural teşkil ettiğini kabul etmektedir. Ancak bu kuralın bilinmesi ve tatbik edilmesi durumunda Türk halk müziğinin kendi özünü koruyarak evrenselleşebileceğine inanmaktadır. Böylece, modernist yaklaşım bir tür melez ya da entegre müzik anlayışına yakın dururken, otantik ya da klasikçi yaklaşım özcü (essentialist) veya asılcı (kökenci) bir yaklaşım sergilemektedir.



**PROF. DR. NECATİ DEMİR'İN  
"TÜRK DESTANLARINDA ÇORUM"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Mehmet Akkuş  
A.Ü. İlahiyat Fakültesi

Necati Demir bey'i tebrik ediyorum. Kendinsin bu tebliği yanında zaten destanlarla ilgilendiğini biliyoruz. Özellikle Hz. Ali destanı, Hüseyin Gazi Destanı bu çalıştığı Danişmend Gazi destanıyla destanlar konusunda bilgisi var. Bu bize takdim ettiği tebliği konunun işlenişi bakımından güzel, yalnız ben katkı olması bakımından bir hususa dikkat çekmek istiyorum. Sizlerin de dinlediği gibi tebliğde daha çok Danişmend Gazi destanını esas alarak işlenmekte. Ama başlıkta Türk destanlarında Çorum diye genel bir ifade kullanmış. Ben sanki başlıktan başka destanlarda da Çorum'un ele alındığını zannediyordum. Ama tebliğde sadece Danişmend Gazi destanını esas almış ve 13.-14. bölümün Çorumla alakalı olduğunu kendileri de ifade ettiler. Bu konuyu belki genişdir. Diğer destanları da ele almak biraz zordur ama bu konuyu arz etmek istedim. Bir de şurada bir cümle var. Doğrusu ben bunu sizin ifadenize saygı gösteriyorum ama beklide, bir kaynak gösterilse daha iyi olacağına inanıyorum. Şu ifade dikkatimi çekti. "Dede Korkut destanı çok büyük bir ihtimalle günümüz Türkiye sınırları içerisinde, Bayburt ve Gümüşhane çevresinde kaleme alınmıştır." İhtimalle deyince acaba bunu destekler bilgiler var mıdır? Hakikaten bu biraz ispat edilmesi gereken bir bilgidir.

Bir başka husus var. Bir yerde ifade edilmiş, orayı hızlı geçtiniz. Onun için belki açıklanmamış olabilir. ....Destanının coğrafyası Horasan, Bağdat, Basra, Belh, Şam, Kufe, Mekke civarları yani bugün ki İran Irak ve Suudi Arabistan, Mısır topraklarıdır." Diye bir cümle var. Tabi Mısır topraklarından hangi şehirlerin kastedildiğini bilemiyorum. Yani Horasan, Bağdat, Belh, Şam'ı mı kastettiniz. Mısır toprakları deyince diğerlerine şehirler deniliyor da orda şehir geçmedi. O dikkatimi çekti. Bir de siz ifade ettiniz "bu konular biraz daha araştırılmalıdır" diye. Çorum Kalesi mesela etrafında hendek kazılmış, sular dolduruldu falan diye bunlarla ilgili, çalışma yapılırsa veya şu kadar kişi öldürülmüştür. Bunlar toplu halde bir yerdedir gibi... Bir de bir cümle var. Onu da pek söylemeyi uygun bulmuyorum ama. Kullandığımız bir cümle ama şöyle bir cümle var. "Kapıcıları kırar" cümlesi, kapıları kırar da olabilir kapıdaki insanları öldürür anlamına da gelir. Yani bir adamı kırıp aşağıya geçirmek, bir insanı öldürüp geçmek. Böyle bir cümle olunca sanki kapıları

kırar geçer anlamı da, iki türlü ifadeden hangisi kastedildi net değil. Her halde kapıcıları derken askerleri kastetti. Tam öyle bir yere gelmiş ki, bu tabir iki şekilde de anlaşılmaya müsait. Tebliğin çok güzel olduğunu başta da ifade ettim. Diğer destanlardan da bahsedilse iyi olurdu.

Teşekkür ediyorum.

## YRD. DOÇ. DR. CAFER ŞEN'İN "ÇORUMDAKİ EDEBÎ MUHİTE KATILAN EDİPLER" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz Bayram  
Hitit Üniv. Fen-Edebiyat Fak.

Teşekkür ederim sayın başkan,

Cafer Beyin işi gerçekten zormuş. Bunun iki sebebi var binicisi, Çorum'da çok fazla şair ve ozan yetişmiş olması. Bir de aslında Çorum'da edebi bir muhit oluşması tartışılabilir bir konu. Çok fazla şair yetişmiş olması, yazarın yetişmiş olması Çorum'un edebi bir muhit olarak yorumlanmasına sebep olmayabilir. Neden? Çünkü Çorum tarih boyunca baktığınız zaman çok köklü bir geçmişe sahip ama bizim Türk tarihi açısından baktığımızda önemli kültürel merkezler oluşmuş çevresinde. Önemli kültürel merkezler oluşmuş olması çok sayıda şair ve yazarların buralara yönelmesine sebep olmuştur. Söz gelimi çok yakında Amasya'da çok önemli bir edebi muhit oluşmuş. Özellikle, Sultan II. Beyazıt ve oğlu Sultan Ahmet'in katkılarıyla çok önemli bir merkez oluşmuş. Zaten Amasya, İstanbul'un minyatürize edilmiş bir şekli olarak düşünülür. Hocalarım da bunu bilirler. Dolayısıyla oralarda oluşan edebi muhit, bir Amasya'da, Kütahya'da, Edirne'de, İstanbul'da oluşan edebi muhit klasik anlamda düşündüğümüz zaman Çorum'da oluşmamış. Ama pek çok şair ve yazar yetişmiş. Bu dışarıdan gelenler, sürgün olarak geldikleri için aralarında pek yakın iletişim kuramamışlar, diğer edebi muhit olan yerlerde söz gelimi şairler, bir birleriyle şiir sohbetlerinde bulunmuşlar, bir birlerinin şiirlerine nazire yazmışlar ve böylece çok önemli bir kültürel merkez oluşmuş. Bu anlamda Çorum'daki şair ve yazarları biraz daha kalabalık ve birbirlerinden ayrı şairler ve yazarlar olarak değerlendirmek mümkün.

Son olarak Cafer beye bir soru sormak istiyorum. Kemal Tahir'in Köyle ilgili gözlemlerinin diğer şair, yazarlara göre daha gerçekçi olduğunu söylediler. Biz bu gerçekçiliği tarih kaynaklarından görebilir miyiz? Teşekkür ediyorum.





**Doç. DR. VUSALE MUSALI'NIN  
"TEZKİRELERİN ÇORUM NÜSHALARI"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Yrd. Doç. Dr. Zülfikar Güngör  
A.Ü. İlahiyat Fakültesi

Teşekkür ediyorum.

"Tezkirelerin Çorum Nüshaları" başlığı beni doğrusu öncelikle, önde yapmış olduğu tanımlar çerçevesinde biyografi türündeki tezkireleri tanıtacak gibi bir yaklaşıma götürmüştü. Faka tebliğin ilerleyen bölümlerinde zikredilen bazı eserlerin içeriğinden kısaca bir cümleyle muhteviyatından bahsedildiğini görünce bunların tezkire adı taşımakla birlikte tezkire olmayıp sadece isim benzerliği olduğu dolayısıyla böyle bir bildirinin içersinde yer alacaksa, bunun da vurgulanarak zikredilmesinin daha uygun olacağını düşündüm. Mesela astronomi, ahireti hatırlatan, ölümü hatırlatan eserler olarak geçmektedir. Biyografik bir eser değil hatırlatma şeklinde bir eserdir.

Bir de ben şeyi merak ettim, Osman ....nun makalesini. Ben görmedim ama merak ettim. Orda tanıtılan nuru Osman tanyelinin "Risale-i tezkiretüş şuara"sı doğrusu edebiyat çalışması yapan bir kişi olarak benim şu ana kadar muktedir olduğum bir eser değil. Dolayısıyla bunun içeriğinden birazcık bahsedilip hangi dönemdir ki şairlerden bahseden ne tür bir eserdir gibi eğer mümkün olursa sonradan buraya öyle bir ekleme yaparsanız daha iyi olur. Çünkü edebiyatçılar açısından pek tanınan bir çalışma değildir. Bir de sonuç itibarıyla bir değerlendirme yaparken bazı tasnifsel bilgiler verilebilirse daha iyi olacağını düşünüyorum. Tezkerelerin onu bir yerde sadece söylenmiş. Dört tanesi şuara tezkiresi deniyor, üç tanesi evliya tezkiresi, işte şu kadar farklı sahalardaki biyografi türündedir diye bir takım değerlendirici bilgileri okuyucuya daha net olarak gösterirsek daha iyi olacağını düşünüyorum. Tebrik ediyorum, saygılar sunuyorum.





## - XII. OTURUM -

### DR. MUAMMER CENGİL'İN "ÇORUM DİNİ HAYATINDA SÜHEYB-İ RUMİ VE KEREB-İ GAZİ'NİN YERİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Hüseyin Peker  
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Teşekkür ediyorum.

Gerçekten Muammer Cengil güzel bir tebliğ sundu. Kendi yapmış olduğu araştırmaları. Bilindiği gibi türbeler özellikle ülkemizde önemli bir kesimin inanç ve davranışlarında etkili olmuştur. Birçok insan türbelerde yatan kişinin Allah'ın sevgili kulu olduğunu, Allah indinde makbuliyetinin olduğuna inanmakta ve dolayısıyla orada yapacağı duanın Allah'tan isteyeceği talebin Allah tarafından yerine getirileceğini kabul ediyor. Bu nedenle esas işin temelinde bu vardır. Ama aracı olacak, acaba aracı koyarak istekte mi bulunuyor, yoksa doğrudan doğruya Allah'tan mı istekte bulunuyor? Tabi bunlar İslam dini açısından değerlendirilmelidir. Oralardan isteklerde bulunan kişilerle yapılan mülakatlarda nasıl isteklerde bulunduğu tespit edildikten sonra dini açıdan değerlendirilmesi yapılır. Ama bu tür değerlendirmeler bu tekniğin sınırlarını aşmaktadır. Biz dolayısıyla sosyolojisi açısından yapılan sadece neden oralar ziyaret ediliyor? Bu ziyaretler onların dini hayatında, inanç düşünce hayatında ne tür değişiklikler meydana getiriyor? Bunları belirlemek ve o konuda yorumlamalarda bulunmaktır. Şimdi burada yapılan da bu olmuş. Fakat benim gördüğüm eldeki açıklamalarda özellikle şu hususu ifade etmiş oluyor tebliğde amaç kısmında. Kim neden ziyaret eder? Sorularına cevap bulmaktan ziyade, yapılan ziyaretlerin Çorum'un dini hayatına yansımaları ne şekilde olmaktadır? Sorusuna cevap arayacağız diyor. Halbuki burada daha sonra dini hayata yansımalarını topladığı dört başlığın üçüne baktığımız zaman diğer gidenleri nedenleri yer almıyor. Diğer gidenlerin nedenlerini araştırmayacağız diyor ama nedenleri yer alıyor. Mesela bu başlıkların isimleri şöyle: Evlilik ve sünnet merasimleri nedeniyle ziyaretler, Asker uğurlaması nedeniyle ziyaret, Dua ve ibadet etmek amacıyla ziyaret.

Şimdi zaten yapılan bütün araştırmalar, biraz öncede dediğimiz gibi bu görme ve bilme, oralar hakkında bilgi edinmenin dışında, buralarda yapılan genel istek ve dualarla birlikte kişiler bir takım özel sıkıntılarını dertlerini beklentilerini de orada dile getirmektedir. Dolayısıyla, işte bu istekler ve

dilekler yerine geldikten sonra, oraya bağlı o nedenle duası kabul olduktan sonrada gidip kurban kesenlerin olduğunu da araştırmada ifade ediyor. Yani dolayısıyla bu amaçlar, nedenlerin belirleyici etkileyici olduğu görülüyor. İşte Hıdırlık bölgesindeki dolayısıyla vatandaşlarda ...

**DR. KAŞİF HAMDİ OKUR'UN "HACI RECEPZÂDE OSMAN  
NURİ'NİN RİSALELERİ IŞIĞINDA 19. YÜZYIL  
ÇORUM'UNUN DİNİ DÜŞÜNÇESİNDEN BAZI KESİTLER"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Salim Ögüt  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Teşekkür ediyorum sayın başkan,

Tebliğ sahibini tanıyorum. Tebliğ sahibi eline aldığı konuyu büyük bir mutlulukla kâğıda döker, teknik olarak dört başı mamur bir çalışma çıkarır ortaya. Ben Kâşif beyin daha önce üç-dört kere daha müzakerecisi oldum. Kendisini kutluyorum teşekkür ediyorum. Elindeki tebliğ gerçekten güzel bir tebliğ, buna rağmen bir iki ufak katkıda bulunmak istiyorum. Gönüm isterdi ki, tabi bundan sonra da olması mümkün bunun, biraz daha geniş çerçevede bu malzemeler değerlendirilse, Kâşif bey'inde çok iyi bildiği, Türkiye'de de tanınan Kuzey Afrika'nın yetiştirdiği son dönemde yetişmiş âlimlerden birisi el-Cabiri'dir. Onun çok hoş bir tespiti vardır. Diyor ki; eğer İslam Medeniyetini bir şekilde tanımlamak gerekirse Fıkıh medeniyetidir. Batı medeniyeti teknoloji medeniyetidir. Yunan medeniyeti felsefe medeniyetidir. Dolayısıyla dini hayat denen şey bizde hayatın tümünün belirleyicisidir. Bunun böyle sunulmasını arz ediyorum doğrusunun da bu olduğunu düşünüyorum. Son zamanlarda, elli, yüz yıl içerisinde bazı kesimler için bunun böyle olmamasının hiçbir kıymeti yoktur. Biz onu paranteze alırız ve doğrusunu tekrar geri getiririz.

Şimdi buradan baktığımız zaman özellikle birde şuanda çalışmalarını üzerinde konuştuğumuz Hacı Recep Zade gerçekten fevkalade özgün ve özgür fikirlere sahiptir. Çalışmalarını ben de öyle gördüm. On tane risalesinin her biri de, orda beyan ettiği fikirler açısından, burada dikkat buyurursunuz takdir buyurursunuz ki Ulu Camii'nin imamıdır. Ulu Cami'de imamlık yapan birisinin bu fikirleri savunması söyleyebilmesi bizlere de cesaret veriyor. Buradan hareketle şunu arz etmek istiyorum. Bu risale şu çerçevede genişletilebilir. Buradaki bütün görüşler teker teker ele alınarak günümüz şartları içerisinde yeniden değerlendirilebilir. Mesela ücretle Kur'an okuma konusu, yani orda her konuda kendisine atf ettiği İbni Abidin'e bile bir cevap veriyor, değerlendirmede bulunuyor. Onun zamanında demek ki bu tür sıkıntılar yoktur. Kur'an okuyanlar ücretle istihdam ediliyor. Örf haline gelmemiştir diye bir değerlendirme yapıyor ve kendi kanaatidir. Mesela günümüzde bu durum nasıl olmalıdır. Ben bunu Kâşif beyden bekliyordum.



Bu çalışmayı zenginleştirirken yine ücretle Kur'an okunmalı mıdır ve hangi gerekçe ile, bu değerlendirilmelidir. Diğer tarafta müellifin her satırından anlaşılıyor ki, yaşam şartlarının zor olduğu bir dönemde yaşıyor. Yani işi o kadar ileriye vardiıyor ki, kaza namazını bile terk eder, tehir eder. Orada da **teknik bir açıklama bekliyorum. Nihai olarak mı terk eder demek istiyor. Yoksa** kaza namazının vakti muayyen ve muaddet olmadığı için, illa çalışması gereken bu zamanda kazayı kılması gerekmez. Mesai saati bellidir. Onu akşama bırakır, geceye bırakır mı demek istiyor. O noktada bir muğlâklık görüyorum. Onun açıklanması gerektiğini düşünüyorum. Şimdi bu geçim darlığı sebebiyle böyle söylerken acaba bugün bizim hocalarımızın da kürsülerde, sempozyumlarda, konferanslarda aynı şeyi dillendirmesi mi gerekir. Yoksa günümüz tüketim çağı insanların iyi kötü temel ihtiyaçlarını karşıladığı hatta onun ötesine geçtiği artık ilahiyatlarda, İslam araştırma merkezinde bile insanların yazlıkları, kışlıkları, dövizleri, borsaları konuştukları bir dönemde bu konunun aynı mantıktan, aynı bakış açısından mı hareket edilerek başka türlü değerlendirilmesi gerektiği konusunu yine bu risale içerisinde onun değerlendirmesini arzu ediyorum. Kendisine teşekkür ediyorum.

- XIII. OTURUM -

**ATILLA LAÇIN'IN "ÇORUM İLE İLGİLİ ESER YAZAN  
EDEBİYATÇILAR" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Abdulkadir Ozulu  
Araştırmacı - Yazar

Efendim Atilla Laçın beye teşekkür ediyorum.

Çorum üzerine eser yazmış edebiyatçılarımızın eserlerinden bir kaçını burada bize antolojik mahiyette verdiler. Yalnız bunların başında Çorum'da hapis ve bilek yormuş eserlerinden söz ettiler doğrudur. Mesela büyük romanlar diye bildiğimiz eserlerin çoğu hapishanede yazılmış eserlerdir. Yazarları hapisten burada bulunmuş insanlar. Ancak baş taraftaki Hıfz-ı Veldet Velidedeoğlu babasıyla birlikte geldiği ailesiyle kaldığı kendi mahallesinde gördüklerini anlatmıştır. Bu sırada Hıfz-ı Veldet Velidedeoğlu'nun da sürgün olduğu izlenimine dinleyiciler kapılmasın diye bunu zikrediyorum.

Teşekkür ediyorum...





## DoÇ. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK'IN "EBUSSUUD EFENDİ İLE ŞEMSİ PAŞA'NIN MANZUM YAZIŞMALARI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan  
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak.

Sözlerime başlamadan önce sizleri saygıyla selamlıyorum.

Muhterem arkadaşımız Muhittin Eliaçık arkadaşımızın konuşmasıyla ilgili bir şey söyleyeceğim. Müsadenizle konu geçmeden. Belki tamlayıcı olur diye. Ben İmam Birgivi hakkında doktora tezi hazırlamıştım. O münasebetle gördüm ki 16. asırda rüşvet meselesini en çok devlet şeyine getiren Rüstem Paşa diyorlar. Tabi o bir mukayese yapma imkânı verir diye bunu söylemek istedim. Kusura bakmayın.

Efendim şimdi Yusuf Doğan bey kardeşimize öncelikle teşekkür ediyorum. Tabii böyle benim arz ettiğim gibi Birgivi hakkında, Balıkesirli olan ve aslen fıkıh âlimi olan İmam Birgivi 16. asır alimlerinden. Onun hakkında çalışmıştım. Dolayısıyla şimdi yaptığım çalışmalarda da onun eserlerine şerhler yazan, tercümeler yapan kimseleri biliyorum. Böyle bir proje hazırladım. Ve haberim olmadan Yusuf kardeşimde bir katkıda bulunmuş. Dolayısıyla böyle bir katkı sağladığı için teşekkür ediyorum. Ancak vakit darlığı nedeniyle bunları tek tek ele almayayım. Bir kaç cümleyle birkaç şey söyleyeyim. Sonra teklif olarak tespit ettiğim şeyleri veririm. Yusuf bey iyi bir konuyu almış. Başta arz ettiğim gibi, kütüphanelerde kaybolmakta olan bir eserimizi gün yüzüne çıkarmış.

Fakat telifinde biraz dağınıklık gördüm bunun, kusura bakmasın söyleyeceğim. Oda şunun için ben bunları söylerken bir tenkih maksadıyla söylüyorum. Yani düzeltmesi noksanlıkların giderilmesi maksadıyla. Yoksa tenkidi kötü manada alıyorlar. Oysaki bir yazar için en önemli şey, en kıymetli şey, okuyucuları tarafından tenkid edilmesidir. Tenkih edilmek demek kötü şeylerin yaramaz şeylerin budanması, bir bağın budanması anlamında düşünmemiz gerekiyor. Tabi bu kolay değil zaman istiyor. Malumunuz sayın hocam demişler ki, birisi çok yazıyormuş. Ya nasıl yazıyorsun? Bu kadar çok yazıyorsun. Demiş ki kısa yazacak kadar vaktim yok ki. Yani kısa yazabilmek için, az ve öz yazabilmek için emek vermiş adam tabi. Onun içinde emeğe ve zaman ihtiyacı var Yusuf bey kardeşimizin. Ancak bir şey söyleyeyim araştırma yapan arkadaşlar için teknik olarak. Kaynak gösterirken diyanet İslam ansiklopedisinin usulü artık tutmuştur. Ona riayet edelim. Bir de dil konusunda da şunu acizane şey yapıyorum. Dil konusu, Türkçe'miz de hem

disiplinler arası yardımlaşmaya önem verelim. Yazdığımız yazıları bir başka arkadaşla okutalım mesela, çok faydalı oluyor. Birde Ömer Asım Aksoy'un Dil Yanlışları kitabı çok faydalı oluyor yanlışları düzeltmek için. Ömer Asım Aksoy üşenmemiş on sene uğraşmış, gazetelerde dergilerde hatta dini konuşmalarda rastladığı dil yanlışlarını tespit etmiş ve bir iyi iş daha onların doğru şekillerini de yazıp vermiş. O da çok faydalı oluyor bu işlerde. Ben bir de şunu söyleyeyim Yusuf kardeşime, eğer kaynaklarda bulunan bu zatın, başka şeyleri de var. Bunun oğlu zannediyorum büyük bir alimdir. Başka şeylere müracaat edilebilir. Şekayik var mesela. Oysaki 16.17. asırda Şekayik indeksi, Abdulkadir Özcan bey büyük zaman harcayarak neşretti. Ona en azından bir atıfta bulunun. Bir eser Sicilli Osmaniye hem aslını vermişsiniz, hem de yeni neşrini. İkisini göstermiş gibi bir durum var. Bunu parantez içerisinde vermekte fayda var. Ben müsaade ederseniz bu kadarla iktifa etmek istiyorum.

Efendim teşekkür ediyorum.

**DOÇ. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK TARAFINDAN HAZIRLANAN  
"EBU'S-SUÛU EFENDİ İLE ŞEMSİ PAŞA'NIN MANZUM  
YAZIŞMALARI" BAŞLIKLİ TEBLİĞİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Bedrettin Çetiner  
Marmara Üniv. İlahiyat Fak.

Muhterem genç araştırmacı Muhittin Eliaçık'ı, Ebu's-Suûd Efendi'nin herkes tarafından pek bilinmeyen bir yönünü tebliğ konusu yaptığı için tebrik ederek sözlerime başlamak isterim.

Osmanlı'nın en şa'saalı devrinde 30 sene gibi uzun bir süre o Cihan Devleti'nin en üst ilmiye mansıbını hakkıyla işgal eden, Kendisine "Çağının Ebu Hanîfe'si" dedirtecek derecede Fıkıh'ta yed-i tûlâ sahibi fakîhi, mütekellimi, usûl âlimi, müfessiri olan böyle bir âlimin edebî yönü biraz gölgede kalmış görünüyor, ya da şimdiye kadar araştırmacıların fazla dikkatini çekmemişti.

İşte Muhittin Bey kardeşimiz bu büyük âlimin bu yönünü ele alarak son derece faydalı bir tebliğ hazırlamış bulunuyor. Ben, kendisini tebrik ederken bu münasebetle birkaç noktaya temasla tebliğe katkıda bulunmak isterim.

Evet Ebu's-Suûd Efendi gerçekten Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler yazarak bu üç dilde de maharetini ortaya koymuştur. Bunun yanında onun mulemma' tarzında şiirleri de vardır ki şiirde belki en zoru, en büyük maharet ve iki dile birden hâkimiyet isteyen bir tarzdır.

Muhterem ve merhum hocam Abdullah Aydemir'in araştırmasından naklen burada onun bu tarzda yazdığı bir şiiri nakletmek isterim:

Yâ râhıme'l-Halâik Aslih Umûranâ  
Yâ Rabbenâ bi-fadlike temim kusûranâ

Kaldı Miyân-ı zulmet-i gaflette kalbimiz  
Min dav'-i nûri zikrike nevir sudûranâ

Şol dem ki hâke sala bizi sarsar-ı ecel  
İc'al mine'l-cinâni riyâdan kubûranâ

Bir köprüdür bu cihân kim gelüp geçer  
Bi'l-emni ve's-selâmeti ic'al 'ubûranâ



Rûz-ı cezâda cem' ola emrin ile halk

Yessir lenâ bi-ehli na'îmi huzûrunâ<sup>1</sup>

Sonra Musâhib Şemsi Paşa'nın Silsilenâmesini düzeltecek, onun kasten veya hataen eksik bıraktığı yerleri tamamlayacak derecede şiire hakim bir münekkid (Edebiyat tenkidçisi) olduğunu da özellikle zikretmemiz faydalı olacaktır.

Bu arada sayın Eliaçık'ın tarihçi değil de edebiyatçı olduğunu sanıyorum. Bu yüzden olsa gerek ki kendisini tarih kaynaklarını kullanmada çok mahir görmedim doğrusu.

Tarih kaynakları araştırmacılar için oldukça zor kaynaklardır. Tarihçiler, özellikle devletin resmi vak'a-nüvis'i olmayan, hadiseleri kendi şahsi ve özel gözlemleri olarak yazan tarihçilerin yazdıklarını büyük bir ihtiyatla karşılar ve başka kaynaklarla desteklenmedikçe onların yazdıklarını pek muteber kabul etmezler.

Genç araştırmacımız, sayın Nihat Falay'ın bir makalesinden hareketle hemen Musâhib Şemsi Paşa'yı "Osmanlı hanedanına rüşveti sokan, Osmanlı Devleti'nde rüşveti başlatan bir devlet adamı" olarak ilân ediveriyor.

Şahsen ben de Şemsi Paşa'yı –diğer bir sürü hayırlı hizmetleri ve hayırları yanında İstanbul Üsküdar'da inşa ettirmiş olduğu cami ve külliye halen de hizmete devam etmekte- Osmanlı Devleti'nde, "Devlet görevlilerinin fâhiş rüşvetlerle halka zulmetmesinin önüne geçmeye çalışan bir devlet adamı" olarak bilirim. Çok kısa bir zaman diliminde bu müzakereyi hazırlamak zorunda kaldığım için kaynağını göstermede zorlanacağım ama onun, "Devlet görevlilerinin fâhiş rüşvetler taleb ederek halka zulmetmesini önlemek üzere ra'yyenin, devlet dairelerinde olabilecek her bir işi için verebilecekleri rüşvete bir sınırlama getirdiğini ve bu sınırlara uymayan görevlilerin de şiddetle te'dib edilmelerini" emrettiğini biliyorum.

Tabiidir ki araştırmacının, bir devlet adamı ile bir ilim adamının şiir teâtisi ile ilgili bir tebliğde bunlar hakkında kısaca bilgi verirken rüşvetle ilgili olarak araştırmacının rastladığı bir bilgi kırıntısına –bu bilgi tamamen doğru ve başka kaynaklarla desteklenmiş olsa bile- illâ da yer vermesi de gerekmez diye düşünürüm.

<sup>1</sup> Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislâm Ebussûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1993, s.37. Bu yazıyı yazmak zorunda kaldığım bilgisayarda Arapça yazma imkânım olmadığı için Arapça mısra'ları da Lâtin harfleriyle yazmak zorunda kaldığım için ma'zûr görüleceğimi umarım

Aynı şekilde araştırmacının, bana gönderilen tebliğ metninin dördüncü sayfasının ilk paragrafında “1638 Revan seferinde IV. Murad'ın, Küçük Ahmet Paşa'ya haber salıp Timar'ına karşılık olarak ödemesi gereken 20.000 altını ordu ihtiyaçlarında kullanmak üzere Silâhtar Paşa'ya. vermesini emretmesini” de “Rüşvet” zannetmesi oldukça fâhiş bir hata olmuştur.

Yine tebliğin bana gönderilen metninin yedinci sayfasının ikinci paragrafında yer alan “Kad melikü'l-memâliki'l-irfâniyyeti...” diye başlayan ve Târîh-i Atâ'dan yaptığı alıntıyı tam olarak anlıyamayınca gösterdiği kaynağa müracaatımda bu alıntının şöyle olması gerektiğini gördüm ki böylece manâ da müstakîm olmaktadır:

Kad meleke'l-memâliki'l-irfâniyyete bi-hukmî'l-fadli ve'l-mahâreti kemâ meleke'l-memâliki's-sultâniyyete bi-hukmî'l-imâreti ve'l-vizâreti (veya vezâreti) evsâfını ta'dâd u taltîf...”

Burada me-le-ke geçmiş zaman fiilinin bir isim olan “melik” olarak okunması; “Emîrlik, kumandanlık” anlamına gelen “İmâra”nın, “Alâmet, işaret” anlamına gelen “Emâra” olarak okunması da düzeltilmesi gereken noktalar olarak görünmektedir.

Tebliğin sekizinci ve sonuncu sayfasının son paragrafındaki “Kumaş dokuma san'atı”nı anlıyamayınca araştırmacının verdiği kaynağa gittiğimde “Yazan Hakîr Ebu's-Suûd 'Ufiye Anhu'nun kastının bu olmadığını anladım.

Ebu's-Suûd Efendi burada “Kumaş dokuma san'atı”nı değil, edebiyattaki “İhtibâk San'atı”nı kastetmekteydi. Araştırmacı o kaynaktan birkaç satır daha okusaydı Târîh-i Atâ müellifinin bu san'at hakkında da bilgi verdiğini de görecekti.

Ben de ondan nakledeyim:

“İhtibâk san'atı, mütekellimin, mevâzı'-ı hazfe mahzûflar vaz' ile kelâmı mülteim idüb îcâz ve letâfet ve husn-i ifâde ile zîbâ ve revnakdâr îder. Zîrâ İhtibâk, sânîde nazîri isbât olunan lafz-ı evvelde ve evvelde nazîri isbât olunan sânîden hazfeylemektir. Kezâlik, iki cümle zikroluna ki her birinde âhare mutekâbil kelime olmağla her birinden âharde zikrolunanın zıddını hazfeylemekden ibâretidir ve bu san'atı muteahhirîn ihtirâ' eylemiştir.<sup>2</sup>

Son bir not:

Araştırmacının 19 numaralı dipnotunda “Yâ benâte'l-hayye...” şeklinde yazdığı mısra'daki “Hayye” kelimesi Arapçada “Yılan” anlamına gelmekle bir

<sup>2</sup> Târîh-i Atâ, IV, 116.

iltibâs meydana gelmiş. Doğrusu herhalde “Yâ benâte'l-hayyi”, hemen peşinden gelen “mûmâ ileyh” de kastedilen kadın olduğu ve kaynakta da olduğu üzere “mûmâ ileyhâ” olmalıydı.

Bu zengin içerikli sempozyuma, tertib hey'etince ma'zûr görülebilecek mazeretim sebebiyle- bizzat katılamamış olmamdan hayıflandığımı ve toplantının semereli geçmesi, hayırlara vesile olması temennimi ifadeyle hâzırûna saygılar sunarım.

Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER<sup>3</sup>

3 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.



## İRFAN YİĞİT'İN "ÇORUMLU KÜTÜPHANECİ EŞREF ERTEKİN" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Muzaffer Gündoğar  
Araştırmacı - Yazar

Sayın başkan ve saygı değer izleyiciler.

Sevgili kardeşimiz İrfan YİĞİT, Tekkeli Hoca Oğlu Eşref Ertekin üzerine hazırlamış olduğı çalışma gerçekten güzel bir çalışma. Süremiz de sınırlı. Bu sınırlar içerisinde arkadaşımız, Eşref Ertekin Hocayla ilgili yapmış olduğı çalışmaları ve onu birçok yönüyle anlatmış. Bizler Eşref Ertekin Hocanın görevli olduğı dönemlerde, Çorum'da öğrenciydik. Eşref Hoca'yı uzaktan da olsa tanıma mutluluğuna eriştik. Eşref Hoca kütüphanedeki öğrenciler, araştırma yaparken, farklı konularda çalışırken, kendi aralarında konuşurlarsa, gürültü çıkarırlarsa Eşref Hoca, yüzünden hiç eksik etmediğı gözlüğünün üstünden, şöyle anlamlı bir biçimde öğrencilere dikkatli bir şekilde bakardı. Bu onun için onlara güzel bir uyardı. Sesli olarak uyarması ya da onları incitecek şekilde uyarması hiçbir zaman olmamıştır. Arkadaşımız bu çalışmasını güzel hazırlamış. Daha öncesinden zaten çalışmasını gördük. Üzerinde görüş belirttik. Arkadaşımıza teşekkür ediyorum. Bunun ötesinde ekleyecek herhangi bir şeyim yok.

Kendisine başarılar diliyorum.



## DOÇ. DR. ABDÜLKADİR DÜNDAR'IN "ABDAL ATA ZAVİYESİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender Tuluk  
Karadeniz Teknik Üniversitesi  
Mimarlık Bölümü

Her şeyden önce, bu sempozyumda 100'e yakın bildiri arasında bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıdaki Çorum'un sanat ve mimarlık tarihi üzerine yapılmış çalışmaların, -içeriği ne olursa olsun- sorgusuz sualsiz son derece önemli olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Bu tür bölgesel sempozyumların yeni yerel çalışmalar için tetikleyici bir etkisinin olmasına karşın sanat ve mimarlık tarihi alanında bilimsel düzeyde Çorum bölgesine odaklanmış çalışmaların azlığı düşündürücü. Sebebi her ne olursa olsun bu durum, en genel anlamda DüNDAR'ın çalışmasını önemli kılıyor.

Bildiriye konu olan Abdal Ata Zaviyesi'nin tarihsel açıdan önemi bir yana, DüNDAR'ın çalışmasında ortaya koyduğu birkaç nokta, özellikle bölge ve mimarlık tarihi açısından oldukça ilginç saptamalar içeriyor. Bunlardan belki de en ilginç olanı; tarihi belgeler arasında görmeye alıştığımız tarihsel anlatıların, söz konusu zaviyenin duvar yüzeylerine bir vak'anüvis edasıyla kazınmış olması. DüNDAR'ın "pek çok" olduğunu belirttiği bu yazılar arasından aktardığı M. 1620 tarihli bir bölgesel afeti konu edinen yazı, bunların klasik Osmanlı tarih belgelerinin aksine hatırat kıvamında notlar olduğunu gösteriyor. Diğer yazıların da buna benzer bilgiler içerdiği varsayımından yola çıkarsak, potansiyel olarak bölge ve belki de üzerinde yer aldığı yapı hakkında tarihsel bilgileri barındırıyor olabilecek bu yazıların tümünün yayınlanmasının gerekliliği açık. Öte yandan bu notları kâğıt yerine duvar yüzeyine kazıtan nedenler üzerine kurgulanacak bir çalışma şüphesiz mimarlık tarihi yanında düşünce tarihi bakımından da ilginç yorumlar doğuracaktır.

Söz konusu çalışmada bir diğer ilginç nokta ise, çevre şehirler dikkate alındığında Çorum'da anıtsal yapı inşası konusunda oldukça çekingen davranan Osmanlı merkezi yönetiminin, bir zaviyenin onarımı konusunda sergilediği hassasiyettir. Başta türbenin onarımına ya da yeniden inşasına yönelik üç farklı alternatif projenin varlığı, şüphesiz Abdal Ata'nın toplumsal statüsü ekseninde açıklanabilir. DüNDAR'ın üç farklı mimari projeyi uygulandığı biçimiyle karşılaştırarak irdelediği çalışması, -daha fazla örnekle desteklenmek koşuluyla- Osmanlı'nın 16. yy.ın başındaki mimarlık pratiğinin projelendirme / uygulama süreci konusunda ipucu vermesi bakımından da önemlidir.



Cafer Şen

Sayın başkanım teşekkür ediyorum

Bildiriniz için çok sağolun. yalnız bu arada bir cümle geçti yeniçerilik'te Bektaşilik .....bu bir ....mi yoksa yeniçeriler bektaşimi yapılmak istendi? Yani .....mi yoksa gerçekten yeniçeri ise Bektaşi olsun gibi bir politika mı var? Varsa niçin var? Bu konuda sizin görüşlerinizi almak istiyorum ben. ....liği ben biraz farklı düşünüyorum. Siz ..... olarak ifade ettiniz bunuda.

- XIV. OTURUM -

**YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA TEKİN'İN "ÇORUMLU KAYIKÇI KUL  
MUSTAFA'NIN ŞİİRLERİNDEKİ SOSYAL VE TARİHSEL  
UNSURLAR" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Yrd. Doç. Dr. Yavuz Bayram  
Hitit Üniv. Fen-Edebiyat Fak.

Değerli başkanım ve hocamıza teşekkür ediyorum.

Şimdi bir önceki bildiriye çok kısa bir şekilde deyiniş hemen geçeceğim. Hoca hanımın biraz önceki bahsettiği bildiri bizim öğrencilerle gördüğümüz bir dersimizde olmuştu. Şöyle yanlış bir sonuç çıkarmamalı yani harflere anlam yükleyebilen şair Hurufi değildir. Hoca hanımda öyle bir şey izah etmek istemediler ama. Çünkü her harfe şairler değişik harfler yüklerler. O harfin Allah'ın varlığını birliğini simgelediğini her şair, özellikle divan şairleri kullanmış. Bu anlamda yanlış anlaşılma olmamasını istiyorum. Özellikle öğrencilerimiz açısından bunu dile getirmek istedim. Şimdi Mustafa hocamızın tebliği bana çok önemli bir hususu hatırlattı. Cafer bey'le de konuşmuştuk. Cafer beyin özellikle üzerinde durduğu bir mesele. Edebiyatın tarihi gerçekliğe ışık tutması meselesi, şimdi her branşın temsilcileri kendi branşları açısından olaya bakarlar ama kayıkçı Kul Mustafa'nın şimdi sıraladım açıklarken, tebliğine bakmıştım tabi, genç Osman'ın öldürülmesi. Genç Osman Bağdat seferi, Murat Reisin ölümü vesaire gibi sosyal olaylara ışık tutan meseleler. Bu eserlerden yola çıkarak tarihi gerçeklere ulaşma imkanına sahip olamayız. Ancak bu eserler bize o dönemin tarihi olayları hakkında yorum yapma imkanı verirler. Söz gelimi genç Osman destanı eğer yazıldıysa, ve bu kadar dillere düşmüş bir destan olarak günümüze kadar yaşadıysa, bu şunu gösterir Bağdat seferi çok önemli bir sefer olmuştur. Türk tarihinde, Türk toplumunda, o dönemdeki sosyal coğrafyada, önemli bir etki bırakmış bir seferdir. Şimdi bizim bu şeyden yola çıkarak bu seferin tarihini, kimler katılmıştır, kaç asker katılmıştır bunu sorgulamanız gerekmiyor elbette. Böyle bir bilgiyi almanızda mümkün değil zaten. Ama söylediğiniz gibi Bağdat seferinin Osmanlı Toplumuna ne kadar önemli olduğunu bize bu destan gösteriyor aslında. Hiçbir tarih kaynağı bize bu önemi bu kadar net bir biçimde veremez. Eğer bir olay şiire yansımışsa, edebiyata yansımışsa, bu o toplum üzerinde çok derin izler bırakmış demektir. Bu anlamda hocamızın bildirisinin çok önemli olduğunu dile getirmek istiyorum.

Bir de Genç Osman'la ilgili muhtemelen hocamın söylediği kaynaktan

aklımda kalan, bir anekdot, bir bilgi vardı. Genç Osman'ın askere alınması ile ilgili, işte askerleri topluyorlar gönüllü olarak, belli bir yaş sınırı var. Bu yaş sınırını da bıyığı çıkmış olma ölçütü olarak koymuşlar. Ama Genç Osman çok istekli, mutlaka katılmak istiyor. Çok mücadeleler ediyor en sonunda, tak bakalım tarağı bıyığa diyorlar. Eğer takılıyorsa demek ki sen yetiştin, katılabilirsin. Oda hiç düşünmeden demir tarağı bıyıklarına geçiriyor. Demek ki ben hazırım diyor ve mademki bu kadar kahraman birisin diyorlar, sen demek ki bu Osmanlı ordusuna katılmayı hak etmişsindir demişler. Benim genel olarak değerlendirmelerim bu şekilde. Tekrar hocamıza bu konuyu gündeme getirdikleri için teşekkür ediyorum.



## - XV. OTURUM -

DOÇ. DR. OSMAN EĞRİ'NİN "ÇORUM YÖRESİNDEKİ  
ALEVÎ-BEKTAŞÎ ELYAZMALARI VE MUHTEVALARI  
ÜZERİNE" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Ali Yılmaz  
A.Ü. İlahiyat Fakültesi

Sayın Vali, Çorum'un değerli yöneticileri, muhterem dinleyenler!

Ben Sayın Doç. D. Osman Eğri'nin tebliğinin müzakeresini yapacağım.

Konuşmama Osman Bey'i tebrik ederek başlamak istiyorum. Alevî kardeşlerimizle ilişkiyi hiç kesmiyor, onlarla devamlı ilgileniyor, onların kaynaklarını bulup ortaya çıkarıyor. Alevîlerin de kullandıkları kaynaklarının bulunduğunu herkese gösteriyor.

Ayrıca kaybolup gitmesi muhtemel elyazması kitapları bu tehlikeden kurtarıyor, yayımlanmasını sağlıyor. Bu bakımdan da teşekkür etmek gerekir. Tebliğinde de bu kitaplar üzerinde durmakta, kitapları tanıtmakta ve muhtevaları hakkında bilgi vermektedir. Özellikle bu kaynaklarda verilen bilgiler üzerinde durarak bunların Alevîler için önemini belirtmekte; bu bilgilerle yetişen Alevî insanının nasıl İslâmî bir temele sahip olduğunu; Sayın Hasan Onat Bey'in özellikle üzerinde durduğu ve dikkat çektiği, Alevîleri İslâm dışı göstermeye çalışan birtakım çevre ve zümrelere kendi kaynaklarından en güzel cevabı vermiş bulunmaktadır.

Sayın Eğri, tebliğinde 49 farklı kitap ismi vermektedir. Bunları da geldikleri yerlere göre gruplandırmıştır. Bu kitaplardan bir kısmı tek nüshadır; yani sadece bir yerde bulunmaktadır; bir kısmının ise birden fazla nüshası vardır. Birden fazla nüshası olan kitaplar şunlardır: Maktel-i Hüseyin (6), Kitâb-ı Cabbâr Kulu (5), İlm-i Câvidan (5), Şeyh Safî Buyruğu (5), Cönk (5) (Bunlar farklı farklı da olabilir), Kitâb-ı Dâr (3), Hacı Bektaş-ı Velî Velâyet-nâmesi (3), Fazîlet-nâme/Seyyid Nizâmeddîn Fazîlet-nâmesi (3), Dürr-i Mekkûn (3) Muhammed-i Haneffî Cengi (2), Battâl-nâme (2), Cenk-nâme (2), Dâstân-ı İbrâhîm Edhem (2), Münâcât-ı Mûsâ aleyhi's-selâm (2), Koyun Baba Velâyet-nâmesi (2), Pîrî Baba Velâyet-nâmesi (2), Tuhfetü'l-Uşşâk (2).

Sayın Osman Eğri'nin tebliğinde değerlendirmeye aldığı kitaplardan birden fazla nüshası olan kitaplar bunlardır. Nüshası sayısı arttıkça daha yaygın olarak okunduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Bu kitapların içerikleri dört başlık altında değerlendirilmiştir:

1. İnanç, ibâdet ve ahlak eğitimi ile ilgili bilgiler.
2. Âdâb, erkân ve tasavvufla ilgili bilgiler.
3. Dualar.
4. Duvez(deh) İmam ve nefesler.

Tebliğ okunduğunda şu sorular akla gelmektedir:

Bu kitaplar şu anda nerededirler? Şahısların elinde kaybolup gitmesi nasıl önlenecektir?

Tebliğden bu sorularına cevap bulamamaktayız.

Ayrıca tebliğin tamamı okunduğu zaman da, tebliğin eksik bıraktığı veya tamamlanması gerektiğini ortaya çıkardığı yerlerin doldurulması bakımında bir takım sorular akla getirmektedir. Bu sorular aynı zamanda bu tebliğin devamı niteliğinde veya bu alanda üzerinde çalışılması gereken konuları ortaya koymaktadır. Bu sorular şöyledir:

- Bu kitaplar başka bölgelerde de okunmakta mıdır? Özellikle başka bölgelerdeki Alevîler de aynı kitapları okumakta mıdır? Nerelededir? Ne kadar nüshası vardır?

- Kütüphanelerde başka nüshaları var mıdır? Hangi kütüphanelerde nüshaları vardır ya da basılmış mıdır? Alevîler arasında bu basılı nüshaların da okunduğuna dair bir bilgi veya tesbit var mıdır?

- Alevîler tarafından okunduğu kabul edilen kitaplar bu kadarla sınırlı mıdır? Başka kitaplar yok mudur? Varsa nelerdir?

- Bu kitaplar halen okunmaya devam etmekte midir?

Tebliğin akla getirdiği yeni sorular bunlardır. Bu sorular aynı zamanda birer çalışma konusu anlamına gelmektedir. Bu alanlarda çalışanlar bu sorulara cevap niteliğinde çalışmalar yapabilir. Ayrıca yine bununla bağlantılı olarak şu çalışmalar da yapılmalıdır:

Kitapların her birinin başka kütüphane ve bölgelerdeki nüshaları ilmî usullerle karşılaştırılarak en sağlıklı metinleri ortaya konulabilir. Bu çalışma, bu kitapların içeriğinin sağlıklı olarak ortaya konulabilmesi için oldukça önemlidir. Çünkü bu tür kitaplara sonradan bazı ilaveler ve çıkarmalar yapılabilmektedir. Bu karşılaştırmalarda usul olarak en eski nüsha esas alındığından asıl metinden olanlarla sonradan yapılan ilaveler veya çıkarmalar rahatça ortaya konulabilmektedir.

Yapılabilecek, hatta yapılması elzem olan bir çalışma da bu kitapların konuları üzerindeki çalışmalardır. İsimleri farklı da olsa, özellikle yaygın

olarak okunagelen önemli kitapların içerdiği ortak konular tesbit edilerek ortaya çıkarılmalıdır. Bu ortak konular yeni çalışmalar halinde insanların istifadesine sunulmalıdır. Çünkü bu kitapların bir kısmı hâlen elyazması halindedir, bir kısmı da basılmış olsa da Osmanlı dönemi yazısı ile basılmıştır. Her iki şekilde de bugünkü insanlarımızın bunlardan istifade etmesi imkansızdır. O bakımdan kitapların içerdiği ortak konular üzerinde yapılacak çalışmalar kitaplardan istifadeyi yeniden gündeme getirecektir.

Tabii bir çalışma da bu kitapların metin halinde neşridir. Türkiye Diyanet Vakfı bunu gerçekleştirme yoluna girmiştir. Şu ana kadar bir kısmı Sayın Osman Eğri'nin tebliğinde de gündeme gelmiş olan bazı kitapların metin neşirlerini gerçekleştirmiştir. Bu neşirde metnin asıl harfleriyle orijinali yanında, karşı sayfada okunuşu ve günümüz Türkçesiyle açıklaması yer almaktadır. Şu ana kadar beş adet kitap yayımlanmıştır, bu çalışma devam edecektir.

Şimdi yapılması gereken asıl önemli şeylerden birisi de bu kitapların okunmasının sağlanmasıdır. "Şu anda bu kitaplar veya başkaları okunmaya devam etmekte midir?" sorusunun sağlıklı bir cevabının verilebileceğini zannetmiyorum. Hatta belki okunduğuna dair elde bir bilgi yoktur. Onun için, Kur'an bilgisi, hadis bilgisi, akaid ve ilmihal bilgileri ile desteklenerek, bu kitapların, özellikle yeni neşirlerinin okunmasının sağlanması gerekir.

Teşekkür ederim.





## YAŞAR KALAFAT'IN "ÇORUM VE ÇEVRESİ MERKEZLİ TÜRK KÜLTÜRÜ HALKLARDA SAÇI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Dr. Cemil Hakyemez  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Sayın başkan,

Saygıdeğer dinleyenler.

"Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürü Halklarda Saçı" konulu tebliği müzakere için buradayım. Bu tebliği hazırlayan Yaşar Kalafat'ı, verdiği bilgilerden dolayı tebrik eder, ayrıca da metni erken gönderdiği için de kendisine teşekkür ederim.

Değerli araştırmacı Yaşar Kalafat'ın, yaptığı diğer pek çok çalışmanın yanında "saçı" adeti ile ilgili verdiği bu bilgiler, hiç şüphesiz gelenek ve göreneklerimizin kaybolmamasına büyük katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte kültürümüz açısından büyük önem arz eden böyle ilginç bir konunun, daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Mesela "saçı" olarak nitelendirilen ve yaşayan Doğum Toyu, Saç Toyu, Beşik Toyu, Ças Kırğır Toy= Çocuk Saç Kesme Töreni, yemek saçısı, süt saçısı, Su Kutlama Merasimleri, kadak, Diş Toyu, Sünnet Toyu, Köstek Kesme, Ak Toy veya 63 Yaş Toyu ve Gelin toyu gibi bazı Türk adetlerinden bahsedilmektedir. Bir kısmına burada değinilmiş olmakla birlikte bunların ne kadarının yaşatıldığı, Çorum'da hangi isimlerle ve ne şekilde uygulandığıyla ilgili çok daha kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatindeyim. Ayrıca yapılacak yeni çalışmalarla daha sistematik hale getirilerek, konuyla ilgili sosyolojik araştırmalara yön verilebilir. Mesela tanrı, ruhlar, göğün ruhu, ateşin ruhu, suyun ruhu, ağacın ruhu gibi değerli varlıklar ve kişiler adına saçılar, düğün gibi önemli günlerde insanlara ikramda bulunmak ve fakirlere yardım amacıyla yapılan yardımlar şeklinde bir ayrıma gidilebilir.

Saçı'nın, muhtelif olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan iye ve ruhlara sunulan ve onlar adına onların rızasını ve yardımını kazanmak için dağıtılan cansız nesnelere verilen bir ad olduğu ifade edilmektedir. Aslında bu tür inançlar bir kısım gruplar tarafından halen daha devam ettirilse de, Türklerin iye ve ruhlar adına yaptıkları bazı ritüellerin, Müslüman olmalarından sonra Allah adına, ondan bolluk, bereket dilemek ve şükür amacıyla yaptıkları anlaşılmaktadır.

Genel bir değerlendirmenin ardından konunun bulunduğumuz yöreyle

olan yönüne geldiğimizde şöyle bir durum söz konusudur: Aslında Çorum bölgesinde "saçı" ifadesinden anlaşılan, genellikle düğünler veya sizin ifade ettiğiniz "gelin toyu"dur. Zaten tebliğin Çorum yöresiyle ilgili kısımlarının çoğunda bu konuya değinilmektedir. Saç toyu ve diş toyu gibi saymış olduğunuz diğer pek çok gelenek de halen yaşamaya devam etmekle birlikte, sizinde ifade ettiğiniz gibi bunlar saç ismiyle anılmamaktadır.

Çorum'da "saçı" olarak bilinen şey, eş, dost ve kadınların, gelin kızı görmek için düğün evine gelmesi ve hediyelerini takdim etmeleridir. Bununla birlikte köyden köye değişen bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Mesela Taşlı köyünde düğün olurken düğün evine, akraba ve köylülerin durumlarına göre koyun, keçi, kilim, halı, başörtüsü gibi şeyler götürülürmüş. Bu gelenek, günümüzde takı ve çeyiz görme şeklinde uygulanmaktadır. Yine bölgenin diğer bir köyü olan Alaca ilçesinin Kapaklı köyünde "saçı adeti" olarak isimlendirilen bu gelenek, iki şekilde uygulanmaktadır:

1.Gelin eve getirildiğinde önce dua okunur. Ardından da sağdıç dama çıkar ve oradan aşağıya doğru şeker ve ceviz, fındık ve fıstık gibi kabuklu yiyecekler atar. Bazen bunların arasına bozuk para da katılır.

2.Gelin evin kapısına geldiğinde kaynana, gelin eve girmeden başına bozuk paralar saçar. Çocuklar ve genç kızlar da bu paraları toplar. Bunlardan amaç, uğur ve bereket getirmesidir.

Bu adet, yine Çorum iline bağlı diğer bir köy olan İskilip İbik köyünde de hala canlılığını korumaktadır. Burası, Sünni ve Alevilerin beraber yaşadığı bir köydür. Burada "saçı götürme merasimi" ismiyle bilinen bu uygulama, bir nevi düğüne davetli olan ailelerin takı takma merasimidir. Düğüne, perşembe İkinci ezanından sonra erkek evine bayrak dikilerek başlanır. Sonra boş bir araziye gidilerek köyün iyi atıcıları hedefi vurmaya çalışırlar. Başarılı olanlar düğün sahibi tarafından ödüllendirilirler. İkinci gün artık davul zurna eşliğinde oyunlar oynanır halaylar çekilir. Akşam olunca kadınlar kız evine kınaya gider erkekler harman yerinde ateşin üzerinden atlayarak sıra ile birbirlerini kovaladığı sin sin oynarlar. Cumartesi günü erkek evinde yemek ve çay ikramı yapılır. Erkek evine gelecek misafirler davulcu ve zurnacıyı çağırırlar. Çağrılan mahalle tarafından bir kavak dalı kopartılarak dal araları bıçakla açılır. Açılan bu aralara para takılarak bir çocuğun eline verilir ve saç'yı davul zurna eşliğinde erkek evine götürürler.

Çorum'un Sungurlu ilçesinin Ayağıbüyük köyünde ise saç merasimi şöyle uygulanmaktadır: Damat evine doğru yola konulur. Gelin arabadan inmez, evin önünde düğün sahibine yardım için para toplanır. Takı veya saç merasimi yapılırken genellikle herkesi tanıyan ve sesi gür çıkan birisi, gelin ve damadın önünde takıları bir tepsi içine koyarak kimin ne taktığını ahaliye duyurur.



Kayınbabadan bir takı yada büyükbaş veya küçükbaş hayvan sözü alarak iner. Gelin inince üzerine tabak içinde bulgur, fıstık, şeker karışımı şeyler atılır. Ayrıca gelinin önüne bir helke içinde su konur ve bunun devrilmesi istenir ve gelin suyu devirir. Damat da cebinde günler öncesinden biriktirmiş olduğu bozuk paraları saçar. Saçılan paraları kapmak için büyüklü küçüklü herkes birbiriyle yarışır. Bu para, kısmet açımı ve kısmetli olmaya yol açacağı inancıyla toplanırdı.

Yine Çorum'un Sungurlu ilçesinin Derbent Köyünde "saçı okuma" adeti olarak bilinen uygulamada, baş övme bitince, oğlan tarafından bir kadın ortaya çıkarak, kıza gelen hediyeleri anons eder. Kızın kayın babasından beşbirlik, kaynanasından bilezik, büyük kaynından küpe gibi. Daha sonra geline yeni alınan elbiseleri giydirilir. Takıları takılır. Tacı başına konur. Kıvrığı örtülür. Bu adetler bittikten sonra oyunlar oynanır. Daha sonra davetlilerin dağılma vakti gelir. Gelin avlu kapısında durarak, çıkanların ellerini öper, onlar da gelin kıza para verirler.



## PROF. DR. HASAN ONAT'IN "ÇORUM ALEVİLİĞİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Prof. Dr. Sönmez Kutlu  
A.Ü. İlahiyat Fak.

Sayın başkan teşekkür ediyorum hepinizi konuşmama başlamadan önce saygıyla selamlıyorum.

Tabi altı dakikada konuşacak çok şey yok, ama ben Hasan beyin kaldığı yerden devam etmek istiyorum. Hasan bey iki noktaya dikkat çekti. Alevi Bektaşiliği anlayabilmek için kültür havzasının dışına çıkarılmadan ve İslam kültür havzası dışına çıkarılmadan anlaşılması gerektiğini vurguladı. Bu kültür havzasından son dönemlerde uzaklaştırılmak istenen bir teşebbüsle karşı karşıyayız. Ben müsaade ederseniz biraz metinler üzerinden Türk kültür havzasından uzaklaştırmanın bugün ki bir kavramla isimlendirmenin yani Şii bir kültürasyon olarak Alevilik üzerinde durulması gereken bir sorunla karşı karşıya olduğumuzu belirterek başlamak istiyorum. 15. asra kadar Safevi Devletinin kuruluşuna kadar Türk toplumlarının, özellikle Anadolu'da ki Türk topluluklarının... Safevi tarihini incelemek tamamen farklı bir şey, Safevilerden sonraki gelişmeleri göz önünde bulundurarak incelemek daha başka bir şey.

15. asra kadar Anadolu'da yazılan metinlerde dikkatimizi çeken bir şey var Alevilik, yani Alevilik ismini beklide burada bu şekilde kullanmam yanlış olur. Kızılbaşlık öncesi Türk toplulukları ve Bektaşilik kendi inançlarını ifade ederken, ortak bir paydada birleştiğini görüyoruz. ...Güzin ifadesi, yine dört halifenin, diğer bir takım ehl-i beyt ve benzeri şeylerin bir Sünni ve Alevi arasında Alevi metinlerde ayıramayacak düzeyde aynı anlamlarda kullanıldığına şahit olmaktayız. Elvan Çelebinin Menakıb-ı Kutsiye sini örnek vermek istiyorum. Orada Ebu Hanife'yi, Baba İlyas'ı anlatırken, Ebu Hanife gibi Kufeli bir din bilgini olduğunu ve dindar birisi olduğundan bahseder. Ama 15.asır geldikten sonra özellikle Erdebil tekkesi etrafında oluşmuş olan metinler üzerinde büyük oynamalar ve büyük tahrifatların gerçekleştiğini görüyoruz. Bu metinlerde daha önce dört halife ve Yesevilikteki mevcut olan dini düşüncenin çerçevesi konulurken, 15 asırdan sonra Şii kültürasyonla, Şiiliğin bu metinlere elinin değmesiyle birlikte Sünnilik aleyhtarlığı üzerinden bir Alevilik oluşturulmaya başlanmıştır ve bu amaçla Anadolu'ya çok sayıda metinler yazılıp gönderilmiştir. Bunlardan en önemlilerinden birisi Hüsniye kitabıdır. Bir başka örnek vermek istiyorum. Şeyh Safinin kendi görüşlerini iktifa eden ve ... tarafından kaleme alınan Saffetüs Safanın dördüncü



bölümünü Anadolu'da çevirip, Anadolu'nun insanına Şeyh Safinin görüşlerini en otantik şekilde aktarmak üzere yazılmış bir metin vardır. Bu dördüncü bölümü daha sonraki dönemde 15. asırdan sonra Türkçeye değişik şekilde aktarmalar ve bunlara müstensihler tarafından istinsah edildiği sırada bunlar, içerisine Şii unsurların sokulduğunu görüyoruz ve Safevilerle birlikte alevi daha doğrusu Bektaşî ve Yesevi geleneğini sürdüren veya Erdebil tekkesi geleneğini sürdüren bu insanların özellikle Şii unsurları kendi bünyesine katmasıyla Sünnilik aleyhtarlığı üzerinde ve bu Osmanlı aleyhtarlığıyla da birleştirilerek yoğun bir şekilde işlediği görülür. Buradan nereye gelmek istiyorum. Bugünde bu Şii kültürasyonu karşı karşıya alevi Bektaşîliği. Özellikle Çorum'da Ehl-i Beyt çevreleri ve başka adlarla bazı yazılmış eserlerde aşura dergisi veya 14 masum pak adıyla çıkan dergilere baktığınız zaman buradaki 14 masum pakın Alevilikteki 14 masum pakla ilgisi yoktur. Tamamen 12 imam artı Hz Peygamber ve Fatıma dahil edilmiştir. Halbuki Kızılbaş Aleviliğinde 14 masum pak farklıdır. Diğer taraftan bu metinlere alevi Bektaşî veya alevi kitapları diye kitaplar özellikle Çorum'da yayılan....

Onun içerisinde dört halife düşmanlığı yok. Onun içerisinde cami veya ibadet hanelere karşı bir düşmanlık yok. Camide onun cem evide onun hiçbir zaman karşı karşıya getirme şeklinde bir şey yok. Son zamanlarda diyanet işleri başkanlığının yayınlamış olduğu eserlerde, bu bir projedir bende yakından takip ediyorum. İyi bir teşebbüstür. Ancak özellikle dikkat çekmek istiyorum. Yayımlanan bu eserlerin 16.asırdan sonraki el yazmalarından hareketle tek bir nüshayı ele almak yerine daha önceki nüshaları ve ilk nüshalarına giderek bunların tahkiki ve neşirlerinin yapılması şeklinde yayınlanması çok önemlidir. Örneğin Cabbar Kulu kitabında daha önce Sivas'ta yayınlanmış olan iki ayrı yazmada, daha doğrusu iki kişi tarafından tahkik edilen sonunda Ebu Hanife'ye bir dua cümlesi geçiyor. Ve bu yeni yayınlanan metinde maalesef sonraki tarihlerini bilemiyorum. Ama otantik olanı tahkiki neşrinde dip nota koymak gerekiyor. Ebu Hanife ifadesi yok şu anda. Dört halife var. Dede kargın ocağı çorum içinde önemlidir. Yusuf Ziya Özkan'ın 1927 de dede kargın ocağını gezdiği zaman çok yaşlı dedelerden birisine bir şey sorar. Sizin itikatta inancınız nedir. O zaman dede derki bizim imamımız fıkhıta, amelde Ebu Hanife, tarikatta imamımız İmam Cafer'dir. Dolayısıyla Bektaşîlik Osmanlı tarafından Türkmen boylarının Anadolu Türk topluluklarının Şiileşmemesi için kullanılan önemli yapılardır ve Bektaşîliğe Şii unsurlar 15. asırdan sonra girmeye başlamıştır. Biz eğer bugün aşura adına, Kerbela adına Şii edebiyatta olan malzemeyi taşıyıp, alevi Bektaşî, Kızılbaş olarak kendini tanımlayan insanlara televizyonlarda da benzeri şeyleri vermeye çalışırsak, o zaman biz Aleviliği yeniden Şii bir kültürasyonla karşı

karşıya bırakırız. Buna dikkat etmemiz gerekiyor. Burada Aleviliğin bizimle zaten bir ayrımı söz konusu değil. Biz önce ayırıyoruz, sonra birleştirmeye çalışıyoruz. Yanlışlık burada. Biz zaten biriz bir ayrılığımız yok ki. Nerde ayrıldıysak önceye gidelim. Ayrıldığımız noktadan başlayalım. Birliğimizi tekrar kurmaya çalışalım. Onunda yolu Kur'an üzerinde vurgu yapmaktır. Bugün Aleviliğin en önemli yazılı kaynakları yayınlandı. Benim özellikle üzerinde durduğum bunun içerisine mutlaka Kur'an-ı Kerim'i de bu sete koymalıyız. Bu mesela kim olabilir. Bedri....çevirisi mealidede olabilir. Çok farklı kaynakları takdim etmek ve bunları farklılaştırıcı bir öge olarak kullanılmasına müsaade etmemek için ortak olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Ali ve benzeri şeylerden seçmeler kullanarak bu birliktelik daha da güçlendirilebilir.

Teşekkür ediyorum.





**- XVI. OTURUM -****ENGİN KANBUR'UN "ÇORUM KÜTÜPHANELERİNİN  
GELİŞİM SÜRECİNDE BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Bahadır Alagöz  
Araştırmacı - Yazar

Sayın Engin beye sunumlarından dolayı çok teşekkür ediyorum.

Benim burada ekleyeceğim birkaç şey olacak. Biraz önce başkanımın da söylediği gibi kütüphaneler, eğitim sistemimizi tamamiyle destekleyen bir kurum olarak gözükmetedir ve eğitim sistemimizde çok önemli olarak görülmesi gereken kurumlardır. Sayın Engin bey de bize Çorum'daki kütüphaneler hakkında bize bilgileri sundular. Benim ekleyeceğim sadece yazmalar konusunda birkaç şey ekleyeceğim. İkinci bir konu ise kütüphanelerimizde bilgi ve belge yönetimi olayını tam anlamıyla gerçekleştirmiş olsak bile neden halkımızı, araştırmacılarımız tabii ki geliyorlar ama halkımızı yeterince kütüphanelere gelmiyor. Bu konuda da bilgi ve belge yönetimi olarak neler yapabiliriz? Nasıl çalışmalarda bulunabiliriz? Bu konuda da belki başka bir sunumda yapılabilir diye düşünüyorum. Yazma eserler konusunda ise kütüphanemizdeki yaklaşık 3700 yazma eser, dijital ortama aktarılmış durumda, bilgilerinize ek olarak. Ve araştırmacılarımıza sunulmaktadır.

Tekrar teşekkür ediyorum.



**AYSUN KANBUR'UN "EĞİTİM KURUMLARINDA  
ÖRGÜTLEME SÜRECİ VE ÇORUM MEDRESELERİ  
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ" BAŞLIKLİ  
BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Ethem Erkoç  
Araştırmacı - Yazar

Sayın Başkan ve Değerli Araştırmacılar!

Hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Sayın Aysun Kanbur'un tebliğini dinledik. Öncelikle Çorumla ilgili duyup Çorum medreseleri üzerine çalışmış olmasından dolayı kendisine teşekkür ediyorum. Tebliğ iki ana bölümde hazırlanmış. Birinci bölümde genel olarak medrese ve eğitim kavramlarına genel bir bakıştan sonra örgütlenme ve özellikle medreselerdeki örgütlenme konusuna geçilmiştir. Çorum ve ilçelerinde kurulmuş medreselerle ilgili kısa bilgi verdikten sonra tümünü bir tablo halinde sunmuştur. Derli toplu bir bilgi oluşması bakımından tebliğ elbette yararlıdır. Ancak tarihi mekan ve kurumların incelenmesi sırasında hep tali kaynaklar kullanılmıştır. Asıl kaynaklara ulaşamamıştır. Gönül arzu eder diki bu tebliğ ile bize arşiv belgeleri ve hiç el değmemiş kaynaklar sunulmalıydı. Buna rağmen Çorum'da kurulan medreseler hakkında özet bilgiler vermesi bakımından tebliğ yararlı olmuştur.

Sayın Aysun Kanbur'a tekrar teşekkür ediyorum.





## YRD. DOÇ. DR. MİTHAT AYDIN'IN "ÇORUM'DA EĞİTİM (1870-1908)" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Doç. Dr. Osman Eğri  
Hitit Üniv. İlahiyat Fak.

Milli Eğitim Komisyonunda belediye reisi, müftü, evkâf müdürü, asker, polis dışında bugün kimler var? Sendika üyeleri, okul müdürleri, üniversite temsilcileri, oda temsilcileri. Daha demokratik bir temsil yeteneğinin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte evkâf müdürünün yerini doldurabilecek bir üye henüz bulunmamaktadır. Eğitim için daha fazla maddî desteğe ihtiyaç vardır. Kendim şu anda İl Milli Komisyonu üyesiyim. Bir hafta önce katıldığım bir toplantıda okullara elektronik tabelalar asılabileceğini, yerli, yabancı meşhur tarihî şahsiyetlerin önceden tespit edilebilecek özlü sözlerinin bu tabelalarda öğrencilerin dikkatini çekebilecek şekilde görünebileceğini söyledim. Sayın Milli Eğitim Müdürümüz ilgi ve dikkatle anlattıklarını dinlerken, karşımıza maddî sorunlar çıktı. Ayrıca 1800'lü yıllarda olduğu gibi, bugün de Milli Eğitim Komisyonlarında öğrenci ve velî temsilcilerimiz görev yapmamaktadırlar, bu durum demokratik temsil açısından bir eksiklik olarak görülebilir.

Mithat Bey'in verdiği bilgiye göre; İskilip'te 1318'de 2 iptidai, 71 İslam sıbyan mektebi mevcuttur. 1320'de iptidai sayısı 2'de kalırken Sıbyan mektebi sayısı 97'ye çıkmıştır. Bu artışın sebebi İskilip'teki köklü medrese geleneği ile açıklanabilir. Çorum kazalarındaki ilk rüştiyenin de İskilip'te 1316 (1898) yılında açılması bunu göstermektedir. İskilip rüştiyesi öğretim kadrosu itibarıyla de ilk sırayı almaktadır. Buna göre Sungurlu ve Osmancık rüştiyeleri sürekli olarak iki öğretmene sahipken İskilip rüştiyesi 1316 yılı dışında hep 4 öğretmenle eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmüştür.

Kız rüştiyesinin Çorum'da 1318 gibi geç bir tarihte açılması, kız çocuklarının eğitiminin ihmal edildiğinin bir göstergesidir. Örneğin 1275 (1858) yılında kız rüştiyelerinin açılması kararı alındığında, bu okullarda ders verecek bayan öğretmenlerin bulunmayışı uzun yıllar eğitim-öğretimi sekteye uğratacak önemli bir faktör olmuştur. 43 yıllık bir gecikmeden söz edilebilir. Diğer taraftan geç kalınmakla beraber 1 Eylül 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile 6-11 yaşındaki kızların Sıbyan mekteplerine gönderilmesi zorunluluğunun getirilmesi oldukça önemli bir gelişmedir.

Sayın Aydın'ın verdi bilgiye göre; İdadilerde Coğrafya dersinin yanı sıra İlm-i Servet-i Milel, Kimya dersinin yanı sıra da Hikmet-i Tabiye dersinin

olması dikkat çekicidir. 1898 yılında Çorum İdadisi ile birlikte kız rüştiyesinin ve bir iptidainin açılması üzerine Çorum halkı Çorum mutasarrıfı vasıtasıyla padişaha büyük bir "şükran ve minnet" hissi içinde olduklarını belirtmişlerdir. Bu davranış Çorum'luların eğitim-öğretime tarihten bugüne destek verdiklerini göstermektedir. Tebliğde Çorum İdadisi'nden mezun olanlardan kaçının Profesör, Doktor, Hakim, Vali ve Kaymakam, Mühendis vb. mesleklere sahip olduklarının bir tablo halinde gösterilmesi isabetli olmuştur. Bu durum Çorumluların sevinmekte haklı olduklarını ve verilen eğitimden beklenen verimin alındığını göstermektedir.

Medreselerin, kurucularının taşıdığı oldukları "bey" ve "paşa" unvanları dikkate alındığında genellikle kentte görev yapan devlet erkânı tarafından yapıldıkları anlaşılmaktadır. Medreselerin ise bir kaçı dışında genel olarak bölgenin ileri gelenlerince ya da ahalinin yardımıyla tesis edildiği görülmektedir. Bu durum da kentteki eğitime olan desteğin bir göstergesidir ve bizlere yeni kurulan Hitit Üniversitesi'ne de verileceğini düşündürmektedir.



**- XVII. OTURUM -****MUZAFFER GÜNDOĞAR'IN "ÇORUMLU DERGİSİ"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Ethem Erkoç  
Araştırmacı - Yazar

Sayın başkan ve değerli izleyiciler!

Muzaffer Gündoğar Bey, Halkevlerinin tarihçesini ve çorum halkevi'nin çıkartmış olduğu "Çorumlu" adlı dergiyi tanıttı. Aslında bu tebliği, bir ciltlik kitap çalışmasının özetidir. Bu çalışmasından dolayı kendisini tebrik ediyorum. Çorumlu dergisi, kültür sanat ve tarihi araştırmaları ile bizlere kaynak teşkil etmektedir. Bu sempozyumda hazırlanan tebliğlerin çoğunda bu dergide alıntılar vardır.

Derginin yazar tablosu Osmanlı Devletinde doğmuş ve yetişmiş, Cumhuriyet döneminde hizmet etmiş her iki yazıyı her iki dönemi bilen ve yakın tarihe şahitlik yapan aydınlardan oluşuyordu. Tarihi kaynaklara ulaşma, okuma ve yorumlama yeteneğine sahiptir. Çorumlu dergisi yakın tarihimizin en önemli kültür belgesidir. Sempozyumun adına en uygun tarihi vesika niteliğindedir. Onun için 61 sayısı devam eden bu derginin tıpkı basın yöntemiyle tekrar basılmasının yararlı olacağını inanıyorum.

Sempozyum vesilesiyle Çorumlu Dergisini Bizlere tanıtan Muzaffer Gündoğar'ı tekrar kutluyorum.



**ARŞ. GÖR. HATİCE YILDIRIM'IN "ÇORUMLU BİR  
SİYASET ADAMI: DURSUN YALVAÇ BEY"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Mustafa Serin

Arşiv Uzmanı

Sayın başkan ve değerli katılımcılar,

Arkadaşımızı tebrik ediyorum. Çorumlu olması hasebiyle Selçuk üniversitesinde görevli ama Selçuk Üniversitesinin diğer görevlerini bırakarak Çorum üzerine bir çalışma yapmış. Bu yönden tebrik ediyorum.

Dün de burada bir tebliğ sunulmuştu, İsmet Eker'le ilgili. Demekki Çorum'a hizmet eden devlet adamları yavaş yavaş gün ışığına çıkarılmakta. Yalnız bir eksik hissettim ben, bu konuda Osmanlı arşivinde, ben arşivciyim aynı zamanda, bazı bilgilere ulaşabilirsiniz. Onları da eklediğiniz takdirde çok daha kapsamlı güzel bir çalışma olacak. Bir de bunu görsel malzemelerle desteklerseniz güzel bir çalışma olacaktır. Çalışmalarınızdan dolayı tebrik ediyorum.





**Doç. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ'İN  
"FİKRET GAZETESİNE GÖRE ÇORUM (1926-1927)"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Nesimi Yazıcı  
A.Ü. İlahiyat Fak.

Sayın başkan ve Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu'nun son oturumunun değerli takipçileri!

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez tarafından sunulan ve hep birlikte zevkle dinlediğimiz Fikret Gazetesine Göre Çorum (1926-1927) başlıklı tebliğin özlü bir müzakeresini yapmak için huzurlarınızda bulunmaktayım.

Bilindiği gibi yazılı basın, yayınlandığı dönemin aynası mesabesindedir. Yani geçmişin bir gazete veya dergisinin koleksiyonunu önümüze aldığımızda, sanki o devirde yaşıyormuşçasına bütün gelişmelerden haberdar olabilirsiniz. Bununla birlikte aynanın durumunun da önemli olduğu izahtan vârestedir. Nitekim aynalar ancak önündekileri gösterirler. Arkada kalanları görmek mümkün olmadığı gibi, yanlarda bulunanlar da aynaya ancak detaylar halinde aksedebilirler. Bunun yanında aynayı elinde tutanın, bazı görüntüleri bulanıklaştırması da imkân dahilindedir. Bu nedenle geçmişin anlamak için yazılı basından faydalanmak isteyenlerin, bütün diğer tarih malzemesinde kullandıkları kritik etme metodunu burada da ihmal etmemesi gerekeceği açıktır.

Bu girişten sonra, biraz önce dinlemiş olduğumuz Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez'in tebliğine gelecek olursak, burada 4 Mart 1926 (muhtemelen) ile Temmuz 1927 arasında haftalık ve tek yaprak halinde Çorum'da yayınlanmış bulunan Fikret gazetesinin değerlendirilmeye çalışıldığını görürüz. Sayın Doç. Dr. Söylemez tebliğinde, geçmiş yıllardan birinde benim de dikkat çektiğim ("Bölge Tarihlerinin Kaynağı Olarak Vilâyet Gazeteleri: Karesi Örneği", Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, İstanbul, 1997, s. 75-90), taşra basının, özellikle yerel tarih çalışmaları açısından değerini ortaya koymuş bulunuyor. Bununla birlikte, her zaman olduğu gibi, burada da Çorum özelinden hareketle ülke geneline ışık tutan bilgilere ulaşmamız mümkün olabilmektedir. Nitekim tebliğde Çorum için söz konusu edilen pek çok konunun, Türkiye'nin kalan bölgeleri için de geçerli olduğunu düşünmek durumundayız. Bu bakımdan dinlemiş olduğumuz tebliğ hem Çorum için ve hem de dönemi Türkiye'sinin diğer bölgeleri için bizleri aydınlatmış bulunmaktadır. Tebliğcinin kendi planı dahilinde bazı

konuları öne çıkarmış, buna mukabil diğer bazı konuları ise yeterince vurgulamamış olduğu düşünülebilir. Bu biraz da üslup yani 'yoğurt yeme' meselesidir ki, tebliği hazırlayıp sunanın hakkıdır. Burada önemli olan gazetenin dış ve iç tanıtını geçerli usullere uygun olarak yapmaktır. Dinleyenler ve daha da önemlisi, tebliğ kitabı yayınlandığında okuyanlar buradan alacakları işaretle gitmek istedikleri adreslere kolaylıkla ulaşabileceklerdir. Nitekim bu durum benim için de böyle olmuş ve hemen belirtmem gerekirse, yetim çocuklarla ilgili çalışmalar yanında Ramazan hayatı ve Muallimler Birliği ile ilgili bilgiler için Fikret gazetesine bakabileceğimi bu tebliğ sayesinde öğrenmişimdir.

Sözlerimi Hitit Üniversitesi'nin bu ilk milletlerarası kongresinin gerçekten başarılı geçmiş bulunduğunu, emeği geçen herkesin teşekkürü hak etmiş olduğunu, eski öğrencimiz ve şimdi meslektaşımız Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez'in ise faydalı ve aynı zamanda ilmî ölçülere uygun bir tebliğ sunmuş olduğunu vurgulayarak bitiriyorum. Saygılarımla!



**- XVIII. OTURUM -****DOÇ. DR. CEVDET YILMAZ'IN "ÇORUM İL NÜFUSUNUN  
SOSYO-EKONOMİK YAPISI, DEMOGRAFİK NİTELİKLERİ VE  
COĞRAFİ DAĞILIŞ ÖZELLİKLERİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN  
MÜZAKERESİ**

Doç. Dr. H. İbrahim ZEYBEK  
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Sayın Yılmaz'a teşekkür ederiz. Sempozyumda hemen bu tür tüm çalışmalarda 2000 yılı nüfus miktar ve özellikleri kullanılırken, resmen yayınlanmasa da Çorum iline ait 2007 yılı nüfus verilerini de bizlere sunmaları, kendilerinin araştırmacı ruhunu ve en son verilere ulaşabilme hünerini bir kez daha ortaya koymuş oldu. 2007 yılı Çorum ili nüfus verileri benim önümde de var. Bildiri sırasında dikkatimizi çeken en önemli konu Çorum ilinin 2000 yılından sonra toplam nüfusunun azalmış olmasıdır. 2000 yılında il toplam nüfusu 597.065 iken, 2007 yılında 503.251'e düşmüştür. Oysa, Çorum ilinin Türkiye'nin son dönemlerde en hızlı gelişen şehirleri arasında olduğu kanaati yaygın bulunmaktadır. Son veriler, Çorum ili ilçelerinin hemen hepsinin nüfus kaybetmiş olduğunu gösteriyor. İlçelerin toplam nüfusları bakımından sadece merkezde çok az artış olmuştur. Nitekim merkez ilçe toplam nüfusu 2000 yılında 221.699 iken, 2007 yılında 221.931 olmuştur. Buna karşılık diğer ilçelerden örnekler vermek gerekirse son iki sayım dönemi arasında Alaca ilçesinin toplam nüfusu 53.193'ten 35.322'ye; Bayat ilçesinin nüfusu 30.574'ten 25.263'e; Boğazkale ilçesinin nüfusu 8.190'dan 5.326'ya; Dodurga ilçesinin nüfusu 10.439'dan 7.808'e; İskilip ilçesinin nüfusu 45.327'den 40.615'e düşmüştür.

Ülkemizin diğer köşelerinde olduğu gibi, Çorum'da da göç yoluyla nüfus kaybının bir takım olumsuzlukları ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu göçler Çorum ili ve ilçelerinde pazarın daralması ve mevcut yatırımların atıl kalmasına yol açmaktadır. Ayrıca, göç eden nüfusun önemli bir kısmı da nitelikli olduğu için, bu durum geri kalmışlığı da pekiştirmektedir.

Çorum ilinden göç eden nüfus ise gittiği şehirlerde işsizlik, altyapı, kaçak yapılaşma, güvenlik, eğitim-sağlık, çevre sorunları gibi olumsuzlukların daha da artmasına neden olmaktadır. Yine, göç eden nüfus gittiği yerlerde meydana getirdiği büyük bir nüfus baskısıyla, kamu yatırım ihtiyacını artırmakta, böylelikle şehirleşme maliyetine ek yük getirmektedir.

Tüm illerimiz gibi, Çorum ilinin de istikrarlı kalkınmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Çorum ilinde istikrarlı kalkınma, ilin ihtiyaçları ile kaynakları arasında uzun süreli bir dengenin kurulması ile mümkün olabilecektir. İlde kalkınma politikalarının bu perspektifle desteklenmesi gerekir diyerek değerlendirmemi tamamlarken sayın Yılmaz'a bu son derece yararlı sunumundan dolayı bir kez daha teşekkür ediyorum.

**PROF. DR. ÖMER DEMİREL'İN "OSMANLI DÖNEMİ  
ÇORUM'DA AİLENİN DEMOGRAFİK YAPISI"  
BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Ömer Turan  
Princeton University

Teşekkür ediyorum sayın başkan.

Ömer Demirel hocamız "Osmanlıdaki Aile" hakkındaki değeli çalışmalarını sundular. Bu konudaki birikimlerime geçmeden önce Çorum ölçeğinde 1863-1876 yılları arasındaki seçtiği şeriye sicillerindeki 56 tereke kaydını incelemek suretiyle ortaya koyuyor Çorum için. Çorum tarihine olan katkısına teşekkür ediyoruz. Bu araştırma sonuçlarını ortaya koyarken sürekli olarak Osmanlıdaki genel durumdan karşılaştırmalar yapıyor buda gayet isabetli olmuş ve Osmanlıdaki genel tablodan çok fazla farklılık arz etmediği genel olarak ortaya çıkıyor. Bunlarda ayrıca anlatılmış açıklanmış. Bununla beraber Ailenin Demografik yapısı başlığını acaba ailenin sosyo-ekonomik durumu diye değiştirmek daha mı uygun olurdu diye düşündüm. Çünkü bildiri iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde tereke sahiplerinin sosyo-ekonomik özellikleri, tereke sahiplerinin zenginlikleri, meslek grupları, ele alınıyor. Bu demografik yapısı başlığının altında uymayan bir görüntü bu birinci kısmı, ikinci kısmı, eş sayısı, çocuk sayısı bu itibarla demografi daha ziyade toplum bilimle alakalı. Ailenin demografik yapısı yerine sosyo-ekonomik yapısı olursa sanki daha iyi olur. İlaveten hocamız, Osmanlıdaki aile ile ilgili birikimin çok üzerinde şeriye sicilleri ile karşılaştırmalı olarak başarılı bir şekilde ortaya koymuş çalışmasını. Fakat bu konuda yanımda oturan arkadaşımız Şerif Korkmaz'ın iyi bir doktora çalışması var. Yine bu araştırmanın ele aldığı Çorum'un 19.yy ikinci yarısı ile ilgili içine alacak şekilde çeşitli bakımlardan ele alıyor. Bu aile, nüfus durumunu da bu doktora çalışmasında ele alıyor. Siciller bol bir şekilde kullanılmış, aynı şekilde terekelerde kullanılarak değerlendirme yapılmış. Bir üçüncü ele almak istediğim husus, bugünkü sunduğum bildiride Çorum'da ki gayri Müslim nüfusun durumu ele alınırken şunları söylemiştim. Çorum'da gayr-i Müslimler 1850 li yıllarda Tanzimat'ın akabinde başlangıçta tüccar olarak Çorum'a gelmişlerdir. Bekar olarak geliyorlar ve daha sonra ailelerini de Çorum'a getirerek yerleştiler. Bunları hatıralarına dayanarak yaptığım kişi Çorum'da değirmenleri olan, dört tane evi olan, ticaret yapan, İngiltere'ye Fransa'ya giden, çocuğunu Fransa'da okutan bir ailenin mensubu. O hatıralarda dolaylı olarak bahsettiği diğer gayr-i Müslim ailelerinde sosyo-ekonomik durumunun gayet iyi olduğu görülüyor. Fakat buradaki tereke



kayıtlarında gayr-ı Müslimler, 56 tereke kaydında dört tane gayr-ı Müslim çıkmış bunlardan dördü de en alt gelir seviyesine sahip iki grup ele alınıyor. Dört grup tespit edilmiş. En alt kesimde gayr-ı Müslim topluluklar yer alıyor. Her zaman seçilen dönem bütün tabloyu yansıtmayabilir tabi. Bir diğer meslektaşım adına bana bir soru geldi sorulması için. Onu da sorarak değerlendirmemi sona erdirmek istiyorum. "Şeriyye sicili defterlerinden kaç tanesinin kullanıldığı belirli mi?" denilmiş. Teşekkür ediyorum.

Cevap: Dört tane şeriyye sicilinden tespit edilmiştir.

**- XIX. OTURUM -****YRD. DOÇ. DR. SALİH ŞAHİN  
YRD. DOÇ. DR. MUTLU YILMAZ'IN  
"CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇORUM İLİNDE  
NÜFUS GELİŞİMİ" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ**

Doç. Dr. Cevdet Yılmaz  
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Bildi ile ilgili görüşlerim aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir.

1. Bildiri metni Giriş ve Sonuç bölümleri dahil 6 başlık verilen bilgilerden oluşmakta, metin içinde 8 tablo ve 5 grafik yer almaktadır.

2. Giriş bölümünde fiziki coğrafya koşulları ile bir bölgenin nüfus yapısı arasındaki ilişki üzerinde durulmuş, bu bağlamda Çorum ili tarihsel süreç içinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu bölümde fiziki coğrafya özellikleri ile nüfus üzerinde bu kadar önemle durulmasına rağmen metinde hiç harita olmadığı gibi, bu konuya uygun bir fiziki coğrafya haritasının metne konması ve bunun üzerinde nüfus dağılışının gösterilmesi uygun olurdu.

3. Birinci Bölüm'de Çorum ilinde nüfusun yıllara göre gelişimi ele alınmıştır. Bu bölümde kısma Cumhuriyet öncesinden, ağırlıklı olarak da 1927-2000 arası sayım sonuçlarından yararlanılarak Cumhuriyet Dönemi'nde nüfus gelişiminden bahsedilmiştir. Bu bölümde en son veri olarak 2000 yılı DİE sayım sonuçları kullanılmış, son 7 yıla ait çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilerden faydalanılmamıştır. Örneğin bu kaynaklardan biri olan Çorum İl Sağlık Müdürlüğü'ne ait Evhalkı Hane Tespit Fişleri verilerinden yararlanılmamıştır. TÜİK tarafından bitirilme aşamasına gelen adrese dayalı 2007 sayım sonuçları ise henüz resmen yayınlanmadığı için araştırmacılar haklı olarak bu bilgilerden de istifade edememişlerdir.

4. İkinci Bölüm'de Çorum ilinde kır ve şehir nüfusunun gelişimi üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde de en son 2000 yılı verileri kullanılmıştır. Metnin bütününden anlaşıldığına göre Çorum ilinde kırdan kente göç bütün hızı ile devam etmektedir. Bu nedenledir ki 2000 yılından sonra da bu süreç devam ettiğine göre 2000 yılına ait verilerin büyük ölçüde değiştiğini kabul etmemiz gerekmektedir.

5. Üçüncü Bölüm'de Çorum il nüfusunun yaş ve cinsiyet özellikleri üzerinde durulmuştur. Türkiye'de kırdan kente göç artık bireysel değil, ailelerin göçü şeklinde olduğundan önceleri göç veren illerde görülen kadın

nüfus fazlası günümüzde belirgin bir şekilde izlenememektedir. Bu durum Çorum için de geçerlidir. Bu nedenle Çorum ilinde cinsiyet yapısında bir eşitlik vardır. Nitekim bu durum nüfus piramidine de yansımıştır.

Araştırmacılar metin içinde iki nüfus piramidinin (1955 ve 2000) karşılaştırmasından bahsetmekle birlikte metin içinde sadece 2000 yılına ait piramit verilmiştir. Bu kısım düzeltilmeli, karşılaştırma yapılan diğer piramit de metin içinde yer almalıdır.

6. Dördüncü Bölüm'de nüfusun eğitim durumu ve yıllara göre dağılımı verilmiş, bilgiler tablo ve grafiklerle desteklenmiştir.

7. Beşinci Bölüm'de nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımı ve bunun yıllara göre gelişimi verilmiştir. Bu bölümde il geneli ile bazı ilçe merkezlerine ait bilgiler iç içe geçmiş durumdadır. İl geneli ile ilçe merkezlerine ait bilgiler ayrı ayrı verilmesi metnin anlaşılabilirliğini kolaylaştıracaktır.

8. Altıncı Bölüm'de Çorum ilinde nüfus hareketleri ve bunun nüfus gelişimine etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde DİE Göç istatistiklerinden yararlanılmıştır.

9. Sonuç Bölümü'nde ise genel bir değerlendirme yapılmış, fiziki coğrafya ve (tarihsel geçmiş başta olmak üzere) beşeri coğrafya özellikleri ile tekrar nüfus ilişkisi üzerinde durulmuş bunun Çorum nüfusu üzerinde etkileri vurgulanmıştır. Yine bu bölümde Çorum il nüfusunun ne kadar hareketli olduğu anlaşılmakta, Çorum'un göç verdiği ve mevcut nüfus özelliklerinin Türkiye ortalamalarını altında olduğu önemli vurgulanmaktadır.

Kaynakça kısmında ise bazı gözden kaçan hatalar olmuştur. Örneğin metin içinde verilen TÜİK 2002'ye ait bir veri kaynakçada yoktur.

Metin bir bütün olarak değerlendirildiğinde 1927-2000 arası yıllara ait olarak Çorum il nüfusu hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bazı küçük eksiklikler giderildiğinde yayınlanması uygundur.



## YRD. DOÇ.DR. TAHİR KODAL'IN "CUMHURİYET'İN İLK GENEL NÜFUS SAYIMINA GÖRE ÇORUM'UN NÜFUS YAPISI" BAŞLIKLİ BİLDİRİSİNİN MÜZAKERESİ

Metin Uçar  
Hitit Üniv. İİB Fakültesi

Benedict Anderson (1995), hayali ve siyasi bir cemaat olarak "ulus"u anlatırken, ulusçuluk düşüncesinin 18. yüzyılla birlikte nasıl geliştiğine değinir. Ulusların bu kurgulanışında "nüfus sayımlarına" da özel bir yer ayırır (1998: 183-190). Türkiye'de yapılan 1945 Nüfus sayımının, demografik açıdan ideal "çağdaş ulus" görüntüsü verdiğini belirten Bozkurt Güvenç de Türkiye pratiği açısından konunun ne kadar anlamlı olduğunu bazı istatistiklerle verir (1998: 122) ve 1945'te "ulus inşası"nın ne aşamada olduğunu gösterir. Bu anlamda Genç Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımının çok daha anlamlı olduğu söylenebilir. Özellikle yerel düzeyde, Çorum bağlamı ile de konunun çalışılması, "ulus-inşa" sürecinin pratik anlamını da ortaya çıkaracağından değerli bir çaba olarak görülebilir.

Tebliğ müzakere ederken şu yol izlenecektir: 1-"Şekilsel açıdan betimleme" yapılacak ve 2-"istatistiksel veriler ve yorumlar" değerlendirilecektir.

### 1-Şekilsel Açıdan Betimleme

Tebliğ üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; "Giriş", "A- İlk Genel Nüfus Sayımının Yapılması ve Çorum Nüfusunun Özellikleri" ve "C-Sonuç" olarak sıralanmış.<sup>1</sup> Asıl konu çalışmanın yaklaşık %70'ini kapsayan ve "A-" olarak kodlanan bölümde işlenmiş ayrıca bu bölüm alt başlıklar kullanılarak genişletilmiştir.

Tebliğin, Giriş Bölümü'nde, Çorum'un çok eskilere giden tarihine değinilmiş, ardından da Malazgirt Savaşı öncesinden itibaren başlayan Türkleşmesinden söz edilmiştir. Yanı sıra Büyük Selçuklular ve Çorum'un fethi, Osmanlı Dönemi ve Çorum, Çorum'da çıkan isyanlar ve konu ile ilgili olan Cumhuriyet öncesi nüfus sayımları ile Türk-İslam nüfusunun ve Gayrimüslimlerin ne ile uğraştıkları, burada ele alınan konular arasında yer

1 Bu bölümlemede kullanılan "A-" ve "C-" kodlaması yazara aittir ve muhtemelen sehven bu şekilde yazılmıştır.

almaktadır. Bu bölüm için verilen 2 "açıklamalı dipnot" da dikkat çekmektedir. İlkinde "ıkta" anlatılmakta ikincisinde ise Rumca üzerinde durularak "Rum" teriminin anlamına ve nasıl yanlış anlaşıldığına değinilerek Rum ve Yunan terimlerinin özdeşleştirilmesine karşı çıkılmaktadır.

Tebliğde "A- İlk Genel Nüfus Sayımının Yapılması ve Çorum Nüfusunun Özellikleri" adını taşıyan bölüm toplam 9 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu alt başlıklara geçilmeden önce bölüme giriş mahiyetinde Lozan Barış Antlaşması ile yeni devletin diğer devletler tarafından kabulüne ve Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte nüfusu etkileyen sağlık gibi alanlarda yaşanan gelişmelere kısaca değinilmiş. Bunun yanında 1921 ve 1924'te yapılan düzenlemelerle idari bölünmenin nasıl olduğu, Çorum'un il olması ve 1927 Nüfus sayımından önce "devlet salnameleri"nde Çorum'un nüfusu kısaca ele alınmış. 1927 Nüfus Sayımı sonuçları ile ilgili Türkiye ve Çorum hakkında bazı genel özellikler anlatılmış. Nihayet alt başlıklar kullanılarak konu ortaya konmaya çalışılmış. Bu alt başlıklar şu şekilde sıralanmış: 1- Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu, 2. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus, 3. Medenî Hale Göre Nüfus, 4. Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus, 5. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus, 6. Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus, 7. Ana Dile Göre Nüfus, 8. Sakatlıklara Göre Nüfus ve 9. Dinlere-Mezheplere Göre Nüfus. Ayrıca bu bölümde verilen, Osmanlı "Millet Sistemi" ve İslam hukukunda "zimme" ile Ermenilerin dinsel anlayışını içeren açıklayıcı dipnotlar da dikkat çekmektedir. Özellikle Ermenilerin dinsel anlayışları üzerinde görece daha uzun durulmuş, kiliseler arasındaki farklar tarihsel süreç içinde yaşananlar ile birlikte anlatılmıştır.

Sonuç Bölümü'nde ise daha önce değinilen bazı veriler yeniden ele alınarak konu bitirilmiştir.

## 2-İstatistiksel Veriler ve Yorumlar

Tebliğ asıl olarak 1927 Nüfus Sayımı'ndan elde edilen Çorum ile ilgili verilere dayanmaktadır. Bu veriler, tablo halinde verilmiş ve bunlar yorumlanmaya çalışılmıştır. İstatistikler; sayım sonuçlarından alınarak, eğitimden mesleğe, yaş grubundan cinsiyete, doğum yerlerine, dinsel aidiyetlerden ana dile, engellilik durumundan medeni duruma kadar düzenli ve sistematik bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu sayıların doğru olduğu varsayılmış ve bu konuda, teknik yetersizlikler, imkansızlıklar vb. herhangi bir tartışmaya girilmemiştir.

Tebliğde bu istatistiklere dayanılarak yapılan yorumlar ve bazı istatistiklerin yanlış verilmesi (hesaplama hatası, bilgi yanlışlığı veya sehven



olabilen yanlışlıklar) metni anlamayı zorlaştırmaktadır. Örneğin, Çorum'da kilometre kareye düşen nüfus miktarının 11.240 olması bilgi yanlışından ve hesaplama hatasından kaynaklı gibi iken Çorum'un ülke nüfusunun yaklaşık %18'ini barındırdığının söylenmesi sehven gibi görünmektedir. Metni zorlaştırdığını söylediğimiz yorumlar, özellikle, yanlış aktarılan istatistiksel verilere dayanmakta ve aşırı yorum olarak değerlendirilebilir bir nitelik taşımaktadır. Yanı sıra bazı kavramlara yanlış anlamlar da yüklenerek benzer bir sonuca neden olunmaktadır. Üstelik bu yanlış aktarımlar ve yanlış kavram kullanımı çok sayıda olunca konu iyice anlaşılmaz olmaktadır ve verilerin yanlış aktarımı, yorum olarak kullanıldığında, rakamsal göstergelerin anlamlarını vurgulamak için yapılan saptamalar da buna göre şekillenmektedir. Dolayısıyla tebliğ metnine asıl eleştirilerimiz bu doğrultuda olacaktır.

Bu yanlış aktarımları ve kavram kullanımlarını, bunlar üzerine bina edilen yorumların bazılarını da aktararak, söylemek istediklerimizi delillendirebiliriz.

Çorum'un nüfus yoğunluğu 22.0 olarak verilmiş ancak kilometre kareye düşen insan sayısı 11.240 olarak alınmış. Aslında burada nüfus yoğunluğu kavramına yüklenen anlamın sorunlu olduğu görülür. Nüfus yoğunluğu bilindiği gibi km<sup>2</sup>'ye düşen insan sayısını ifade eder (bkz. DİE, 2002: 17). İlgili tabloda ilçelere ait bu veri hep yanlış aktarılmış (ve/veya başka bir şey kastedilmiş ama yanlış belirtilmiş) ve yoğunluk ile km<sup>2</sup>'ye düşen insan sayısı farklı imiş gibi verilmiş. Sonuç bölümünde ise nüfus yoğunluğuna başka bir anlam yüklenerek "ilçelerin il nüfusuna oranı" tarzında verilmiş ki bu da verilen % (yüzde) oranlarını anlamsız kılmıştır.

Dul ve boşanmış olanların sayısı tabloda 20.525 kişi olarak verilmiş ama tablo yorumlanırken bu sayı 30.969 olarak alınmış ve bu sayının çok yüksek olduğu sonucuna gidilmiş. Bunun sebebi olarak da, uzun süren savaşlar (Trablusgarp, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele), kayıplar ve çeşitli ölümler gösterilmiştir. Ancak başka yerlerle ya da başka dönemlerde yapılan sayımlarla karşılaştırılmamış dolayısıyla bu sayı eğer tabloda olduğu gibi alınsaydı aynı yorum yeniden yapılabilir miydi bu pek belli değildir.

Anadili Türkçe olmayanlar verilen tablodan hesaplama yapıldığında %7,71'e tekabül etmektedir. Ancak yorum kısmında "ana dili Türkçe olanların %99 olduğu" söylenmekte ve bunun homojenlikle bağlantısı kurulmaktadır. Dolayısıyla ilgili tablo ve yorumu arasında bir tutarsızlık söz konusudur.

Bunun gibi yorum için kullanılan birçok rakam, tablolarla aktarılan verilerle çalışmakta ama yoruma güç katmak için yine de kullanılmaktadır. İstatistiklerin hatalı kullanılmasına bir başka örnek de "Türkçeden sonra en



çok konuşulan anadil bir yerde Çerkezce başka bir yerde de verilen tabloya uygun bir biçimde Kürtçe olarak verilmesidir.

Başka bir hatalı kavram da “yabancı uyruk” kavramıdır. Doğum yerlerine göre yapılan değerlendirmede, Çorum'da yaşayıp yurtdışında doğmuş olanlar arasında en yoğun nüfusun Kafkasya'dan gelen Türk-İslam nüfusu olduğu vurgulanmakta, sonrasında da yurtdışında doğan kişilere “yabancı uyruklu” denmektedir. Oysaki bir kişinin “yabancı uyruklu” olması o kişinin nerede doğduğu ile değil hangi devlet ile uyrukluk ilişkisi içinde olduğu ile tanımlanır.

Bunun dışında istatistiklerin yorumlanışında dikkati çeken bir başka husus da, üzerine bir kaç kez vurgu yapılan bunun sonucunda da “kadın emeği”nin görmezden gelinmesi sonucunu doğuran verilerdir. 1927 nüfus sayımına göre meslek grupları sıralanırken “evde” harcanan emekle ilgili bir seçenek bulunmadığından, “mesleksiz” olarak görülenlerin oranı %75'e tekabül etmektedir. Bu veriler yorumlanırken, kadın emeği göz ardı edildiğinden, “nüfusun %75'inin tüketici olduğu” söylenebilmiştir. Aynı verilere yani %75'e dayanarak başka iki yerde de, “Nüfusun neredeyse tam yarısı yani 173.648 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir. Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumda olmuştur.” Denilmiş ve bu sonucun, Çorum'un kalkınmışlığına olumsuz etkisi değerlendirilebilmiştir.

İstatistiklerin yorumlanması ile Kürt ve Türklerin ilişkisi arasında da bağ kurulmakta bu noktada bazı iddialardan söz edilmekte ancak iddialara ilişkin referanslar verilmediği için bu konu takip edilememektedir. Aynı şekilde tebliğci bu konudaki kendi görüşlerine yer vermekte ancak bu verileri de neye dayandığını belirtmediğinden konuyu takip etmek mümkün olamamaktadır. Bunun dışında Kürtlerin Çorum'a ne zaman geldikleri konusu ile ilgili yapılan yorumlar konusunda da referansların olmaması yapılan yorumları zayıf kılmaktadır. Oysa sözlü tarih çalışmaları ile ortaya konan birçok çalışma ile (örneğin bkz. Türkoğlu, 2007) ya da yapılacak birkaç görüşme ile bu konuda çok daha sağlıklı veriler sunulabilirdi.

Yazar çok sık “türdeşlikten” bahsetmektedir. Hatta sakatlığın az olmasını da “homojen yapı olarak adlandırmaktadır”. Aynı cümleyi yeniden kurduğu sonuç bölümünde de homojenin yerine türdeş kelimesini koymaktadır.

Bunun yanında dil türdeşliği ve inanç türdeşliğinin de altı çizilmektedir. İnanç konusunda yapılan yorumları özellikle değerlendirmek gerekir. Gayrimüslimlerin olmaması ile “inanç türdeşliği” arasında kurulan bağ, özellikle Çorum'da din anlayışları dendiğinde akla gelen ilk farklılık olan

Alevilik ve Sünnilik açısından revize edilebilir. Zira gayrimüslimlerin olmaması türdeşlik olarak görülmekle birlikte, Ermenilerin çok az olan sayılarının ve aralarındaki farklılıkların önemsenmesi ve anlatılması, en azından "Müslümanlar" için de böyle bir farklılığın olup olmadığını belirtmeyi bilimsel etik açısından zorunlu kılar diye düşünüyorum.

#### KAYNAKÇA

Anderson, Benedict, (1995), Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.

DİE, (2002), 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal Ve Ekonomik Nitelikleri-19 Çorum, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

Güvenç, Bozkurt, (1998), "Cumhuriyet ve Kimlik: Konu, Sorun, Kapsam ve Bağlam", 75'inci Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru, Der. Artun Ünsal, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 117-126.

Türkoğlu, Zeynel, (2007), Besni'den Çorum'a Çakallı Aşireti Şemsi Uşağı Oymağı, Çorum: Lider Matbaacılık.





**- XXI. OTURUM -****DOÇ. DR. MEHMET BEŞİRLİ'NİN  
"OSMANLI'DA HİBE UYGULAMASINA BİR ÖRNEK:  
ÇORUM KADISI TAYYİB EFENDİ ÖRNEĞİ, 1625"  
BAŞLIKLİ TEBLİĞİNİN MÜZAKERESİ**

Prof. Dr. Ferhat KOCA  
Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi

Sayın Başkan, değerli katılımcılar,  
Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Öncelikle sayın Doç. Dr. Mehmet Beşirli'yi, "Osmanlı'da Hibe Uygulamasına Bir Örnek:- Çorum Kadısı Tayyib Efendi Örneği, 1625" adlı emek mahsulü tebliğinden dolayı tebrik etmek istiyorum.

Sayın Beşirli bu tebliğinin giriş kısmında İslam hukukundaki hibe kavramı üzerinde durmuş, daha sonra da İslam hukukunda hibenin şekli, nitelikleri ve çeşitleri hakkında genel bilgiler vererek, her bir başlıktan sonra, Çorum Kadısı Tayyib Efendi'nin hibeyle ilgili belgesinin, verilen bu bilgilere uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Bu değerlendirmelerden sonra da Tayyib Efendi'nin oğluna, kızlarına ve eşine yaptığı hibelerin çeşit ve miktarlarının listesini vererek bir sonuca ulaşmış, tebliğin ekler bölümüne ise Kadı Tayyib Efendi'nin hibesiyle ilgili belgelerin fotokopi nüshalarını koymuştur.

Sayın Beşirli'nin vardığı sonuçlara göre, Tayyib Efendi'nin hibesi şekil açısından daha çok Hanefilerden İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafii'nin görüşlerine uygunluk arz etmektedir. İslam hukukunda genel olarak hibenin senetle yapılmasına dair bir anlayış bulunmamasına rağmen, burada uygulamanın senetle yapıldığı görülmektedir. İslam hukukunda vekaletle hibe yapılabilir. Tayyib Efendi'nin hibesinde de çocukları ve eşine vekaleten Abbas Bey tarafından mallar teslim alınmıştır. Hanefilere göre, hibe eden ve edilenin sağ olması gereklidir. Tayyib Efendi ve hibe ettiği kişiler de sağ olduğuna göre, buradaki uygulamada da İslam hukuku ilkelerine uygunluk bulunmaktadır. Kadı Tayyib Efendi'nin oğlu, kızları ve eşi arasında yaptığı hibe taksiminde, Hanefi İmamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin görüşleri doğrultusunda, hibede tam bir eşitliğin değil de tarafların mirastaki hisselerinin esas alındığı gözlenmektedir. Bütün bu verilerden, Kadı Tayyib Efendi'nin söz konusu hibe uygulamasında, içerik ve

şekil bakımından Hanefî doktrininin bütün şartlarına titizlikle riayet ettiği anlaşılmaktadır (Tebliğ metni, s. 7).

Tebliğ ile ilgili olarak şu hususlar dile getirilebilir:

1. Tebliğ sahibi, hibe konusunun hukukî yönünün açıklanması sırasında temel olarak Abdülkadir Şener'in İslâm Hukukunda Hibe (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, No: 162, Ankara 198) kitabı ile Ali Bardakoğlu'nun, "Hibe", (TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1998, XVII, 421-426) adlı maddesinden yararlanmıştır. Bu yararlanma, adı geçen eserlerden cümlelerin hemen hemen aynen aktarılması şeklinde olmuştur. Dolayısıyla, söz konusu nakiller tırnak içerisinde verilmiş olsa idi, daha iyi olurdu diye düşünmekteyiz.

2. Tebliğde, hibenin şartsız ve ıvazsız olması gerektiği konusu incelenirken, bağışlanan tarafa herhangi bir mükellefiyet yükleyen şart koşulmasının İslam hukukçularının çoğunluğu tarafından caiz görüldüğü belirtilmiştir. Bu tespit doğrudur. Ancak burada hibe karşılığında herhangi bir nesnenin alınması veya şart koşulmasının temel nedeni, söz konusu hibe uygulamasını tahkim etme isteğidir. Çünkü İslam hukukçularının çoğunluğuna göre, ıvazlı olarak yapılmış bir hibeden rücu caiz değildir. Örnek olayda, Kadı Tayyib Efendi, hibede bulunduğu oğlu, kızları ve eşine, birer Kelam-ı Kadîm (Kuran-ı Kerim) karşılığında hibede bulunmuş, böylece hem hibe akdini geri dönüşü imkansız kılacak şekilde tahkim edip kuvvetlendirmiş hem de ona dinî/manevî bir renk vermeye çalışmıştır.

3. Tebliğde ele alınan hibe belgelerinde, 1625 tarihi itibarıyla Çorum şehri hakkında önemli birçok bilgi bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını şöyle sayabiliriz:

Çorum Kalesi: Belgelerde Çorum Kalesi'nin Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

Çorum'daki mahalleler: Çakır Mahallesi ve Debbağhane semtinden bahsedilmektedir.

Köyler: Hibe belgelerinde Çorum'a bağlı Kılıçviran (muhtemelen bugünkü Kılıçören), Çayhamamı, Yenice, Paşa, Bayat, Bey Veli, Kavsud Köylerinin adları geçmektedir.

Kazalar: Belgede Karahisarlı Demürlü (Demirli) kazasının adı geçmektedir.

Ev mimarisi: Belgede evlerle ilgili olarak tahtânî ve fevkânî odalar, sofa, havlu, kameriye, güvercinlik ve arpalık bölümlerinden bahsedilmektedir.

Ölçü ve para birimleri: Bu belgeden 1625 tarihlerinde Çorumda ölçü birimi olarak müd ve kilenin kullanıldığı; para birimi olarak da Osmanlı para birimi

akçenin ve ayrıca İstanbul ve Macar altınının (Altun-ı İstanbul, altun-ı Macar) tedavülde olduğu görülmektedir.

Hayvanlar ve hayvancılık: 1625 tarihlerinde Çorum'da küçükbaş hayvanların, at-dor kısırak, katır ve camışın bulunduğu, hatta bir kişinin dört yüz adetlik koyun ve keçi sürüsüne sahip olduğu, bundan da hayvancılığın yaygın olduğu sonucuna varılabilir.

Köle ve cariye istihdamı: 1625 tarihli bu hibe belgelerinde, Çorum kazası kadısının Piyale, Rıdvan ve Yusuf adlı köleleri; Gürcü asıllı Melik Sîmâ, Mihrimâh ve Üftâde adlı cariyeleri olduğu belirtilmektedir. Bundan Çorum'da evlerde köle ve cariyelerin istihdam edildiklerini, özellikle Kafkas kökenli cariyelerin Çorum'da bulunduklarını anlamaktayız.

Bütün bu bilgiler Çorum şehrinin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi açısından önemli verilerdir. Bu bilgilerin günışığına çıkmasına yardımcı oldukları için sayın Doç. Dr. Mehmet Beşirli'ye tekrar teşekkür eder, saygılar sunarım.





## EKLER





## ÇORUM'DA BAKIRCILIK SANATININ GİZLİ KALMIŞ TARİHİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT\*

Hasan Tuluk\*\*

Anadolu'da maden sanatının Mısır, Mezopotamya ve İran'la birlikte, M.Ö. 7000'li yıllardan itibaren bir gelişim süreci içine girdiğini biliyoruz.<sup>1</sup> Özellikle arkeolojik buluntular ve etnografik araştırmalar Anadolu ve Türk maden sanatı hakkında bildiklerimizi kronolojik bir tarihlendirmenin çok daha ötesine taşımaktadır; Madeni işleme, biçim verme ve bezeme tekniklerinin zenginliği **madeni malzemelerin kullanım niteliği** konusunda yeterince ipucu barındırmaktadır.

Türk sanatı tarihi bakımından ise madenlerin kullanım nitelikleri hakkında bugünkü bildiklerimiz, mutlak merkezin başkent ve dolayısıyla Osmanlı sarayı olduğu ve her tür sanatsal etkinliğin saray için üretildiği zengin bir koleksiyondan elde edilmiş bilgilerle sınırlıdır. Bu, günümüzde kaleme alınmış "Türk Maden Sanatı Tarihi"nin çoğunlukla Osmanlı Sarayı için üretilmiş bir maden sanatının tarihi olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Saray için üretilmiş kap-kacak ve süs eşyası üzerinden yazılmış ve daha çok genellemeler üzerine kurgulanmış bu maden sanatı tarihinde, taşranın ya da başkent dışı yerleşim odaklarının ürettiği yerel maden sanatı ürünleri ya bu değerlendirme içinde yer alamamışlar ya da çok az sayıda birkaç sıra dışı ürünle sınırlı kalmışlardır.<sup>2</sup> Hâlbuki Anadolu'da yerel teknik, form ve bezeme

\* Bu çalışmayı, Çorum Bakırcılık Tarihi'ne üretken, yenilikçi ve girişimci kimliğiyle son derece önemli katkılar sağlayan ve damadı olmaktan gurur duyduğum Rahmetli İsmail Özbakır'ın aziz hatırasına adıyorum.

\*\* Teknik öğretmen, metal sanatçısı, araştırmacı. Bu metnin yazarı Hasan Tuluk bakırcılık sanatı ile 1950 yılında tanışmıştır: "O yıllarda babam da bakırcıydı. Ara sıra beni de dükkâna götürürdü. Kaç yaşındaydım bilmiyorum? Bir defasında uykum gelmiş, küpeli kazan içerisinde uykuya dalmışım. Babam kısa bir süre sonra iş değişikliği yaptı. Ama yaz tatillerinde benim yerim yine bakırcılar arastasıydı. Bakırcı çıraklığım lise öğrenimime kadar devam etti. O nedenle Çorum'da yapılan 1950 yılı ve sonrası bakırcılık sanatının hep içinde oldum."

1 Erginsoy Ü., "Maden sanatı" maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, 1138-1147, İstanbul, 1997, s. 1140.

2 Diğer taraftan bölgeye yoğunlaşamayan ya da yoğunlaşsa da yüzeysel araştırmalar üzerine kurgulanmış çalışmalar, kimi zaman yanlış bilgiler barındıran ifadelerin

bakımından, demir, bakır ve pirinç gibi madenlerle üretilmiş son derece zengin bir maden sanat etkinliğinin varlığı, bölgesel müzelerin arşivlerinden ve özel koleksiyonlardan izlenebilmektedir.

Öte yandan, böylesi bir sanatsal etkinliğin üretildiği ortam ya da bir başka deyişle sanatsal etkinlik alanının sosyal yönü hakkında bildiklerimiz, bölgeye odaklanmayan Ahilik teşkilatı üzerine derlenmiş genel bilgilerden ibarettir. Üretim teknikleri, mekânlar, kişiler, iş ahlakı, törenler, gelenekler yörelere göre değişen ve bu sanatsal etkinliğin asıl özgün yanını ortaya koyan, ancak mutlaka Ahilik geleneği üzerinden açıklanabilecek son derece özgün ve güçlü bir sosyal ilişkiler yumağını da içermektedir.

Bu çalışma, Çorum'da bakırcılık sanatının biçimsel yönü dışında, kişilere ve ilişkilere, bir başka deyişle sosyal boyutuna odaklanmış ve henüz kaleme alınmamış, gizli kalmış yakın tarihini ortaya koymayı amaç edinmiştir. Bu amaçla benimsenen yöntem en genel ifadesiyle bir sözlü tarih çalışmasıdır. Günümüzde geriye yalnız birkaç üyesi kalmış, 70-80'li yaşlardaki bakırcı ustalarının anlattıkları, 1950'li yıllarda Çorum'daki bakırcı esnafı, geleneği, iş ahlakı ve ortam konusunda son derece ilginç ve özgün bilgiler içermektedir.

Emekli bakırcı ustası Elvan Sağlık, 1930'lu yıllara kadar inen bakırcılık yılları hakkında şu bilgileri veriyor:

“Babamı küçük yaşta kaybettim. Bir gün komşumuz elimden tutup beni bakırcılar arastasına götürdü. Üzerimde annemin komşu tezgâhında dokuduğu gömlek, ayağımda pantolon ve altı kabaralı ayakkabılarım. Dokuz yaşımda Hasan Bekir Usta'nın çırağı oldum. 5 kuruş ekmek parası, haftada da 5 ya da 10 kuruş haftalık alırdım. O da yapılan işin kârına göre değişirdi. Dükkân temizliği, eve gidecek ya da evden getirilecek eşyalardan, bakır yıkama ve dükkân açma işinden ben sorumluydum.

1930'lu yıllarda bakırı İstanbul'dan alıyorduk. Bakır, 1x2 m. ölçülerinde üst üste konulup, çelik çemberle paketlenmiş olarak gelirdi. I. Dünya Savaşı'nın

---

ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Oktay Belli ve İ. Gündoğ Kayaoğlu'nun kaleme aldığı “Anadolu Türk Bakırcılık Sanatı'nın Gelişimi” isimli çalışmada Çorum Atölyeleri başlığı altında verilen 171 nolu fotoğrafta yer alan ibriğin “dövme kapasının sivrililiğinden dolayı 'şeytan ibriği' olarak da” adlandırıldığı bilgisi, ne bu metnin yazarının 50 yılı aşkın içinde yer aldığı Bakırcılık Sanatı' boyunca karşılaştığı ne de yapılan detaylı araştırmalara karşın doğrulanabilmiş bir bilgi değildir. Bunun için bak. Belli O., Kayaoğlu İ. G., Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, İstanbul, 1993, s. 203.



başlamasıyla birlikte Almanya bakır ihracını durdurdu. İhtiyacı karşılamak için Kahramanmaraş'tan külçe bakır getirilirdi. Ancak o da yeterli olmadı. Bu kez İsmail Özbakır (Kolsuzun İsmail) hurda bakırları pota içinde erittikten sonra, çoraktan yaptığı kalıplara dökerek külçe bakır elde etti. İsmail usta çok çalışkan ve yeniliği seven bir insandı. Meşin körüğün yerine, tek el ile döndürülerek hava veren metal körüğü ilk kez o kullandı. Külçe dökümünden sonra el ile çalışan bakır haddeyi de Çorum'a o getirdi. Düğünlerde pilav ikram edilen kayık tabağı o yaptı. Banyo kazanı ve toprak güvecin bakırdan imalatını o gerçekleştirdi. 1965 yılında da Çorum'a krom-nikel kaplamayı kurdu.”<sup>3</sup> (Resim 1)

Elvan usta, İsmail Özbakır'ın dışında Hacı Kızının Cemal, Helimoğlu'nun İbrahim, Hikmet Satır, Hıdır Tuluk, Mehmet Elbir ve Gazi Özbakır gibi ustaların da o dönemde işinin ehli ve hatırı sayılır ustalar olduklarından bahsetmektedir.<sup>4</sup>



Resim 1. Çorum bakırcılık tarihinde yenilikçi kimliğiyle hafızalara yer etmiş merhum İsmail Özbakır (Kolsuzun İsmail) 1980'li yıllarda çalışırken

3 Bu görüşme uzunca bir süredir üzerinde çalıştığım “Çorum Bakırcılık Tarihi” kapsamında, 6 Şubat 2001 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Değerli bilgilerini paylaşan merhum Sayın Elvan Sağlık'a Allah'tan rahmet diliyorum.

4 Elvan Sağlık'la yapılan görüşmeden.



Elvan Sağlık'ın şu sözleri, bu yıllarda bakırın biçimlendirilmeye hazır hale getirilmesinde uygulanan yöntem konusunda ilginç bilgiler içermektedir: "Külçe bakırın dövülmesi çok eziyetliydi. Arastanın ortasında büyük bir ocak kurulur, dört ya da sekiz kişilik ekipler tarafından günlerce dövülerek levha haline getirilirdi. Ayrıca, dövme işi ne kadar dikkatli yapılırsa da kalınlık farkı olurdu. Bu da bazı kap-kacak yapımında sorun yaratırdı."<sup>5</sup>

Hüseyin Ekmekçi'nin verdiği bilgiler haddehanelerde işlenmiş ancak belirli bir form vermek için yeterli incelikte olmayan bakırın inceltilmesi konusunda aynı yöntemin kullanıldığını göstermektedir. Ekmekçi, "Kayseri'den 30 cm. çapında ve 1 mm. kalınlığında bakır getirdiklerini, demircilere dövdürerek 75 cm. çapa kadar genişletildiğini, sonra da kullandıklarını" söylemektedir.<sup>6</sup>

Aktüre, 19. yy.da bakırcılığın Çorum kentinin geleneksel üretim kollarından birisi olmasına karşın bu yıllarda kentte haddehane bulunduğunu gösteren herhangi bir bilgi bulunmadığını, Çorum bakırcıları için gerekli saf bakırın en yakın bakırcılık merkezi olan ve birkaç haddehaneye sahip Tokat'tan getirilmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır.<sup>7</sup> Bu durumun 20. yy.ın ikinci yarısına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.

Çorum'da ilk bakır haddehanesi 1950 yılında Mehmet ve Hüseyin Kaynak kardeşler tarafından kurulmuştur.<sup>8</sup> Kentte ikinci haddehane Mehmet Ayman tarafından kurulmuş, haddenin küçük olması işletmenin ancak 1960 yılına kadar hizmet vermesini sağlamıştır. "Emek Bakır" adı altında Hüseyin ve Bahri Ekmekçi kardeşlerin kurduğu işletme Çorum'daki üçüncü haddehanedir. Bunları Karamanlar ve Hançerliler'in işletmeleri izlemiştir.

Başta mutfak eşyaları olmak üzere pek çok alanda yaygın kullanımı olan bakır talebini karşılamak için çevre kasaba ve köylerden hurda bakır toplanır, eritilip potalara döküldükten sonra haddeye verilir, yeniden levha bakıra dönüştürülürdü. İlkel denebilecek bir teknolojiyle ve mazotlu motorlarla

<sup>5</sup> Elvan Sağlık'la yapılan görüşmeden.

<sup>6</sup> Hüseyin Ekmekçi ile yapılan 26 Nisan 2004 tarihli görüşmeden. Sayın Hüseyin Ekmekçi'ye değerli bilgilerini paylaştığı için teşekkür ediyorum.

<sup>7</sup> Aktüre S., "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", *Çorum Tarihi*, 123-165, Ankara, 1981, s. 131.

<sup>8</sup> O yıllarda dükkân komşumuz olduğunu hatırladığım haddehanenin bir kapısı da demirciler sokağına açılırdı. Sıcak su ile elimizi yıkamamız gerektiğinde demirciler tarafına geçer, sıcak metalin soğutulmasından sonra dışarı atılan suyu kullanırdık.

gerçekleştirilen bu işlemde, çekilen levhada kalınlık farkı olsa da Çorum'un kendi ihtiyacını karşılayabilecek yetkinlikteydi. Ancak bu dönemde bakır kıtlığı nedeniyle kasaba ve köylerden toplanan eski kap kacakların eritilerek yeniden kullanılması, sanat tarihi bakımından bugünden bakıldığında Çorum bakırcılık sanatının çok daha gerilere giden zarif örneklerinin yok olmasına neden olmuştur.

Her şeye rağmen 1950'li yıllarda hem çok kazançlı, hem de çok itibarlı olan Çorum'da bakırcılık sanatı, belirgin biçimde bir Ahilik geleneği üzerine kuruluydu.<sup>9</sup> Çırakların işe alınmasında doğruluk ve ahlak öncelikli olup, referans istenirdi. Çırak için usta bir velinimet, ustası için çırak da manevi bir evlattı. Onun sözleri baba gibi geçerliydi. Aile fertleri tarafından da öyle bilinirdi.

Kurban ve Ramazan Bayramı arifesinde ustalar kalfa ve çıraklarını hamama götürür, varsa ihtiyaçlarını karşılar ve bayram yemeğine davet ederlerdi. Bayram namazından sonra birlikte yemek yenilir, ustanın ve eşinin eli öpülürdü. Ustanın hanımı da kalfa ve çırak için değerli ve saygındı. Usta, çırakların harçlığını verdikten sonra evden ayrılırlardı.

Çırağın en başta gelen görevleri; dükkân temizliği, ihtiyaçların temini ve imalatı tamamlanmış bakır malzemelerin yüzeyinin yıkanarak parlatılmasıydı. Yapılan işler teslim edilirken çırak mal sahibinden şaardenlik denen bahşış isterdi. Bahşış miktarı işin büyüklüğüne ve mal sahibinin cömertliğine göre değişirdi.

Çırağın sanatı öğrenme sürecinde ilk yapacağı işler çorba ve yağ tavası gibi küçük objelerdi. İşinde başarılı çıraklar ahlaken de olumlu görülürse ustası tarafından kalfalığa aday gösterilirdi. Bakırcı esnafından oluşturulmuş bir komisyon, aday ya da adayların yapacağı işleri ve teslim zamanını belirlerdi. Ramazan ya da Kurban Bayramı öncesinde, birkaç gün önceden verilen işler yapılp arife gününe hazır edilirdi. Kalfalık sınavında çoğunlukla küpeli kazan, bağ leğeni, çamaşır kazanı, banma, kuzu kazanı, soba kazanı gibi işler yaptırılırdı. Sınava girecek olan adaylar bir gün öncesinden ustaları ile birlikte hamama giderler, ertesi gün yeni kıyafetlerini giyerek arastada hazır

9 Ahilik, Anadolu'da Selçuklular devrinde ortaya çıkan, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında etkili olan; insanlar arasında sosyal, ekonomik ve kültürel düzeni sağlamak amacıyla kurulan bir kurum olarak da ifade edilebilir. Bunun için bak. Turan K., *Ahilikten Günümüze Mesleki ve Teknik Eğitimin Tarihi Gelişimi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları: 29, İstanbul, s. 26.



bulunurlardı. Arastanın ortasında, uygun bir alanda ustaların ve misafirlerin oturması için hasır iskemleler hazırlanırdı.<sup>10</sup> Merasim sonunda ikram edilecek şeker, lokum ve kolonya da hazır bulundurulurdu.

Kalfalık merasimi usta ve kalfa adaylarının ikindi namazından çıkmasından sonra başlardı. Cemiyet başkanı ya da yardımcısı<sup>11</sup> ile komisyon üyesi ustalar yapılan işleri kontrol eder, başarısız gördükleri adaya bir sonraki Bayram'a hazırlanmalarını söylerlerdi. İşini beğendikleri adayları da tebrik eder, "darısı ustalığınıza" derlerdi.<sup>12</sup> Cami hocası Kur-an'dan ayetler okur ve dua edilirdi. Ustaların ve hoca efendinin elleri öpülür, şeker, lokum ve kolonya ikram edilerek tören sona ererdi. Bütün bu yapılan etkinliğe "Kalfa duası" denirdi. Merasimden sonra yeni kalfa dükkânına gider, diğer kalfa adayları da onu kutlardı. Kalfa da "Allah size de nasip etsin" diyerek karşılık verirdi.

Kalfalar arasında zaman zaman, özellikle kazan ve leğen perdahlama işinde yarış yapılırdı. Bakır eşyanın, hem yüzeyinin güzel görünmesi hem de metalin sertleşip direnç kazanması için çekiçle dövüldüğü bu işlemde, yüzeyde çekicinin bıraktığı dairevi izlerin homojenliği yarışın galibini belirlerdi.

1950'li yıllarda Çorum'da bakırcılık altın çağını yaşıyordu. Kazançlı ve itibarlı bir meslek olması nedeniyle, bakırcı damat adayları kız babaları tarafından daha çok tercih edilirdi. Bu dönemde bakırcılığın revaçta bir meslek olması "Analar çocuklarını bakırcı olması için doğuruyor" sözünün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Elvan Sağlık, Çorum'da ilk bakırcı dükkânlarından birkaç tanesinin saat kulesi ile çöplük arasındaki ayakkabıcılar arastasında, Gazi Özbakır, Osman Tuncer ve Rüstem Ekmekçi'ye ait olduğunu ve burada sadece satış yapıldığı bilgisini vermektedir. Çorum'daki büyük çarşı yangınından sonra, 1937 yılında bunlar da Sancaktar Camii karşısına taşınmışlardır.<sup>13</sup>

Bakırcılık gürültülü bir meslek olduğu için arasta dışında, sokak aralarında -kalaycılar dışında- bakırcı dükkânı açılmasına izin verilmezdi. 1950'li yıllarda Sancaktar Camii karşısında, Nurettin Bey Caddesi'ndeki bakırcı ve kalaycı

10 Bakırcıların çalışırken kullandıkları, ayakları tornada çekilmiş 35 cm. yükseklikte ve üzeri hasır örgülü İskilip imalatı sandalyeler.

11 Çorum Bakırcılar Cemiyeti

12 "Darısı ustalığınıza" ifadesi, Çorum ağzında kalfalığa yükselmiş kişinin ustalık sınavında da aynı başarıyı göstermesi dileğini ifade eder.

13 Elvan Sağlık'la yapılan görüşmeden.



dükkânları 20–25 m<sup>2</sup> büyüklüğünde, çoğu tahta kepenkli ve tek kapılıydı. Menteşeli iki kapak yukarı katlanır, bir kapak da yere sarkardı. Alt kapak çoğu zaman alttan desteklenerek, üzerinde bakır ya da kalaylanmış objeler teşhir etmek için de kullanılırdı. Kepenkler yukarıda birleştirildikten sonra, demir çubuk ve asma kilitle kilitlenirdi.



Resim 2. 1955–56 yılı, Bakırcılar Cemiyeti yönetim kurulu üyeleri  
(Soldan sağa, ayakta: Lütfi Kadioğlu, Fazlı Tuluk, Bahattin Keleş,  
İsmail Özbakır; oturanlar: Recep Ergani, Hüseyin Kaynak)

Bakırcı esnafının, 1950 yılında Bakırcılar Cemiyeti adı altında örgütlendiği görülmektedir. Üye defterinden, Cemiyet'in ilk üyelerinin sırasıyla; Recep Ergani, Hüseyin Kaynak, İsmail Özbakır, Fazlı Tuluk, Bahattin Keleş ve Lütfi Kadioğlu olduğu anlaşılmaktadır (Resim 2). Emekli bakırcı ustalarından Sait Karyağdı'nın anlattıkları, cemiyetin işlevi ve üyelerine sağladığı imkânlar konusunda bilgiler içermektedir. Buna göre Cemiyet, kalfalık sınavı için komisyon belirleme ve bu komisyonda jüri ve noter işlevi görmesinin yanında, 1950'li yıllarda üyelerine kalfalığın tescili olarak tek sayfa ve fotoğrafı bir kimlik kartı da vermektedir. Karyağdı'nın, bu kimlik kartlarının Esnaf Kefalet

Kooperatifi'nden kredi almak için bir belge niteliğinde olduğunu söylemesi,<sup>14</sup> Cemiyet'in meşruiyeti ve işlevi konusunda yeterince fikir vermektedir. Üye defterine en son kaydın 1990 yılında yapılmış olması ise Çorum'da bakırcılık sanatı ve esnafının günümüzdeki durumunu ortaya koyması bakımından dikkate değerdir.<sup>15</sup>

---

14 74 yaşındaki emekli bakırcı ustası Sait Karyağdı ile yapılan 6 Aralık 2007 tarihli görüşmeden. Sayın Sait Karyağdı'ya değerli bilgilerini paylaştığı için teşekkür ediyorum.

15 Bu tarihe kadar üye sayısı 394'tür. Diğer taraftan, bakırcı esnafının günümüzdeki birkaç temsilcisinden birisi olan Mustafa Kırış ile 17 Şubat 2001 tarihinde geçen bir diyalog bu durumu çok daha net bir biçimde ortaya koymaktadır: Günlerden Cumartesi. Hava soğuk. Kıbrıs Caddesi bakırcılar sokağında Sadık Sevici isimli usta ile görüştüğümde, dönerken birkaç dükkân ilerdeki bir usta dikkatimi çekti. Ustaya yaklaştım. 50-55 yaşlarında, üzerinde bir gömlek, bir de kazak olan ve asfalt üzerinde teli çember haline getirmeye çalışan ustaya "kolay gelsin" dedim. Kafasını kaldırıp "sağol" diye yanıtladı. Bakışları durgun, omuzları düşmüş bir şekilde elindeki çemberi yere koyduktan sonra, "bırakacağım hocam" dedi. Hava soğuk ve kararmak üzere olduğu için söylediğini düşündüm. "Hava soğuk, akşam oluyor, yarın devam edersin" dedim. Ustanın yüzündeki umutsuzluk daha da belirginleşti. "Hocam soğuk için değil, iş yok! İş olsa gece yarılara kadar çalışırım. Belimi büken o" dedi. Duyduklarım karşısında donup kalmıştım. Onu zaten yarı çıplak, asfaltın üzerinde çalışırken gördüğümde, üzerimdeki kabanıma rağmen ürpermıştim. Ustanın çaresizlik ifadesi, bir zamanlar çocuğunu cıracı vermek için hatırlı insanların aracı konduğu, kazançlı ve itibarlı bakırcılık sanatının ne yazık ki sonuydu.

**SEMPOZYUM PROGRAMI**

**23 KASIM 2007 CUMA**  
**Açılış ve Protokol Konuşmaları**  
**YER: YENİ SALON**

**AÇILIŞ PROGRAMI****YER: YENİ SALON****23 KASIM CUMA, SAAT: 9.00-11.30****PROTOKOL KONUŞMALARI**

Prof. Dr. Ferhat KOCA, İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili  
Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN, Hitit Üniversitesi Rektörü  
Turan ATLAMAZ, Çorum Belediye Başkanı  
Mustafa TOPRAK, Çorum Valisi

**GİRİŞ KONUŞMALARI: PROF. DR. HALİL İNALCIK –**  
**PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU**

**AÇILIŞ OTURUMU****YER: YENİ SALON****KONU: ŞEHİR****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. HASAN ONAT****OTURUM SEKRETERİ: DR. CEMİL HAKYEMEZ****BİLDİRİLER:**

1. Prof. Dr. Yasin AKTAY, Çorum Bağlamında Şehir ve Kimlik ile İlgili Bazı Düşünceler
2. Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, Din, Tarih ve Medeniyetler Açısından Çorum
3. Doç. Dr. Burhanettin TATAR, Şehir Hermenötiği Bağlamında Çorum Üzerine Bazı Felsefi Notlar
4. Doç. Dr. Mehmet EVKURAN, Modernleşme, Kent Algısı ve Çorum

**ARA VE ÖĞLE YEMEĞİ: 11.30-14.00****OTURUMLAR****YER: A SALONU****OTURUM II****YER: A SALONU****23 KASIM CUMA, SAAT: 14.00-15.45****KONU: ÇORUM TARİHİNİN KAYNAKLARI VE SOSYAL TARİH****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ABDULKADİR ÖZCAN**



OTURUM SEKRETERİ: DR. AHMET CAHİT HAKSEVER

**BİLDİRİLER**

1. Yrd. Doç. Dr. Şerif KORKMAZ, Çorum Tarihi'nin Kaynakları
2. Doç. Dr. Namiq MUSALI, XVI. Yüzyılda Çorum
3. Doç. Dr. Ejder OKUMUŞ, Evliya Çelebi'ye Göre Çorum
4. Atilla ALPAY, Türk Kültür Tarihinde Çorum'un Yeri ve Önemi
5. Yrd. Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN, Cumhuriyet Döneminde Çorum'da Eğitimin Tarihi Gelişimi

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
2. Prof. Dr. Nedim İPEK
3. Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK
4. Öcal OĞUZ
5. Yrd. Doç. Dr. Ahmet MUTLU

**ARA: SAAT: 15.45-16.00**

**OTURUM III**

**YER: A SALONU**

**23 KASIM CUMA: 16.00-17.45**

**KONU: ÇORUM'DA EMNİYET VE ASAYİŞ**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. PROF. DR. AHMET SAMSUNLU**

**OTURUM SEKRETERİ: DR. CEMİL HAKYEMEZ**

**BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Ömer TURAN, Çorum'da Amerikan Misyonerler, Ermeniler ve Ermeni Tehciri
2. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU, Birinci Dünya Savaşından Sonra Çorum'da Eşkıyalık ve Bazı Polisiye Olaylar
3. Yrd. Doç. Dr. Özen TOK, XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Olarak Nezre Bağlama
4. Yrd. Doç. Dr. Emine Altınay ŞAM, Çorum'da Ermeni Olayları
5. Yrd. Doç. Dr. Kemal DAŞÇIOĞLU, Çorum Hapishanesi

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Şerafettin SEVERCAN
2. Doç. Dr. Mustafa ERAVCI
3. Yrd. Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
4. Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
5. Abdulkadir OZULU

**23 KASIM 2007 CUMA**

**YER: B SALONU**

**OTURUM IV**

**YER: B SALONU**

**23 KASIM CUMA: 14.00-15.45**

**KONU: ÇORUMLU DEVLET ADAMLARI**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MUSTAFA FAYDA**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. AYGÜN AKYOL**

**BİLDİRİLER**

1. Mürsel DÜZENÇİ, Sicil-i Ahval Defterlerinde Çorum Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları

2. Yrd. Doç. Dr. Osman KARATAY, Tuna Boylarında Alacalı Bir Savaşçı, Yeğen Osman Paşa

3. Yrd. Doç. Dr. Ali ARSLAN-Doç. Dr. Yaşar ERJEM, Geçmişten Geleceğe Çorum Milletvekilleri

4. Arş. Gör. Yalçın ATALIK, Reisü'l-Küttab Süleyman Feyzi Paşa

5. Mahmut ŞENER, Çorum Mebusu İsmet Eker ve I.TBMM Çalışmaları

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Ziya KAZICI

2. Prof. Dr. Osman ÇETİN

3. Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP

4. Dr. Süleyman GEZER

5. Daver KOLAĞASI

**ARA: SAAT: 15.45-16.00**

**OTURUM V**

**YER: B SALONU**

**KONU: BİYOGRAFI**

**23 KASIM CUMA : 16.00-17.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. AHMET ÖNKAL**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. ADEM KORUKÇU**

**BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Sayın DALKIRAN, Çorumlu Bir Osmanlı Bilgini Ahmet Fevzi'nin İslam Fikir Ekolleri ile İlgili Düşünceleri

2. Ethem ERKOÇ, Ahmet Feyzi Efendi ve Feyzu'l-Vâhib fi Necati Ebi Talib adlı Eseri

3. Dr. Şevket KOTAN, Ebussuud Efendi'nin Tefsir Yöntemi Hakkında Bazı Mülahazalar

4. Oğuzhan KANTAR, İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri

**TARTIŞMACILAR**

1. Doç. Dr. Muhit MERT
2. Dr. Mehmet ÜMİT
3. Yrd. Doç. Dr. Yaşar KURT
4. Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ
5. Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

**23 KASIM 2007 CUMA****YER: C SALONU****OTURUM VI****YER: C SALONU****KONU: BIYOGRAFI VE KADIN****23 KASIM CUMA: 14.00-15.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ŞERAFETTİN SEVERCAN****OTURUM SEKRETERİ: DR. UBEYDULLAH SEZİKLI****BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR, Çorumlu Büyük Âlim: Şeyhzâde Abdullah Vecihi Efendi
2. Doç. Dr. Mehmet EREN, Çorum'daki İlmi Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yusuf Bahri
3. Yrd. Doç. Dr. İsmet ALTIKARDEŞ, Çorumlu Bir Gönül Adamı: Hakkı Bilal
4. Öğr. Gör. Fundagül APAK, Nikonya'nın Estetik Madeni: Sait Maden
5. Dr. Hafsa FİDAN, Kentlerin "Şehirleşme" Sürecinde Kadının Rolü: Çorum Örneği

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Münir ATALAR
2. Prof. Dr. Ferhat KOCA
3. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Naci KULA
4. Erdal ERALP
5. Doç. Dr. Mehmet EVKURAN

**ARA: SAAT: 15.45-16.00**



**OTURUM VII****YER: C SALONU****KONU: BİYOGRAFI<sup>11</sup>****23 KASIM CUMA: 16.00-17.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MAHMUT KAYA****OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR HALİL KAYIKÇI****BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Münir ATALAR, Mustafa Vazıh Efendi
2. Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ, Çorumlu Hacı Recepzâde Osman Nuri ve Ziyau'l-Bedr Adlı Sure Tefsiri
3. Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK, İsagoci Geleneğinde Yusuf b. Osman İskilibi'nin Lisanü'l-Mantık fi Maarifi'n-Nutk Adlı Eseri'nin Yeri ve Önemi
4. Yrd. Doç. Dr. Zülfikar GÜNGÖR, Çorumlu Bir Mutasavvıf Şair: Çerkez Şeyhi Hacı Ömer Lütfi Efendi
5. Yrd. Doç. Halil İbrahim ŞİMŞEK, Şiranlı Hacı Mustafa Efendi

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Musa ÇADIRCI
2. Prof. Dr. Bedrettin ÇETİNER
3. Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR
4. Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ
5. Prof. Dr. Mustafa AŞKAR

**AKŞAM YEMEĞİ: 18:30****Müzik Dinletisi****Tarih: 23/11/2007****Yer: A Salonu****Saat: 20:30****24 KASIM 2007 CUMARTESİ****YER: A SALONU****OTURUM VIII****YER: A SALONU****KONU: ÇORUM'DA SANAT****23 KASIM CUMARTESİ: 09.00-10.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ZİYAKAZICI****OTURUM SEKRETERİ: DR. KAŞIF HAMDİ OKUR****BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Nuran KAYABAŞI-Yrd. Doç. Dr. H. Sinem ŞANLI, Çorum'da El Sanatları

2. Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK-Servet KELEŞ, Osmanlı'nın "Yerel"i: Çorum Yöresinde Benzer Tipoloji Gösteren Üç Cami
3. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal ŞAHİN, Cemil Bey Köyü'ndeki Selçuklu Camisi
4. Yrd. Doç. Dr. Fikri SALMAN, Çorum ve Civarında Geleneksel Giysilerin Özellikleri
5. Gazanfer ERYÜKSEL, Çorum'da Sinema Tarihi

#### **TARTIŞMACILAR**

1. Hasan TULUK
2. Doç. Dr. Yılmaz CAN
3. Doç. Dr. Abdulkadir DÜNDAR
4. Prof. Dr. Nuran KAYABAŞI
5. Ethem ERKOÇ

**ARA: SAAT: 10.45-11.00**

#### **OTURUM IX**

**YER: A SALONU**

**KONU: COGRAFYA**

**24 KASIM CUMARTESİ: 11.00-12.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. OSMAN ÇETİN**

**OTURUM SEKRETERİ: DR. MEHMET ÜMIT**

#### **BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Nuriye GARİPOĞLU, Çorum'da Hava Kalitesinin Yıl İçerisinde Değişimi ve Yanma Döneminin Değerlendirilmesi
2. Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK, Coğrafi Özelliklerin Çorum İli ve İlçelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyleri Üzerine Etkileri
3. Yrd. Doç. Dr. M. Salih ERPOLAT, Osmanlı Dönemi Çorum Sancağı Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme
4. Dr. Faruk AYLAR, Budak Çayı Havzasının Doğal Bitki Örtüsü
5. Doç. Dr. Adnan GÜRBÜZ, 16-17 Yüzyılda Çorum Kalesi

**ÖĞLE YEMEĞİ: 13.00-14.00**

**OTURUM X****YER: A SALONU****KONU: ÇORUM HAKKINDA İLMÎ ÇALIŞMALAR****24 KASIM CUMARTESİ: 14.00-15.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. CEVDET KÜÇÜK****OTURUM SEKRETERİ: DR. MUAMMER CENGİL****BİLDİRİLER**

1. Ali ŞAMİL HÜSEYİNOĞLU, Azerbaycan'ın İstiklali İçin Şehit Olan Çorumlular
2. Yrd. Doç. Dr. Tarık NUR, Afrika'da Yapılan Çalışmalarda Çorum
3. Seat UZEIROVSKI, Almanya'da Yaşayan Çorumluların Dini ve Kültürel Sorunları
4. Emine Öztürk UZEIROVSKI, Almanya'da Yapılan Çalışmalarda Çorum ve Çorumlular

**TARTIŞMACILAR**

1. Doç. Dr. Kadir ŞATIROĞLU
2. Doç. Dr. Hasan KURT
3. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
4. Arş. Gör. Adem KORUKÇU
5. Doç. Dr. Osman EĞRİ

**ARA: SAAT: 15.45-16.00****OTURUM XI****YER: A SALONU****KONU: ÇORUM'DA DİL VE EDEBİYAT I****24 KASIM CUMARTESİ: 16.00-17.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ALI YILMAZ****OTURUM SEKRETERİ: DR. MUSTAFA BİYİK****BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Necati DEMİR, Türk Destanlarında Çorum
2. Doç. Dr. Vusale MUSALI, Tezkirelerin Çorum Nüshaları
3. Yrd. Doç. Dr. Cafer ŞEN, Çorum'daki Edebî Muhite Katılan Edipler
4. Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR, Osmancık ve Arapça-Türkçe Sözlüğü
5. Zülfi GAYDAN, Çorum Yöresine ait Türkülerin Form, Muhteva ve Teknik Açısından Analizi

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ



2. Yrd. Doç. Dr. Zülfikâr GÜNGÖR
3. Yrd. Doç. Dr. Yavuz BAYRAM
4. Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN
5. Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÇAKIR

**ARA: SAAT: 17.45-18.00**

**OTURUM: XII**

**KONU: ÇORUM'DA DİNİ HAYAT ı**

**YER: A SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 18.00-19.00**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ARIF ERSOY**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖRAYGÜN AKYOL**

**BİLDİRİLER**

1. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Naci KULA, Engelli Çocuğa Sahip Ailelere Yönelik Moral ve Manevi Destek (Çorum Örneği)
2. Dr. Kaşif Hamdi OKUR, Hacı Recepzâde Osman Nuri'nin Risaleleri Işığında 19.Yüzyıl Çorum'unun Dini Düşüncesinden Bazı Kesitler
3. Dr. Muammer CENGİL, Çorum Dini Hayatında Süheyb-i Rumi ve Kereb-i Gazi'nin Yeri

**TARTIŞMACILAR**

1. Doç. Dr. Rıza AYDIN
2. Prof. Dr. Salim ÖÇÜT
3. Prof. Dr. Hüseyin PEKER

**ARA: SAAT: 19.00-19.15**

**24 KASIM 2007 CUMARTESİ**

**YER: B SALONU**

**OTURUM XIII**

**YER: B SALONU**

**KONU: ÇORUM'DA DİL VE EDEBİYAT ıı**

**24 KASIM CUMARTESİ: 09.00-10.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ATILLA ÇETİN**

**OTURUM SEKRETERİ: DR. ÖMER BAŞKAN**

**BİLDİRİLER**

1. Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK, Ebu Suud Efendi ile Şemsi Paşa'nın Manzum Yazışmaları
2. Doç. Dr. Abdulkadir DÜNDAR, Abdalata Zaviyesi,

3. Dr. Yusuf DOĞAN, Yusuf b. Osman el-İskilibî'nin Hayatı ve "Tercemetu'l-Avâmili'l-Cedîde" Adlı Eserinin Dil Açısından İncelenmesi
4. Atilla LAÇİN, Çorum ile İlgili Eser Yazan Edebiyatçılar
5. İrfan YİĞİT, Çorumlu Kütüphaneci Eşref Ertekin

#### **TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Bedrettin ÇETİNER
2. Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK
3. Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN
4. Abdulkadir OZULU
5. Muzaffer GÜNDOĞAR

**ARA: SAAT: 10.45-11.00**

#### **OTURUM XIV**

**YER: B SALONU**

**KONU: ÇORUM'DA DİL VE EDEBİYAT ııı**

**24 KASIM CUMARTESİ: 11.00-12.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MEHMET AKKUŞ**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. SEFER YAVUZ**

#### **BİLDİRİLER**

1. Arş. Gör. Elmira MEMMEDOVA, Aşık Feyzullah ve Aşık Elesger'in Elifnameleri
2. Yrd. Doç. Dr. Mustafa TEKİN, Çorumlu Kayıkçı Kul Mustafa'nın Şiirlerindeki Sosyal ve Tarihsel Unsurlar
3. Dr. İhsan KAHVECİ, Ebu's-Suud Efendi'nin Tefsirinde Dil Malzemesinin Kullanılışı (Fahrettin er-Razi İle Mukayeseli olarak)

#### **TARTIŞMACILAR**

1. Yrd. Doç. Dr. Cafer ŞEN
2. Yrd. Doç. Dr. Yavuz BAYRAM
3. Doç. Dr. Dursun HAZER
4. Yrd. Doç. Dr. Mete TAŞLIOVA

**ÖĞLE YEMEĞİ: 13.00-14.00**

**OTURUM XV****YER: B SALONU****KONU: ÇORUM'DA DİNİ HAYAT ıı****24 KASım CUMARTESİ: 14.00-15.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. SALİM ÖÇÜT****OTURUM SEKRETERİ: DR. SÜLEYMAN GEZER****BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Hasan ONAT, Çorum Aleviliği
2. Doç. Dr. Osman EĞRİ, Çorum Yöresindeki Alevi-Bektaşî Elyazmaları ve Muhtevaları Üzerine
3. Dr. Yaşar KALAFAT, Saçı Meselesi
4. Dr. Ahmet Cahit HAKSEVER, Çorum'da Osmanlı Dönemi Rufai Kültürü
5. Dr. Mustafa ARSLAN, Çorum ve Çevresindeki Manevi Halk İnançlarının Din Sosyolojisi Açısından Tahlili

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Sönmez KUTLU
2. Prof. Dr. Ali YILMAZ
3. Dr. Cemil HAKYEMEZ
4. Prof. Dr. Mustafa AŞKAR
5. Doç. Dr. Ejder OKUMUŞ

**ARA: SAAT: 15.45-16.00****OTURUM XVI****KONU: ÇORUM'DA EĞİTİM****YER: B SALONU****24 KASım CUMARTESİ: 16.00-17.45****OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ALİ BİRİNCİ****OTURUM SEKRETERİ: DR. ŞEHABETTİN ERGÜVEN****BİLDİRİLER**

1. Yrd. Doç. Dr. Sadiye TUTSAK-Öğretmen Remzi KARADURAK, Çorum'da Muallimler Birliği
2. Yrd. Doç. Dr. Mithat AYDIN, Çorum'da Eğitim (1870-1908)
3. Aysun KANBUR, Eğitim Kurumlarında Örgütlenme Süreci ve Çorum Medreseleri Açısından Değerlendirilmesi
4. Engin KANBUR, Çorum Kütüphanelerinin Gelişim Sürecinde Bilgi ve Belge Yönetimi

**TARTIŞMACILAR**



1. Prof. Dr. Atilla ÇETİN
2. Doç. Dr. Osman EĞRİ
3. Ethem ERKOÇ
4. Bahadır ALAGÖZ

**ARA: SAAT: 17.45-18.00**

#### **OTURUM XVII**

**KONU: ÇORUM'DA BASIN VE SİYASET**

**YER: B SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 18.00-19.00**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. YASIN AKTAY**

**OTURUM SEKRETERİ: DR. UBEYDULLAH SEZİKLI**

#### **BİLDİRİLER**

1. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Fikret Gazetesi'ne Göre Çorum
2. Yrd. Doç. Dr. Mehmet MERCAN, XX. Yüzyılın İlk Yarısında Çorum

#### **Basını**

3. Abdulkadir OZULU, Çorum'da Basın Hayatı
4. Muzaffer GÜNDOĞAR, Çorumlu Dergisi
- 5- Hatice YILDIRIM, Çorumlu bir Siyaset Adamı: Dursun Yalvaç Bey

#### **TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Nesimi YAZICI
2. Abdulkadir OZULU
3. Şevket ERZEN
4. Ethem ERKOÇ
5. Mustafa SERİN

**ARA: SAAT: 19.00-19.15**

**24 KASIM 2007 CUMARTESİ**

**YER: C SALONU**

#### **OTURUM: XVIII**

**KONU: NÜFUS**

**YER: C SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 09.00-10.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MEHMET BAYRAKTAR**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. YALÇIN ATALIK**

**BİLDİRİLER**

1. Prof. Dr. Ömer DEMİREL, Osmanlı Dönemi Çorum'da Ailenin Demografik Yapısı
2. Doç. Dr. Cevdet YILMAZ, Çorum İl Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Yapısı, Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılışı Özellikleri
3. Doç. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ - Arş. Gör. Tülay AYGÖREN, Daimi İkametgâha Göre Türkiye İç Göçlerinde Çorum'un Yeri
4. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN, Çorum'un 1672 Yılı Olağanüstü Vergilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi
5. Arş. Gör. Erdal TAŞBAŞ, Nogayların Çorum'da İskân Edilmesi

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Ömer TURAN
2. Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK
3. Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
4. Hacı Haldun ŞAHİN
5. Yrd. Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

**ARA: SAAT: 10.45-11.00**

**OTURUM XIX**

**KONU: NÜFUS<sup>11</sup>**

**YER: C SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 11.00-12.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. NESİMİ YAZICI**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. ADEM KORUKÇU**

**BİLDİRİLER**

1. Doç. Dr. Ali AÇIKEL, Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)
2. Yrd. Doç. Dr. Tahir KODAL, Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımına Göre Çorum'un Nüfus Yapısı
3. Yrd. Doç. Dr. Salih ŞAHİN-Dr. Mutlu YILMAZ, Cumhuriyet Döneminde Çorum'da Nüfus Gelişimi
4. Dr. Mehmet KILIÇ, Çorum İlinde Kırsal ve Kentsel Nüfus Hareketleri ve Bunun Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerindeki Etkileri
5. Prof. Dr. Ahmet SAMSUNLU, Çorum'da Nüfus Değişimi ve İmar Planları

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Ömer DEMİREL
2. Arş. Gör. Metin UÇAR
3. Doç. Dr. Cevdet YILMAZ
4. Prof. Dr. Mehmet GENÇ
5. Prof. Dr. Arif ERSOY

**ÖĞLE YEMEĞİ: 13.00-14.00**

**OTURUM XX**

**KONU: NÜFUS III**

**YER: C SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 14.00-15.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MEHMET GENÇ**

**OTURUM SEKRETERİ: ARŞ. GÖR. AYTEKİN ÖZEL**

**BİLDİRİLER**

1. Doç. Dr. Ahmet CİHAN, Osmanlı Toplumunda Bir Kültür Plantasyonu Olarak Sürgünler: Çorumlu Şeyh Ahmed'in Kıbrıs Sürgünü
2. Yrd. Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ, Çorum Menfasında Sürgünler,
3. Yrd. Doç. Dr. Pelin İSKENDER, Çorum'da Kafkas Göçmenleri
4. Arş. Gör. Cemal ÇETİN, XVIII. Yüz Yıl Çorum Menzilhaneleri

**TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN
2. Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
3. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU
4. Doç. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ
5. Yrd. Doç. Dr. Recep GÖN

**ARA: SAAT: 15.45-16.00**

**OTURUM: XXI**

**KONU: ÇORUM'DA İKTİSADÎ HAYAT**

**YER: C SALONU**

**24 KASIM CUMARTESİ: 16.00-17.45**

**OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. SERDAR KILIÇKAPLAN**

**OTURUM SEKRETERİ: DR. AHMET CAHİT HAKSEVER**

**BİLDİRİLER**

1. Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ, Osmanlı Hibe Uygulamasında Bir Örnek: -



Çorum Kadısı Tayip Efendi Örneği, 1625 –

2. Hümeýra KARABIYIK, 19. Yüzyıl Ortalarında Çorum Sancağı Osmancık Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı

3. Yrd. Doç. Dr. Hüseyin SARAÇOĞLU–Yrd. Doç. Dr. Günay KAYA, Sosyo-Ekonomik Göstergeler Işığında Çorum

4. Yrd. Doç. Dr. Ali YILMAZ, Osmanlı'dan Günümüze Çorum'da Sanayi

#### **TARTIŞMACILAR**

1. Prof. Dr. Ferhat KOCA

2. Yrd. Doç. Dr. Yusuf DİNÇ

3. Prof. Dr. Mehmet ÖZ

4. Prof. Dr. Arif ERSOY

5. Yrd. Doç. Dr. Mustafa BİLGİN

**24 KASIM 2007 CUMARTESİ**

**TEŞEKKÜR VE KAPANIŞ KONUŞMASI**

**YER: YENİ SALON**

**SAAT: 19.15**

Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN

**Müzik Dinletisi**

**Tarih: 24.11.2007**

**Yer: Yeni Salon**

**Saat: 21:00**

**Gezi: 25 Kasım 2007**

**KATILIMCILAR LİSTESİ**

- 1.Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN, Mimar Sinan Üniversitesi, İSTANBUL
- 2.Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, Selçuk Üniversitesi, KONYA
- 3.Prof. Dr. Ahmet SAMSUNLU, İstanbul Teknik Üniversitesi, İSTANBUL
- 4.Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN, Marmara Üniversitesi, İSTANBUL
5. Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, Polis Akademisi, ANKARA
- 6.Prof. Dr. Ali YILMAZ, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 7.Prof. Dr. Arif ERSOY, ESAM, ANKARA
- 8.Prof. Dr. Atilla ÇETİN, Sakarya Üniversitesi, SAKARYA
- 9.Prof. Dr. Bedrettin ÇETİNER, Marmara Üniversitesi, İSTANBUL
- 10.Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK, Marmara Üniversitesi, İSTANBUL
- 11.Prof. Dr. Ferhat KOCA, Hitit Üniversitesi, ÇORUM,
- 12.Prof. Dr. Hasan ONAT, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 13.Prof. Dr. Hüseyin PEKER, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 14.Prof. Dr. Mahmut KAYA, İstanbul Üniversitesi, İSTANBUL
- 15.Prof. Dr. May Kemal ABDULLAH, Labanese University, LÜBNAN
- 16.Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 17.Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 18.Prof. Dr. Mehmet GENÇ, Uludağ Üniversitesi, BURSA
19. Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Hacettepe Üniversitesi, ANKARA
20. Prof. Dr. Mehmet ŞEKER, Dokuz Eylül Üniversitesi, İZMİR
- 21.Prof. Dr. Musa ÇADIRCI, Gazi Üniversitesi, ANKARA
- 22.Prof. Dr. Mustafa AŞKAR, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 23.Prof. Dr. Mustafa FAYDA, Marmara Üniversitesi, İSTANBUL
24. Prof. Dr. Münir ATALAR, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, TOKAT
25. Prof. Dr. Necati DEMİR, Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS
26. Prof. Dr. Nedim İPEK, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
27. Prof. Dr. Nesimi YAZICI, Ankara Üniversitesi, ANKARA
28. Prof. Dr. Nuran KAYABAŞI, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 29.Prof. Dr. Nuriye GARİPOĞLU, İstanbul Üniversitesi, İSTANBUL
30. Prof. Dr. Osman ÇETİN, Uludağ Üniversitesi, BURSA
31. Prof. Dr. Ömer DEMİREL, Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS

32. Prof. Dr. Ömer TURAN, Princeton University, USA
33. Prof. Dr. Salim ÖĞÜT, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
34. Prof. Dr. Sayın DALKIRAN, Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
35. Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
36. Prof. Dr. Sönmez KUTLU, Ankara Üniversitesi, ANKARA
37. Prof. Dr. Şerafettin SEVERCAN, Erciyes Üniversitesi, KAYSERİ
38. Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, İstanbul Üniversitesi, İSTANBUL
39. Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR, Fırat Üniversitesi, ELAZIĞ
40. Prof. Dr. Yasin AKTAY, Selçuk Üniversitesi, KONYA
41. Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU, Türk Tarih Kurumu, ANKARA
- 42. Prof. Dr. Ziya KAZICI, Marmara Üniversitesi, İSTANBUL
43. Doç. Dr. Abdulkadir DÜNDAR, Ankara Üniversitesi, ANKARA
44. Doç. Dr. Adnan GÜRBÜZ, Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS
45. Doç. Dr. Ahmet CİHAN, Dicle Üniversitesi, DİYARBAKIR
46. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU, ADANA
47. Doç. Dr. Ali AÇIKEL, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, TOKAT
48. Doç. Dr. Burhanettin TATAR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
49. Doç. Dr. Cevdet YILMAZ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
50. Doç. Dr. Dursun HAZER, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
51. Doç. Dr. Ejder OKUMUŞ, Dokuz Eylül Üniversitesi, İZMİR
52. Doç. Dr. Hasan KURT, Ankara Üniversitesi, ANKARA
53. Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK, Sakarya Üniversitesi, SAKARYA
54. Doç. Dr. Kadir ŞATIROĞLU, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
55. Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, TOKAT
56. Doç. Dr. Mehmet EREN, Selçuk Üniversitesi, KONYA
57. Doç. Dr. Mehmet EVKURAN, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
58. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
59. Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
60. Doç. Dr. Muhit MERT, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
61. Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK, Kırıkkale Üniversitesi, KIRIKKALE
62. Doç. Dr. Mustafa ERAVCI, Kocatepe Üniversitesi, AFYON
63. Doç. Dr. Namiq MUSALI, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, AZERBAYCAN



- 64.Doç. Dr. Osman EĞRİ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 65.Doç. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ, Pamukkale Üniversitesi, DENİZLİ
- 66.Doç. Dr. Rıza AYDIN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 67.Doç. Dr. Vusale MUSALI, Bakü Devlet Üniversitesi, AZERBAYCAN
- 68.Doç. Dr. Yaşar ERJEM, Mersin Üniversitesi, MERSİN
- 69.Doç. Dr. Yılmaz CAN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 70.Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 71.Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÇAKIR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 72.Yrd. Doç. Dr. Ahmet MUTLU, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 73.Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 74.Yrd. Doç. Dr. Ali ARSLAN, Mersin Üniversitesi, MERSİN
- 75.Yrd. Doç. Dr. Ali YILMAZ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 76.Yrd. Doç. Dr. Cafer ŞEN, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 77.Yrd. Doç. Dr. Emine Altınay ŞAM, Amasya Üniversitesi, AMASYA
- 78.Yrd. Doç. Dr. Fikri SALMAN, Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
- 79.Yrd. Doç. Dr. H. Sinem ŞANLI, Ankara Üniversitesi, ANKARA
- 80.Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 81.Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 82.Yrd. Doç. Dr. Hüseyin SARAÇOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, VAN
- 83.Yrd. Doç. Dr. İsmet ALTIKARDEŞ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 84.Yrd. Doç. Dr. Kemal DAŞÇIOĞLU, Pamukkale Üniversitesi, DENİZLİ
- 85.Yrd. Doç. Dr. M. Salih ERPOLAT, Dicle Üniversitesi, DİYARBAKIR
- 86.Yrd. Doç. Dr. Mehmet MERCAN, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, TOKAT
- 87.Yrd. Doç. Dr. Mete TAŞLIOVA, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 88.Yrd. Doç. Dr. Mithat AYDIN, Pamukkale Üniversitesi, DENİZLİ
- 89.Yrd. Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN
- 90.Yrd. Doç. Dr. Mustafa BİLGİN, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 91.Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal ŞAHİN, Adnan Menderes Üniversitesi, AYDIN
- 92.Yrd. Doç. Dr. Mustafa Naci KULA, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
- 93.Yrd. Doç. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN, Harran Üniversitesi, URFA

94.Yrd. Doç. Dr. Mustafa TEKİN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,  
ÇANAKKALE

95.Yrd. Doç. Dr. Osman KARATAY, Ege Üniversitesi, İZMİR

96.Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK, Karadeniz Teknik Üniversitesi,  
TRABZON

97.Yrd. Doç. Dr. Özen TOK, Erciyes Üniversitesi, KAYSERİ

98.Yrd. Doç. Dr. Pelin İSKENDER, Ondokuz Mayıs Üniversitesi,  
SAMSUN

99.Yrd. Doç. Dr. Recep GÖN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN

100.Yrd. Doç. Dr. Sadiye TUTSAK, Uşak Üniversitesi, UŞAK

101.Yrd. Doç. Dr. Salih ŞAHİN, Gazi Üniversitesi, ANKARA

102.Yrd. Doç. Dr. Şerif KORKMAZ, Çanakkale Onsekiz Mart  
Üniversitesi, ÇANAKKALE

103.Yrd. Doç. Dr. Tahir KODAL, Pamukkale Üniversitesi, DENİZLİ

104.Yrd. Doç. Dr. Tarık NUR, Khartum University, SUDAN

105.Yrd. Doç. Dr. Yaşar KURT, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

106.Yrd. Doç. Dr. Yavuz BAYRAM, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

107.Yrd. Doç. Dr. Yusuf DİNÇ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

108.Yrd. Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN, Karabük Üniversitesi, KARABÜK

109.Yrd. Doç. Dr. Zülfikar GÜNGÖR, Ankara Üniversitesi, ANKARA

110.Yrd. Doç. Dr. Günay KAYA, Atatürk Üniversitesi, ERZURUM

111.Dr. Ahmet Cahit HAKSEVER, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

112. Dr. Cemil HAKYEMEZ, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

113. Dr. Faruk AYLAR, Amasya Üniversitesi, AMASYA

114. Dr. Hafsa FİDAN, Araştırmacı Yazar, ANKARA

115. Dr. Kaşif Hamdi OKUR, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

116. Dr. Mehmet KILIÇ, Ankara Üniversitesi, ANKARA

117. Dr. Mehmet ÜMİT, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

118. Dr. İhsan KAHVECİ, Sakarya Üniversitesi, SAKARYA

119. Dr. Muammer CENGİL, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

120. Dr. Mustafa ARSLAN, İnönü Üniversitesi, MALATYA

121. Dr. Mutlu YILMAZ, Ankara Üniversitesi, ANKARA

122. Dr. Süleyman GEZER, Hitit Üniversitesi, ÇORUM

123. Dr. Şevket KOTAN, Araştırmacı Yazar, ANKARA
124. Dr. Yaşar KALAFAT, Araştırmacı Yazar, ANKARA
125. Dr. Yusuf DOĞAN, Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS
126. Öğr. Gör. Fundagül APAK, İstanbul Kültür Üniversitesi, İSTANBUL
127. Arş. Gör. Adem KORUKÇU, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
128. Arş. Gör. Cemal ÇETİN, Selçuk Üniversitesi, KONYA
129. Arş. Gör. Erdal TAŞBAŞ, Akdeniz Üniversitesi, ANTALYA
130. Arş. Gör. Metin UÇAR, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
131. Arş. Gör. Servet KELEŞ, Karadeniz Teknik Üniversitesi, TRABZON
132. Arş. Gör. Tülay AYGÖREN, Pamukkale Üniversitesi, DENİZLİ
133. Arş. Gör. Yalçın ATALIK, Hitit Üniversitesi, ÇORUM
134. Abdulkadir OZULU, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
135. Atilla ALPAY, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
136. Ali ŞAMİL HÜSEYİNOĞLU, Bakü, AZERBAYCAN
137. Atilla LAÇİN, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
138. Aysun KANBUR, İnönü Üniversitesi, MALATYA
139. Bahadır ALAGÖZ, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
140. Daver KOLAĞASI, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
141. Elmira MEMMEDOVA, Milli İlimler Akademisi, AZERBAYCAN
142. Emine UZEIROVSKI, Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi, ALMANYA
143. Engin KANBUR, İnönü Üniversitesi MALATYA
144. Erdal ERALP, Avukat, ÇORUM
145. Ethem ERKOÇ, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
146. Gazanfer YÜKSEL, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
147. Hacı Haldun ŞAHİN, Arşivci, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü İSTANBUL
148. Hasan TULUK, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
149. Hatice YILDIRIM, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
150. Hümeysra KARABIYIK, ÇORUM
151. İrfan YİĞİT, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
152. Mahmut ŞENER, Araştırmacı Yazar, ÇORUM
153. Mustafa SERİN, Arşivci, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel



Müdürlüğü İSTANBUL

154. Muzaffer GÜNDOĞAR, Araştırmacı Yazar, ÇORUM

155. Mürsel DÜZENCİ, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kütüphane  
Uzm, İSTANBUL

156. Oğuzhan KANTAR, Araştırmacı Yazar, ÇORUM

157. Remzi KARADURAK, Öğretmen, UŞAK

•158.Seat UZEIROVSKI, Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi,  
ALMANYA

Zülfi GAYDAN, Araştırmacı Yazar, SAMSUN

**BASINDA SEMPOZYUM**







## Sempozyum başladı

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>             JAMES C. HARRIS<br/>             5, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 8</p> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|



**"Çorum'un geleceğe p**

[illegible]

**B**orn in Berkeley, the youngest of five children, she was raised in a family that valued education and the arts. Her father, a physician, and her mother, a pianist, instilled in her a love of learning and a sense of responsibility. She attended the University of California, Berkeley, where she earned her undergraduate degree in psychology. She then went on to earn her master's degree in counseling psychology from the University of San Francisco. Her research interests include the role of culture in mental health and the impact of social structures on individual well-being. She has published several articles on these topics in professional journals and has presented at numerous conferences. Her current research focuses on the experiences of immigrant youth and the challenges they face in navigating a new culture. She hopes to use her findings to develop interventions that support the mental health of these young people.

**1991-1992** **1993-1994** **1995-1996** **1997-1998** **1999-2000** **2001-2002** **2003-2004** **2005-2006** **2007-2008** **2009-2010** **2011-2012** **2013-2014** **2015-2016** **2017-2018** **2019-2020** **2021-2022** **2023-2024** **2025-2026** **2027-2028** **2029-2030** **2031-2032** **2033-2034** **2035-2036** **2037-2038** **2039-2040** **2041-2042** **2043-2044** **2045-2046** **2047-2048** **2049-2050** **2051-2052** **2053-2054** **2055-2056** **2057-2058** **2059-2060** **2061-2062** **2063-2064** **2065-2066** **2067-2068** **2069-2070** **2071-2072** **2073-2074** **2075-2076** **2077-2078** **2079-2080** **2081-2082** **2083-2084** **2085-2086** **2087-2088** **2089-2090** **2091-2092** **2093-2094** **2095-2096** **2097-2098** **2099-2100** **2101-2102** **2103-2104** **2105-2106** **2107-2108** **2109-2110** **2111-2112** **2113-2114** **2115-2116** **2117-2118** **2119-2120** **2121-2122** **2123-2124** **2125-2126** **2127-2128** **2129-2130** **2131-2132** **2133-2134** **2135-2136** **2137-2138** **2139-2140** **2141-2142** **2143-2144** **2145-2146** **2147-2148** **2149-2150** **2151-2152** **2153-2154** **2155-2156** **2157-2158** **2159-2160** **2161-2162** **2163-2164** **2165-2166** **2167-2168** **2169-2170** **2171-2172** **2173-2174** **2175-2176** **2177-2178** **2179-2180** **2181-2182** **2183-2184** **2185-2186** **2187-2188** **2189-2190** **2191-2192** **2193-2194** **2195-2196** **2197-2198** **2199-2200** **2201-2202** **2203-2204** **2205-2206** **2207-2208** **2209-2210** **2211-2212** **2213-2214** **2215-2216** **2217-2218** **2219-2220** **2221-2222** **2223-2224** **2225-2226** **2227-2228** **2229-2230** **2231-2232** **2233-2234** **2235-2236** **2237-2238** **2239-2240** **2241-2242** **2243-2244** **2245-2246** **2247-2248** **2249-2250** **2251-2252** **2253-2254** **2255-2256** **2257-2258** **2259-2260** **2261-2262** **2263-2264** **2265-2266** **2267-2268** **2269-2270** **2271-2272** **2273-2274** **2275-2276** **2277-2278** **2279-2280** **2281-2282** **2283-2284** **2285-2286** **2287-2288** **2289-2290** **2291-2292** **2293-2294** **2295-2296** **2297-2298** **2299-2300** **2301-2302** **2303-2304** **2305-2306** **2307-2308** **2309-2310** **2311-2312** **2313-2314** **2315-2316** **2317-2318** **2319-2320** **2321-2322** **2323-2324** **2325-2326** **2327-2328** **2329-2330** **2331-2332** **2333-2334** **2335-2336** **2337-2338** **2339-2340** **2341-2342** **2343-2344** **2345-2346** **2347-2348** **2349-2350** **2351-2352** **2353-2354** **2355-2356** **2357-2358** **2359-2360** **2361-2362** **2363-2364** **2365-2366** **2367-2368** **2369-2370** **2371-2372** **2373-2374** **2375-2376** **2377-2378** **2379-2380** **2381-2382** **2383-2384** **2385-2386** **2387-2388** **2389-2390** **2391-2392** **2393-2394** **2395-2396** **2397-2398** **2399-2400** **2401-2402** **2403-2404** **2405-2406** **2407-2408** **2409-2410** **2411-2412** **2413-2414** **2415-2416** **2417-2418** **2419-2420** **2421-2422** **2423-2424** **2425-2426** **2427-2428** **2429-2430** **2431-2432** **2433-2434** **2435-2436** **2437-2438** **2439-2440** **2441-2442** **2443-2444** **2445-2446** **2447-2448** **2449-2450** **2451-2452** **2453-2454** **2455-2456** **2457-2458** **2459-2460** **2461-2462** **2463-2464** **2465-2466** **2467-2468** **2469-2470** **2471-2472** **2473-2474** **2475-2476** **2477-2478** **2479-2480** **2481-2482** **2483-2484** **2485-2486** **2487-2488** **2489-2490** **2491-2492** **2493-2494** **2495-2496** **2497-2498** **2499-2500** **2501-2502** **2503-2504** **2505-2506** **2507-2508** **2509-2510** **2511-2512** **2513-2514** **2515-2516** **2517-2518** **2519-2520** **2521-2522** **2523-2524** **2525-2526** **2527-2528** **2529-2530** **2531-2532** **2533-2534** **2535-2536**



**“Üniversite ile halk işbirliği  
arttıkça gelişim hızlanacak”**

[illegible]

Ali Emiroğlu da  
sempozyumdaydı

[illegible]

## Sözden hicaz

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Advertisement: The <i>Journal of Interpersonal Violence</i> is a leading journal in the field of violence against women. It is the only journal in the field that is dedicated to the study of violence against women. It is a must-read for anyone interested in the field of violence against women.</p> <p>Submit your article to the <i>Journal of Interpersonal Violence</i> today. The journal is looking for high-quality research on violence against women. If you are interested in submitting an article, please contact the editor at <a href="mailto:editor@jiv.sagepub.com">editor@jiv.sagepub.com</a>.</p> | <p>Submit your article to the <i>Journal of Interpersonal Violence</i> today. The journal is looking for high-quality research on violence against women. If you are interested in submitting an article, please contact the editor at <a href="mailto:editor@jiv.sagepub.com">editor@jiv.sagepub.com</a>.</p> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|



## Belediye, her zaman tarihine sahip çıkıyor"

Belediye Başkanı Atılamaz, milletle-  
şme için tarih  
yazmak ka-  
menli olduğunu

Belediye Başkanı Atılamaz, milletle-  
şme için tarih  
yazmak ka-  
menli olduğunu

Belediye Başkanı Atılamaz, milletle-  
şme için tarih  
yazmak ka-  
menli olduğunu

Üç ayrı proje ile tarihe  
sahip çıktıklarını bildiren  
Başkan Atılamaz, bun-  
lardan ilkinin tarihi bel-  
geleri, kitapları ve fo-  
toğrafları toplayarak  
kent halizası oluşturu-  
mak olduğunu, kent  
merkezindeki tarihi ya-  
pıların restorasyonu ve  
tarihi kaynakların gün  
yüzüne çıkartılıp yayın-  
lanmasının da diğer  
projeler arasında yer al-  
dığını vurguladı.

Çorum Belediyesi  
olarak yerel tarihe ver-  
dikleri değeri tarihe  
geçmek istediklerini de  
ifade eden Atılamaz,  
çalışmaların  
Caddesi Kentsel

şüm Projesi ile sürece-  
ğini, ilimizin imajına kat-  
kı sağlayacak sempo-  
zyumun sunumlarının da  
kitap haline getirilerek  
Çorumlulara hediye  
edileceğini sözlerine  
ekledi.



## "Sempozyum" organizasyonu nisyenlerden iyi not aldı



## "Sempozyum ile kentin belliğini oluşturunuz"

Kıbrı Üniversitesi Halkla İlişkiler Profesörü Dr. Sencer Kızılcıoğlu, kente düzenlenmiş sempozyumun bilinen Çorum'un kenti belliliğini oluşturduklarını vurguladı.



Çorum'un kenti belliliğini oluşturduklarını vurguladı. Çorum'un kenti belliliğini oluşturduklarını vurguladı. Çorum'un kenti belliliğini oluşturduklarını vurguladı.









## HAKİMİYET GAZETESİ

15

Hakimiyet

CUMHURİYET 21 KASIM 1992

## Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu' başladı



Çorum'da 2 gün süreyle gerçekleştirilecek olan 'Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu' başlatıldı. Sempozyumun açılış töreni, Çorum'da düzenlenen konferansta yapıldı. Törende, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşuldu. Sempozyumun amacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmaktır.

### 'Geçmişimize sahip çıkıyoruz'



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Geçmişimize sahip çıkıyoruz' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Geçmişimize sahip çıkıyoruz' dedi.

### 'Tarih tecrübedir'



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Tarih tecrübedir' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Tarih tecrübedir' dedi.

### Bilim adamı Çorum tarihine ışık tutuyor



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Bilim adamı Çorum tarihine ışık tutuyor' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Bilim adamı Çorum tarihine ışık tutuyor' dedi.

16

Hakimiyet

Sayfa

## 'Tarihi bilmezseniz, doğru yargıya ulaşamazsınız'



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Tarihi bilmezseniz, doğru yargıya ulaşamazsınız' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Tarihi bilmezseniz, doğru yargıya ulaşamazsınız' dedi.

### Kocak: 'Çorum tarihini tanıma ve tanıtmaya çalışıyor'



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Kocak: 'Çorum tarihini tanıma ve tanıtmaya çalışıyor'' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Kocak: 'Çorum tarihini tanıma ve tanıtmaya çalışıyor'' dedi.

### Küçükçapan: 'Kent belleğini oluşturunuz'



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Küçükçapan: 'Kent belleğini oluşturunuz'' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Küçükçapan: 'Kent belleğini oluşturunuz'' dedi.

### Çorum, tarihe yön veren uygarlıkların geçiş noktası



Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşan konuşmacı, 'Çorum, tarihe yön veren uygarlıkların geçiş noktası' dedi. Konuşmacı, Çorum'un tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak için sempozyumun düzenlendiğini belirtti. Konuşmacı, Çorum'un Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında konuşarak, 'Çorum, tarihe yön veren uygarlıkların geçiş noktası' dedi.





## 'Ermeni soykırımı iddiaları tarihi değil, siyasi...'



Ermeni soykırımı iddiaları tarihi değil, siyasi...  
 Ermeni soykırımı iddiaları tarihi değil, siyasi...  
 Ermeni soykırımı iddiaları tarihi değil, siyasi...

## 'Çorumlu birarada yaşama kültürünü çok iyi biliyor'

'Çorumlu birarada yaşama kültürünü çok iyi biliyor'  
 'Çorumlu birarada yaşama kültürünü çok iyi biliyor'  
 'Çorumlu birarada yaşama kültürünü çok iyi biliyor'



## 'Bilim adamlarının fikirleri Çorum'un unvanı açacak'

'Bilim adamlarının fikirleri Çorum'un unvanı açacak'  
 'Bilim adamlarının fikirleri Çorum'un unvanı açacak'  
 'Bilim adamlarının fikirleri Çorum'un unvanı açacak'



MERHABA  
GAZETESİ





KENT HABER

# Tarih birikimdir

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum



Prof. Dr. Sedat Kılıpçaz



## Sempozyumun oturumu başla

Sempozyumun açılış konuşmasını yapan Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, sempozyuma katılanlara hoş geldiklerini söyledi.

## 'Günümüzün en değerli olgusu bilgidir'

Prof. Dr. Sedat Kılıpçaz, sempozyumun açılış konuşmasını yaparken, 'Günümüzün en değerli olgusu bilgidir' dedi.



Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

## Avrupa gelişmesini ömürgelere borçlu'



## 'Çorum'da sanayiye ve kültürde sürpriz hamleler gerçekleştirildi'



## 'Şehirlerde canlı bir organizmaya benzer'



Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu



## SEMPOZYUMDAN GÖRÜNTÜLER

---







Çorum Milletvekili Agah KAFKAS



Çorum Valisi Mustafa TOPRAK



Çorum Belediye Başkanı Turan ATLAMAZ



Prof.Dr. Serdar KILIÇKAPLAN  
Hitit Üniversitesi Rektörü





Prof..Dr. Yusuf HALAÇOĞLU  
Türk Tarih Kurumu Başkanı



*Soldan Sağa Doğru*  
Çorum Valisi Mustafa TOPRAK, Çorum Belediye Başkanı Turan ATLAMAZ  
Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU



*Soldan Sağa Doğru*

Çorum Milletvekili Agah KAFKAS, Hitit Ün. Rektörü Prof.Dr. Serdar KILIÇKAPLAN,  
Çorum Valisi Mustafa TOPRAK, Çorum Belediye Başkanı Turan ATLAMAZ  
Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU,  
Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili Prof. Dr. Ferhat KOCA





















































































